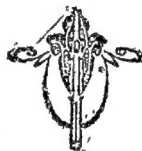

□ મુકેશ જોષી

ન્યાયનો નાથ

-: લેખક :-

શ્રી. મનહરનાથ માણિકનાથ ઘાટેખાન
બી. એ., એલ એલ. બી.,

મળવાનું સ્થળ:

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂ. ૩૦/-

૧૯૮૭

वीसनगरनिवासी उदार श्रीमंत सङ्गृहस्थ
शेठ डोसाबाळ भगनूलाळ

અર્પણ પત્રિકા.

શ્રીમાન દાતાર શેઠ ડાસાભાઈ મગનલાલ

ગુલ નિવાસ—વીસનગર

આપશ્રી વડોદરા રાજ્યમાં વીસનગર શહેરના વતની હોઈ, મુંબઈમાં
આપાર-ઉદ્યોગ કરી લક્ષ્મી દેવીની અંપૂર્ણ કૃપા મેળવી છે. ગરીબોનાં દુઃખો
સમજી શકતા હોવાથી તે દુર કરવામાં આપ આપની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ
કરે છે. વીસનગરમાં રૂ. ૫૦૦૦૦ ના ખર્ચે હોસ્પિટલ બંધાવી છે અને
તેને લગતું ખીજું મકાન લોડાને રહેવા માટે બનાવવાનો આપનો વિચાર
છે. શ્રી પુષ્કર ક્ષેત્રમાં ધર્મશાળા બંધાવી છે. વીસનગરમાં બોડીંગ લાઉસ
અલાય છે અને પાણીના દુકાળમાં આપે થયેા ખર્ચ ગામમાં પાણીની
ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હતી. વળી મુંબઈમાં સ્ત્રી કેળવણીમાં મોટા ફાળો આપે
આપે છે. ઉપરાંત દેવલાલીમાં એક સેનેટેરીયમ લગલગ રૂ. પોણા લાખના
ખર્ચે બંધાવવાની યોજના આપના હાથ પર છે અને વીસનગરના આપની
જાતિના—ત્રે અલાયે ગામના અને તેના અલાયે ગુજરાતના આપની જાતિના—
આપારી, કળાકૌશલ્ય, ડોક્ટરી નેમ એન્ડનીયરીંગ વગેરે શાખાઓમાં
મુંબઈમાં લલુતા દસ વિદ્યાર્થીઓનું બોરડીંગ લાઉસ બાંધવા પણ લાકમાં
આપે નક્કર કર્યું છે. આ શિવાય આપે થયેા ગુપ્ત દાનથી ગરીબોના સંકટ
નિવારણ કર્યા છે, એ વગેરે આપની અતુલીત ઉદારતાઓથી આક્રમ્હ
આ પુસ્તક આપને સદમાન અર્પણ કરે છું.

રંગ પંચમી.

સં. ૧૯૮૪

શ્રી. આપનો એકાધીન.

શા. માણેકલાલ અંબારામ રાક્ટર.

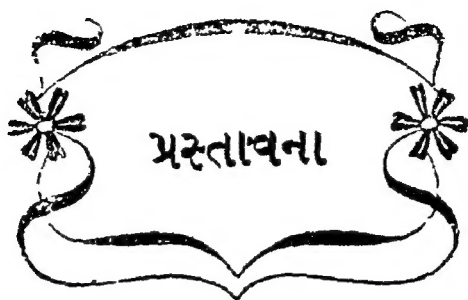
મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ દૈવની લીલા છે. આધુનિક પરિભાષામાં આને અકસ્માત કહી શકાય. ગમેતેમ હોય, પણ એટલું ખરું કે ઇતર વિદ્યોપ-
ચવી વર્ગના પુરુષોને મુકાબલે વકીલોને વિવિધ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોનાં ચાલક
મળો પીછાણવાની વિશેષ તક મળે છે અને જીવનનો જેમ વધારે તલસ્પર્શી
અનુભવ હોય તેમ નવલકારને સર્જનકાર્યમાં તે વધારે લાભદાયી થઈ પડે એ તો
પુરુષ છે. એટલે આપણા જે ક્રેડ નવલકારો અધ્યાપક કે અમલદાર નહીં પણ
વકીલ છે તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી.

આ વાર્તાનું નામ “ન્યાયનો નાથ” છે. એ નામ સાલળી “ગુજરાતનો
નાથ” નામ યાદ આવે છે; પણ એના લેખક રા. મનહરનાથ છે; રા. કનૈયાલાલ
નથી ! આ નવીન લેખક પણ મુંબઈ હાઇકોર્ટના એક એડવોકેટ છે. એમણે અને
“ગુણસુન્દરી” ના તંત્રી રા. વર્મા જેરિસ્ટરે મળીને હિન્દના રાજ્યતંત્ર પર એક
કાયદાનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે; તેને સારા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. તે ઉપરાંત
રા. મનહરનાથે ગુજરાતીમાં “હિંદુ-લૌ” અથવા “કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુજ-
રાતની હિંદુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન” નામક પુસ્તક ગયા માસમાં જ પ્રગટ કર્યું છે,
તે પુસ્તકને પણ સારા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. પ્રથમ પુસ્તકને પ્રગટ થયાને છ
મહિના ભાગ્યે થયા હશે અને દ્વિતીય પુસ્તકને પ્રગટ થયાને ભાગ્યે એક માસ
થયો હશે, એટલામાં જ. મનહરનાથે આ સાંસારિક નવલકથા લખીને છપાવી
પણ નાંખી. તે પરથી એમના હિસાહતી ને ઉદ્યોગતી સહેલાઈથી કલ્પના કરી
શકાય એમ છે.

આખી વાર્તા ખારીકાઈથી અવલોકું તે પહેલાં આ ઉપોદ્ધાત
લખવાની ફરજ મારે માથે આવી પડી છે, એટલે ‘વિવેચકદૃષ્ટિએ અત્રે કશું નહીં
કહું, પરંતુ મેં જેટલું જોયું છે તેમાં ઔચિત્યના સર્વગ્રાહ્ય નિયમોનો ભંગ
થયો નથી તેમ નીતિના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન પણ થયું નથી, એટલે
અંગ્રેજી ચોથા કે પાંચમા ધોરણના બાળક વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આ વાર્તા
મુકાબામાં હરકત નથી. ષ્ષ્ટિશ અને વડોદરા સરકારના કેળવણી ખાતાં પ્રસ્તુત
પુસ્તકને શીળા માટે તેમજ ઇનામ માટે મંજૂર કરી, લેખકને પ્રોત્સાહન ને
પ્રકાશકને હિતેજન આપશે એમ આશા દર્શાવું છું.

કાગણ સુદ ૧૫ મં. ૧૯૮૪ }
હવારીઆ ચક્રા }
સુરત

જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી

લાંબી નવલકથાના પ્રદેશમાં મારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે. આ નવલકથા મારા પરમસ્નેહી અને મુરખાબી શ્રી માણેકલાલ અંબારામ ડૉક્ટરની આજ્ઞાને આભારી છે.

નવરાશના વખતમાં થોડું ઘણું લખવાનું મન મને થતું. તે પ્રમાણે ટુંકી વાર્તાઓ તથા ટુંકા લેખો મેં લખેલા. 'ગુજરાત,' 'ગુણસુંદરી,' 'શારદા,' 'સાહિત્ય,' 'અમો-વર્તમાન' વગેરે માસિકોએ મારી ટુંકી વાર્તાઓ પ્રગટ કરેલી. એ વાર્તાઓ વાંચીને શ્રી. માણેકલાલભાઈએ એમના 'શ્રી સયાજીવિજય' માટે 'વાર્ષિક ભેટનું પુસ્તક લખવા આજ્ઞા કરી. લાંબી નવલકથા કોઈ દિવસ નહિ' લખેલી તેથી સાબાર એમની આજ્ઞાનો મેં પ્રથમ અસ્વીકાર કર્યો. વધારામાં, તે સમયે હું "હિંદુ-સૌ" ગુજરાતીમાં લખતા હતા તેથી જોઈતો અવકાશ પણ નહોતો ફરીથી આગ્રહ થયો અને પરિણામે મેં હા કહી.

આધુનિક વિચારોથી સંસારમાં અત્યારે અનેરાં દશ્યો દિપ્તે છે. વિધવા-વિવાહ, શુદ્ધિ, આંગણ-હિંદુલગ્ન વગેરે સાંસારિક અને સામાજિક દશ્યો, આધુનિક કાયદાની ડોર્ટનાં દશ્યો અને તે ઉપરાંત રાજદારી દશ્યો ઘણા વિચિત્ર સ્વરૂપોમાં દેખાય છે. ન્યારે નવલકથા લખવા આગ્રહ સાથે આજ્ઞા થઈ ત્યારે આવાં દશ્યો-ની ઝાંખી કરાવવા મન લલચાયું અને મેં મારી અદ્યપમતિથી એવાં એવાં દશ્યો-ની ઝાંખી આ નવલકથામાં કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ વાતો નવલકથા છે. તેમાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ-સંગુણ અથવા નિર્ગુણ-કારે-હયાત છે એમ કલ્પવાને પણ કારણ નથી.

શ્રી સયાજીવિજય પ્રેસનો તેમજ પરમસ્નેહી શ્રી માણેકલાલભાઈનો મારે ઉપકાર માનવો જોઈએ. વાર્તા એક સામટી લખીને નહિ આપવાથી અને લખવામાં વચ્ચે થોડો વિલંબ થવાથી એમને અગવડો વેઠવી પડી હશે. એ સર્વ અગવડો સહી લેવા માટે હું એમનો આભારી છું. તેમ જ લખવામાં મારે જરા ઉતાવળ થઈ છે તેથી તેમાં દોષો પણ રહી ગયા હશે.

છાપવામાં પાછળથી જરા ઉતાવળ થવાથી, 'પૃષ્ઠ ૧૭૭થી છાપભૂલો રહી ગઈ છે. એમાંની કેટલીક ભૂલો અક્ષમ્પ છે; પરંતુ વાંચકો સુધારીને વાંચશે એવી પ્રાર્થના છે.

સરદાર શ્રી. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીએ ઉપોદ્ધાત લખવાનું મારું આમંત્રણ સ્વીકારી મને ઉપકૃત કર્યો છે. પોતે વ્યવસાયી હોવા છતાં એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું તે માટે હું એમનો આભાર માનું છું.

પરમસ્નેહી ભાઈ કનૈયાલાલ મુનશીએ તથા મારા મિત્ર શ્રી. ભાઈ વર્માએ વખતોવખત મને જોઈતી સૂચના આપી આભારી કર્યો છે. હું એમનો પણ આ માટે ઉપકાર માનું છું.

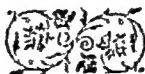
૮૦, એસ્પેનેડ રોડ, કોટ,

મુંબાઈ.

રંગપંચમી, સં. ૧૯૮૪.

તા. ૧૧ માર્ચ ૧૯૨૮

મનહરનાથ માણેકનાથ ઘારેખાન

પ્રકાશકનું નિવેદન

“શ્રી સયાજીવિજય” પેપરના સો ૧૯૨૮ સાલના ભેટ પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક ગ્રાહકને આપતો અમને આનંદ થાય છે, કેમકે અમારાં ભેટના પુસ્તકોના વિદ્વાન લેખકોમાં આજુ વર્ષથી અમારા એક વિદ્વાન સ્નેહીનો આવકાર દાયક ઉમેરો થાય છે.

શ્રીયુત મનહેરનાથ કેવા ઉત્સાહી અને ખંતીજા લેખક છે, તે સરદારશ્રી. પાઠકજીએ તેમનો ઉપોદ્ધાતમાં જણાવેલું છે. તે ઉપરાંત તેમની લેખન શૈલીનો અનુભવ આ પુસ્તક વાંચનારને થશે જ. એટલે તે સંખંધી વધુ કાંઈ ન કહેતાં, શ્રી સયાજીવિજયની આજુ સાલની નવસકથાની ચોપડી લખવાની અમારી માગણી સ્વીકારી તેમણે અમને જે અનુકુળતા કરી આપી છે, તે માટે અમે પણ અમારી સંતોષની લાગણી દર્શાવવા વિના રહી શકતા નથી.

આ વર્ષે ગયા વર્ષની માફક ઝીણા ટાઇપ, સારા કાગળ અને ભરચક લખાણ છતાં ધાગ્યા કરતાં લખાણ વધી જવાથી વાર્તાનાં ૩૦૦ પાન લગભગ થયાં છે. પેપરનાં પણ ૮ ને અફલે ૧૦-૧૨ પાનાં આજુ નીકળતાં હોઈ, ભેટ પુસ્તક આવું મોટું થવામાં અમારો શ્રમ-ખર્ચ પણ વધ્યો છે, તે છતાં ગ્રાહક સંખ્યા વધતી જઈ-ગ્રી. સરકાર અને સુદ પ્રજા અમારા શ્રમ અને ખર્ચની કદર કરે છે, એ જ અમને સંતોષ છે. હજી તેની કદર આજુ રહે અને ગ્રાહકોને સંતોષ આપવા અમે પણ અમારું બંધનું કરી, એ જ અર્થઘોષ.

વડોદરા
શ્રી ચૈત્રી પ્રિન્ટર્સ
સને ૧૯૨૮.

શ્રી. મ. ભોજાલ અંબાલાલ લકટર
પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવીક

અર્પણપત્રિકા
ઉપોદ્ધાત
પ્રસ્તાવના
પ્રકાશકનું નિવેદન
જાહેર અળગે

ન્યાયનો નાથ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
[૧] ઓકસફડીમાં
[૨] લંડનમાં
[૩] કોલેજ-આળાનો પ્રભાવ
[૪] મીસ ગીલીગન સૌ. સરલા થાય છે
[૫] સાત વર્ષનું બાળ
[૬] જેલ જાત્રાનો પથે
[૭] ખટપટ
[૮] થોડાંક વર્ષ ખાધી
[૯] પાછી જેલ
[૧૦] સતુ શૈલ્યાળાને મળે છે
[૧૧] નિર્નય
[૧૨] ચુંટણી
[૧૩] માતાને સન્કાર
[૧૪] ભવિષ્યના ભલુકારા...	...
[૧૫] પેટા ચુંટણી

[૧૬]	બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ૧૩૧
[૧૭]	બે હરીફા બુદ્ધ બુદ્ધ પંથે૧૪૭
[૧૮]	સતુના સમાચાર પ્રસરે છે૧૫૪
[૧૯]	દરમ્યાન—૧૬૪
[૨૦]	દરમ્યાન—૧૭૦
[૨૧]	ન્યાયમંદિરમાં—			
	પિતાનો સાક્ષાત્કાર૧૮૧
[૨૨]	વેદના કે વિટંબણા૧૯૭
[૨૩]	શૈલગાંળા...૨૧૦
[૨૪]	ન્યાયમંદિરનો ન્યાય...૨૧૨
[૨૫]	ન્યાયમંદિરનો ન્યાય (ચાલુ)...૨૨૨
[૨૬]	સાસુ અને પુત્રવધૂ...૨૩૮
[૨૭]	ખુનતી રાત્રીએ કુસુમ ક્યાં ગઈ હતી ?૨૪૭
[૨૮]	શંકા૨૫૫
[૨૯]	ન્યાયનો નાથ કોણ ?૨૬૬
[૩૦]	સ્વાગત૨૭૨
[૩૧]	બે સન્નેડાં૨૭૮

બી. બી. પ્રકાશ કંપની

ચીફ એજન્ટ્સ-બરોડા સ્ટેટ

ધી ગ્રામોફોન કંપની લી.

અમારે ત્યાં "હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ" દરેક
મોડલ્સના મશીનો તેમજ હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ
ગ્રામોફોન રેકોર્ડ્સ અને ઝાનોફોન રેકોર્ડ્સ
પીન્સ, વગેરે અને તેને લગતો તમામ માલ
મળશે. મહેલે એક વખત અમારી

દુકાનની સુલાહાત લેવા ખાસ

સલામણું કરવામાં આવે છે.

બી. બી. પ્રકાશ કંપની, રાવપુરા રોડ, વડોદરા

, તા. કુ.-ગ્રામોફોન મશીનો અહીં હસ્ત યાય છે.

ચારિત્ર સર્વ વસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ છે !!!

સાંજવર્તમાન પત્રમાં પ્રગટ થતી

સાદીશિખામણ

પ્રકાશક—મનસાલ શંકરભાઈ પટેલ (પાટણ)

પુસ્તક ૧-૨-૩-૪

પ્રથમ પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ ને ત્યારબાદ ત્રણ પુસ્તકોમાંના દરેકની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ પોષ્ટેજ ભરું. સદરહુ પુસ્તકો વિષે વિદ્વાનોના ઉંચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. એક નકલ મંગાવી ખાતરી કરો. પાકું પુકું સોનેરી નામ સાંચે.

પુસ્તક મળવાનાં સ્થળો

મુંબઈ

અમદાવાદ

એન. એમ. ત્રીપાઠી—કાલ્યાણદેવી

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

એલ. એમ. હકકર

ત્રણદરવાળા

શ. ત્રેમળ—હીરજી—પાયધુની

પાટણ

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ—પીન્સેસ સ્ટ્રીટ

ચમનલાલ મનસાલ પટેલ

મુંબઈ

હલાગુઓથી સાવધાન રહો ! અમદાવાદમાં ચરમાની આ એક જ
જુની પા સદી ઉપરના બાણીતા બાહોશ અનુભવીની દુકાન છે કે જ્યાં
આંખો સાયન્ટીફીક રીતે મુક્ત તપાસી ખીન સ્વાર્થી મલાહ આપવામા આવે
આવે છે. એક જ વખત પંધારવાથી ખાતરી થશે.

આંખતા ડાહટરના આપેલા
નંબર. પ્રમાણે મુંદર કેમ
સાથે ચરમા ઘણી જ સંભા
ળથી અને કીકાયતે તયાર
કરી આપવામાં આવે છે.

પર:-

આ મોતીના જેવી કીમતી
રીપાં જુદા તેમજ જુવાનોને
આંખમાં વહેતા પાણી,
આંખો લાક થવી, મુજવી,
આંખો આવવી તથા તેમાં
ખજવાલ આવવી તથા
મોતીયા શરૂ થયા હોય
એ વગેરે માટે ખાસ
અંકસીર છે.
કીં ૮૧૧

ચેશોતન એમ. હરજીરની કંપની
૪૦ નંબર હરવાજ પાસે-અમદાવાદ

ચેનોલ:-

આંખમાં

પુલ પ-

હયુ હોય, ખી-

લ થયા હોય, પર-

ખંધાખ આંખ ઉધ

હતી ના હોય, આંખો

આવી હોય-એ વગેરે

માટે ખાસ અંકસીર છે.

કીંમત રૂ. ૭૫

ખાતરી, ખંત, અને
સંભાળ એ અમારી મોજ
છે. અને આંખ બળતી હોય,
માથું દુઃખતું હોય તે માટે
આંખ તપાસી ચરમા લાગુ
કરી આપવાનો અમારો
ખાસ અભ્યાસ અને લાંબા
વખતનો અનુભવ છે.

ગુજરાત-કાઠીયાવાડ, માળવા અને ઉત્તર હિંદના શ્રીગૌડ
બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના અઢાર હજાર સમુદાયનું લોકપ્રિય મંત્રિક

શ્રીગૌડ-સેવક

દર પુર્ણિમાએ નિયમીત પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ માટે ચાર શીલીંગ
નમુના માટે બે આનાની ટીકીટ બીડવી.

:: અઢાર હજાર સમુદાયના જુદાજુદા જથાના રીતરિવાજ :: ::

:: જાણવાનું બનાવો, સમાજના સીનમો, પટેલશાહીના નમુના :: ::

:: વિદ્વતાપૂર્ણ ધાર્મિક તેમજ સામાજિક લેખો અને વાર્તાઓ :: ::

:: ઉત્તરિપ્રેરક મધુર કાવ્યો, ચાલુ વાર્તા નોંધ વિગેરે :: ::

:: તંત્રીના જીવનમાં જ્ઞાતિસેવાના ગેળી આદોલનો દેખાવશે :: ::

જાહેરાતખર માટે ઉમદા તક સાથે મધ્યમ ભાવ વધુ ખુલાસા માટે લખો :-

અખંડાત્મક લલ્લુભાઈ જોષી, સંપાદક - "શ્રીગૌડ-સેવક" - ગાંધીરા :

॥ ૩૫ ॥

વગર માગ્યાં અનેક પ્રમાણપત્રો મળેલાં છે.

—: રજીસ્ટર્થી જવાબ :—

મહારૂં શું થશે ?

તે સંબંધી આખી જીંદગીનો સંપૂર્ણ સત્ય ખુલાસો બંધી પદ્ધતિસર
મેળવવા જાહેર ખબર અને માણસ તથા રજીસ્ટ્રેશન ખર્ચ બદલ માત્ર સરા
ફીઓની ટીકીટો બીડી પત્ર લખવાના ટાઇમ સાથે ચાલુ હિમ્મર જણાવી
લખો. પરદેશ માટે ત્રણ શીલીંગ પોસ્ટલ ઓર્ડરમાં સુરત સીટી લખવું.

જ્યોતિષી પી. શર્મા

(Pr dict Astrologer)

ભાગાતલાલ-એન-બી-સુરત.

તમે તમારા શરીરના શત્રુઓથી દુર રહેવા ચાહો છો ?

જો તમે દુષ્કર્મી શત્રુઓથી બચવા માંગતા હો તો અને તે શત્રુઓનો
સંહાર કરવા માંગના હોવ તો વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી

❧ બુલશીકાર ચાકુતી ❧

ની શક્તિની ગોળીઓ વાપરો; જે તમારા શરીરના તમામ શત્રુઓનો
નાશ કરી તમેને સદાની મુક્તિ આપશે; તે ગોળીઓથી નીચે
લખેલાં દર્દોની સદંતર પાયમાલી થાય છે.

ક્ષય	કબજિયાત	વીર્યનું પાતણું પડવું
દમ	માથાનો દુઃખાવો	મગજની નબળાઈ
ખાંસી	ધંધિયની શીથીલતા	સ્ત્રીઓના પ્રદર
ગર્ભાવસ્થા	મેલેરીયા	જીર્ણવર
કમરનો દુઃખાવો	શ્વેત પ્રદર	
ગર્ભાશયનાં દર્દો		અનિયમીત રુતુસ્રાવ
હીસ્ટીરીયા	હાંફણ	મુવારોગ

એ શીવાય અનેક રોગોને નાબુદ કરે છે; સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને એક સરખી
ઉપયોગી છે; માટે આજેજ મગાવી ખાત્રી કરો; ગોળી કરે ની કી. ડબ્બી
૧ નો રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ભુલું. ત્રણ ડબ્બી સાથે મંગાવવાથી પોસ્ટેજ ફ્રી

લખો:—બુલશીકાર કેમીકલ વર્કસ

સીધપુર (ગુજરાત)

* સ્વદેશી દવાઓનો વિજળીક ચમત્કાર *

ૐ એન૦ હમીદની ૐ

યુનાની ઠાકે ઉતિહાસ

(૨૭૨૩)

આ દવા જંગલી મેલેરીયા, એકાંતરીયો, જીર્ણવર, ટાઢો વગેરે દરેક જાતના તાવ અને પેટનાં ફરદો પર ઘણી જ અકસીર છે. વગી ખરોજ, જલંદર, કમળો, પાન્ડુરોગ, ગ્રાહની કબજાયાત વીગેરે દરદો દુર કરી ભુખ વધારી શક્તિમાં વધારો કરે છે. આ દવા દરેક શંકેરમાં પ્રખ્યાતિ પામેલી છે. એક બાટલી વાપરવા આસ લલામણુ છે.

બાટલી ૧ નો. રૂ ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

—: ંહેપારીઓ આટે :—

બોર્ડ, હેન્ડબીલો, કેલેન્ડર, મેમોબુક વીગેરે
ફ્રી આપવામાં આવે છે.

—: ભાવ માટે પુછો :—

સોલએજન્ટ:-ઈબ્રાહીમ હસનઅલી

ઢેકાણું—નજરબાગ-વડોદરા

દાન કરતી વખતે જરૂર યાદ કરજો

હિંદુ

અનાથાશ્રમ

નડી યાદ

નાની માદી ગમે તે રકમ દાનમ મોકલી આપી ભુખે મરતાં
અનાથ બાળકોને ખાવાપણે; ઉગારણે, ઉદ્ધારણે ને આશિષ લેજો
હરેક પ્રકારનાં દાન લેવાય છે, ને તેની પાવતી અપાય છે
વિગતવાર રિપોર્ટ મફત મળી શકે છે. લખો અથવા મળો:-

હિંદુ 'અનાથાશ્રમ-નડી' આદ (ગુજરાત)

તાવ, શરદી, કળતર, માથાના તેમજ શરીરના સર્વે દુઃખાવા માટે
અસલ સર્વોત્તમ જગપ્રસિદ્ધ

કોહીનુર કોલન વૉટર

[રજીસ્ટર નં. ૧૮૭૨

હંમેશાં વાપરવા ડૉક્ટરો ભલામણ કરે છે.

રતનાંજન પેન આમ.

માથાના તેમજ શરીરના સર્વે દુઃખાવા માટે અકસીર છે.

ધો કોહીનુર વર્કસ-માંડવો-મુંબાઈ-૩

આલુ જમાનાની ફેશન

હાથે બાંધવાના ફેન્સી રીસ્ટ વૉચના ભાવમ મોટો ઘટાડો

લીવર રીસ્ટ વૉચ રૂ. ૫-ગેરંટી વર્ષ ૫

ફેન્સી ગીલીટનાં
રીસ્ટવૉચ

નંબર ૬. ગેરંટી વર્ષ

૧ ૪ ૫

૨ ૫ ૫

૩ ૬ ૫

ફેન્સી રોલ્ડગોલ્ડનાં
રીસ્ટવૉચ

નંબર રૂ. ગેરંટી વર્ષ

૪ ૬ ૫

૫ ૭ ૫

૬ ૮ ૫

દરેક જાતન ઘડીયાળોના વેપારી

રોલ્ડગોલ્ડનો માલ કાળો પડે તો માલ પાછો રાખી

પૈસા પાછા આપીશું. રોલ્ડગોલ્ડની બંગડી નેડી

૧ ના રૂ. ૪. નંગ ૨. પોસ્ટ પેકીંગ ચાર્જ રૂ. ૦૧

નંદલાલ ગોપાળજી—જીમ્મીમસીદ નાથે

મુંબઈ પોસ્ટ નં. ૨.

નામરદાઇ અને નપુષ્કતાનાશક જગત પ્રસિદ્ધ ચંમતકારીક
દેશી દવાઓ

શુક્રોદય ગુટીકા

ધાતુ ક્ષીણતા, નપુષ્કપણું મટાડીઢીલી નસોમાં અપુર્વ તાકાત આપી.
લોહી, વીર્ય, શક્તિ, બળ, તેજ, શુદ્ધિ અધારી વીર્ય વીકારના તમામ રોગ
દુર કરી કામ પ્રદિપ્ત કરનાર સર્વોત્તમ દવા કી.પ૦ ગોળીની શીશીના રૂ.૨૫

મરદાઇ લેપ

આ લેપ લગાવવાથી તે ફૂટેવથી કે હરકોઇ કારણથી ઢીલી પડેલી નસોને
સતેજ કહે છે. પાતળી ને ટુંકી ઇંદ્રીને લાંબી બળવાન બનાવે છે. કોઇ પણ
કારણથી પ્રાપ્ત થયેલું નપુષ્કપણું દુર થઇ વીજળીક બુરસો પેદા થાય છે.

કીંમત શીશી ૧ ના રૂ. ૨)

સ્થંભન વટી

વીર્યનું સ્થંભન કરી રતી વિલાસમાં આનંદ આપનારી ઉત્તમ દવા
૫૦ ગોળીની શીશી ૧ ના રૂ. ૧૧

વીર્ય જીવન ગુટીકા

પિશાબ કે સ્વપ્નામાં ઝાડે જતાં આગળ કે પાછળ પત્તેવા વાટે કોઇપણ
કારણે થતા વીર્ય સ્ત્રાવને અટકાવે છે. ૫૦ ગોળીના રૂ. ૨૧

ખરજવાના દવા

હજારો રૂપીઆ ખરગતાં નહિ મટેલું નવું બુતું, લીલું, ચેપી ખરજવું
ફક્ત એકજ વખત દેવા લગાવવાથી નાબુદ થાય છે. કી. રૂ. ૧)

શુધાવધ કે ગુટાકા

અરૂચી, અપચો, મંદાગ્નિ, કબજિયાત વગેરે પેટના બ્યાધિ મટાડી ખોરાક
પાચન કરી ભુખ વધાવે છે. કોઇ પણ કારણથી મોઢાનો સ્વાદ બગડી
ગયો હોય તો આ ગોળી ખાવાથી માઠું સ્વાદીષ્ટ બનાવે છે.

કીંમત ૧૦૦ ગોળીના રૂ. ૧૧)

બીજા અનેક લઢીલાં દરદની દવા માટે ઘડીઆળ મફત મેળવવાની
ગોળનાવાળું મોટું સુચીપત્ર મફત મંગાવા.

ચંદ્રપ્રકાશ પટેલ ફાર્મસી

ચો. ભવાનીગંજ. સ્ટે. ભવાનીમંડી

આખા ગુજરાતમાં એકે અવાજે વખણાઈ ગયેલી

આંખની હૉસ્પિટાલ

ગુજરાત તથા મુંબઈ ઇલાકાના દૂર દૂરના લોકો આ
હૉસ્પિટલનો લાભ લે છે.

આંખના મોતીયા, વગેરે તમામ દરદોનાં ઓપરેશનો
તથા ઇલાજ ઉત્તમ રીતે અને કીકાયતથી થાય છે.

ખીમારોને રહેવાની સઘળી સગવડ છે, આંખ તપાસી
ચરમાં આપવામાં આવે છે.

આંખ સિવાયનાં પણ તમામ દર્દોના ઇલાજ કરવામાં આવે છે.

ઠેકાણું: તળાવ ઉપર, સૈયદવાડામાં
ગો ધ રા (પંચમહાલ)

ગણુવતપટા ક્યાંથી લેશો ?

સ્વચ્છ છપાઈ, જાડા મજબુત લીસા ચુંવાળા ટકાઉ કાગળ,
કાયદેસર લખાણ સાથેના દાણુત્ત્રા ને લાગના

૧૦૦ નકલનો. રૂ. ૧

૫૦ „ રૂ. ૦.૧૧

૨૫ „ રૂ. ૦.૦૬

૧ „ આનો ૦.૦૧

એ ઉપરાંત વકીલપત્રનાં ફાર્મો પણ ઉપરને જ લાવે
અમારે ત્યાંથી તૈયાર મળશે. લખો અથવા મળો:-

મેનેજર: શ્રી સચાલવિજય છાપખાનું-વડોદરા

અમેરીકન ઢંગનાં ઉત્તમ અને બંધબેસતાં

દાંતનાં ચોકઠાં—બનાવવાનો અમને લાંબા વખતનો અનુભવ છે. અમારા ઉત્તમ કામ માટે પ્રદર્શનોમાંથી આદો તેમજ સર્ટીફિકેટો પણ મળ્યાં છે.

પાયેરીયા—દાંતના પેદામાં થતું પડું અમારી ગોળીઓથી ખાત્રી પુર્વક બંધ થાય છે.

હીસ્ટીરીયા—અને આદાશીશી—અમારી આ દરદ માટેની દવાનાં ટીપાં માત્ર નાકમાં જ મુકવાથી જરૂર આરામ થાય છે.

જામ્સ હેરડાઈ (કલ્પ)—બાલ કાળા કરવાનો આ ઉત્તમ પ્રકારનો કંડો કલ્પ છે. કાંઈ પડતા નથી. લાંબો વખત ટકે છે. કીમતમાં પણ સસ્તો છે.

છેલ્લામાં છેલ્લી અમેરીકન શોધ પ્રમાણે ડેન્ટલ સર્જરીનું (દાંતનાં દરદોનું) તમામ કામ અમારે ત્યાં ખાત્રી લાયક થાય છે.

વધુ ખુલાસા માટે રૂબરૂ મળો અગર જવાબ માટે એક આનાની ટીકીટ સાથે લખો:—

દાંતના ડાકટરે

માણસુરભાઈ કે. જામ.

૩૦ મદન ઝાંપા-ટાંકકુમ્હ-વડોદરા.

ભટ-ભટાણીનો ભયંકર ભવાડો

ભાનુમતિના ભરથાર ભવાનીશંકર ભટ. ક્યાં સોળ વર્ષની સુંદરી-ક્યાં સાઠ વર્ષનો શંક ! દોઢ કાળ યોધડીએ કંકાસણી કુખળ કાળોનરીના કાળે સુકને વડોદરાની સહેલગાહે સીધારેલા. ત્યંથી પાછા ફરી પોતાનાં ઘેર આંબ્યા. અને ભટાણીને ધીરે સાહે, “ ભટાણી, ઓ ભટાણી, ખીડકી ખોલોને.” અરે, મળકમાં ને મળકમાં એ ભોળી ભવાનીએ ભડક દધને ભોગળો તો ખોલી. પણ ચારે, થઈ ભુંડી. એ ભલી ભવાનીએ મંગાવેલી ભેટ ભટજી લાવવી ભુલ્યા. પીછે ક્યા ખાત કહેના. તેની વાત ના પુછો. ખીચારા ભટજી મહાશય વરમાં પેસી પાસમાંનું પોટલું હળવેથી હેઠું પટકી બેસવા ન્ય છે કે લાગલો જ મહા દેવીએ પોતાનો મીળજ હાથથી ખોયો અને મોટા તુંબડા જેવડો તોખરો અને આખલા જેવી આંખો અને લાલા જેવાં ભવાં ચઢાવી ભભુકી હાલ્યાં: “ક્યેમ કંથડા, નમે મંગાવેલી વસ્તુ વડોદરેથી ન લાંબ્યા અને આમ ભુડણરાંડની માફક ભેંસા જેવા ભુંડે મોઢે હરણીયાની માફક હળી કાઢી હાલ્યા આંબ્યા ? લાલા, જરાએ લખ્યા નહી ? અરેરે મારા કંબુસીયા કંથ, હું કુમળી કળીના કર્મની કંઠણાઈ તો પાકી. બાકી તો આ ભાનુમતિ દોઢ ભાગ્યવંતા ભડવીર ને નહિ મળતાં તું જેવા ભદમશી ભોટને ભેટી એ જ માફ દુર્ભાગ્ય. આ લીલુડીલાડીને લાડ ક્યેમ લડાવવા એ તું જેવા ભુના જમાનાના જડભરથ જટને શી માલમ ? અહીં સુંદરા, આજની સુંદરીઓ સાચડ હાથડમાં થેલડ વીના આથડ ભરવા બાવરો બની દોઢ સાવકો સેલાણી ઠાવકો ઠાકાર થઈ ઠાલે હાથે ઠમકો કરવા જાયે તો ઠંઠણપાલની જયેમ ઠંઠણેકે થઈ ઠાખારો ઠાલો ભુલો ઠોકર ખાઈ ગોલાના ગોલાની જયેમ ખોખાંતો લપ્કાયો હોલાને ધોલા જેવો હડધુત થઈ હાલ્યો આવે હાલ્યો.એમાં સુ માળ્યા મૌજ કે રાંડે વધાર્યાં કારેલાં? અબ તો પૈસા હોય તો પટકો નહી તો સીધી સડક સટકો, એવો ઘાટ છે.”

“ એ છાની મર છાની, રાંડ છજુંદરી, તારા ઇમકલાંભર્યા છંદ માટે નથી સાંભળવા. ગોલતી બધ થાય છે કે નહિ? નહિ તો ઘરમાંથી કરી દઇશ છું.”

“એસ એસ મુઆ ભંગડ, વંગડની જયેમ, વળગ્યો શું આવજ. તું જેવા તીસમારખાં તાનસેન હોય તેજ તારણી ઉપર ત્રાગા કડે. કાયા કમળેર ઝાર ગુસ્સા ભારી.” “એમ છે? કિબી રહે રાંડ, લેતી જા. જોયો મારો ડડો? આને એક જ સપાટે તારો મીળજ હાલ જ કરું છું ઠંડો.” અરે વાહરે મારા તુંડ મીળજ તુંખા ! હમણાં જ તારા ડડાનો ભડો કાઢું છું.” એમ કહી સામે ખુલેથી માંખેકું ખચકાવી નાખ્યું. ખલે ખાપરે સાંખેલુ જોતાં જ ભટજી દુરંધમનું

ધોતીયું ઢગરેથી ઢસ્યું તે નીચે ઢગલોજ થયો. મુલાએ લાંબે અંગરખે લાજ-લાંટી
 છતાં હેમતથી હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. તેણે મોઢા પાડી, લવાનીના નામનું મુગળ
 ઝૂંક્યું. કાંઈ ધાંજેરે. મારે ત્યાં ધોળે દહાડે ધાંડ પડી. અંડોસી પડોસી ધમધમાટ
 કરતાં ભટલ મહાશયના ધામમાં ધસી આળ્યાં. ચોર ચોર ન દીકા પણ એકજ
 અંગરખે અલખેલો! અડીએલટ્ટુ ડાંડા ધારી હોસલો ફાટેલે ડાકલે અવનીમાં
 રડવડો દેખ્યો. ખીજી તરફ લવાનીને લયકર સ્વરૂપે સાંખેલામાં સજ થયેલાં
 દીકાં કયા ખુશ ! એક મશકરા મશકાદાસે મશકા છાંટ્યો. ભટાણી ભટને સાંખેલે
 દે દીલ દે દીલ. ડરે છે શામોડે? અંરેરે આખરે ખૈરીજના ? પણ ખેહેનોએ સાંખેલું
 પડાવી શાંત પાડી. આમ થવાનું કારણ પુછ્યું. અંરેરે બહેન આ કહ્યાનું મુળ
 પેલો કાશીવાળા વૈશ્ણવે. પી. દાસનો બનારસી ચેવડો એ મુવે આ
 ધમસાણુ ઘાલ્યું. જે બહેનપણીઓએ તેની દહેજત ન ચખાડી હોતે તો આવો
 કંકાસ ન થાત. બહેન ગભરાશ નહીં એ બનારસી ચેવડા માટે અમારે ત્યાં
 તારા કરતાં જાગે જંગ મુલેલો. આવ બહેન હરખી આપણે મરુએ મરખી. કહે
 હવે કાણ કોને શીખામણુ દે દઈએ? એ ચેવડો રડ્યો જાફુરો મુઝો છે. એની
 મોહીનીમાં ભલભલાઓ ભુલ ખાય છે. સંવારમાં ઉડી આવતી સાથે બનારસી
 ચેવડો ખાંધે છે તો જ ચેવે પડે છે નહીં તો. આખોએ દહાડો આળસમાં
 જાય છે. રડ્યો ઘરનો ધંધોધાંધાએ મુજતો નથી. શું કરીએ આ ? દેવ
 પડી કાંઈ જાય ? છે વળી મરી મસાલાનો એ ચેવડો બને છે. રવાનામાં
 અમૃત જેવો હોવાથી મુઝા હૈયા છોકરા હરતાં કરતાં ખાયા જાકરે છે. નથી
 હોતો તો રડ્યાં રડાંગળ કરી મરે છે જેથી ચવડો થઈ રહે છે. કે ચટ દહને
 મંગાવીએ છીએ. ચેવડા માટે છોકરાને રડાવાય છે? કમાઈએ છીએ કાના માટે?
 છોકરાજ માટે ના ? મુલાએ કીમતમાં મરતો હોવાથી ગરીબ તવંગર અદારે
 આલમ ખાય છે. મોંઘો હોય તો માર્યા જ જઈએના ? માટે ભટલમાંમા, આના
 બે આના ફેર માટે બબડ ચેવડો ન લેશો કેમકે જે તેની અંદર મરેલા તેલો ને
 ઝેરી મર્યાના ખાયા દફ ઉપર એકી ખાળેલાં હોવાથી દહેજ બળીને ખાખ થાય
 છે. જેથી નમડીઆ ગમાંગ પશુ એવો મરેલ એકવાડો આંચુતા નથી. માટે
 કંબુમપણુ છોડી બનારસી ચેવડો મંગાવો.

બહુ માડે. કાશીવાળા વૈશ્ણવે. પી. દાસ એન્ટ ડો. હે. રાવપુરા-
 કોઠીપાળને નાકે-વડોદરા. આપના ઘીના ચેવડો એક રૂપીએ રતલવાળો
 શેર પાંચ, તલના તેલના દસ અને શેરવાળો શેર દસ ને તમારા ફાળનો ચેવડો
 અટાકાની કાત્રીનો જેનો ઉપવાસના દિ સોમાં લોઢીનો જામરો દેવડો પડે છે
 તે રતલ પાંચ દાસ તુરન ઉપરના શાસ્ત્રમુજી પી. ધી મોકલો.

તમારું છાપકામ ક્યાં કરાવશો ?

?

શ્રી સયાજીવિજય છાપખાનું

રાવપુરા-જીબીલીબાગ પાસે-વડોદરા

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું નાનું મોટું એક રંગી કે વિવિધ રંગી, ગમે

તે કામ હોય તે અહીં સંભાળપૂર્વક, આકર્ષક અને સ્વચ્છ

રીતે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે વખતસર થાય છે

કાઉંટર, કંકેત્રી, નોટપેપર, લેટરપેપર, આંકડાકાર્મો, ભરતીયાં, બજુવપટા, વપાલપત્રો, બીજાકાર્મો, મેમોકાર્મો, કૌશભેમેકાર્મો, વીજીટીંગ કાર્ડો વિગેરે નાનાં કાર્મોથી માંડી પાણીપત્રક અને એવાં મોટાંમાં મોટાં કાર્મોનાં છાપકામ અહીં થાય છે.

લગ્નપત્રિકાઓ માટે ઠેક વિભાગતથી મંગાવેલાં અતિ મનોહર, આંખે ઉડી વળગે એવાં જાણીસૌ કાષ્ટના ગજવાને અનુકુળ કાર્ડો, ફાદરોંગ કાર્ડો, પાકીટા, નોટપેપરો વિગેરેનો ગંજાવર તદ્દન નવીન સ્ટોક તૈયાર

છે. વિવિધ ડીઝાઇનવાળાં રંગબેરંગી તથા રેશમી માનપત્રો તેમજ ઉંચી જાતના આર્ટ પેપર ઉપર એક રંગનાં અથવા વિવિધ રંગોમાં કલેક્ટરો, છબીઓ તથા ચીલો, ફાદરો, હંર આંધલો, પક્ષપુમરી વગેરેનાં લેખલો, કાર્ટનો, બોખાઓ વગેરે સસ્તે ભાવે આકર્ષક રીતે અમે કરીએ છીએ.

અનુભવી મેનેજરની અગતઃદેખરેખ, ઉંચી જાતનો

માલ અને ઢળવાયલા કારીગરો-એ તમામ અમારા

આહવાની સેવામાં હંમેશાં મોજુદ છે.

મેનેજર-શ્રી સયાજીવિજય છાપખાનું-વડોદરા

ગુજરાતનું અને વડોદરા રાજ્યનું સાથી જનું-જાણીતું અને
બહોળો ફેલાવો પામેલું લોકપ્રિય અઠવાડિક વર્તમાનપત્ર

શ્રી સયાજી વિજય

૫૫૦૦ નકલોને માટે ફેલાવો

તેની લોકપ્રિયતા માટે એથી વધુ સખીતી હોય ખરી ?

“ વડોદરા શહેરમાં હોય કે બાંજે ગમે ત્યાં હોય પણ વડોદરા
રાજ્યના વતનીને “શ્રી સયાજી વિજય” વગર આત્મનું જ
નથી. દર અઠવાડિક તેની સર્વ કથળે આતુરતાથી
રાહ જોવાય છે.

વર્તમાનપત્રોનો મુખ્ય ધર્મ પ્રજાને સારા વર્તમાન
પુરા પાડવાનો છે. “શ્રી સયાજી વિજય” તે કામ,
કેમ બજાવે છે, તે આજે કાનાથી અજાણ્યું છે ?

લવાજમ : રૂ. ૩. હિંદમાં કોઈ પણ કથળે રૂ. ૪)
(હિંદ બહાર પરદેશમાં રૂ. ૫) અથવા શીલીંગ ૮ (૮. ખ. સાથે)
એ લવાજમમાં દર વર્ષે ૦૨ સીલી નવલકથાનું, ઉત્તમ ઇપાઈનું પુસ્તક
તથા ચિત્રો પંચાંગ વિગેરે બીજી ભેટો સવડ મુજબ મળે છે. “શ્રી સયાજી
વિજય” માં વારંવાર ચિત્રો પણ સારા કાગળ ઉપર સુદર છાપેલાં આવે છે.
જાહેરખબર માટે વડોદરા રાજ્યની વીસ લાખની વસતિમાં તેમ ગુજરાત
કાઠીયાવાડમાં પણ ઘણા ગાંભોમાં તેનો ફેલાવો હોવાથી આ પેપર એક
ઉત્તમ સાધન છે. જાહેર ખબરોના લાવ-માહિતી માટે લખો.

મેનેજર—શ્રી સયાજી વિજય—વડોદરા

સાદા જીવન

મુદ્રા, ભાવી, ઘાડો, મ-ડા, પીલદી, ચૂંક, શુળ્ક કોલેરા, અરદી.
સ્તેખમ, હાડકાંનું જનરે, માથાનો કુખવો, દાંતમાં પીડા, સંધાના, લિધીનો રૂખ, ત્રિઞ્જરે અનેક
રોગોપર અસરકારી દવા છે. કોમ્પલ રા. ૧૧. બી. પી. ૩. ૧૫૦, ૩ ગ્રામીના બી. પી. બી રા. ૧૫૦.

દરેક ક્ષણના વેપારીઓ વચ્ચે છે. વેપારીઓનો હોળ અને
ગ્રાહકોના લાભ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો. ભરપૂર કમીશન
આપવામાં આવશે.

तथाऽपि उरु मङ्गलं मणशे.

અમૃતચિન્દુ ઓશીસ

· नदीआहः

न्यायनो नाथ

ઑકસફડમાં

હેબજ, માફ કરશો, આપનું નામ ? આપની કોલેજ ?
અને વર્ગ ? ”

“ સાહેબજી; મારું નામ અમરનાથ; હું ઑકસફડ યુનીવર્સિટીની ‘ કાઉન્ટ ડાઉન ’ કોલેજમાં છું. હાલ બી. એ. ના છેલ્લા વર્ષમાં છું અને મારા ઐથિહ્ય વિષય ક્લાસીકસ-એનર્સ છે. ”

“ આપનો ઉપકાર માનું છું આપનાં આ સહચરીની ઓળખાણ કરાવશો ? ”

“ ઘણી ખુશીથી; આ મીસ કાથલીન ગીલીગન. તેઓના પિતા મી. ગીલીગન આઈ. સી. એસ હતા અને હિંદમાંથી હાલ નિવૃત્ત થઈ રવરેશ આગ્યા છે. મીસ ગીલીગન હિંદમાં જ હતાં અને અહીં આપણી યુનીવર્સિટી લેવા આગ્યા છે. ”

“ સાહેબજી, મીસ ગીલીગન, આપનું ઓળખાણ થવા પ્રસંગ મળ્યો તેથી કંઈરનો ઉપકાર માનું છું; આપને હરકત ન હોય તો બે સવાલ પૂછવા માંગુ છું, ‘ પૂછ ? ’ ”

“ ઘણી જ ખુશીથી—મને હરકત નથી. ”

“ આપની ઉંમર ? ”

“ સત્તર વર્ષ. ”

“ તારે આપ મગીર છો; આપ આપના પિતાની પરવાનગી લઈ પધાર્યા છો ? ”

“ મેં તારે હું સગીર છું તો પછી આપના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર પૂરત્ય પિતાજીને પૂછ્યા પાછી કેમ આપાય ? પૂછીને પાઠવીશ. ”

“ તરફી માફ કરશો—સાહેબજી—સાહેબજી. ”

અમરનાથ હિંદી યુવક હતો. હિંદમાં પ્રતિવર્ષ ફરટ ક્લાસમાં પાસ થઈ-
બી. એ. ની ફરટ ક્લાસ સાથે ડીગ્રી લઈ, આઈ. સી. એસ.ના અભ્યાસ માટે વિલાયત
ગયા હતા. ઑકસફડ યુનીવર્સિટીની માનવંત ડીગ્રી લેવા ત્યાંની પ્રખ્યાત કોલેજમાં
કામલ થયા હતા.

મીસ ડાક્ટીન ગીલીગનને પણ યોગ્યતા જ હતી. તેમના પિતા સાથે તેઓ થાણા વર્ષ દિવસમાં જ રહ્યાં હતાં અને આઈ. સી. એસ. અથવા આઈ. સી. એસ. ના ઉમેદવાર પ્રત્યે તેમને પક્ષપાત હતો.

આ પ્રખ્યાત યુનીવર્સિટીમાં યુવકો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો સારો રીવાજ છે. તે કાર્ય માટે એક ખાસ અધિકારી હોય છે અને તેને પ્રોફેસર કહે છે. તેવો પ્રોફેસર એ પોલીસ જેવા પુરૂષો સાથે સાંજના અથવા રાતના વિદ્યાર્થીઓની તપાસ માટે નીકળે અને જો કોઈ કોલેજ-યુવક કોઈ બાબત સાથે ફરતો હોય અથવા કોઈ અયોગ્ય સ્થાનમાં દેખાય તો તેનું નામ-કામ લઈ લે અને ખીજે દીવસે પ્રીન્સીપાલને રીપોર્ટ કરી, તેને યોગ્ય શિક્ષા કરાવે. જો કોઈ સગીર હમરની બાબત હોય તો તેનું નામકામ પાછું જાણી લે અને તેના પિતાને ખબર આપે.

“ મીસ ગીલીગન, તમને ધન્યવાદ થયે છે. યુક્તિપૂર્વક અને સર્જનશક્તિને કસે એવો જવાબ આપ્યો.”

“ અરે શું ? મી. નાથ, આ તે શું જવાબ હતો ! પણ અમારા દેશની બાબતો આવા પ્રોફેસરને અક્કર હિરાવે ! પુરૂષો નવી નવી યુક્તિઓ શોધે અને અમે લોકો એવી યુક્તિઓના વિનાશ કરીએ. આને જ લીધે અમારામાં એક કહેવન છે-તમને અખર છે ? ”

“ ના, શી કહેવન છે ? ”

“ માણસ રચે અને-- ”

“ અને ઈશ્વર તોડે ! એમાં તમે શી નવી કહેવન કરી ? ”

“ પુરૂષોમાં આટલી જ ધીરજ ! જો વચ્ચે કંઈકાં થાય તો તમારી અસાનતા સચવાઈ રહેત. એમ કહેવન નથી પણ-પુરૂષ રચે-અને પત્ની વિનાશ ! ”

“ હવે સમજ્યો ! દિવસમાં તો તમારાં લોકો આવ્યાં જમરાં નથી; પણ અહીં તો-- ”

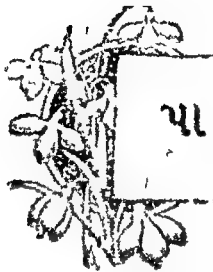
“ ચાલો હવે મોટું માય છે. આપણે ઘેર જઈએ એકઠાં. પણ તમે લડન સ્થાને આવશો ? ”

“ હવે પછીની રત્નઓમાં-ફરિદર ઉપર ચોક્કસ આવીશ. ”

“ લડનમાં અમારી કોલેજમાં પણ તે ઉપર રત્નઓ હતી. ચર્ચા-રવી લીધે હજવાયા. આપનો ઉપકાર માનવો લોકો ! ”

લંડન માં

કાળાળા છુટવાનો સમય હતો. વિદ્યાર્થીઓને બહાર નીકળવા માટે એક મુખ્ય દાદર હતો. તેના મુખ આગળ એક વ્યક્તિ ધણી જ આતુરતાથી ઉપર નિહાળી રહી હતી. વખતો-વખત ધરીઆળમાં જોય-ધરીકમાં આનું બાજુ જોય અને ધરીકમાં ઉઘાનમાં દ્રષ્ટિ નાંખે. કાંઈ જે નિરૂપણથી નિહાળે તો એમ લાગે કે આપણી એક ફાણ એને બ્રહ્માની કૃપા જેવી લાગતી હતી.

ધોડાક જ સંમયમાં સાળા છુટવાની સંજ્ઞા થઈ. દાદર ઉપરથી અવાજ સંભળાયો. જ્યારે યાકી ગયેલો હવે પોતાના ઘર તરફ વળે ત્યારે તેનામાં અમલો વેગ આવે છે. તેમ વિદ્યાર્થીઓનામાં પણ ઘેર જતી વખતે નવો વેગ આવે છે. જે તેમનું આર્થ તો પહેલે પગથી એથી પડતું મૂકી નીચે પડે. ઉતરતી વખતે ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસના અર્થમાં વાટાઘાટ કરતા હતા-ફેટલાક પ્રેક્ષકો પરત્વે વિચાર કરતા હતા-ફેટલાક સહવિદ્યાર્થીઓ વિષે અવનવી વાતો કરતા હતા અને ફેટલાક ભવિષ્યનો અર્થક્રમ નક્કી કરતા હતા. નીચે ઉતર્યા પછી ફેટલાક સાથકલ ઉપર ફોડતા-ફેટલાક લોહકા દેન પકડવા રેશન તરફ દિશ્ય થતા-ફેટલાક ટ્રામ પકડવાની ધમાલમાં અને ફેટલાક સુખી જીવડા મોટરમાં રસ્તો માપતા હતા.

આ ટોળામાં એણે નવીનતા નિહાળી. વિદ્યાર્થીઓમાં બાળાઓ તેમ જ યુવકો હતા. તેઓ સાથે જ ઉતરતાં હતાં. વખતે યુવકો માર્ગમાં હોય તો બાળાઓ વગર સંકેતે તેમને ધક્કો મારી પોતાનો રસ્તો કાઢી લેતી. બાળાઓ પ્રત્યે છોકરાઓ પણ ખાસ લક્ષ આપતા નહોતા-તો વક્ર દ્રષ્ટિએ તૂકી રહેવાની ક્યાં વાત ?

“આપણા દેશમાં આ સુધારો કરવાની જરૂર છે” તે વ્યક્તિ બબડી. “આપણે ત્યાં તો બાળાઓ દેખાગ દેખ્યા છોકરાઓ તેમના તરફ જ જોવા માંડે. જલ્દી દુનિયામાં ન જોયેલી ચીજ ! બે બાળુ હારખંધ ઉભા રહી જઈ, તેમને રસ્તો આપે ! જલ્દી આપણાથી જુદાં જ છે એવા દેખાવ થાય ! એવા વર્તનથી,

જાતિનો તફાવત તરફથી ઉઠે છે અને તેમનાં પ્રત્યે તોફાન કરવા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું મન લલચાય છે. આ કારણને લીધે ચીઠ્ઠીઓ પડે અને વિચિત્ર મસ્તી થાય ! જ્યારે કોલેજમાં હોય ત્યારે જાતિ પ્રત્યે દુર્વૃક્ષ અપાય તો ઘણાં તોફાન ચોડાં થઈ જાય ! આ બાબતમાં બાળાઓએ પણ સુધરવું જોઈએ. બાળાઓ ઈશ્વરનું પ્રેમભર્યું પક્ષપાતી પંખીડું છે એવી માન્યતા પણ એમણે દૂર કરવી જોઈએ. બધા જ વિદ્યાર્થીઓમાં એવી માન્યતા પ્રસરવી જોઈએ. ઠીક છે; આપણે આપણા કેશમાં જંઘ, આ દિશામાં સુધારો કરવા પ્રયત્ન કરીશું.”

આટલેથી એકદમ વિચારબાળા અટકી. ઉપરથી બે ત્રણ વ્યતિઓ કેબાઈ, તેમાંથી એકે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. હેટ ઉતારવા જાય છે તેટલામાં અન્યાય દ્રષ્ટિ મળી.

“હલો, મી. નાથ, તમે આવી પહોંચ્યા ! ધણું જ સારું થયું.”

“સાહેબજી, મીસ ગીલીગન ડેરવેલા વખતે આવડું જ જોઈએ; ને આપેલાં વચન પાળીએ નહીં તો મનુષ્યમાં અને જનવરોમાં શો તફાવત ?”

“સત્ય છે; આ મારાં મિત્ર લેડી લ્યુસી ડૉર્ટન-આ મારા મિત્ર મી. નાથ.”

અરસ્પરસ જોળબાણનો શિષ્ટાચાર થયા પછી, ત્રણે વ્યક્તિઓ પાઠશાળાના ઉદ્યાન તરફ વળ્યાં.

“મી. નાથ, મારાં મિત્ર જોનરેબલ લેડી લ્યુસી, પ્રખ્યાત લૉર્ડ ડૉર્ટનનાં પુત્રી છે. તેઓ હિંદુસ્થાન પ્રત્યે માયાળુ ભાવના ધરાવે છે. સ્વભાવે શાંત છે અને અભ્યાસમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.”

“મી. નાથ, આપ ડાન્સ શીખ્યા કે નહીં ?”

“હા, ના, હજી એ કળા મને આવડતી નથી.”

“માફ કરશો, મી. નાથ, એ તો હું ભૂલી ગઈ હતી. આહીં ચાના ઉચ્ચ વર્ગના સમાજમાં ફરક હોય તો ડાન્સની કળા જાણવી જોઈએ. તે કળામાં ખાસ શું તો ફસરતો છે. તે દરેક અંગને ફસરત આપે છે અને શરીરનો બાધો મજબુત બનાવે છે. હું જ તમને તે શીખવીશ, તમને વાંધો છે ?”

“ના, મને વાંધો નથી.”

જરા વિચાર કરી, મીસ ગીલીગને વાત હપાડી, “પરમ દિવસે રાતે આપણે સેસીલ હોટેલમાં મળીએ. હું રાતે નવ વાગે આવીશ. તમે પણ તે વેળાએ આવી પહોંચશો. થોડું ધણું તો તે જ દિવસે શીખી જશો. એક અંકવાડીઆમાં બરોબર આવડી જશે.”

“ત્યારે મીસ ગીલીગન, આપને હરકત ન હોય તો હું રજા લઉં ? પરમ દિવસે રાતે નવ વાગે સેસીલ હોટેલના ડાન્સ હોલમાં મળીશું. મારે પડતી જરૂર છે.”

લેડી લ્યુસી હાઈન, આપની ઓળખાણ થઈ તેથી ઈશ્વરના ઉપકાર માનું છું. આપની રજા છે ? ”

“ મીસ ગીલીગને મી. નાથ પાસેથી તેનું પટનીનું શીરનામું ‘માચું’ અને ‘મી. નાથે પોતાના વીઝીટીંગ કાર્ડ ઉપર શીરનામું લખી આપ્યું. સાથે સાથે સેસીલ ફોર્ટેસ ‘સંબંધી લખાવી લીધું. ‘મીસ ગીલીગને’ તે પોતાની હાથ-કાથગીમાં સાચવીને મૂક્યું. ત્યાર પછી સાહેબજીના સિષ્ટાચાર થયા અને ‘મી. નાથે રજા લીધી.

જેમ મુબારકમાં સાંતા-કુઝ, અંધેરી વિગેરે પરાંઓ છે, તેમ લંડનમાં પટની નામનું એક પત્ર છે. હાલમાં તે હિંદીઓનું મોટું નિવાસ સ્થાન છે. કારણ કે હિંદીઓ માટે ત્યાં ખાસ વેલ્ટેરીઅન બોર્ડીંગ હાઉસ છે.

ત્યાંથી છુટા પડ્યા પછી મી. નાથ ઉતાવળે પગલે સ્ટેશન તરફ વળ્યો.

“ મીસ ગીલીગને, આલો આપણી મોટરમાં. તમારે ઘેર ઉતારીશ. ”

“ તમારો આભાર માનું છું, પરંતુ જરા ખુલ્લી હવામાં ફરી ઘેર જવા વિચાર છે. ”

“ ત્યારે આજ ઉદ્યાનમાં થોડી વાર બેસીએ, પછી જઇએ. અહીં ખુલ્લું જ છે. ”

“ તો, પણ મને વાંધો નથી. ”

અને સહચરીઓ એક બેચ ઉપર બેઠી.

“ મીસ ગીલીગને, તમે તો હિંદુસ્થાનમાં બહુ રહ્યાં છો. તમારો તે દેશના લોકો માટે શો અભિપ્રાય ? ”

“ લેડી લ્યુસી, સાચું કહું ? આપણું રાજ્ય જો ન થયું હોત તો તે દેશના લોકો ઘણા જ અનુદડ રહેત ! આપણા સહવાસને લીધે તેઓ સંસ્કૃતિમાં આવ્યા ! ”

“ મને ખડું લાગતું નથી ! પ્રાચીન સમયમાં ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ તો એમ જણાય છે કે ત્યાં પણ સંસ્કૃતિ ઓછી નહોતી. દરેક કળા એમનામાં હતી. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પણ એટલો જ સદ્ભાવ હતો. સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા બળવવા તો મહાયુદ્ધો થયાં ! તેમ ત્યાં ચિત્ર-કામ, વણાટ-કામ વિગેરે કળાઓ પણ ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલી હતી, એમ દેખાય છે. હજી આપણે તો અડધે રસ્તે પણ પહોંચ્યાં નથી. બારીકાઈથી તપાસીએ તો આપણે એમનું અનુકરણ કરી શીખીએ છીએ. આપણા ફેરલાક લોકોએ ધણી જ નીચનાથી અને નિર્દયતાથી એ લોકોની કળા કાપી નાખી. લાચાર છું, તમારા વિચાર જોડે મળતી થતી નથી. આપણે એમને અદ્યતન અવસ્થામાં મૂક્યાં અને હવે હવે એણીએ લાવવાનો દેખાવ કરીએ છીએ, પણ ઇતરવર આજળ તો આપણે ચુંદોગાર છીએ. ”

“ તમે હિંદમાં રહ્યા નથી તો યજ્ઞ અભિપ્રાય કેમ આપી શકો ? હું તો હિંદમાં રહી છું તેથી મને ખબર છે. હું તો એમ માનું છું કે હિંદ આપણે લીધે ન સંસ્કૃતિમાં આંચું. એમનામાં વર્ણો કેટલા ? વર્ણોમાં લડાઈઓ કેટલી ? આપણે રાજ્યથી જ તેમને લાલ છે ! ”

“ એમનામાં વર્ણો છે તો આપણામાં વર્ગો ક્યાં નથી ? વર્ગોમાં પણ વિભાજિત નથી ? અમીર વર્ગોમાં જુઓ-ડચ-માર્કવીસ-અર્લ-એરન ટેલિગ્રાફ બતના હોર્ ? હંચ-નીચનો મનુષ્ય-સ્વભાવ જ છે અને જ્યાં મનુષ્યની વસિ હશે ત્યાં ત્યાં વર્ગો રહેવાનાં. જળચર, પંખી, જીનવર વિગેરેમાં પણ હંચ-નીચના પ્રકાર ખરા કે નહીં ? આમ બોલવાથી શો ફાયદો ? હિંદમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માન નહોતું ? શું તમે એ પાક શીખવ્યો ? કે તમે લાંથી શીખ્યાં ? ”

“ લેડી ટ્યુસી, તમે હિંદનાં ધારાસાસ્ત્રો લાગો છો ! એમનામાં કુસંપી કેટલોઈ જયારે રજપુતોતું રાજ્ય હતું ત્યારે મુસલમાનોએ ચડાઈઓ કરી ત્યારે બધાં રાજ્ય કેવી રીતે વર્ત્યાં હતાં તે ખબર છે ? મહમદ ગિઝનવો-ચોરી-અલાહદીન અને સીકંદરે કેટલી ચડાઈઓ કરી ? પાટોશી રાજ્ય બીજની કુમકે જવાને બદલે, તમાશાની માફક જોયાં કરે ! પરીણામ શું આંચું ? જુદા જુદા રાજ્યોને હરાવવાં સ્ટેશન લાગ્યાં અને પરદેશીઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ લોકોમાં મુસલમાણ ક્યાં છે ? આપણાં લોકોએ પાછળના ઈતિહાસનું અધ્યયન કરી, તેમને કુસંપી રહેવા દીધા, તેમાં આપણા લોકોનો શો વાંક ? ”

“ મીસ ગીલીગન, તમે આ શું બોલો છો ? ધારો કે એમનામાં એટલો સવ-શુભ હતો, તો આપણા લોકોએ એમનો અવગુણ દુર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે વધારવા યત્ન કરવો જોઈએ ? અત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ ? એમને અંદર અંદર લડવા દઈએ છીએ અને ન લડતા હોય તો લડવા જેવા પ્રસંગો હલા કરી આપણે છીએ. શું એમાં આપણું ગૌરવ ? ”

“ આ તો બધી જાનની વાતો યદ ! પણ એ તમને ખબર છે કે હિંદ એ આપણી સત્તા નીચે ન હોય તો આપણા શા હાલ થાય ? આપણી નહોજલાલી શેતા કપર ? માંચેસ્ટર-લીવરપુલ શેતા કપર ? અહીંની બેકે રાના કપર ? હંસામાં આપણા જીવનનો આધાર જ હિંદ કપર ખરો કે નહિ ? હિંદને આપણે શુભવીએ તો આપણી શી દશા ? ખરું પુછો તો મને અહીં ગમવું જ નથી. નીચા નમી નમીને આપણને સલામો કરે. અહીં જેની બે ટકાની પણ હિમત ન હોય તે ત્યાં બરા સતેજ. અરે ! ગવર્નર પણ આપણને એટલા સન્માનથી બોલાવે ! બોય-મટ્ટર-ચોદર-બોય

માંણી આયા વિગેરે કેટલાં તો માથુસો મળે' । આછીં એક અમીર જેટલો દેશવ લોગવી શકે નહીં તેટલો વૈભવ ફરક અંગ્રેજને હિંદમાં મળે. હું તો મારી જીંદગી હિંદમાં ગાળીશ. ”

“ તમારી દલીલ સાંભળી હું તો અવાચક જ બની જઈ છું. ને આપણે એ પ્રમાણે વર્તતા હોઈએ તો આપણામાં સંસ્કૃતિ જ નથી એમ કહેવું પડે. ‘મને તો એમ લાગે છે કે તમે કોઈ હિંદીને પરણશો અને તમે એને શુદ્ધાત તરીકે રાખશો. તમારા વિચાર સાથે કોઈ અંગ્રેજ સંમત થાય એ મને શંકા લાગે છે; તેમ જ તમારી સાથે જીંદગીભર હિંદમાં રહેવા ક્યો અંગ્રેજ યુવક તૈયાર થાય? ”

“ તમે ભવિષ્યવેત્તા છો એમ લાગે છે! હું કોઈ હિંદી યુવકને જ શોધી કાઢીશ । તે આઈ. સી. એસ. નેમ્બે અથવા થાય એવો નેમ્બે-ને એવો આર્થો નહોંય તો પુત્રપુત્રો વૈભવ મળે નહીં । વખતે ને કોઈ એવો યુવક મને માંસાહાર તજવા કહે તો તે વખતને માટે હા પાણુ કહું ! ને એમ સરત કરવા માંગે કે હિંદી કબજા લુગડાં પહેરવાં તો તેની પાણુ હા કહું ! કેટલીક સાડીઓ તો એવી સરસ આવે છે-ધણી જ કિમતી ! છક-કસબની ભરેલી ! શું કરવાને ના કહીએ ? ”

“ અને પરણ્યા પછી કરી જઈ હોય તો ફરી જઈએ. ” લેડી લ્યુસીએ ટકાર કરી

“ ચાલો, હવે બહુ મોડું થયું. પછી મળીશું. ” મીસ ગીલીગને કહ્યું.

લેડી લ્યુસીની મોટરમાં બંને વિદાય થયાં

મીસ ગીલીગન મોટરમાંથી ઉતરી સીધી પોતાના રાયનખંડમાં ગઈ. જગ્યાના સંકોચને લીધે રાયનખંડને કપડાં મૂકવા-પહેરવા વિગેરેને માટે પાણુ વાપરવામાં આવતા હતા. હાથ કોયળીમાંથી નાથનુ વીઝીટી જ ‘કાડ’ કાઢી પોતાના ટ્રેસીંગ ટેબલ ઉપર સંભાળથી મૂક્યું. ત્યાર પછી કપડા બદલી એક આરામ ખુરશીમાં પડી. તેમાં પડયાં પડયાં કંઈક જાંડો વિચાર કરવા માંડી. કોઈ રાજ જીતવું હોય તો કોઈ મુસ્લિમી એવા વિચારમાં પડે-રણુસંભામનો સરદાર એવા વિચારમાં પડે-અથવા કોઈ કસ્તાદ બુઠાં સાકીને ઉલટ તપાસમાં તોડવાનો વિચાર કરવા કોઈ નિષ્ણાત ધારાગત્રી એ અવસ્થામાં આવે-એમ મીસ ગીલીગન વિચારમગ્ન હતી !

એ શા વિચારમાં પડી હશે ?

કાલેજ--આખાનો પ્રભાવ

ના દરતાં આપણા દેશનું પીતાંબર શું ખોટું ? ૨) સુધારકો રહે છે કે પીતાંબર કાઢી નાંખવા જોઈએ તે જ સુધારકો આવો અર્ચાળ વિદેશી વેશ પહેરવા વેચાર થાય છે ! આપણા દેશમાં અચળગુણ નેતા તરીકે ખપવા આવા આવા ધર્તીંગ રહે છે ત્યારે આવા અર્ચાળ વિદેશી વેશ પ્રત્યે સુધારકો દરાવવા કેમ નીકળતા નહીં હોય ? આપણે ત્યાં તો પીતાંબર પહેરી પાટવા ઉપર બેઠાં એટલે બસ ! ખમીસ કે ખીછ વસ્ત્ર જોઈએ નહીં. અહીંયા તો અંદર--બેર જોઈએ--છાતી ઉપર કડક ખમીસ જોઈએ અને તે ચળકતું જોઈએ--તેના ઉપર એક જ સોનાનું કે હીરાનું બટન જોઈએ ! તેના ઉપર ચળકતો એકવટો ચાંચીઓ કાવર ! તેના ઉપર કાળી ખો--ટાઈ ! પછી રબર (!) બટનનું છાતી કધારી રહે એવું કાળું નકીટ જોઈએ અને તે ડીનર નકીટ કહેવાય ! તેના ઉપર કાળો કોટ--તેના કોલર નકીટ યુલ્લુ રહે એટલો મોટો જોઈએ અને તેના ઉપરનો ભાંગે કાળો વેશમાં કપડાનો જોઈએ ! જે ઓઝોને આમંત્રણ હોય તો ટે'લ--કોટ જોઈએ ! કાળો પાટલુન ! કાળો વેશમાં મોલ' અને કાળો ચળકતા ચામડાના પંપલોડ ! કોટ પાટલુન કાળો ગરમ કપડાનાં જ જોઈએ ! આ બધાનો અર્થ ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૭૫) ! આટલા રૂપિયા ખર્ચીએ--તેને પહેરવામાં વખત શુભાવીએ ત્યારે જમવા વખતના કપડામાં સત્તજ થઈએ. અને તે જ કપડાં હોય તો ટેબલ ઉપર બેસાય ! આ કેટલું ધર્તીંગ ! આના દરતાં આપણું પીતાંબર શું ખોટું ? રૂ. ૧૦) માં પણ મળે અને જે રૂ. ૫૦) ખર્ચીએ તો હત્તમ મળે ! અને બીજે કાયદો કેટલો ? પાટવા ઉપર પક્કાંડી મારીને બેસાય ! આ તો અકલ્લ ને અકાર ! સુધારકો આ રહેલા પોપાડ ઉપર કુદાડ મારવા મથે છે ન્યાદે અર્ચાળ અને વિચિત્ર પોપાડ આનંદથી પહેરવા માંગે છે ! આ તે સુધારકો કે કુધારકો ? ઢોંગી કે ધુતારા કે સત્યવક્તા ? સ્વદેશપ્રેમી કે વિદેશપ્રેમી ?

એક સુવલ આમ બબડતો હતો. ટેલકોટ રાધેનો પોપાડ પહેરે જતો હતો ! થોડી થોડી વારે ધરીઆળ તરફ નજર નાંખતો હતો. આળીસેક મીનીટ પછી પોપાડ પહેરી રહ્યો અને પાટો બબડ્યો, “કેટલો બધો વખત ગયો--આળીસ મીનીટ થઈ ગઈ !

દુલ્લ વાળ તો ખાત્રી રહ્યા ; ચારેક તો રૂમાલ લેવા પડશે તેમાં વખત જશે તે વધારા માં ! માટે ચાલશે તો હિંદમાં જઈ આ સંબંધમાં પ્રચાર કરીશ અને આપણા પીતાંબર ઘણાં સારાં એમ સમજાવીશ. અત્યારે ૭-૫૦ જેટલો વખત થયો છે, હજી પૃથ્વીની લંડન જવાનું અને ત્યાંથી સેસીલ હોટલમાં ! ૮-૨ ની લોડલ છે—મળશે. રૂસમાં ચાલતા જવાશે નહીં. બીજું વાહન પણ આવે નહીં. ટેકરી-કેમ જ લેઈએ ! ચાલો, થોડું વધુ ખર્ચ થશે.”

સેસીલ હોટલના ડાન્સ હોલમાં તે યુવકે પગ મુક્યો અને નવના ટકોરા થયા ! પોણા-તે બબડ્યો, “ત્યારે હું નિયમિત છું ! મને વખતની કટલી ફિમત છે ! એક દાણ વહેલો નહીં અને મોટો પણ નહીં. વખતને માન આપવાથી જ આ લોકો કાન્યા છે હિંદમાં એમાં પણ સુધારો કરવો જોઈએ છીએ. જે નવનો વખત આપ્યો હોય તો ખાર વાગે બધા આવે ! પણ હજી મીસ ગીલીગને કેમ કેખાતાં નથી ? હમણાં આવતાં હશે. કોઈ રસતો જાળ મવાની જગ્યાએ ગીરદીને લીધે પોલીસ-સંજ્ઞાને તાબે થયું પડ્યું હશે. હમણાં આવશે.”

ધડીખાળમાં જોતાં—ખારડા તરફ જોતાં—ખારીએ જોતાં—પણ મીસ ગીલીગને નજરે પડે નહીં. ફસના ટકોરા થયા પણ નિરાશા જ રહી ! છેવટે તે કોઈ નિશ્ચય ઉપર આંધો હોય એમ કેખાયો.

“મેનેજર સાહેબ, મીસ ગીલીગને આપને સંસ્તો મોકલ્યા છે ?”

“આપનું નામ મી. નાથ ? હા, મીસ ગીલીગને મને બે ડીનર માટે જોડે આપ્યા હતા. આજે લગભગ આઠનાં સુમારે એમનો ટેલીફોન હતો કે એમનાથી જરા મોડું અવાશે. માટે મી. નાથ આવે તો જરા રોડ લેવા કહેશો. જરા બેસો ને, હમણાં તે આવી પહોંચશે.” મેનેજરે જવાબ આપ્યો.

મી. નાથને તો જાણખ્યા જ હશે. એક ખુલ્લો શોધી, ચેસ્ટરફીલ્ડ પુરશીમાં તે પડ્યો. વિદ્યાર્થી અવસ્થાની શરૂઆતથી તે વહેલો સુધ્ધ જતો અને સવારે વહેલો હલી અલ્યાસ કરતો. હજી પણ તેને તે જ ટેવ હતી. ચેસ્ટરફીલ્ડ પુરશીમાં તેને ફાંચું અને નિદ્રા ફેલીએ તેને પોતાના જાળામાં લીધો.

“જાય, મીસ ક્યાં ? ટેબલ ઉપર આવવા કહે.”

“સાહેબ, આજ મોડું થશે એમ કહીને ગયાં છે.”

“ઠીક, ત્યારે, એ આવશે ત્યારે જમશે. અમે તો જમી લઈશું.”

ખાર વાગ્યા પણ મીસ ગીલીગને પતો નહીં ! જાય બટલરને ચિંતા થતા માંડી. છેવટે તેઓએ વિચાર કર્યો કે મીસીસ ગીલીગને ખંખર કરવી.

મીસીસ ગીલીગનનાં રાયનખંડના બારણા ઉપર જરા અવાજ થયો.

“ અત્યારે કોણ છે ? ” અંદરથી અવાજ આવ્યો.

“ મેડમ, હું છું ”

“ બોય, અત્યારે શું કામ છે ? ” એમ પુછતી મીસીસ ગીલીગન બહાર આવી.

“ મેડમ, બાર વાગી ગયા તો પણ મીસ આબ્યાં નથી, તેથી, આપને ખબર આપવા ઉઠાડયાં છે ”

“ શું હજી કાચીન આવી નથી ? મી. ગીલીગન ગુસ્સે થશે ! કોઈ દિવસ નહીં અને આંજો મોહું કેમ ? આટલાં બધાં વર્ષોમાં તે કોઈ પણ દિવસ કલા સિવાય ટેબલ ઉપરથી ગેરહાજર રહી નથી, અને તે પણ બાર વાગ્યા પહેલાં તો આવી જ જતી ! આજે જ આમ થયું. થોડો વખત આપણે રાહ લેઈએ. આવી પહોંચશે. નહીં તો પછી મી. ગીલીગનને ઉઠાડીશું. ”

વિચાર કરતી, મીસીસ ગીલીગન એક આરામ ખુરશીનાં પડી; વિચારમાં ઝાડું આવ્યું.

ઝમઝમે હઠી ધડીઆળમાં લેયું તો બે વાગ્યા હતા. બોયને પુછતાં ખબર પડી કે હજી કાચીન આવી નહોતી.

“ ત્યારે હવે તો મી. ગીલીગનને ખબર આપવી લેઈએ. ” મીસીસ ગીલીગને કહ્યું.

૩૧, ૧૨૪

મી. ગીલીગને હિંદમાં હુકમ ભોગવેલો અને વધારામાં થોડી અવસ્થા પણ થએલી એટલે સ્વભાવમાં કડકતા અને ચીડીઆપણાતું મિથિલ થએલું હતું. એની પાસે જતાં બધાંને બીક લાગતી. મીસીસ ગીલીગનનો પણ પગ ઉપરના માંડ્યો નહીં. હિંમત એકઠી કરી, ગીલીગનનાં રાયનખંડના બારણાં ઉપર ટકોરા માર્યા.

“ કોણ છે ? ”

“ હું એમીલી, જરા બારણાં ઉઘાડો. ” મીસીસ ગીલીગને જવાબ આપ્યો.

“ અત્યારે આ લક્કર શા ખાતે ? તું, બોય બટલર બધાં મારા ઉપર ચડઈ લઈ આવ્યાં કે શું ? ” આંખો ચોળતાં મી. ગીલીગને પૂછ્યું.

“ આપણી કાચીન હજી આવી નથી. અત્યાર સુધી રાહ લેઈ, ” મીસીસ એમીલી ગીલીગને નમ્રતાથી કહ્યું.

“ શું હજી કાચીન આવી નથી ? લગભગ ત્રણનો સુમાર થયો ! છાંદરીને શું થયું ? કોઈ દિવસ નહીં અને આજ ગાંડછા આવી કે શું ? વખતે કંઈ અકસ્માત થયો હશે-પોલીસને પૂછીએ. ” મી. ગીલીગને કહ્યું.

“ હલો, લંડન-રેલ્વે પોલીસ ચોપી ! ”

“ હા, હું ઇન્સ્પેક્ટર ફર્ન. ”

“ હલો, ઇન્સ્પેક્ટર. આજે કોઈ છોડરીને અકસ્માત થયાનું સાબિત્ય છે ? ”

“ એક અગીઆર વર્ષની છોડરી લોકલ ટ્રેન નીચે આવી ગઈ હતી--ખીજ એક ચાર વર્ષની છોડરી ટ્રામ નીચે આવી ગઈ હતી, અને ત્રીસેક વર્ષની યુવતી તેની એક વર્ષની છોડરી સાથે મોટર નીચે આવ્યાં હતાં. તે શિવાય ખીજ સાધારણ અકસ્માતો છે. ”

“ કોઈ સત્તર-અઠાર વર્ષની બાળાને અકસ્માત થયા સાબિત્ય છે ? ”

“ એવા કોઈ સમાચાર મળ્યા નથી. ”

“ સાહેબજી, ઇન્સ્પેક્ટર તરફી માફ કરશો. ” મી. ગીલીગને ટેલીફોન બંધ કર્યો. ખુરશીમાં પડી વિચાર કરવા લાગ્યો. કંઈક વિચાર સુન્યો અને પાછો ટેલીફોન ઉપર બેસ્યો.

“ હલો, રેકોર્ડેન્ડ યાર્ડ ? ”

“ હા, રેકોર્ડેન્ડ યાર્ડ. હું સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ડ વૉલેસ. ”

“ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ડ વૉલેસ, જરા મારે વેર આવશો--જરૂરનું કામ છે. ”

“ મને ટેલીફોન ઉપર જ રહેો.--જરૂર હોય તો ખીજ માહુસોને લઈને આવો. ”

“ ના, ખીજ માહુસોની જરૂર નથી. જરા વિચાર કરવાનો છે. પણ રૂબરૂ જ રહેવાય એવું છે. ”

યાંય મીનીટમાં સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ડ વૉલેસ આવી પહોંચ્યા.

“ કેમ ? શું કામ છે ? ” વૉલેસે પુછ્યું.

મી. ગીલીગને બધી વાત કહી. અકસ્માતના સર્માચાર મળ્યા હતા તે પણ કહ્યું.

વૉલેસે ધડબાળ લેઈ--ચાર વાગ્યા હતા.

“ અત્યારે તો બધાં રેસ્ટોરાં અને નાચ-ખાનાં બંધ થઈ ગયાં હશે. પરંતુ ત્યાં તપાસ કરતાં પહેલાં, મીસ ગીલીગનેનો રાયન ખંડ તપાસવો જોઈએ. તમે અને તમારાં પત્ની અંદર આવજો, ખીજને અહીં જ ઉભાં રાખો. અહીંથી આધા પાછાં ચાલ નહીં એમ સુચવશો. ”

તે રાયનખાંડમાં ત્રણ જણ દાખલ થયાં. ઉમરા આગળ જ હબા રહી, વૉલેસે એક તીક્ણ નજરની આંખો ઓરડા તપાસી લીધો. પછી પથારી લેઈ--પછી ટેસીંગ ટેબલ તપાસ્યું--પછી કબાટ તપાસ્યું. આ બધું તપાસ્યા પછી, પંદર મીનીટ એણે વિચાર કર્યો.

“ મીસીસ ગીલીગન, તમારા પુત્રી આજે ડાન્સ-ટ્રેસ-પહેરીને ગયાં છે ? ”

“ મને ખબર નથી-મારા બોયને ખબર હશે. ”

બોયને બોલાવીને પૂછતાં તેણે હાંસમાં જવાબ આપ્યો. પાછો વૉલેસ વિચારમાં પડ્યો.

“ હલો, સેસીલ. હોટેલના મેનેજર કે ? હું-રજીસ્ટર્ડ ચાઈનો સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ વૉલેસ. તમારે ત્યાં ગઈ કાલે રાતના મીસ ગીલીગન અને મી. નાથ કરીને આંખ્યાં હતાં ? ”

“ મીસ ગીલીગને બે જણના ડીનરની વરદી આપી હતી. પછી રાતના આઠેક વાગે ટેલીફોન ઉપર ફોન હતું કે મી. નાથ આવે. તો હશે એ હું મોડી આવીશ. મી. નાથ વખતસર આંખ્યા હતા-થોડો વખત રાહ લેઈ અને કંટાળીને પાછા ગયા. કોઈ જમ્યું નહોતું. ”

“ આભાર માનું છું. તરદી માફ કરશો. ”

વૉલેસ પાછો વિચારમાં પડ્યો. પાછો ટેલીફોન ઉપર ગયો.

“ પટની પોલીસ ચોકી કે ? જુઓ ઇન્સ્પેક્ટર વીલ્સનને બોલાવો, હું રજીસ્ટર્ડ ચાઈનો સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ વૉલેસ. ”

“ હલો, સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ વૉલેસ, શી આજ્ઞા છે ? આત્મારે કોણે ધર, કુદ્યું ? કે કોઈને ઈન્સ્પેક્ટર ત્યાં કોઈએ મોકલી આપ્યો ? ”

“ મરફરીની વાત નથી. જુઓ તમારે ત્યાં ધર નંબર ૫૬ માં ફિંદી નિવાસ સ્થાન છે ત્યાં મી. નાથ કરીને એક યુવક રહે છે. તે ધરમાં છે કે નહીં તે તપાસ કરીને જલદી કહો. જુઓ, યુક્તિથી તપાસ કરો. સાદાં કપડાં પહેરીને તમે જ જાવો. ભયનું નામ આપશો-ઇન્સ્પેક્ટર જો એમ નહીં કહેતા. મારો ટેલીફોન નંબર લો. સંભાળથી કામ લેવાનું છે માટે તમને જ આ કામ સોંપ્યું છે. જુઓ, એ ધરમાં હોય તો એના શયનખંડમાં એ એકલો જ છે કે કોઈ સાથે છે તે પણ તપાસશો. ”

પાછો તે વિચારમાં પડ્યો.

“ મી. વૉલેસ, આપનામાં જલ્દી છે ? તમે અમને એક સલાહ પણ પૂછ્યો નથી. તો પણ આ બધું શી રીતે જાણ્યું ? ”

“ હમણાં ટુપ રહ્યો. મારે એકચિત્તે વિચાર કરવાનો છે. ”

શ્રી એક એકનાં સામુ જોઈ રહ્યાં. કોઈને કંઈ સમજ પડી નહીં.

થોડી વારે ટેલીફોનની ધંટણી વાળી. વાંચની માફક છલંગ મારી વૉલેસ ટેલીફોન ઉપર દોડ્યો.

“હલો, તપાસ કરતાં એમ ખબર મળે છે કે મીનાથ ગઈ રાતે આઠ-બેની લોકલમાં લંડન ગયા હતા. ત્યાં સેસીલ હોટલમાં નવ વાગે જવાનો હતો. હજી પાછો આવ્યો નથી. એના મિત્રો પણ ચિંતામાં બેઠા છે. સવારે તપાસ કરવાનો ઇરાદો રાખે છે. લગભગ પાંચ વાગ્યા છે. આપની શી આજ્ઞા છે ? હું ત્યાં આડું ? ”

“ નહીં. તમારી અહીં જરૂર નથી. તમે ત્યાં તપાસ રાખજો અને નાથ આવે કે તરત મને ખબર આપજો. જો મને પતો મળશે તો હું તમને ખબર આપીશ. ”

“ મી. વોલેસ, આપની તપાસનું શું પરિણામ આવ્યું ? આપ શી રીતે કામ કરો છો તે મને સમજ પડતી નથી. અમારા હિંદુસ્થાનમાં તો પોલીસને બોલાવીએ એટલે તે અમને સલાહ પુછે-કેના ઉપર શક બધ છે તે પ્રથમ પુછે-શકદારને પકડે, મારે-સતાવે, અને તમે અમને તો કંઈ પણ પુછતાજ નથી ! તમે પુછો તો અમે તમને મદદ કરીએ. ” મી. ગીલીગને પુછ્યું.

“ હિંદુસ્થાન તમારું કેવું ? ત્યાંની તે પોલીસ છે ? પોલીસના પડછાયાને પણ લાયક ખરી ? પણ અત્યારે આવી વાતથી મને વ્યથ બનાવો નહીં-હું પણ તમને સમજાવીશ. ” વોલેસે જણાવ્યું.

એટલામાં મોટરને ઉભા રહેવાનો અવાજ આવ્યો.

“ તમે નાથના સંબંધમાં ટેલીફોન ઉપર વાત કરતા તે આ જ ! પકડો એને. હરામખોર, ક્યાં લઇ ગયા મારી પુત્રીને ? બતાવ નહીં તો જહાં પડશે બેલમાં ! અહીં આવાં કામ કરવા આવ્યો છે કે ? મોટા આઈ. સી. એસ. થવું છે ? ” મી. ગીલીગને ઉમરો કહાડ્યા.

“ શાંત રહો, હમણાં તમને બોલાવાનો અધીકાર નથી. ” વોલેસનાં સત્તાદર્શક અવાજ આવ્યો.

નવો અવેલો પુરૂષ તો આભો જ બની ગયા. શું છે તેની એને સમજ જ પડી નહીં. પોલીસ કેમ ? ગીલીગન શું બબડી ગયા ?

“ આપનું નામ ? ”

“ મારું નામ નાથ ”

“ આપ પટનીમાં હિંદી-નિવાસ સ્થાનમાં રહો છો ? ”

“ જી, હા. ”

“ આપ અહીં કાલે રાત્રી ત્રણ-ચાર પોલીસમાં પટનીથી નીકળ્યા હતા ? ”

“ જી, હા. ”

“ નવ વાગે સેસીવ હોટેલના ડાન્સ હોલમાં ગયા હતા ? ”

“ હા, હા. ”

“ દસ વાગે મેનેજર સાથે વાતચીત થઈ હતી ? ”

“ હા, હા; પણ— ”

“ પણ તમે હોટેલના એક એકાંત રથાનમાં ઉંઘી ગયા હતા તે અત્યારે જાણ્યા અને તરત અહીં આવ્યા ? ”

“ વાત અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે—આપ ભવિષ્યવેત્તા છો ? ”

“ હું એક સાધારણ પોલીસ ઓફીસર છું. મારી ઉપપત્તિ (theory) બિંદી પડી નહીં મારે ઈવરને ઉપકાર માનુ છું. મારી તપાસની એક ફી બાકી રહે છે. પણ તે હમણાં જ જણાશે. તમે ધરમાં આવો. ”

એટલામાં બીજી મોટર આવી. તેમાંથી એક યુવતી હતી અને નાથ તરફ દોરી.

“ મને માફ કરો, હું બહુ જ દીલગીર છું. તમને થણી જ તકલીફ પડી હશે. પણ મારી વાત સાંભળશો એટલે ખાતરી થશે કે હું જોખમદાર નથી. ”

“ એ તો ગઈ કાલે એપ્રીલની પહેલી તારીખ હતી મારે તમે જોખમદાર નહીં. ત્યાં તો તમે જ જોખમદાર છો. તમારે લીધે આ યુવકને કેટલું સાંભળવું અને ખમવું પડ્યું તે ખબર છે ? ” વોલેસે વચમાંથી પતાવ્યું.

“ તમને શી રીતે ખબર પડી કે એપ્રીલની પહેલી તારીખ ખાતે જરા મરફતી ફરી હતી ? તમે કેમ જાણે છે એમ લાગે છે. ” મીસ ગીલીગને આશ્ચર્યચકિત થઈ પુછ્યું.

“ હું જાણ નથી— ”

“ પણ તમે જાણે જ છો—આ બધું જાણવું શી રીતે તે કહેશો ? ”

“ મી. ગીલીગન, આમાં કંઈ જ નથી તમે હિંદુસ્થાનમાં મોટા ઓછાઓ મોગબંદા, તેના અનુભવથી તમે ખારીકાઈથી તપાસ કરી હોત તો તમે પણ જાણી શકત. પણ ચાલો આપણે બધાં દિવાનખાનામાં જઈએ. ” વોલેસે કહ્યું.

ત્યાં ગયા પછી બધાં એકી ટામે વોલેસના સામું જોઈ રહ્યાં—બધે ઈવર જ હોય!

“ મીસ ગીલીગન, મી. નાથને એપ્રીલ કુલ ખનાવવાની ધુનમાં ક્યાં મરાઈ બેઠાં હતાં ? ” સત્તાદર્શક, અવાજે વોલેસે પૂછ્યું.

“ ભરાઈ તો નહોતી એટી પણ ભૂલ થઈ—અને મારી ભૂલને બોગ મી. નાથ થયા તેને મારે અત્યંત દીલગીર છું. હોર્ડ રાત્રમરીને ત્યાં કાલને મારે મને ડાન્સ માટે આમંત્રણ હતું. મને ખબર હતી, પરંતુ મી. નાથને કાલેજખાણાનો પ્રસાદ પતાવવા ગઈ કાલના દિવસ મારે ડાન્સનું આમંત્રણ આપ્યું. ઈશ્વરે મને શિક્ષા કરી !

કાંઈ સૌજન્યરીને ત્યાં મુખી બની ! અમે બધા જમ્યાં. પછી ડાન્સ હોલમાં ગયાં. અમે આવી એ જીએ એમ કહ્યું, તેઓ ગયાં. પાંચ મીનીટ-દસ મીનીટ થઈ પણ આંગ્યાં નહીં. ફે એક ચેરરશીટ્ડ ચુરશી પર પડી અને ઓફે આવી ગયું. એક વારે હડી ત્યારે અંધાર હતું અને મોટી ઘડીઆળમાં જોયું તો ત્રણ વાગ્યા હતા. તેમના ધરનાને ઉઠાડી અહીં આવી. મારા માત પિતાને ખબર આપવી ઠીક લાગ્યું નહીં. સવારે રાયનખંડમાં સટકી જઈશ એમ ધારી પડી રહી, પણ ફાવી નહીં. ”

“ત્યારે તમે આઠ વાગે મેનેજરને ટેલીફોન કેમ કર્યો હતો ?”

“મીસ ગીલીગન તો ભટકી ! આ બધી ખબર શી રીતે પડી એમ થયું.”

“મને એમ થયું કે એવી ખબર આપ્યાથી મી. નાય તરત જતા ન રહે પણ થોડી વાર રાહ જોઈ જાય-એટલે એપ્રીલ ફર્ટુન કાર્ય સંધાય ! આટલી હદ સુધી આવશે તેની ખબર જ નહીં ” ઘણીજ આર્દ્રતાથી મીસ ગીલીગને કહ્યું.

“એ તો ઠીક છે કે આ ગ્રહરથ સારા છે, નહીં તો તમારા પિતાશ્રીએ મને પોલીસ એટકમાં આપી દીધો હોત !”

“માફ કરજો મી. નાય, હું ગુન્હેગાર છું. પણ ખૂબ અતઃકરણપુર્વક આપની માફી માંગુ છું હવે મી. વોલેસ, અમને સમજવો ”

“તમારી પુત્રીના રાયન ખંડમાં જઈ પ્રથમ પથારી જોઈ તે ઉપરથી એમ જણાયું કે તે વપરાએલી નથી. એટલે તમારી પુત્રી પથારીમાં સૂતી નહોતી પણ તે પહેલાં બહાર ગયેલી હતી. પછી ફે ત્રીજા ટેબલ તરફ વળ્યા. ત્યાં ઉપર જ મી. નાયનું કાર્ડ હતું તેના ઉપર પટનીનું શીરનામું હતું અને તેની પાછળ સેસીલ હોટલનો કાર્યક્રમ હતો. તે ઉપરથી થોડી વાત સમજઈ. મારી ઉપપત્તિ (theory) ખરી છે કે નહીં તે નક્કી કરવા ક્યારે તપાસ્યું-તેમાં ડાન્સ-ડેસ્ તપાસ્યા નહોતા એટલું જ નહીં પણ સૂટ-ફેતની રિથિતિ ઉપરથી એમ એક્ક્સ થયું કે તે પહેલેથી જ દુરો. આમ નક્કી થતાં સેસીલ હોટલમાં ટેલીફોન કર્યો. વખતે ટાળાને પટની પાછા ગયા હશે એમ ધારી ત્યાંની પોલીસને ટેલીફોન કર્યો ત્યાંયા જવાબ આવ્યો તે ઉપરથી વિચાર કરતાં એપ્રીલની પહેલી નારીખ યાદ આવી-તેથી એમ ખાત્ર થઈ કે બન્ને નારી ગયાં નથી-પણ મશ્કરી કરી છે. એટલામાં મી નાય આવી પહોંચ્યા અને પછીની બધી હકીકત સમજાવ શક્યો. ” વોલેસે સમજાવતા કહ્યું. પછી મીસ ગીલીગન તરફ વળીને પૂછ્યું “મી. નાય પાસે વીજીટીંગ કાર્ડ લેવાનો હેતુ એમ હતો કે તેમના હરતાક્ષર લઈ, ટેબલ પર કાર્ડ મુકવું જેથી ધરના માણસોને ખબર પડે-અથવા પોલીસને એમ લાગે કે તે તમને નૈસાડી ગયા છે-એટલે તે કેદમાં પડે-અને તમને આનંદ મળે ! ”

“ એટલી હજુ સુધી મશ્કરી કરવાનો હેતુ ન હોતો પણ તોફાનનો અંત’ દેખાશે. ”

“ બેરાંની બુધ્ધિ પાનીએ-અને શેકરપીઅરે કહ્યું છે, ‘ Frailty, thy name is woman ’ તે વાત ખરી ! મશ્કરી કરવા તો ગઈ પણ આવડી નહીં એટલું જ નહીં-પણ તે પણ મુખી બની ! ” મી. ગીલીગને ઉદગાર કાઢ્યા.

“ પિતાજી મને માફ કરો-મી. નાથ, મને માફ કરો. મારો ગંભીર ભૂલ હતું કે-હું ક્ષમા ચાહું છું. ”

“ ક્ષમા જ છે; હવે હું રજા લઉં ? ” મી. નાથે કહ્યું.

“ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ વૉલેસ માફ કરશે. તમને તરફી પડી. તમે ઘણા જ સારા અધિકારી છો. આપ પરવાનગી આપો તો હિંદુસ્થાનમાં આપને કોઈ સારો એકાદો મળે એવી તજવીજ કરું. ”

“ માફ કરશે, ત્યાં તમારાં પુત્રી જેવાં મળે નહીં માટે જરૂર નથી. ”

નમસ્કાર કરી વૉલેસ અને નાથ વિદાય થયા.

નાથ દષ્ટિ મર્યાદાની બહાર થયા ત્યાં સુધી મીસ ગીલીગને તેના સામું જોઈ રહી. તેની આખમાં પાણી હતાં-અમી હતી, નમ્રતા દેખાતી હતી. કેટલીક વાર તે અવાક રહી.

શું કારણ હતું ?

મીસ ગીલીગન સૌ. સરલા થાય છે

પપા, આલે આઈ. સી. એસ. તું પરિણામ જાણું
આપે તે વાંચ્યું ? ”

“ નહી, મેં નથી વાંચ્યું; એમીલી, તે વાંચ્યું ? ”

“ મારે આઈ. સી. એસ ના પરિણામની
દાખલ ? મેં વાંચ્યું નથી અને મારે જાણવું પણ નથી. ”

“ મમ્મા, તમારે જાણવું પડશે. પેલા મી. અ.

નાથ પાસ થયા. તમને જાણેને આ સમસ્યાયથી આનંદ નહીં થાય ? ”

“ એક હિટી પાસ થયા તેમાં અમને શું કરવા આનંદ થાય ? હિટીએ
આઈ. સી. એસ. માં દાખલ થઈ આખી લાઇન બગાડી છે—તેમાં તો ફક્ત અંગ્રેજોન
જોઈએ. ”

“ નહીં પપ્પા, એમ અન્યાય નહીં કરો ! તે પ્રથમ નંબર મેળવે છે. દરેક
બધા હોશીઆર ? આટલા બધા અંગ્રેજ યુવકો હતા તો પણ પ્રથમ સ્થાન ને
સરકારે—અને વધારામાં પરીક્ષકો પણ અંગ્રેજો ! તમને સાંભરે છે, પપ્પા, ગયા એમી-
લીની પહેલી તારીખે આપણે એમનું અપમાન કર્યું હતું ? આ અવસર છે—આપણે
એમને બેકવેટ આપીએ તો તેમના મનમાં કે જરા અંગ્રેજો આંચું હોય તે નીકળી
જાય; કેમ મમ્મા, તમારો અભિપ્રાય ? ”

“ હા, એવા માટે ખર્ચ કરે છે ? અપમાન લાગ્યું હોય તો પણ શું ? જ્યાં
એ આપણા અંગ્રેજોમાંનો છે કે આપણને સૌસાયદીની પીડા ? આપણામાં એવાં
બધાં ધર્તીંગ—એમનામાં કાંઈ નહીં. પણ એટલું તો ખરું કે એકસાઈની ‘ કાઈટ
ચર્ચ ’ ફોલોમાં કોઈ હિંદીને દાખલ કરતા નથી અને આને કાર્યો તેનું સાચું થયું. ”
આપણે ક્યાં એનું અપમાન કર્યું હતું ? તે ક્યું હતું—તું જાણે અને એ
જાણે ! મારે શું કરવા ખર્ચ કરવું પડે ? એમીલી કહે છે તે ખરું સારું છે. ”

“ પપ્પા, આમ બોલો છો ? તમે પણ અપમાન નહોતું કર્યું ? તમે
હરમખોર વિગેરે કહી એને અયોગ્ય સંબોધનો નહોતા કર્યા ? આપ જરા વિચારો

રો; મેં તો મસ્કરી કરી હતી પણ આપે તો ગાલીપ્રદાન ચલાવ્યાં હતાં ! મારે
કે ? તે અંગ્રેજ નહીં તો મનુષ્ય તો ખરો ને ? આપને મારી ઘણી જ નમ્ર વિનંતિ
કે આટલું કરો; એમાં ખર્ચ થશે નહીં અને આપણું ધણું સાડું દેખાશે ! ”

“ ત્યારે કાશીન આટલું બધું વિનવે છે તો માની લેઓ; આપો આમંત્રણ ! ”

“ કેમ એમીસી, પીગળી ગઈ ? હવે તમે ખત્તને એક થઈ ગયાં તો પછી મારાથી
મ વાંધો લેવાય ? ”

“ હલો, લેડી લ્યુસી, તમે ક્યાંથી ? પધારો. ”

“ મીસ ગીલીગન, તમે બધાં વાતમાં એટલાં મશગુલ હતાં કે મારા આવ્યાની
ખબરે બહાર પણ પડી નહીં; તમે તો હિંદુઓને બહુ ધિક્કારતાં હતાં અને આજે
આટલો બધો પક્ષપાત ? મને નવાઈ લાગે છે. ”

“ એને મીઠા નાથ પ્રત્યે પ્રક્ષપાત છે-મી. નાથ પ્રત્યે બોલાતું હતું-બધા
હિંદીઓ પ્રત્યે નહીં. ”

“ મીસીસ ગીલીગન, તમારા કથનમાં સત્યતા ઘણી લાગે છે. ”

“ લેડી લ્યુસીને પણ આમંત્રણ આપવાનું-ખીન કોને બોલાવીશું ? ”

“ પપ્પા, બહુ માણસોને આમંત્રણ આપવાની જરૂર નથી. લેડી લ્યુસીને જ
બોલાવીશું-ખીન કોઈને નહીં. ”

“ ત્યારે તું જ જઈને જતો કહી આવજો. હું લખીશ નહીં. ”

“ પપ્પા, હું એકલી જઈશ તો એ એમ માનશે કે મસ્કરીનો આ ખીન પ્રકાર
હલો કર્યો છે-સાથે મમ્માને મોકલશે તો ચાલશે. ”

“ તમારી ઇચ્છા હશે તો હું પણ જઈશ. ”

“ મુખારકબાદી આપવા જતાં હશે તો હું પણ આવીશ. ”

“ લેડી લ્યુસી, આપનો મોટો ઉપકાર ! પ્રથમ મુખારકબાદી તો ખરી જ ને ? ”

ઉપરનો વાદવિવાદ સમજ્યે તો હશે જ. ત્રણે જણે મુખારકબાદી આપવા
જતું અને પછી મીસીસ અને મીસ ગીલીગને બેન્ડવેટ માટે આમંત્રણ આપતું એમ હતું.

“ પધારો લેડી લ્યુસી, મીસ ગીલીગન, મીસીસ ગીલીગન ! આપની
પધરામણી ક્યાંથી ? ”

“ આપને અતઃકરણ પૂર્વકથી મુખારકબાદી આપવા : ” મીસીસ ગીલીગને હતું.

“ અ પે પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું તેને માટે મારી અધિક મુખારકબાદી છે. ”
મીસ ગીલીગને હતું.

“ આ તો કિ અર્થી લાગે છે-તે દિવસે વાત થઈ તે ઉપરથી જ મને રાહ હતી-
અને આજે એમાં વધારો થાય છે. જોડાણ, શું થાય છે ? ” લેડી લ્યુસી મનમાં બબડી.

“ આપની ધાગણી માટે આપનો ઉપકાર માતું છું. એમાં મેં કંઈ વધુ રૂચું નથી. મેં તો મહેનત કરી, અને ઇશ્વરે ફળ આપ્યું. ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.”

“ આ મુબારક પ્રસંગે મારા પપ્પા આપને જમવા આમંત્રી, એમનો હર્ષ પ્રદર્શિત કરવા માંગે છે. પરમ દિવસ રાતના સાડા સાતનો વખત રાખ્યો છે. ”

“ મીસ ગીલીગન, આપના પપ્પાનો ઉપકાર માતું છું—પરંતુ તે દિવસના જેવી મશ્કરી તો નથી ને ? ”

“ એ તો એપ્રીલની પહેલી તારીખ હતી—”

“ તેને માટે તો હું સાથે આવી છું. ” મીસીસ ગીલીગને કહ્યું.

“ હવે મને ખાતરી થાય છે કે પાછી મશ્કરી થશે નહીં. પરંતુ આમ કરવાથી, શું ફાયદો ? આપની આંતઃકરણ પુર્વક લાગણી છે તે મને ખબર છે—અને તેને માટે આપનો ઉપકાર માતું છું—પછી ખર્ચ કરી બાહ્ય આડંબર કરી શો ફાયદો ? ”

“ કેટલીક બાબતમાં આડંબરની પણ જરૂર રહે છે. આપણા સંબંધનાં આંતઃકરણમાં ઇશ્વર વસે છે. તેના પ્રત્યે પૂજ્ય લાવ છે તો પણ આપણે બહારથી પૂજા કરીએ છીએ—આપણે રાત્રી પછી બાહ્ય આડંબર કરે છે—હુનિઆમાં એમ જ ચાલે ! ” મીસ ગીલીગને કહ્યું.

“ મારી રાકા ખરી પડશે એમ લાગે છે. ” લેડી હ્યુસીપાછી મનમાં બબડી.

“ છેવટે કેટલીક વાતચીત પછી આમ ત્રણ સ્વીકારાયું. ”

આજે જે દિવસનો દિવસ છે. મી. ગીલીગનના ઘરમાં ધમાલ ચાલી રહી હતી. ધરત્રી સંબંધનાં મનુષ્યો સાંકડું કરવા મડી પડ્યાં હતાં, બધું ફરનીયર આજના દિવસ માટે ખાસ આકર્ષક રાતે ગોઠવવાયા આવતું હતું. મીસ ગીલીગન વિદ્યુત વેગથી કામ કરી રહી હતી. જમવાનો ઓરડો રાણગારવાનું એણે માર્થે લીધું હતું. વિલાયતમાં જમવાના ઓરડા પાછળ લોક ઘેલાં થઈ જાય છે. ટેબલ ઉપરની સ્વચ્છતા અને રાણગાર તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે—તેના પ્રત્યે ખાસ ખર્ચ પણ થાય છે. રસોડામાં ગમે તેમ હોય પણ ટેબલ ઉપર સ્વચ્છતામાં વાંધા ચાંવવાં જોઈએ નહીં. ટેબલ ઉપરની રીતભાત પ્રત્યે પણ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ઠરી જમણા હાથમાં અમુક રીતે જ ઝઢાય—કાંટાનો ડાળા હાથમાં અમુક રીતે જ ઉપયોગ થાય—તેમનો અમુક રીતે જ ઉપયોગ થાય—અમુક રીતે જ તેમને તાસકમાં મૂકાય—આવા આવા ઘણા નિગમો ઘણી જ તીવ્રતાથી સાચવવામાં આવે છે, અને જો કંઈ ભૂલ કરે તો તેની શુદ્ધરમાં ગણતરી થાય નહીં. જો કંઈ છીક ખાય તો મધ્ય ફફડી જ ઉઠે ! આમાં ચમચનો ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યાં જો કાંટાનો ઉપયોગ

કોઈ કંઈ તે તેમની મનુષ્યમાં ગણતરી જ થાય નહીં. જ્યાં છરી લેવાની હોય નહીં, ત્યાં જો તેને હાથ અડાડવામાં આવે તો પણ તેમ જ !

હું કાલુમાં ચોરડાને ઘણીજ સારી રીતે શાળુચર્યો હતો. ટેબલ પણ તેટલી જ સારી અને આકર્ષક રીતે શાળુચર્યો હતું. ગમે તેમ હોય, પણ ટેબલને આકર્ષક બનાવવાથી એક કાયદો તો દ્રશ્યમાન થાય છે. અંતઃકરણને આનંદ મળવાથી-ચક્ષુને આકર્ષક દ્રવ્ય મળવાથી અને તેવા જ બીજા બનાવથી જમવાના આનંદ સાથે તૃપ્તી કીક થાય છે !

વખત જતાં વાર લાગતી નથી ! રળીઆમણી રાત હતી. -જમવાની વાનીઓ મનપસંદની હિંદી ઢબની હતી-ધણા જ હેતથી જમાડવામાં આવતું અને આનંદથી જમાતું હતું. કોડેક ક્લાક પછી જમણ પૂર્ણ થયું. પછી થોડી ધણી આનંદની વાતો થઈ રહ્યા બાદ મીઠા નાથે જવાની આજ્ઞા લીધી. મીસ ગીલીગન જેટલા પગથીઆ સુધી વળાવવા ગઈ. કાણ કાંઈ વાત થઈ. કોઈને ખબર પણ પડી નહીં. શી વાંત હશે ?

થોડા દિવસના અંતરે લંડનના હાઇયપાર્કમાં મી નાથ અને મીસ ગીલીગન એકાંત સ્થળમાં ફરતાં હતાં.

“ મી. નાથ ! તમે મને તમારી ન કરો ? હું તમારા માટે કેટલી તલસું છું તે આપને સમજતું નથી ? કેટલાક દીવસો થયા તો હું આપનું રટણ જ કર્યા કરું છું. કરામાં માફ ચિત જ પડેવાતું નથી. સોશીઓલોજીની મને ડીગ્રી મળશે પણ તે ઉચ્ચ વર્ગની તો નહિં જ મળે. શા વિચારમાં પડયા ? આપનો એક આશા જનક શબ્દ સાંભળીશ તો પણ મારા ચિતને શાંતિ મળશે. મને શું કરવા તલસાવો છો ? મારો જીવ અકળાય છે-ફંધાય છે-મને શાંત નહિં કરો ? ”

“ મીસ ગીલીગન, આપે શું કહેવા માંગો છો તે હું સમજી શક્યો છું--પરંતુ આપણું લગ્ન કેમ સંભવે ? અંગ્રેજ-હિંદી લગ્ન સંભવે ખરું ? આપણો દેશ જુદો આપણા આચાર અને વિચાર જુદા-હું મારી જીવગી હિંદમાં જ ગાળવા માંગું છું જ્યારે આપને ઇંગ્લંડ છોડવું વસતું લાગે !-આપણો ખોરાક જુદો-હું કાલુમાં પૂર્વ પશ્ચિમનો મેળાપ કેમ થાય ? ” મી. નાથે કહ્યું.

“ મી. નાથ, આમાં કાંઈ જ અડચણ કેખાતી નથી આ બધું મનનું કારણ છે. જ્યાં હૃદય એક થયાં ત્યાં આવી જુદાઈ રહેતી નથી--અદૃશ્ય થાય છે. હું તમારી સાથે હિંદમાં જ રહીશ--આ દેશમાં આવવાનું મન પણ નહીં કરું. ઉપરાંત તમારા આચાર તે મારા આચાર-તમારા વિચાર તે મારા વિચાર ! હું તમારાથી જરા પણ જુદો મત દર્શાવીશ નહીં--અરે, જુદો વિચાર પણ કરીશ નહીં. ”

“ એ બધી વાત સત્યી; તમે જુદો મત દર્શાવે નહીં-તમે જુદો વિચાર કરો નહીં-તે બધું ઠીક છે-પરંતુ જન્મથી જ આપણા આચાર-વિચાર જુદા તેનું કેમ ? તમે બહાર દર્શાવશો નહીં પણ અંતરમાં તો જુદા વિચાર આવે જ-બિન્ન વર્તન થાય જ-તેનું કેમ ? ”

“ મીઠા નાથ મને અકળાવો નહીં-હું ઇશ્વર સમગ્ર સોગન લઈ છું છું કે તમારાથી બિન્ન રહીશ નહીં. હું તમારી સાથે એક જ યજ્ઞ જઈશ હવે કંઈ વાંધો છે ? ”

“ પણ મને તો તમારો અહીંનો પહોવેરા જ ગમતો નથી. અમારા દેશની ઐઝોનો પહેરવેશ કેટલો સારો ? આજુ અંગ ઢાંઢે-એટલું જ નહીં પરંતુ દરેક અવધવો પણ હંકાય-અહીં તો—”

“ જો તમારી એવી ઇચ્છા હશે તો હું હિંદી ઢળનો પોશાક પહેરીશ. પછી કંઈ છે ? ” મીસ ગીલીગને વચ્ચે જ પતાવવા કહ્યું.

“ જો હાથીન, આ વાત એવી છે કે તેમાં જલદીથી જતાબ અપાય નહીં; તે કંઈ છે તેનો વિચાર કરી જોઈશ-અને પછી જવાબ આપીશ. ”

“ નુંદારથી મને બોલાવવા માંડ્યા એટલે આશાનું ચિન્હ પ્રગટ્યું છે. વળી હાથીન હાથને બોલાવી ! પ્રત્યુત્તર હકારમાં જ મળશે. ” તે મનમાં બબડી અને પછી મીઠા નાથને સંબોધીને કહ્યું, “ ભલે વિચાર કરીને પ્રત્યુત્તર આપશો-ક્યારે ? કાલે ? ”

“ અંજોતેમાં કીશ્વીઅન નામથી બોલાવવાની પ્રથા નથી. ક્યાં તો મા-બાપ તેવા નામથી સંબોધે અથવા પતિ-પત્ની એ નામથી સંબોધે છે. ”

“ ના, આજ બુધવાર થયો-આવતા બુધવારે સાંજના પાંચ વાગે વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને મળશો-હિંદી ઢળની સાડી પહેરશો એટલે કોઈનું ધ્યાન ખેંચાશે નહીં-ત્યાંથી આપણે કોઈ સીનેમામાં જઈશું-તે વખતે તમને જવાબ આપીશ. ”

“ ઠીક છે, આપનો આભાર માનું છું. હકારમાં જ જવાબ આપજો; નહીં તો મારાથી જવાબ નહીં. તમારા સિવાય હું બીજા કોઈનો વિચાર પણ કરી શકતી નથી. આટલો પણ આશાજનક જવાબ અમારે આપ્યો છે તેથી મારા આ ચાર દિવસ જશે. ”

હાર્ટપાર્કની બહાર આવતાં સાંજનું ટાપું વેચતો એક છોકરો દોડતો હતો. તેની પાસેથી મીસ ગીલીગને ટાપું ખરીદ્યું. તેના પહેલા પાના ઉપર દ્રષ્ટિ નાખતાં બેરીસ્ટરની પરીક્ષાનું પરીણામ જોયું. પ્રથમ નામ અમરનાથનું હતું.

“ હલ્લો, મારા નાથ, બેરીસ્ટરમાં ફર્થ ક્લાસ ફર્થ ! મારી મુબારકબાદી. ”

“ અને તમે સોશીએલોજની ડીગ્રી મેળવી તેને માટે ખારી મુબારકબાદી ! ”

“ એ તમે કેવી રીતે બચ્યું ? ”

“ જ્યારે તું પેપર વાંચતી હતી ત્યારે હું પાછળનું પાનું જોતો હતો--તેમાં સોશીએલોજનું પરિણામ હતું, તે મેં વાંચ્યું--એ, પાછળના પાને ! ”

“ આ પણ એક શુભ ચિન્હ છે. ”

“ ચાલો એરીસ્ટરમાં પાસ થયા તે સારું થયું. વખતે સરકાર સાથે તકરાર થાય અને નોકરી મૂકી દેવી પડે તો પણ સ્વતંત્ર ધંધાનો માર્ગ રહ્યો ! ”

“ ના, ના, નોકરી જ સારી; એવા વિચાર જ ન કરવા. ”

ત્યાર પછી થોડી થણી વાતો કરી, બન્ને છુટાં પડ્યાં. નાથ પટની ગયો અને નીસ ગીલીગન તેને ઘેર ગઈ. ૧

ઘેર પહોંચ્યા પછી નાથ ધ્યાનસ્થ થયો. એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યો અને એવો વિચારમગ્ન થયો કે એને કાંઈ પણ ભાન રહ્યું નહીં.

“ અંગ્રેજ-હિંદુ લગ્ન સંભવે ? સુખી થવાશે ? હું વેછરેરીઆન અને એ માંસાહારી-ફાવશે ? આચાર-વિચાર જુદા ! કેમ ફાવશે ? ના, ના, એ તો બંને નહીં..... ” આમ કાંઈ બખરતો હતો.

“ અલ્યા નાથ, તને થયું છે શું ? શેના વિચાર ક્યાં કરે છે ? બારીસ્ટર થયો; આઈ. સી. એસ થયો; મુંબાઈ ઇલાકામાં એરીસ્ટર ઇલેક્ટર નીમાયો, હવે શું છે ? કમાણી શરૂ થઈ ગઈ ! આના પહેલાં તો આવો વિચારમગ્ન કેખાતો નહોતો ! કાંઈ ભૂત વળગ્યું છે ? ” એક મિત્રે કહ્યું.

“ ના--ના, કોઈ ભૂતડી વળગી હશે--નહિં તો આવો થાય જ નહીં ! ” ખીફા મીત્રે ટકોર મારી.

“ ભાઈઓ, શું કરવા મશ્કરીઓ કરો છો ? હજી પાંચ મહીના અહીં ગાજવડ પડશે હવે તો હિંદ ભેગા થઈએ તો સાર--આ બધા વિચાર આવે છે. ” નાથે જવાબ આપ્યો.

અમરનાથના દીવસો વિચારમાં જ જતા હતા. તેવું ચિન્ત ખાવામાં પણ ચોંટવું ન હોતું--હવે પણ આવતી નહોતી; બહાર જાય ત્યારે માંદા જેવો લાગતો !

બધાને એમ થતું કે આનું શું કારણ હશે ?

રવિવારે સાંજના પાંચ વાગે વિદ્યેરીઆ રોડને એક બાળા ત્રેનની રાહ જોતી હતી હતી. તેની ચાંખમાં લીલતા હતી, પ્રેમની લાગણી હતી, કલ્પવૃક્ષા હતી. અને ખીનારા હતી. બહુ વાર એને મોસવું પડ્યું નહીં. ત્રેન આવી. એક યુવક તેમાંથી ઉતર્યો અને રાઈળીઆ મારતો હતો તેટલામાં અવાજ આપ્યો.

“ મી. નાથ, હું આ રહી ! ”

“કોણ કાચીન, મેં તો તરત જોળખી પણ નહીં.”

“કેમ ત્યારે હિંદી લાગુ છુંને ! હવે તમને વાંધો આવશે નહીં.”

“અત્યારે પણ કાચીનના નામે સંબોધી તુંકર પણ હતો ! આશાજનક બને છે.” મીસ ગીલીગન મનમાં બબડી; “અત્યારે પૂછવાની જરૂર નથી. સુસ્તિથી જ પૂછવામાં ઠીક છે.”

“ચાલો ત્યારે, સીનેમામાં જઈએ.”

બન્ને મુંઝા જ રહ્યાં.

બહાર આવી ટેરસીમાં બેઠાં. મોટર ત્યારે ચાલવા માંડી ત્યારે મીસ ગીલીગનથી રહેવાયું નહીં. !

“કેમ શો વિચાર કર્યો ? ”

“આપણી ભાષા ફેર તેલું કેમ ? ”

“આની મને પ્રથમથી જ શંકા હતી તેથી તમારી સ્વદેશી ભાષા હું શીખી નહીં છું. કહો તો તમારી ભાષામાં જ વાત કરીએ-જેથી શેઠરને પણ ખબર પડે નહીં—”

“અને સીનેમામાં પણ કોઈ જાણે નહીં. ’ મી. નાથે ઉમેર્યું.”

“જુઓ તમારો પહેરવેશ આવડે, તમારી ભાષા આવડી,”

“અમારો ખોરાક ? અમારા અત્યાર વિચાર ? ”

“તે પણ આપણે જાણીએ. આજથી માંસાહાર ત્યજીશ. તમે કહેશો તો ટ્રેબલ ઉપર જમવાનું પણ ત્યજીશ. પાટલા ઉપર બેસી જમવાનું શીખીશ. તમારો ખોરાક સંપત્તા પણ શીખીશ. પછી કંઈ છે ? ”

“હિંદમાં રહેવું પડશે—અમારો પહેરવેશ પહેરવેશ પડશે—અમારો ખોરાક જાંબો અને ખાવો પડશે. અમારા આચાર-વિચાર પાળવા પડશે—અમે તો હિંદીએ રહ્યા એટલે અમારા કુટુંબીઓ આવે, મહેમાનો આવે તો રાખવા પડશે—અમારી માફક જ રહેવું પડશે—તમારા દેશનું કંઈ પણ વર્તન ચાલશે નહીં તો પછી જાનેની હાંદગી મગરશે.”

એટલામાં સીનેમા ગ્રહ આવ્યું. મોટરમાંથી ઉતરતાં ઉતરતાં તેણે કહ્યું. “અધુરું કમુદ છે.”

સીનેમામાં બેઠાં એટલીવાર મી. નાથે હિંદની જીવન સમજાવી-તેની રીતસાત અચાર-વિચાર સમજાવ્યાં. પછી કહ્યું “જો આપણે લગ્ન કરીએ તો પહેલાં તમારે કુદ્દિ લઈ હિંદુ બનવું પડશે, પછી રીતરિવાજથી લગ્ન થશે.”

“ આપણે સીવીલ મેરેજ એક્ટ પ્રમાણે લગ્ન કરીએ તો શો વાંધો ? ” મારા ગીલીગને હું.

“ ના તેમ નહીં બને. તમારે હિંદુ બનવું પડશે--અને હિંદુ રીતિથી લગ્ન કરવું પડશે. ”

“ ચાલો, તે પણ શ્રુત છે. ”

“ તે પ્રમાણે તમારા માત-પિતાએ કન્યાદાન આપવું પડશે. તેમને તે ગ્રાહ છે ? ”

“ આ તો નવો પ્રસંગ હોયો થયો. આનો તો મને ખ્યાલ જ નહોતો. મારા માત-પિતાને સમજાવીશ. ”

“ તેઓને પણ હિંદુ થવું પડશે. તે સિવાય તેમનાથી કન્યાદાન અપાય નહીં. ”

“ એમને હિંદુ થવાનું કેમ સમજાવાય ? એ તો મહાભારત વાત થઈ. તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી ? ”

“ મારે ઠંડા પાણીએ ખસ હટાડવી હતી--પણ એ તો બધું શ્રુત છે એમ જ હોવાથી ગઈ. આ એક પથરો નાંખ્યો છે--ફાવીએ તો ડીક ! ” મીઠા નાથે મન સાથે વિચાર કર્યો.

“ કેમ, શું વિચારમાં પડ્યા ? બીજો ઉપાય નથી ? ”

“ ના બીજો ઉપાય નથી. હજી તમે સગીર છો. માટે કન્યાદાન તો એમને જ આપવું પડે, અને હિંદુ થાય ત્યાર પછી તે બને. ”

પાછા બન્ને વિચારમાં પડ્યાં. થોડી વારે સીનેમા પુરું થયું. બીજી થોડી થાળી વાતો કરી બન્ને છુટ્યાં. . .

“ માત-પિતાને કેમ સમજાવવાં ? એમને હિંદુ થવા દેવું એ કેમ સંભવે ? મીઠા નાથ ફેટલો હોંશીઆર યુવક. મારી જ પાસે ના હોવાવાવા કેવો રસ્તો શોધી હટાડ્યો ? પણ એમનું મન તો પરણવાનું લાગે છે તો પછી આન કેમ કરતા હશે ? શું સ્વદેશાભિમાન ? ત્યારે મને દેશ્વરશાભિમાન નહીં ? હું મારો દેશ તજવા નૈયાર થઈ છું--મારા આચાર-વિચાર, ક્રીત-ભાત, પહેરવેશ, ખોરાક વિગેરે સઘળાનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ છું--ત્યારે એ ? સ્વદેશાભિમાન ! પતિ નોંધએ તો આવો જ ! આપણે સઘળાનો ત્યાગ કર્યું અને માતાપિતાને સમજાવીશ. હિંદુ ધર્મ શો ખોટો છે ? જ્ઞાનના ફેટલાં બધાં પુરતકો ? માંસાહાર શો સારો છે ? તાનસી ખોરાક--તેનાથી આંખમાં વ્યથતા રહે--રેતાશ રહે, તેના કરતાં વેછટેગલ ખોરાક સારો--ફેટલો બધો

સાત્વિક ? આપણને તો ક્યુલ છે માતા પિતાને કેવી રીતે સમજાવવાં ? એ હિમાલય જોળાવો કંઈક કામ છે. નેહળુ.” આમ વિચાર કરતી મીસ ગીલીગન ઘેર આવી પહોંચી.

મી. નાથના મગજમાં પણ જલત જલતના વિચાર આવ્યા અને ગયા એના મિત્રો તો એમ જ કહેવા લાગ્યા કે મગજ ચક્ષુરી જશે.

“ હલ્લો, મી. નાથ, મારા માતા પિતાએ હિંદુ થવાનું ક્યુલ છે તેઓ કન્યાદાન આપશે હવે આપને કંઈ વાંધો છે ? ”

“ જુ તમારા માતા પિતાએ હિંદુ થવા ક્યુલ ક્યુ ? ” પછી મનમાં બબડાશે “ આ પ્રમાણે જે ઘોડાં ધણાં અંગ્રેજ કુટુંબો હિંદી થાય તો સારું. શુદ્ધિની ચળવળ ચલાવવી નેહળે. હિંદમાં જેને જેવું હોય તે હિંદુ થાય, નહિ તો પોતાના દેશમાં જય હિંદુસ્થાનમાં તો હિંદુ જ. ”

“ જી, હા. ” મીસ ગીલીગને પહેલાના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

નાથ પાછો વિચારમાં પડ્યો.

“ આવા શા વિચારમાં પડી જાયો છો ? હવે ના કહેશો નહીં. હા કહો એટલે મારા જીવને શાંતિ થાય. તમારો નકાર અને મારું મરણ સમજ લેજો. ”

“ ત્યારે મારી હા છે. ”

“ હાશ ! ત્યારે આપણે આલિંગીએ ! તમારો ઉપકાર માનું છું. હું તમારી જ યર્ધને રહીશ. તમે કહેશો તેમ કરીશ. તમારો સખ્ત કોઈ દિવસ પણ ઉઘાડીશ નહીં ! તમારા સુખે સુખ અને દુઃખે દુઃખ. ”

“ આલિંગવાનું હુમણું નહીં. અમારા હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે લગ્ન થાય નહીં ત્યાં સુધી કંઈ પણ થઈ શકે નહીં. ”

“ ત્યારે હવે અમને હિંદુ બનાવવાનું ક્યારે કરશો ? જેમ અને તેમ જલદી કરો ”

“ મારે આર્થ સમાજરચને શોધી કઢાડવો પડશે. તેના રિવાજ તમને કોઈ હિંદુ માં સંધરે નહીં. આ બધું જેમ બનશે તેમ જલદી કરીશ. હવે રીકર કરીશ નહીં હવે તો આપણે વખતો વખત મળતા રહીશું. મારી નીમણીક સુખાદ ઈલાકામાં થઈ છે તેથી બાપા પણ નવી શાખવાની નથી. તેને લીધે મને પણ વખત મળશે. ”

થોડી ઘણી બીજી ગોઠી કરી બંને જુદાં પડ્યાં.

નાથે કંઈ આર્થસમાજરચની શોધ કરવા માંડી. શુદ્ધિ કરવાની હતી તેથી તેને પણ આનંદ થતો હતો. ઘણી તપાસને ગતે એક આર્થસમાજરચ રવામી મળી આવ્યો. તેને બધી વાત કહી. તેણે બીહુ અટખ્યું અને શુદ્ધિ કરી આપવા હા કહી.

તેનું મુદુર્ત લીધા થઈ ગીલીગનને ઘેર જવા ઉપર્યો. ત્યાં જઈ બધો કાર્યક્રમ ગેરકેવળો. સ્થાન તો પટનીનું હિંદુ નિવાસજ નક્કી કરવામાં આવ્યું. દરમ્યાનમાં મીસીસ ગ્રીલીગન ગીલીગન હિંદુ દેખાડખતું લુગટું પહેરતાં સીખ્યાં.

કાર્યક્રમ પ્રમાણે સ્વામી પરમાનંદજી, મી. ગીલીગન, મીસીસ ગીલીગન અને મીસ ગીલીગન આત્રી પહોંચ્યાં. પટનીના હિંદુ નિવાસના સ્વરૂપ પણ દાખર હતો. તેમને પણ અનેરો આનંદ થતો હતો. શુદ્ધિનાં સિદ્ધાંત એમને પણ આજ્ઞા કાઢ્યો અને હિંદુમાં જઈ એ સંબંધમાં ચળવળ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી.

આર્ય સમાજની વિધિ પુરસ્કર સ્વામી પરમાનંદજીએ બધાંને શુદ્ધિ આપી. મી. ગીલીગને મદનલાલ નાન સૈય્યું અને અરુઠ બદલી દિવાળી રાખી. એમની દેા. સરોજની મદનલાલ દિવાળી થઈ અને મીસ કાર્લીન કુમારી સરદા થઈ.

લગ્ન પણ સ્વામી પરમાનંદજી પાસે જ કરાવવાનું હતું. તેનું મુદુર્ત લેવાયું. ને સંબંધમાં આમંત્રણ પત્રિકાઓ ફાટવામાં આવી અને પટનીમાં લગ્નની ધામધૂન ચાલી રહી.

મી નાથે અઠ. મી. એમુની અને બેરીસરની પરીક્ષા પાસ કરેલી હતી, તેથી ઘણા લોકોએ આનંદ પણ રવીકાર્યું હિંદીઓનો જન્મદિવસ માર્ચ ૨૨એ એમ લાગતું. આ બાબત કન્યાપક્ષ તરફથી ઘણા ચુરુચુરોએ આમંત્રણ રવીકાર્યાં. વરપક્ષનો અને કન્યા પક્ષનો બનેના માંડવા પટનીમાં જ થવાના હતા.

મુદુર્તને દિવસે પટનીમાં ધમાલ હતી. સ્વામીએ જે લોકોની આવજાન વધી. ગઈ. ગારજ લગ્ન હોવાથી સંસ્થાકળ પહેલાં બધાં આમંત્રિત ચુરુચુરો તથા સ્ત્રીઓ દાખર થઈ ગયાં. રંગ બેરંગી હિંદી સ્ત્રીઓ પણ દેખાઈ રહી.

એક વખતની મીસ કાર્લીન પણ તે વખતની કુમારી સરદા લગ્ન સમયના હિંદી પાનેતરમાં સજ્જ થઈ હતી. વરરાત્રીએ તમે નહેતો પહેર્યો પણ તે સુધરેલી ઢખનાં લગ્ન પોપાડમાં સજ્જ થશે હતા.

કન્યાદાનની વિધિ થઈ; મંગળાષ્ટક ગવાનાં માંડયાં; પછી મુદુર્તની ઘરકાએ કંસાની થાળીના નાદ સાથે હરતમેળાપ થયો—તત્કાલ ચર્ચુપ્રિય વાદ્ય વાગવા માંડ્યાં. બધાં આશીર્વાદ આપવા માંડ્યાં, ત્યાર પછી ચોરીનાં લગ્ન—હોમ અને સંબંધની વિધિ થઈ, અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ. મંગળદેવ દેરાયા અને પછી વિધિ પુરી થઈ; બાદ લગ્ન સમાપ્ત થયું. ત્યાર પછી પાદવંદનની વિધિ થઈ.

વરકન્યાને વળાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કન્યાના માતૃપિતાના આંખમાં જલ; અશ્રુ આવ્યાં.

“ બેટા સરલા, પતિને પરમેશ્વર માની પૂજીને; તેને સુખી કરને અને સુખી થને.....” તેની માતાથી વધુ બોલાયું નહીં. એકની એક જ પુત્રી એટલે હવે સાથે ગદગદિત થવાય એ પણ સ્વાભાવિક છે !

મિત્રોએ બન્નેને આંહવા આપ્યા. સ્વામી પરમાનંદજીએ શુદ્ધ ઉપર એક ચોપડી બેઠ આપી.

શુભાશિર્વાદ આપી બધાં અનંદથી વિખુટાં પડ્યાં. કૃત અમરનાથ જરા ચિંતાતુર દેખાતો હતો.

મીસ કાશ્મીર ગીલીગન સૌભાગ્યવંતી સરલા અમરનાથ થઇ.

“ નાથ, સ્વામીન, સરલાનો અર્થ સમજવશે ? ”

“ સરલ એટલે સીધી તેના ઉપરથી સરલા.” અમર નાથે અર્થ સમજવતાં હતાં.

“ અર્થ તો બહું ગૂઢ છે. ”

“ કેમ નામ પ્રમાણે વર્તીશ ને ? ”

“ હા, એકંદરે. ”

સાત વર્ષનું બાળ

તું કેમ રહે છે-કેમ દુઃખી દેખાય છે ? ”

“ ના સહુ, હું રહતી નથી. હું શું કરવાને દુઃખી હોઉં ? ”

“ બા, તું મને સાચું કહેતી નથી. તું કંઈ છુપાવે છે. તું એમ સમજે છે કે હું સાત વર્ષનું બાળક શું સમજી શકું ? પણ બા, એમ નથી. હું સમજી શકું છું. તારો છોડી દે ને ? ”

તું મને કહે. ”

“ તું ભાઈ, સાંત થા. મને કંઈ દુઃખ નથી. હું રહતી નથી. તું છે પછી હું ”

શું કરવાને દુઃખી હોઈ ? હું સાંત જ છું. બા, ભાઈ, રમવા બા. ”

“ ના, હવે હું બહાર રમવા જવાનો નથી. હું તારી સાથે નિશાળે આવીશ. મારે તો બહુવું છે. બેની આપણી પાઠશાળામાં લગવાનલાલ વધીલ રહે છે, તેને છોડી સાત વર્ષનો છે તો પણ શુભગતી બીજી ચોપડીમાં છે. કહે છે કે તારી નિશાળમાં છે. મારે પણ તારી નિશાળે આવવું છે. હું એની, જોડે થઈ જઈશ. તું મને મધી વાત કર. ”

“ ભાઈ, કંઈ વાત કરવા જેવી નથી. તું અત્યારે તો રમવા બા. પછી વાત. ”

“ ના, હું રમવા જવાનો જ નથી. તું કેમ રહે છે તે કહે. ”

“ તું અમારી વાતમાં શું સમજે ? આ જાહેર અને રમવા બા. ”

“ હું બંધુ સમજીશ. તું મને વાત કર અને પછી જો હું સમજી શકું કે નહીં. ”

“ તું શું કરવા જાહેર કરે છે ? જો ત્યારે સાંભળ. હું અહીંની નિશાળમાં મહેતી છું. અમારા હેડમાસ્ટર તો સારા છે પણ અમારા ડીપોટી વિચિત્ર છે. હું જરા હમરે નાની અને સાધારણ રૂપાળી તેથી એની નજર મારા ઉપર પડેલી છે. એ અમારા જેવાં બેરોની પાછળ જ મંડેલા છે અને એ કહે તેમ ન કરીએ તો અમારે નોકરી છોડવી પડે. ગઈ કાલે મને એણે બહુ સતાવી અને ચોખ્ખા રાખેલાં ખોળ કહી દીધું તેથી રહું આવે છે અને દુઃખી દેખાઉં છું. આવતી કાલ સુધીમાં એને તાણે થવાનું છે અને જો ન થાઉં તો મારી નોકરી જશે. એમ થાય તો હું તને શી રીતે ખવડાવું અને ક્યાં રહું ? શું કરું તેની સમજ પડતી નથી. તેમ એની ખરાબ ઈચ્છાને તાણે કેમ થવાય ? આ મારું દુઃખ છે. તું શું કરી શકીશ ? ભાઈ આમાં કંઈ કાચો નથી હું મારું કંઈ લઈશ. ”

“ બા, ત્યારે મારા પિતા યાસે ચાલ. પછી તો કોઈ આપણને સતાવશે નહીં.”
આ સાંભળી તેનાથી રડી દેવાયું. શાંત રહેવા થયો પ્રયત્ન કર્યો પણ શાંત થવાયું નહીં. જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જવાબ અપાયો નહીં.

“ બા, કેમ બોલતી નથી ? મારા પિતાજી ક્યાં છે ? એમને કાગળ લખ ને, બોલાવી લેશે. પછી આપણને કોઈ સતાવશે ? ”

તે વધારે રડવા માંડી. એનાથી એક અક્ષર પણ બોલાયો નહીં.

“ બા, તને વધારે દુખ દડું છું ? તું મને કહીશ તો પછી બોલીશ નહીં. બા, તને શું થાય છે ? ”

“ ભાઈ, હું તને શું કહું ? તું બાળક છે. દુનિયા શું છે તેની તને શી ખબર ! બાઈ સમજવા વગર બોલે છે. ભાઈ, હવે મને કાંઈ પૂછીશ નહીં. તને ખાતરી થઈ કે તું બાળક છે—તને કાંઈ સમજ પડે નહીં ? ” ગદગદ કંઠે તે બોલી.

“ ના, મને અત્યારે સમજ પડતી નથી. પણ તું મને બધું વિસ્તારથી કહે તો સમજ પડે. હું સમજી શકીશ તેની મને ખાતરી છે. તું રડે છે તે મને થયું દુખ થાય છે. મારાથી સહન થતું નથી. મારા પિતાજીને ખબર આપ ને.”

“ અરે ભાઈ તારા પિતાજી ક્યાં છે તે મને ખબર નથી. પછી હું ક્યાં લખું ? ”
..... વધારે એનાથી બોલાયું નહીં.

“ પણ મારા પિતાજી તો હોવા જ લેકને ? તારા કપાળમાં ચાંદલો છે અને હાથમાં કાચની બંગરીઓ છે—તને ખબર હોવી જ લેઈએ—કાગળ લખ. પછી કોઈ કાંઈ પણ કરી યાસે નહીં.”

“ આ બધું રહ્યાપણ તારામાં ક્યાંથી આવ્યું ? તને શી રીતે ખબર પડી કે જેના કપાળમાં ચાંદલો હોય અને જેના હાથમાં બંગરી હોય..... ”

“ મને આ બધું તપાસવાની રેવ છે. ત્યારે હું બહાર રહું છું ત્યારે મારી નજરે તે પડે છે તેતું નિરીક્ષણ કરે છું. કેટલાંક ખેડાંના હાથમાં અને કપાળનાં એ પ્રમાણે ભેયું અને કેટલાંકના હાથમાં ન ભેયું. પછી એક મોટો ડોક્ટરો અમારી સાથે સ્મરતા હોતા તેને પુછી ભેયું. તેણે મને બધું સમજાવ્યું.”

“ ડોક્ટરો છે તો હોંશીઆર. વખતે તે મને બચાવે.” તે મનમાં બખરી.

“ ભાઈ તું આવો ઇંદુરો અને ચાણો છે એ જાણી મને સ્વતોષ થયો. તું મને બચાવીશ ખરો ! ઈશ્વર તને આવો જ રાહો અને ચાણો સદા રાખે—આ બાબતમાં તારા પિતા જેવો ન થાય એટલે ગમ.”

“ કેમ એમ બોલે છે ? શું મારા પિતાજી એવા ખરાબ હતા ? તું મને બધી વાત કર. હવે હું નિરાશો આવીશ અને નોંદશ કે પેલો ડોક્ટરો તને કેમ સતાવે છે.”

“ મારાં કપાળમાં ચાંદલો અને હાથમાં બંગડીઓ છે એટલું જ--નહિં તો હું વિધવા જેવી જ છું. વિધવાનો પતિ સ્વર્ગસ્થ થયો હોય અને મારા પતિની મને ખબર નથી તેથી આ બધું છે. ભાઈ, તારાથી રાક્ષસ ડીપોટી બદલાઈ જવાનો નથી. એ તો કાળ સ્વરૂપ છે; પણ બહારથી ઠાહ્યો અને ઋષિ જેવો દેખાય છે તેથી સરકારમાં તેની સારી ઘગવગ છે. એ તો મારા જેવી નિરાધાર પાંછળ મંડે છે. જેને કાંઈ સચું વહાલું હોય અથવા જેને ઝાળખાણ પિછાણ હોય તેને સતાવતો જ નથી. તેમના પ્રત્યે તો દેવ માફક વર્તે છે. તું બાળક શું કરી રાકીશ ? ચાલ, જમી લઈએ. જમવા વખત થવા આંખો; મોહું થાય છે.”

“ ના, આજે હું અહીંથી હઠરાનો નથી અને હઠવા દેવાનો પણ નથી. ખાતું નથી અને ખાવા દેવાનો નથી. મને બધી વાત કર. હું નિશાળમાં આવીશ એટલે ડીપોટીને પણ ખબર પડશે કે તને છોડશે છે. તેથી તને પણ સતાવતો બુધ થઈ જશે. આજે તો મેં જઈ લીધી છે અને તે બાળક છે. હવે તો મને બધી વાત વિરતાઈથી કહે જ. અને હું કાલથી તારી નીશાળે આવીશ અને એડીઆમાં કાખલ થઈશ. છ મહીને પહેલીમાં જઈશ અને બીજે છ મહીને બીજામાં હું બહુ જાણીશ અને તને સુખી કરીશ. તું મને બધું કહે એટલે મને ખબર પડે અને દુનિયા સમજતો થાઈ.”

“ ભાઈ, માફ કરમ કંઈ છે; મારી કંઈની સાંભળી તને દુઃખ થશે અને તું પણ મારા જેવો દુખી થઈશ. આ તો હું એકલી બાળું છું, મારા શિવાય તારા પિતાજી અને ઈશ્વર બાળે છે. વાત તો વાગ્યે હડે છે. તને કહીશ તો પાછા બીજા બાળશે. માટે બાળક છોડ.”

“ ના, હું એકનો બે થવાનો નથી. ખસ કહે જ.”

“ હીં, ત્યારે સાંભળ આપણે બ્રાહ્મણ છીએ. આપણી નાતમાં બે વિભાગ છે. એક વિભાગ ગોરપદ્મ કરે અને દક્ષિણા લે, અને બીજો વિભાગ દક્ષિણા લે નહીં. આપણે બીજા વર્ગના છીએ તેથી આપણે દક્ષિણા લેતા નથી. મારા પિતાનું કુંટુંબ સારું, ખાનદાન અને કેળવણીનું હતું. મારા પિતા પૈસે રહે સુખી હતા. મને બે વરસની મૂકી મારી માતા ગુજરી ગયેલી. મારી માતા શરૂઆતમાં મારા પ્રત્યે મમતા રાખતી હતી, પણ ત્યારે એને છોડશે થયો ત્યાર પછી મારા માતાપિતાની મમતા મારા ઉપરથી ઉડી ગઈ. મારા પ્રત્યે એવું ખરાબ વર્તન રાખતા હતા કે મારાથી વર્ણવાય એમ નથી. તેવામાં એક સારા ખાનદાન અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાંથી માફ માંગું આવ્યું. તે વખતે હું સાત વર્ષની હતી. મારી માતાના આગ્રહથી મારા પિતાએ માગું સ્વીકાર્યું અને બાળપણમાં જ માફ લઈ નાંખ્યું. તે વખતે હું થોડું ઘણું જાણી હતી. પછી પાંચ વર્ષ સુધી હું

સારી રીતે ભણી. આરંભે વર્ષે મને સાસરે મોક્ષલામાં રાવી. હું સાસરે હતી તે વળતે અમારા ગામમાં લાલ લાગી. કમનસીબે અમારું ઘર પણ બળી ગયું અને નદારામાં મારાં માતા પિતા પણ નાશ પામ્યાં. હજી તો હું એ દુઃખ સહન કરતી હતી એટલામાં મારા સાસરીઆના ગામમાં પ્લેગ આવ્યો. મારા પતિરાજ, સસરા અને સાસુ અપાટામાં આવી ગયાં. તે પણ સ્વધામ ગયાં. દુનિયા એટલે શું તે ખબર નહોતી; પતિસુખની મને સ્વપ્ને પણ ખબર નહોતી. હું તો ઉગતામાં જ દબાઈ ગયું. ક્યાં જવું અને શું કરવું તેનું જ્ઞાન જ રહ્યું નહીં. મારા જેઠાણી બચી ગયાં હતાં. થોડા દિવસ સુધી તે મારા સભાં રહ્યાં. હું નોકરડોની માફક એમનું કામ કરવા લાગી. માતા પિતા માફક ગણવા લાગી, પણ મારા કમનસીબે મારી જેઠાણી તેની કદર કરી શકી નહી. હું ઘણી જ મુંઝાઈ. સારા અને ખાનદાન કુટુંબનું હું ફરજદ અને દુનિયા જોયેલી નહી તેથી શું કરવું તેની સમજ પડી નહી. સાડું ધર હતું અને પુષ્કળ જગ્યા હતી, છતાં મને ઉપર એક કાતરીઆમાં સુવાડતાં. એ માંદા હોય તો એમના પગ પણ દબાવવાના-રસોઈ અને ઘર કામ તો જાણે કરવાનાં જ. સવારના ચાર વાગે ઉઠાડે. રોજના એટલું અનાજ મારે જ દળવાનું. ગાદુ-રસોઈ-એકવાડ વિગેરે પણ મારે જ કરવાનાં. એક દિવસ મારાં જેઠાણી માંદા પડ્યાં. રોજના નિયમ પ્રમાણે બધું કામ કર્યું; માંદા જેઠાણી માટે કાંઈ વિગેરે પણ કરી આપ્યાં. એમને ઉઘડી વિગેરે થતાં હતાં તે પણ મેં સાફ કર્યાં. રાતનું બધું પરવારી જરા બેઠી એટલા માં એમની ગર્જના સુભળાઈ. મને ત્યાં જતાં થોડી વાર થઈ એટલામાં તો એક નેતર લઈને આંખ્યાં ! જેમ એક પધારીમાંથી ધૂળ ફાડવા સોડી મરાય તેમ મારા શરીર ઉપર તેમણે નેતરનો મારો ચલાવ્યો. છેવટે રાતના ફોરેક વાગે મને મારા કાતરીઆમાં ધક્કેલી. મને તે દીવસે ખૂબ રડવું આવ્યું. મને એમ થયું કે શું બાળવિધવાની આ કરા થતી હશે ? મારા પતિ કોલેજમાં ભણતા હતા. મને ઘણી આશાઓ હતી. હું પણ સાધારણ ભણેલી હતી. મને ગત વખત સાંભરી આવ્યો. મારાથી રડવું બળાયું નહીં.”

“હેં બા, તું દહે છે કે આર વર્ષની વયે વિધવા થઈ તો પછી હું ક્યાંથી ? તારા કપાળમાં ચાંદલો છે, હાથમાં બંગડીઓ છે અને વિધવા કેવી રીતે ?” સતુએ વચમાં જ પૂછ્યું.

“બાઈ ધીરજ ધર ! કતાવળા સો બહાવરા, ધીરા સો ગભીર !” હું કતાવળી થઈ તો બાવરી બની તેથી આ કરા છે. રાતના જે વાગેલા હતા; શિયાળાનો દિવસ હતો; આપણા દેશની કરી એટલે પૂછવું જ શું ? એકવા માટે એક સાદું હુગડું

અને પાથરવામાં પણ તેમજ ! આખો દીવસ કામ કરેલું અને વધારામાં મારે પરેલું તેથી મારાથી રડતું બંધ જ થવાતું નહોતું. વળી ચાર વાગે હઠવાનું ! પેલી મારી બેઠાણી તો ઘસઘસાટ હથેલી હતી. તે શું કરવા માટે રૂદ્ધ સાંભળે ? એ પિશાચણીએ જ મારી હાંકળી બગાડી છે—”

“ એ ક્યાં છે તે મને બતાવ—એને સીધી દોર કરી નાંખું—એની હાંકળી પણ તારા જેવી જ કરે... ..”

“ ભાઈ, તું વચમાં બોલીશ તો પછી હું આગળ કહીશ નહીં ! એક તો મને પહેલાંના દુઃખના દિવસો સાંભૂરી આવે છે તેમાં તું વચ્ચે બોલી વધારે દુઃખી કરે છે. એ માટે રૂદ્ધ સાંભળી મારા એક પાડોશીને જીવ કંઈકે હઠ્યો. તે જ્ઞાતિએ વાણીએ હતો. મુંબાઈમાં વેપાર કરતો હતો. પૈસે ટકે ધણો સુખી હતો—લક્ષાધિપતિ મહેવાતો હતો. કાંઈ કામસર દેશ આવ્યો હતો. તેણે તેની બેરીને મારી પાસે એની અગાશી-માંથી મોકલા. ધીમેથી અવાજ આવ્યો, ‘ બહેન. કેમ રહે છે ? શું દુઃખ છે ? ’ આ અવાજ સાંભળી મને એમ થયું કે શ્રી પામેશ્વરે—અતર્થાનીએ—માટે રૂદ્ધ સાંભળ્યું. અજવાળીયાં હતાં એટલે જરા દેખાઈ હતું. પાછો અવાજ આવ્યો ‘ બહેન, ધીમેથી કાતરીઆની બારી ઉઘાડ. ધીમેથી ઉઘાડને અને ધીમેથી બોલને. ’ આ અંવાજથી મને તો ભાન રહ્યું નહીં. સુભાગ્યે બારી ઉઘાડી હતી તે બાઈએ બારી ઉઘાડી અને અંદર આવી. તેણે મારે વાંસે હાથ ફેરવવા માંડ્યા અને પાછું મને રડતું આવ્યું. તેણે મને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું અને ધીમેથી બોલવા મુચ્ચું જેથી કોઈ સાંભળે નહીં. દે વખતે મને તેરેક વર્ષ થયાં હશે. મને કરાતું કાંઈ ભાન નહોતું. જ્યારે મને એમણે ઘણું સમજાવી ત્યારે હું બોલી શકી. હુકાણમાં મેં એમને બંધી વાત કહી. તેમને દય્યા આવી. એમણે કહ્યું, ‘ અમારી સાથે મુંબાઈ આવશો ? તારી પાસે ફક્ત રસોઈ કરાવીશુ ખીજું કાંઈ કામકાજ કરાવીશું નહીં. પહેલાંનાં કપડાં આપીશું અને પગાર પણ આપીશું. તને કોઈ જાતનું દુઃખ નહીં પડે—અમારી પુત્રીની માફક સાચવીશું. કોઈ પણ જાતનું નીચ કામ તારી પાસે કરાવીશુ નહીં’ વિગેરે કહી એમણે મને બહુ સમજાવી. હું તો બહુ અકળાઈ હતી તેથી હા કહી દીધી. તેમણે કહ્યું ‘ થોડા દિવસ પછી અમે મુંબાઈ જનાર છીએ ત્યારે તમને સાથે લઈ જઈશું. આ વાત કોઈને કહેશો નહીં. થોડા દીવસ છે. મુઝેમુઝે સહન કરજો. અકળાશો નહીં ! હવે મને તમારી માતા તરીકે જ ગણજો. મુંબાઈ આવશો ત્યારે આ બધું દુઃખ ભૂંધી જશો. એમ કહી તે ગઈ. એના ગયા પછી વિચારમાં પડી. કશ્વરે કોઈને મોકલો કે શું ? એ રવજન કે સાસુ એમ મને થયું. વિચારમાંને વિચારમાં ઉંઘ આવી ગઈ; પણ રોજના નિયમ પ્રમાણે ઉઠી. તે દીવસે પણ મારા બેઠાણીની છાત રોજ પ્રમાણે ચાલતી હતી. તે બાઈએ

આશા આપી હતી, તેથી હું સહન કરી રાખી. એમ કંતાં થોડા દીવસ ગયા. એક તના તે બાઈ પાછી તેની અગાસીમાંથી કાતરીઆમાં આવી. બીજે દિવસે રાતના બાઈ જવાનું હતું. તેણે એમ કહ્યું કે ગાડીનો વખત થશે ત્યારે મારા ધરનાં બારણે મેક ગાડી આવીને ઉભી રહેશે; એ ગાડી આવે ત્યારે ધરમાં દાંધ બહાનું કંઢાડી. હાર જતુ અને શેરીના નામે થોડી વાર ઉભા રહેવું. થોડી વારમા અમારી ગાડી પાવશે તેમાં થઈ જઈશું તેના કહેવ પ્રમાણે મેં ક્યું એમની ગાડીમાં બેસી રટશને ઇ અને ત્યાંથી એમની સાથે મુબાઈ ઇ. મુબાઈમાં તેઓ વાંચેકથરના રરતા ઉપર હોતા હતા. હું રસોઈ કરતી હતી અને કોઈ જાતનું મને હુખ નહોતું. તે બાઈ તેના કહેવા પ્રમાણે જ વર્તતી હતી તેનો પતિ પણ સારો માણસ હતો અને કોઈને સતાવતો નહોતો. મને ધણી શાંતિ મળી અને હું મારું પહેલાંનું દુઃખ ભુલી. શાંતિથી દીવસો જવા માંડ્યા. પાંચેક મહીના પછી તે બાઈએ ચોપાટી ઉપર મારી ના છતાં, તેમણે ઘણા આગ્રહ કર્યો અને કહ્યું “જુઓ ધરમાં અકળાઈ જશો. ખપેરના આહુ કરી જરા ચોપાટી ઉપર જઈ આવો. એકાદ ક્ષીક બેસી, પાંચેક વાગે પાછાં આવવું. પાંચ વાગ્યે ઘણા માણસો ત્યાં આવે છે માટે તે પહેલાં પાછાં આવતા રહેવું. તે દિવસથી હું ચોપાટી ઉપર જવા માંડી. ચારથી પાંચ વાગ્યા સુધી હું ત્યાં બેસતી અને પાંચેક વાગે ઘેર જતી. અમારૂં ધર પાસે હતું તેથી ફાવણ હતું. ત્યારંત્રણ ચાર મહીના સુધી ગઈ પણ મને અડચણ જણાઈ નહીં. પછી ચોમાસું આવ્યું તેથી જતી બધે ધધ. દીવાળી પછી પાછા જવું શરૂ કર્યું. રોજના નિયમ પ્રમાણે ચાર વાગે જતી અને પાંચ વાગે પાછી ફરતી. ત્રણેક મહીના પછી એક યુવક આવીને મારા વાળી બેઠ્ય ઉપર બેઠો. હાથમાં ચોપાટીઓ હતી. તે વાંચવા માંડ્યો. પછી રોજ આવીને એવી રીતે બેસે અને એનું લેસન કરતો હતો એમ લાગ્યું. હું જતી તો પણ એ બેસી રહે તો અને વાંચ્યા કરતો. મહીના સુધી એમ ચાલ્યું. બન્ને માંથી દાંઈ બોલતું નહીં ! આવી રીતે મહીનો થઈ ગયો હશે. પછી એક દીવસ મેં પુછ્યું : તમે કોઈ નિશાળમાં ભણો છો ? તેણે હા કહી. પાછું તેણે વાંચવા માંડ્યું. હું પછી બોલી નહીં. તેના વાંચવામાં અડચણ થયો એમ ધારી હું મુંગી રહી. બે ત્રણ દિવસ એમ ગયા હશે. પછી એ પોતાના બે મિત્રો સાથે આવી. તે દિવસે એમની નિશાળમાં રત્ન હશે એમ લાગ્યું. તે દિવસે એ લોકો વિધવાં વિવાહની વાત કરવા માંડ્યા. બે નવા આવનાર વિરક્ત હતા અને તે યુવક તરફેણમાં હતો. એમનો વાદવિવાદ મેં સાંભળ્યો. એ તો વાદવિવાદમાં એટલા ગંદા થઈ ગયા હતા કે આજુ બાજુ શું થાય છે તેની એમને ખબર નહોતી. રોજનો વખત થયો એટલે હું તો ગઈ. પણ ને તો વિવાદ કર્યા જ કરતા હતા. બીજે દિવસે હું ગઈ અને થોડી

વાર પછી તે યુવક પણ આવ્યો. એ તો વાંચતો હતો તો પણ મેં એમને વિધવા વિવ'હ સંબંધી પુછ્યું. લેસન મૂકી દઈ એ વાદવિવાદમાં હતર્યા. પહેલાં મેં એને પુછીને બાણી લીધું કે તે બી. એ. માં અભ્યાસ કરતો હતો. વીદસન કોલેજમાં હતો. દરેક વર્ષે તે ફરટીક્લાસમાં આવતો હતો અને તે વખતે પણ પહેલા વર્ગમાં પાસ થવાની ઇચ્છા ધરાવતો હતો. અમારા બન્નેનો ત્યાં આવીને ખેસવાનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. થોડા દિવસ પછી તેમણે મારી કારકીર્દી પુછી. મારી કથની કહી. તેને દયા આવી. તરત જ તેણે સલાહ કર્યા--'પુનર્લગ્ન કેમ કરતાં નથી ?' મેં કહ્યું : "કહેવું સહેલ છે પણ કોઈ લગ્ન કરવા તૈયાર થાય નહીં. તમે કહો છો પણ જો તમને કોઈ વિધવાની સાથે લગ્ન કરવા કહે તો તમે જ ના કહો." એ યુવક વિચારમાં પડ્યો. થોડા દિવસ પછી મને એ કહે : "જે હું બોલું છું તે કહી બતાવવાના ઈરાદાથી. હું વિધવા સાથે લગ્ન કરવા માંગું છું." થોડી વાર પછી અચકાતાં એ બોલ્યો 'જો તમને વાંધો ન હોય તો હું તમારી સાથે પણ લગ્ન કરવા તૈયાર છું મેં કહ્યું 'આ બંધી વાત નકામી છે--કંઈ થશે નહીં.' એણે વચન આપ્યું અને કહ્યું, 'આ માર્ચ માસ ચાલે છે, હમણાં મારી પરીક્ષા આવશે. પરીક્ષા પછી લગ્ન કરીશું.' "એણે પોતાનું નામ આપ્યું--"

"શું નામ બા ?" સતુએ વચ્ચે ઝપલાડ્યું.

"જો, પાત્રો વચ્ચે બોલ્યો. તારું નામ શું ?" "સત્યેન્દ્રરાવ."

"આપું નામ ?"

"સત્યેન્દ્રરાવ ઉપેન્દ્રરાવ."

"ત્યારે તારા નામની સાથે જો બીજું નામ છે તે એમનું નામ."

"ત્યારે એ ક્યાં છે ? એમને કાગળ લખ ને--પેલા ડીપોટીને મારી મારી હાટ-કાં જ બોખરાં કરી ન ખે !"

"ભાઈ, એ ક્યાં છે તે મને ખબર નથી."

"મને પ-તો બતાવ, હું, શોધી કહાડું, અથવા પેલા ડીપોટીને જઈને કહી આવું કે માગ પિતા આવ્યા થોડા માણસ છે."

"જેજે ભાઈ એવું કંઈ તોફાન કરતો. નહિં તો મારે વહેલાં ઘેર જવું પડશે."

"બા ત્યારે તારાં લગ્ન ક્યારે થયાં ?"

"તું વચ્ચે બોલ્યો તેથી હું અટકી. એમણે પોતાનું નામ આપ્યું. પોતાની ચોટી ઘણી હકીકત કહી. જ્ઞાતિએ આભણ હતા --"

"આપણી જ ન્યાતના ?"

"ના, બીજી ન્યાતના આજણ એમણે કહ્યું. 'અત્યારની નોકરી હમણાં ચાલુ રાખવી પડશે. પરીક્ષા પછી હું વિદાયત જવાનો છું ત્યાંથી એનિટર થઈ પાછો

આવીશ ત્યારે બોલાવીશ. લગ્ન પણ છાનું કરવું પડશે; કંઈ જ નહીં હું જાણું છું તો મારા મા-આપને ન્યાત બહાર મુકે અને મારા મા-આપ મને ઘરમાંથી કહાડી મુકે. જો એમ થાય તો પછી મારાથી બેરીસ્ટર થવાય નહીં. થોડા દિવસ હુએ કહાડવા પડશે. પછી તમે એક બેરીસ્ટરની બેરી બની મોટું માન મેળવશો. હું તો એમની વાતથી લોભાઈ ગઈ. ભવિષ્યમાં ઘણું માન મળશે અને સુખી થઈશું એ વિચારે ખુશ થઈ ગઈ. રાજઆતમાં હું વિધવા વિવાહની વિરૂદ્ધ હતી પણ જો હું એ મેં જોયું તે ઉપરથી એમ થયું કે મારા જેવી વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવું જોઈએ. પણ નશીબે ભુલાવી ! હિંદુ સંસારમાં પુનર્લગ્ન સંભવે નહીં અને એનાથી સુખી થવાય નહીં એ જ્ઞાન ભુલી. હવે અનુભવે બધું જ્ઞાન કરાવ્યું. આપણા શાસ્ત્રોની શીખામણો પણ હું તે વખતે ભુલી ગઈ. પહેલાના વખતમાં પતિ પાછળ સ્ત્રીઓ સતિ થતી હતી તેમાં મોટું નહોતું. વિધવા થઈ આવું હું સંકેત કરવું તેના કરતાં સતિ થવું સહજ દરજ્જે સાફ. પણ જીવતાં બળી મરવું એ કશું વિચિત્ર છે તેથી વેધવ્ય પાળવું પણ પુનર્લગ્ન કરતાં પહેલાં બહુ વિચાર કરવો જોઈએ છીએ.—”

“ ત્યારે બા તે કેમ હા કહી ? ”

“ કાંઈ તે વખતે એવો હતો કે ગમે તેવો કોઈ શાસ્ત્રો માણસ પણ લોભાઈ જાય. છાનું લગ્ન કરવા પણ હા કહી ! હું તો રોજ ચોપાટી જતી હતી. થોડા દિવસ પછી તે આવ્યા અને કહ્યું, ‘ આપણા લગ્ન આજથી થોડે દિવસે વીલેપારલેમાં થવાનાં છે. વિધવા વિવાહના હિમાયતી ગોર મહારાજ આવશે અને લગ્ન કરાવો આપશે. હું તમારે માટે થોડા કપડાં લાવીશ. લગ્નની ચાદમાં એક ઉત્તમ સાડી અને બદન લાવીશ. એ પહેરશો ત્યારે તમે એવાં સુંદર લાગશો ! આજથી થોડે દહાડે તમે અહીં વહેલાં આવો. કાંઈ બહાનું કહાડો. અહીંથી જો વાગે મોટરમાં આપણે વીલેપારલે જઈશું. ત્યાં સાંજના લગ્ન કરી પાછાં આવીશું. અને તો તે દિવસની રજા લેજો. રાતના પારલામાં જ રહીશું અને બીજે દિવસે, અહીં આવીશું. તે દિવસની રજા જ લેજો, આ પ્રમાણે કહી એ ગયા અને હું વિચારમાં પડી. શી રીતે રજા લેવી ?—શું કંઈ ? પુનર્લગ્ન કરવું ? કંઈ રહેતો સુખ્યો નહીં. પછી એમ થયું કે જે થતું હશે તે સારાને માટે જ. પુનર્લગ્ન કરવું એવા નિશ્ચય ઉપર આવી. પરણતી વખતે લગ્ન શું તે મને ખબર નહોતી. સાસરે ગઈ હતી પણ સાસરું શું અને પતિ સુખ શું તે મને ખબર નહોતી. ઘેર જઈ પાછો વિચાર કર્યો. બધી આખતો તપાસતાં પુનર્લગ્નના વિચાર ઉપર આવી. હવે રજાની શુદ્ધિ શોધવાની હતી.

વિચાર કરતાં લગ્નનો આગલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. સાંજના ચોપાડીથી આઠ્યા પછી મેં મારી શેઠાણીને કહ્યું, બાઈ, મારાં જેઠ જેઠાણી આઠ્યાં છે. સાંઠાકુજ ઉતર્યાં છે. મને મળવાનું મન થયું છે, જાહે ? ' મારી શેઠાણીએ કહ્યું, ' જવું હોય તો જાઓ. પણ પાછા પંખામાં સપડાશે નહીં. ' મેં કહ્યું 'ના, સપડાઈશ નહીં. વખતે રાત રાખશે તો રહીશ અને કાલે સાંજનાં પાછી આવીશ. એ બહાને મને રજા મળી. મારી તે વખતની શેઠાણીના શબ્દો હજી યાદ આવે છે. મારી જેઠાણીના પંખામાં સપડાઈ નહીં પણ બીજાના પંખામાં સપડાઈ. રજા મળી તેથી ખુશ થઈ લગ્ન થશે અને પછી નોકરીમાંથી મુક્ત થઈ ઘર માંડી ગૃહસ્થ સારનો લઢાવો લેવાશે તે વિચારે આનંદમાં મહાલવા માંડી. બીજો દિવસે હું તો વહેલી ઉઠી. મારી શેઠાણીને નવાઈ લાગી કે આટલો બધો આનંદ શેનો? જેઠાણીએ આટલું દુઃખ દીધું તે છતાં તેને મળવા માટે આટલો આનંદ અને આટલી ઉત્સુકતા ? સગપણ એવી ચીજ છે એમ માની એણે મન વાળ્યું. એ વાગે નિર્ણયિત રથને ગઈ. મોટર ઉભેલી હતી જ. જેમ શેઠાણી હકથી મોટરમાં ચડે તેમ હું તો તે મોટરમાં દાખલ થઈ ગઈ. ચારે બાજુ જોયું. કોઈ નહોતું. મને શંકા હતી કે શેઠાણી કોઈને તપાસવા મોકલશે, પણ સારે નથીએ (?) કોઈ નહોતું. પારલે ગયાં. ત્યાં થોડા મિત્રો હતા. ગોર મહારાજ હતા. સંન્યાસીના જેવો સાધારણ વેષ હતો. પણ મનમાં આઠ્યું કે આ તો વિધવા વિવાહ છે તેથી સાધારણ ગોર આવે નહીં. એને માટે જુદા ગોર હશે. લગ્ન થઈ ગયાં. જે રીતિથી લગ્ન થાય છે તેજ રીતિથી લગ્ન થયાં. પેલા યુવક અને હું લગ્નગ્રંથીથી જોડાયાં. રાત ત્યાં જ ગાળી. તેજ દિવસે રતિસુખ શું તે જાણ્યું—અને તેનું ફળ તે હું છે. ”

“બા, રડ નહીં. ધીરજ ધર. હું થોડું ઘણું સમજ્યો છું. હવે એ ઉપેન્દ્રરાવને આપણે શોધી કહાડીશું. આપણને ઘરમાં રાખવા કહીશું. નહિ તો એનો ફળેતો કરીશું. હવે તારી વાત પુરી કર. હું એક ચિત્તે સાંભળું છું. હું સાત વર્ષનો બાળ છું. શીકર નહીં કર—હું છું—બધાને પુરો પડીશ. સાંત થા અને પુરું કર. ” સતુએ સમજાવતાં—દીક્ષાસી આપતાં—કહ્યું.

“ભાઈ તું છોડે શું કરીશ? કીક, હવે આટલી વાત કહી છે તો અધુરી નહીં રાખું. ”

“પારલાથી બીજો દિવસે હું તો શેઠાણીને ઘેર ગઈ. મારા મનમાં આનંદ માતો નહોતો. પરણી તો ખરી—પણ આંટલો કેમ થાય તે સવાલ થયો. બધાં જાણતાં હતાં કે હું વિધવા છું—પુનર્લગ્નની કોઈને ખબર નહોતી—વળી બંગડીઓ કેમ પહેરાય અને

ચાંદલો કેમ થાય ? સૌભાગ્યનાં ચિન્હો કેમ ધરાય ? એ વિચાર તો પ્રથમ તે જ ઘડીએ આંધો; અને લગ્ન થયા પછી તે ચિન્હો સિવાય કેમ રહેવાય ! મેં તો જીલ્લી ચાંદલી કરવા માંડી. કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું નહીં. પછી કાચની બંગડી ઉપર સોનાનું પતર ચડાવડાવ્યું--અને ખીલી પશીઆરાની બંગડી બનાવડાવી તે પહેરવા માંડો. તેથી બંગડી પહેરાય--સૌભાગ્યનું ચિન્હ ધારણ કરાય--અને કાંઈને ખબર પડે નહીં ! આ બધું તે સુવંદેજ કરી આપ્યું અને તેણે જ સુદિત બતાડી હતી. તે હોંશીયાર તો ખરા ! તેની જ હોંશીઆરી તારામાં આવી છે--નહિ તો સાત વધના બાળમાં આટલી અકસ્ત અને હોંશી આરી ક્યાંથી ? હજી મને એ ચિત્ર અત્યારે મારી ટપિ આગળ ખડું થાય છે. હા, એમણે મને કેમ ત્યજી ? તે વખતે તો ભારે હિંમત દર્શાવી હતી. વાતો પણ મોટી કરતા હતા અને હંમેશું થયું ? શું મરણ તો નહીં પામ્યા હોય ?.....”

“ બી, આ તો આડી વાતે ઉતરી પડી. ”

“ હા, ભાઈ મારે હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એવી રીતે અમે થોડા દિવસ મન્યા કર્યું. પછી એક દિવસ કહે ‘ મારે પરિણામ જણાવું. હવે મારે વિલાયત જવું પડશે. અને આપણે આવી રીતે પણ મળી રાકીશું નહિ. વિલાયતથી હું તને પત્ર લખતો રહીશ. ’ મેં કહ્યું, ‘ ઠીક છે, તમારે શીરનામું આપો ’ તો હું પણ પત્ર લખીશ. ” તરત જ તેણે કહ્યું, ‘ હમણાં મારા શીરનામાનું નક્કી નથી. ત્યાં જઈ મોટલી આપીશ. ’ મારે માનવું પડ્યું. તે વખતે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, એ બધું જીલ્લાનું હશે. હવે એમનો પતો જ મળતો નથી. એમણે એમના વતનનો પતો આપ્યો નહોતો અને મેં મૂખીએ પૂછ્યો પણ નહોતો. યાં તપાસ કરવી ? રાજ ઠાપાં વાંચું છું પણ એમનું નામ જણાતું નથી. વિલાયતના ઉતાડેઓમાં પણ એમનું નામ દેખાતું નથી. બે ત્રણ વાર બેરીરટરના પરિણામ આવી ગયાં પણ એમનું નામ નહીં ! ”

“ ત્યારે એ વિલાયત ગયા ત્યારે તને કહ્યું હતું કે પરિણામ જણાવું તે શેનું ? ”

“ તે તો બી. એ. નું. ”

“ ત્યારે તે પરિણામમાં જો-એમનું નામ મળ્યા આવશે. તેના ઉપરથી આપણે તપાસ કરીએ. ” સતુએ કહ્યું.

“ ભાઈ તું બહુ જ ડાહ્યો અને હોંશીયાર છે. આટલો સાત વધનો છે તો પણ ટેટલી બધી અકસ્ત ? એ પણ આટલા જ હોંશીયાર હતા. તેનો સ્વભાવ તારામાં છે. હું તને જોઈને મન વાળું છું. પરિણામમાં જણાવેલાં નામો પણ મેં જોયાં હતાં. પણ એમાં એ નામ દેખાતું નહોતું. મને એમ લાગે છે કે એ નામ પણ ખોટું આપ્યું હશે. બીજો દિવસ બધા પેપરોમાં આવાં લગ્નની ખબર આવે તો પ્રકાશ નહીં એમ ધારી તે વખતે પણ ખોટું નામ આપ્યું હશે. ”

“ તે શેઠાણીના વરમ્મ પણ કાંઈ ખાસ જાણાયુ નહોં એ વિલાયત ગયા એ ખિન્નતા રહેતી હતી. શેઠાણી ઘણી ભયી ! એ મને પોતાની પુત્રી સમી રાખતી હતી. પરંતુ જેમ વખત ગયો તેમ ગર્ભવતીના બાહ્ય ચિન્હો પ્રાકૃત્યે તૃપ્ત થવા માંડયા. શેઠાણી ની દ્રષ્ટિ પ્રથમ ખેંચાઈ. મને પૃથ્વું પણ મેં જરા ઉડાડ જવાખ આપ્યો; પણ તે દેટલા દિવસ ગુપ્ત રહે ? છેવટે બધી વાત અથથી તે કતિ સુધી કહી સંભળાવી. શેઠાણીએ ખત માન્યું નહીં. કોણ માને ? સાંટાકૂળની વાત ચાલુ હતી પણ લગ્નની વાત માની નહી ! એમણે કહ્યું, ‘ વિલાયત જાય એવો સારો અને ખાનદાન યુવક એક વિધવાને પરણે ? ભલે તું પહેલાં ખાનદાનની છાંડી હોય પણ હાલમાં તો રસોઈચણ ? તને કોણ પરણે ? કોઈ મવાલી પરણે ? ક્યાં તો તું બુદ્ધુ જોડે છે અથવા કોઈ મવાલી તને ખનાવી ગયા ! ગમે તેમ હોય પણ મારાથી તને હવે ઘરમાં રખાય નહી ! મારા ઘરની આબરૂ જાય. તું બાળવિધવા અને અચારે તારી પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમર ! હવે ખે દિવસમાં તારે તારો રસ્તો શોધી લેવો. શેઠને ખગર પડે તે પહેલાં આ ઘર છોડવું. ’

‘ હું તો ખૂબ રડી, બીભ્તું શું કરું ? શેઠાણીનો વાંક કઠોય એમ નહોતું. મારે એમને પ્રથમથી બધી વાત કરવી હતી. તે બધો પ-તો મેળવ્યા પછી લગ્ન પણ કરાવી આપત; પણ ભવિષ્યે બૂલાવી ! ફરીથી શેઠાણીને વિનવે. તેને દયા આવી. વનિતા વિશ્રામમાં મારે માટે ખાનગી રીતે ગોઠવણ કરી. અને પછી મને ત્યાં જવા કહ્યું. તે શેઠાણીનો ઉપકાર નહીં સૂણું.

“ ત્યાંથી હું વનિતા વિશ્રામમાં ગઈ. ત્યાં તારો જન્મ થયો. તે સંસ્થાના પાલકોએ મને વધુ બાળાવી. થોડો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરાવ્યો. ત્યારે તું ખે વર્ષનો થયો અને મારો સાધારણ અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યારે એમણે નાંકરી શોધી લેવા શૂચવ્યું. ’ એમનો શો વાંક ? એટલા દિવસ એમણે મને પાળી તે જ તેમનો મોટો ઉપકાર ! મહા મહેનત પછી આ મહેતીની જગ્યા મળી. વનિતા વિશ્રામમાં ફરેલા અભ્યાસને લીધે મારું શિક્ષણ વખણાય છે. તેમાં વળી હું બાળક અને જરા રૂપાળી તેથી પેલો ડીપોટી હેરાન કરવા માંડે છે. હું કાણમાં આ મારી કથની છે. ભાઈ તું હવે મને શી મદદ કરીશ ? તે જ કહી ન હોત તો મારું હવે તો તને પણ આ વૃત્તાંત સાલશે અને ખિન્નતા રહેશે. અજાનના ઠીક છે. તે બધાનું ઠાંકણ છે. આત્યાર સુધી તારા પિતા—”

“ બા, એમ શું જોલે છે ? આ વાતની કાંઈ ખબર પડ્યા વગર રહેત નહીં. જેમ જેમ હું મોટો થાત તેમ તેમ લોકો મને મહેંણા મારી સતાવત ! હવે એ વાત જાણી તેથી જવાબ આપવાની સમજ પડશે. બા, પણ મારે મારા પિતા શોધી કહાડવા

જોઈએ માટે મન સાક્ષી પૂરે છે કે તે હયાત છે. બેરીસ્ટર માર્ક આવેલા છે. બેરીસ્ટર તો મુંબાઈ-કલકત્તા એવા મોટા શહેરોમાં વસે. આપણુ મુંબાઈ જઈએ તો ભાળ મળે. આપણે મુંબાઈ જઈએ ? ”

“ ભાઈ, એ વાત સાચી છે. પણ મુંબાઈ જઈશું કરવું ? ક્યાં રહેવું ? કેની રીતે આપણું કારણ પોષણ કરવું ? ”

“ એ વાત મને ધ્યાનમાં રહી નહીં. કહે છે કે, મુંબાઈમાં રહેવાની જગ્યા જ મળતી નથી. બહાર રમવા બહુ છે ત્યારે બધા છોકરાને ભત ભતતું પૂછું છું. તેથી મને થયું ભણવાનું મળે છે. એકરમુબાઈ કરીને છે તે કહેતા હતા કે મુંબાઈમાં રોટલો મળે પણ ચોટલો ન મળે. એનો અર્થ ખરોખર સમજીશો નહીં. પછી તેમણે મને સમજાવ્યું. બા, એ વાત તો ખરી ! ત્યારે તું આ નોકરી છોડી દે અને ત્યાં નોકરી લે. પછી આપણે ચલાવી લઈશું. એટલામાં મારા પિતાજી મળી આવશે અને આપણે સુખી થઈશું. ”

“ આ વાત કહેવી સહેલી છે. અહીંયા આપણને ડીપોઝી હેરાન કરે છે તો મુંબાઈનો શો ભરેશો ? અહીં તો થોડું થયું ઓળખાણ થયું છે અને ત્યાં પહેલે પગથીએથી શરૂઆત કરેલી થડે. અહીં જ રહી તપાસ કરવી પડશે. ”

“ બા, જ્યાં સુધી મારા પિતાજીની શોધ નહીં થાય, અને જ્યાં સુધી તે પાછા આપણને ઘરમાં નહીં રાખે ત્યાં સુધી હું સાહેબનો પોશાક પહેરીશ નહીં માથે સાહેબ લોકોની ટોપી નહીં પહેરું-આ મારી બાધા ! બસ એમને શોધી કહાડવા જ ! પણ બા, તું કહે છે કે, તે ભણેલ હતા હોંશીઆર હતા, પછી વિધવાને પરણવા કેમ તૈયાર થઈ ગયા ? ”

“ ભાઈ, કેટલાક યુવકોને પ્રથમ વિચારે જ ધૂન આવી જાય છે-જોને તેં પણ ધૂનમાં જ બાધા લઈ લીધી ! બાધાનો અર્થ જાણે છે ? ”

“ પણ બા, હવે રાત જાય છે. કાલે તો પેલા ડીપોઝીને જવાબ આપવાના છે. તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. બા, મેં તો વિચાર કર્યો છે. કાલે હું તારી સાથે નિશાળે આવીશ. તારી નિશાળમાં જામણ થઈશ. જો એ ડીપોઝી તને હેરાન કરે તો પછી હું એને બાવીશ. ”

ઉપરના સંવાદ પછી મા-દીકરાએ થોડું ભોજન કરી લીધું. ત્યાર પછી મુંબાઈ સંત્રવત કામ કરતા હતાં વિચારમાં બંને ઉઠી ગયા. નિદ્રા દેવીએ પણ સારું આશ્વાસન આપ્યું.

સત્તારમાં ઉઠ્યા પછી કુસુમને કાંઈ વિચિત્ર ભતની શરમ આવવા માંડી. કઈ રીતે જ્યારે બંધી કપડી કડી ત્યારે અવેશમાં બહુ બોલી નાંખ્યું. પણ બીજી સત્તારમાં વિચાર કરતાં એને શરમે ઘેરી. પોતાના પુત્રને પણ સુખ બતાવતાં શરમ

આવતી. નીચા મુખે કામ કરું-મુખમાંથી એક શબ્દ પણ એનાથી નીકળ્યો નહીં. હિંદુ પુત્રીઓમાં જેટલી શરમ હશે તેટલી બીજાનામાં હશે ? સત્તુ પણ કંઈ બોલતો નહોતો. એના મનમાં વિચિત્ર વિચાર આવતા હતા. અને મુખ ઉપર જાત જાતનાં આવરણો આવતાં અને જતાં દેખાતાં હતાં. તે પણ તેની માતા કુસુમની માફક બોલતો નહોતો.

એજ સ્થિતિમાં કુસુમે રસોઈ કરી-બન્ને જણ જમ્યાં. શાળાનો વખત થયા ત્યારે કુસુમ તૈયાર થઈ. સત્તુ પણ સાથે તૈયાર થઈ ગયો. ઘરમાં એક રલેટ હતી તે બગલમાં મારી લીધી.

“ બા, મને એક વિચાર આવ્યો. તારા પિતાજીએ શું નામ પાડેલું ? ”

“ નામ તો ફેઈ પાડે. ”

“ ત્યારે તારી ફેઈએ શું નામ પાડેલું ? ”

“ ગંગા. ”

“ હું ; મને શંકા હતી જ. પેલા રમુસાઈ જ મને એક દિવસ કહેતા હતા કે હવેના વખતમાં સાસરેથી નામ બદલાય છે. આ નામ મારા પિતાજીએ પાડેલું હશે ? મારા પિતાજી ચોક્કસ હયાત છે. તે જેરીસ્ટર પણ થયા જ છે. અને હવે મોટા માણસ થઈ ગયા છે એની મને ખાતરી થાય છે. બા, ચાલ પેલા છોકરાઓ તો નિશાળે ગયા. આપણે મોટા થઈ જઈશું. ”

પાછા બન્ને મુગા થઈ ગયાં અને ચંત્રવત નિશાળ તરફ ચાલ્યાં.

શાળાના હેડમાસ્ટરને વાત કરી સત્તુને દાખલ કરાવ્યો. તેને એક્ટીઆમાં બેસવા કહ્યું પણ સત્તુએ જક લીધી. “ આજનો દિવસ મારી માતા સાથે બેસવા દો. જે ક્લાસ માં એ સળાવતી હશે તે ક્લાસમાં હું ગુપચુપ બેસીશ. તોફાન નહીં કરું. આવતી કાલથી પછી આપ કહેશે ત્યાં બેસીશ. ”

હેડ માસ્ટર સારો માણસ હતો. સત્તુની રીતભાવથી તથા તેના બોલવાની છટાથી ખુશ થયો. હા કહી.

ઘન્ટ થતાં, મા દીકરો સાથે ક્લાસમાં ગયાં. સત્તુને એક ખુલામાં બેસાડ્યો અને વર્ગનું કામકાજ ચાલવા માંડ્યું.

સત્તુનું ચિત્ત બીજે જ ભટકતું હતું એમ લાગતું હતું.

ચાર પાંચ જાતનાં લેસન ચાલી ગયાં. સત્તુ કોઈની રાહ બેતો હતો પણ કોઈ આવ્યું નહીં.

એટલામાં હેડમાસ્ટર બીજા એક ગૃહસ્થને લઈને તે વર્ગમાં આવ્યા.

તે કંઠાસમાં આગ્યા કે તરત જ સતુથી ઘાંટા પાડી બેઠી દેવાયું, “ બા, આજ પેલા ડીપોટી કે ? તને સતાવે છે તે જ ડીપોટી કે ? કહી દે આ મોટા સાહેબને કે એ અરામ માણસ છે અને સતાવે છે. ”

હેડમાસ્તર તો આભો જ બની ગયો. ડીપુટી ઈન્સ્પેક્ટર સારો ગૃહસ્થ કહેવાતો હતો. એના પ્રત્યે બધા માનની લાગણી ધરાવતા હતા. હેડમાસ્તરને કંઈ સમજ પડી નહીં.

ડીપુટી ઈન્સ્પેક્ટરની અને કુસુમની દ્રષ્ટિ મળી. કુસુમને બીક લાગી. ડીપુટી ઈન્સ્પેક્ટર વારં સમજી ગયો. તેણે ક્ષણ સાચવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ બાઈ, તારું નામ ? ”

“ મારું નામ સત્યેન્દ્રરાવ ઉપેન્દ્રરાવ, સાહેબ. ”

“ તું છું કહેતો હતો ? ”

“ સાહેબ, હું મારી બાને કહેતો હતો કે જે ડીપોટી તને સતાવે છે તે આજ કે ? ” આ અમારા મોટા મારતર સાહેબને ફરીઆદ કરવાનું કહેતો હતો. ”

“ તે કેવી રીતે જણ્યું કે હું ડીપોટી છું ? ”

“ મોટા માસ્તર તમને લઈને આગ્યા તે ઉપરથી મેં જણ્યું કે તમે ડીપોટી હશો. ”

“ સારું, હું ડીપોટી છું; પણ તારી બાની ફરીઆદ મારી સામે નહીં હોય ! ખૂબી જો તારી બાને. ”

સતુએ તેની માતા પ્રત્યે જોયું. કુસુમે ડોકું ધુણાવ્યું. સતુ કંઈ સમજી શક્યા. બંને મુગાં રહ્યાં. સતુ એની જગ્યાએ જઈને બેસી ગયા.

ડીપુટી ઈન્સ્પેક્ટર પણ વધુ બોલ્યો નહીં. તપાસણીને અંગે બેચાર સવાલ પૂછીને આંદર્યો ગયા. જાણે કંઈ જ બન્યું નથી એ દેખાવ ધારણ કર્યો !

“ કેમ બા, તારા ડીપોટીને ઠેકાણે લાવી દીધો કે નહીં ? ”

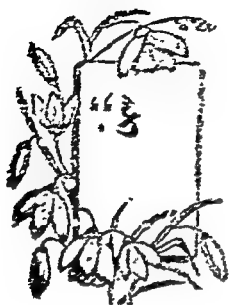
“ સારું, એ તો હજી હવે જોવાનું છે. ”

“ અરે, હવે નામ ન કે. એ તો સમજી ગયો કે ‘હું છું-તું’ એટલી નથી તું જ કહેતી હતી ને એકલાને જ સતાવે છે. ”

“ શું સાત વર્ષનું બાળ છે ! ” કુસુમ મનમાં બબડી.

જેલ જાનને પંથે

મ આ, રેલો ડીપોડી હવે સતાવે છે કે ? મેં તને • જ્યું, હવું ને કે મને નીચાળે વક્ર નહ; હું આવીશ તો કેક સતાવશે નહીં. ”

“ ભાઈ, તું કહે છે તે અત્યારે તો ખરું લાગે છે, પણ આપણા નશીબમાં શું હુખ દખ્યું હશે તે સમજતું નથી. અત્યારે તો તે ડીપોડી સતાવતો બંધ થયો છે પણ તું તે

ડીપોડીને ઓળખતો નથી. એ વેર લાગ્યા શિવાય રહેશે નહીં. બધા વચ્ચે તેં એને ક્યાકો પાડી લીધો ! જરા હોડરવાદી થઈ પણ તેમાં તારો શો વાંક ? યનાર વસ્તુ થયા ફેર છે-કોઈ નિશ્ચય કરતું નથી. ”

“ આ, તું તો આહું જ રહ્યા ફેર છે. આવી વહેમી કેમ છે ? હુખ શિવાય બીજું કંઈ જોતી જ નથી ! મેં તો હોડરવાદ વેરા કર્યા પણ પરિણામ તો અત્યારે જોયું ? વખત પ્રમાણે વર્તવું ! ”

“ અત્યારે તું હોડર છે તેથી આમ જ બોલે. નાનપણમાં હું પણ આવો જ વિચાર કરતો-પણ તેનું પરિણામ જોયું ? દેરજુ હુખ પડે છે ? બાઈ તું કાચો છે. અત્યારે પણ તારી હમરના પ્રમાણમાં લીધાં ટીપ્પી વિચાર ફેર છે. જરા ઉતાવળીઓ થાય છે. તેમાં તારો વાંક નથી.-હમરનો વાંક છે. મને ખાતરી થાય છે કે થોડાં વર્ષ વીત્યે મોટા મનુષ્યમાં તારી ચલતી થશે. ” આટલું બોલને બોલને તેનાથી રડી પડાયું.

“ આ, તું કેમ રડે છે ? મારાથી સહન થતું નથી. બા, હું તારું હુખ કાળીશ. તું થીરજ થર-મને જરા મેટો ભવા દે. ”

“ ભાઈ તું થલો કાલો છે. આટલી નાની હમરમાં આ કદાપણ જોઈ મને પૂર્વનો સમય સંભરી આવે છે. તારામાં જરોબર પ્રતિર્બીબ છે. પરંતુ તને કોઈ જ કહેવાતું છે કે મેટો થકને કોઈની કંઈની બગાડીશ નહીં. ”

“ આ, એ શું બોલે છે ? હું તો થલાની કંઈની સુધારીશ. ”

“ ઠીક, ચાલો મોટું થાય છે. શાળાનો વખત થયવા આવ્યો. તે બધું લેસન તો ધ્યુ છે ને ? ચાલ ત્યારે સ્નાન કરી લે-જમવા વખત થઈ ગયો છે. તો ભાઈ, આવ સંભાળજે. મુંબાઈમાં ટીળક મહારાજને શિક્ષા ક્યાંના સમાચાર આવે આવશે. કોઈ જગ્યાએ તોફાન હોય અથવા ટોળું ભરાયું હોય તો ત્યાં જઈશ નહીં.”

“ બા, ટીળક મહારાજ કોણ છે ? અને શિક્ષા ક્યાંના સમાચાર આવે તો તેથી અહીં શું કરવા તોફાન થાય ? ”

“ ધીમે બોલ, કોઈ સાંભળશે તો તને હેરાન કરશે. એમ કહેવાય, છે કે તે રાજવિરોધી છે.”

“ રાજવિરોધી એટલે શું ? ”

“ હવે એ વાત રહેવા દે. જરા વિચાર કરીશ એટલે સમજશે.”

આ વાત આટલેથી પરતી મૂકી, સતુ સ્નાન માટે ઉઠ્યો. ત્યાર પછી બન્ને જાણે જમી લીધું. નિશાળે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં નાનાં નાનાં ટોળાં કેખાતાં હતાં.

“ જોજે દોં, સંભાળજે. મેં કહ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખજે.” પાછા ધીમે અવાજ સતુના કાનમાં આવ્યો. સતુએ અર્થસૂચક દ્રષ્ટિએ જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. હવે સતુ પોતાના વર્ગમાં બેસતો હતો તેથી તે પોતાના વર્ગમાં જઈ બેઠો અને તેની માતા તેના વર્ગમાં ગઈ.

બપોરની રજાઓખડી. સતુ બહાર નીકળ્યો. પોતાના સ્વભાવને માફક આવે એવા થોડા મિત્રો સતુએ બનાવ્યા હતા. નિશાળથી થોડે દુર રમતા હતા. એટલામાં એક મોટું ટોળું એમના તરફ દોડતું આવ્યું.

“ અરે નહ, આ શું છે તે ખબર છે ? ટીળક મહારાજને કેદમાં તાંખ્યા તેનું આ બધું તોફાન ! ”

સતુ પોતાના મિત્રને સમજાવતો હતો. એટલામાં તે ટોળું નજીક આવ્યું. તે ટોળામાંથી ‘ ટીળક મહારાજની જય ’ એમ નાદ આવ્યો. સતુ અને તેના મિત્ર નટ્ટ વિગેરેએ એ નાદ ઝીંક્યો. કોઈએ સતુનો હાથ જોરથી પકડ્યો. આ દ્રવ્ય કોઈ વ્યક્તિએ બેધું. તેના મુખ ઉપર આનંદદર્શક રેખાઓ ચિત્રાઈ. તે વ્યક્તિ હાથ પકડનારના કાનમાં કંઈ ગાણગણી. સતુ બંધન મુક્ત થયો. તે જ વખતે નિશાળમાં સંજ્ઞા થઈ અને નિશાળીઆ દોડી ગયા.

નિયમ પ્રમાણે નિશાળમાંથી નિસરી સતુ અને તેની માતા ઘેર ગયાં.

“ ભાઈ, હું તને ગઈ કાલે કહેતી હતી તે પ્રમાણે ગામમાં હુલ્લડ થયું. કહે છે કે ૨૦૦ માણસને પકડ્યાં છે અને કેસ ચલાવવાના છે.....”

“ બા, કેસ ચલાવવો એટલું શું ? ”

“ તું તો મારી વાત સાંભળતો જ નથી અને વચ્ચે બોલી ઉઠે છે. તને એક કહેવતની ખબર છે કે વગર બોલાવ્યે બોલે તે તણખલાની તોલે ! ? ”

“ હવે વચ્ચે નહીં બોલું. મને સમજ પડે નહિં તો પૂછું નહીં ? ”

“ ના, પહેલી વાત સાંભળવી; પછી પ્રશ્ન પૂછવો. ખિચારા ઘણા લોકો લેલમાં જશે. ”

ઉપર પ્રમાણેની વાત બીજે દિવસે માતા અને પુત્ર વચ્ચે જમતી વખત થતી હતી. સતુ વિચારમાં પડ્યો. મજાતું ધ્યાન ખેંચ્યું નહીં. નિયમ પ્રમાણે બન્ને નિશાળે ગયાં અને સાંજે પાછાં આવી.

“ બા, કાલે નિશાળમાં છાત્રાઓ વાત કરતા હતા કે જે માણસને પકડ્યાં છે તેના ઉપર કામ ચલાવવા એક ખાસ ન્યાયાધિશની નીમણીક થઈ છે. કહે છે કે તે ન્યાયાધિશ એક અચેત્ત યુવતિને પરણ્યા છે. લોકોને આવા ન્યાયાધિશમાં શંકા નથી. ”

“ એવા યુવકમાં કેમ શ્રદ્ધા રહે ? આપણા કેટલાક યુવકો વિલાયત જઈ, બહારના આડંબરથી અંતઃ જઈ, ત્યાંની કોઈ ગમે તેવી રખડતી યુવતિને પરણી લાવે. રૂપ હોય માટે ગુણ હોય ?..... ”

“ બા, એક દિવસ તું કહેતી હતી કે તને જોઈને પણ એમ થયું હતું. તે ઘણા દિવસ ઉપર મને એ પ્રમાણે વાત કરી હતી ”

“ ભાઈ, આપણી વાત શું કરવા આ સાથે ભેળવે છે ? ”

“ મારી ભૂલ યઈ; હવે હું મારા પિતાજીને શોધી કહાડીશ નહીં ત્યાં સુધી એ વાત સંભારીશ નહીં..... ”

“ સતુ અહીં રહે છે કે ? ” બહારથી કોઈનો અવાજ આવ્યો.

મા દીકરાના પેટમાં તેલ રેડાયું, પરંતુ સતુ સ્વચ્છતા મેળવી બહાર ગયો. મનની સ્થિતિ બહાર દાખબાં સિવાય પૂછ્યું, “ કોણ કામ છે ? ”

“ સતુ ફરીને એક છાત્રો ક્યાં રહે છે ? ”

“ આટલીએ ખબર પડતી નથી ? જેની સાથે તમે વાત કરો છો તે જ સતુ ! ”

આ સાંભળીને આવનાર નનુબ્યને આઘાત થયો. આટલા નાના બાળથી મહાત્ થયો હોય એમ લાગ્યું. એ આઘાતને અંગે થયેલા ધુન્નરાને દબાવવા તે મનુષ્યે સતુનો હાથ પકડ્યો.

“ મારો હાથ છોડો ” સતુએ નમ્રતાથી પણ ઘટતાથી કહ્યું.

“ ચાલે ચાલ, હવે કોરટમાં ચાલ. ”

“કેના હુકમથી કોરટમાં લઈ જવા માંગો છો ?” વિનયનો ભંગ નહીં કરતાં આદેશ માંગ્યો.

“કેમ, કોઈ બહુ રોક મારે છે ? ચાલને, નહીં તો ધરાડવો પડશે બહુ બોલીય તો હાથમાં ઝાંઝરીઆ નાંખીશ.”

“રોક તો તમે મારો છો. કેનો હુકમ છે તે કહો. પછી આવીશ. ઝાંઝરીઆ નાંખવાની તરદી લેશો નહીં અને લેશો તો હેરાન થશો.”

“ત્યારે તું રાજનો વેરી ચોક્કસ છે.”

આ વાદવિવાદ સાંભળી, સતુની માતા ઠરી ગઈ ! તેનાથી બહાર અવાયું જ નહીં. સતુના શાણપણ ઉપર અને ઇશ્વરી સત્તા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, અંદર જ રહી !

બાળકુંડું શું ચાલે ? આવનાર મનુષ્ય પોલીસનો સીપાઈ હતો તે સમજાયું જ હશે. તે પામરે પોતાની સખ્તાઈ (?) બતાવી. સતુએ પણ પોતાનું શાણપણ વાપર્યું. મુખ ઉપર જરા પણ બિન્નતા દાખવ્યા શિવાય, દઢ ત્રાલે તેની સાથે ગયા.

કોરટમાં પગ મુક્યા કે તરત જ તેના નામનો પોકાર થયો.

એક ન્યાયાધિશ ન્યાયાંસને બિરાળેલો હતો. બાળકુંડ પર તેનો શિરસ્તેદાર બેઠેલો હતો. સામે વકીલો ગોમવાઈ ગયા હતા, લોકનો સમુદાય પણ પુષ્કળ હતો.

સતુને એક પાંજરામાં હલો કરવામાં આંચો.

“સાહેબ, મને આ પાંજરામાં કેમ પૂરવામાં આંચો છે ? સાહેબ, સિંહને પાંજરામાં પૂરાય-મને શું કરવા પૂર્યો છે ?”

“થોડી વારમાં તમને સખજણ પડશે તમારા વકીલ અહીં હાજર છે-તમને કહો”

“સાહેબ, મારે વકીલ કેવો ? મને કંઈ સમજ પડતી નથી. મારી સામે કાગડું રચાયું છે એમ લાગે છે--સાહેબ તપાસ કરો.”

ન્યાયાધિશ, બધા વકીલો અને લોકનો આંખો સમુદાય એ બાળકુંડ પર દોઈ રહ્યા. એના વચનો સાંભળી બધા રતબ્ધ જ થયા.

“કોઈ બારીસ્ટર પણ આવું બોલે નહીં” એકે કહ્યું.

“છાકરો જખરો લાગે છે. આટલો નાનો છે તો પણ બીક લાગતી નથી તો મોટો થયે શું કરશે ?”

“ક્યાં તો ધર ફેડશે કે રાજ ઉથલાવશે.”

આવી રીતે કોરટમાં વાતો થવા માંડી.

પાછળથી કોલદાર સાહેબે મરદાનગીરી બતાવી; એક મૂંઝો મારી છસ બંધ રાખવા અજ્ઞા કરી-નાતું બાગ શું કરે ? તે મૂંગો રહ્યો.

“છાકરા તારું નામ ?”

“ સાહેબ, આ બધું શું છે તે સમજ પડતી નથી. મારા નામનું શું કામ છે? ”

“ જો, તારા ઉપર આરોપ છે કે જે ડીજન કરીને એક માણસને રાજદ્વારી ગુના માટે શીક્ષા કરવામાં આવી છે, તે માણસની તુ જય બોલાવતો હતો, એટલું જ નહીં પણ સરકારને તે ગાળો વીધી અને છાકરાઓને સરકારને ઉથલાવી પાડવા ઉશ્કેર્યા. તે ઉપરાંત તું પોલીસના કામમાં આડે આવ્યો. ‘ન્યારે પોલીસ તોફાનીઓને પકડતી હતી, ત્યારે પોલીસ અમલદારને પથરા મારી તેમને તે કામદેસરનું કામ કરતાં અટકાવ્યા. આ ગુના માટે તારા ઉપર કામ ચલાવવાનું છે. સરકારી વકીલ કામ શરૂ કરશે. તારો વકીલ તારો બચાવ કરશે. હવે તારું નામ આપીશ ? ’ ન્યાયાધીશ અમર નાથે સમજાવતાં કહ્યું.”

“ સાહેબ, આ બધી જુદી વાત છે. અમારા કંઈ દુશ્મને આ ‘તરકટ હમ’ ક્યું છે. ”

“ જો એ બધી જુદી વાત હશે તો તું નિર્દોષ કરીશ. હવે તારું નામ આપીશ? ”

“ તમારે નામ જોઈતું હોય તો લો. આપ કહો છો કે મેં વકીલ કર્યો છે તો તે મારું નામ આપશે—અથવા સાહેબ, જેણે આરોપ મૂક્યા છે તે આપશે. ”

અમરનાથ વિચારમાં પડ્યા. સતુના કથનમાં સત્યતા અને ગભીરતા લાગતાં હતાં. પરંતુ પોતે આઈ સી. એસ અને વધારામાં ખાંસ નીમાએલા ન્યાયાધિશ! ન્યાયવૃત્તિના ડ્રોલ અદર દર થયા અને નોકરશાહીના પટથા વાગ્યા.

“ કેમ છાકરા, તારી સાથે સહ્યતાથી વાત કરીએ છીએ તેથી બહુ બે લે છે કે ? સમી રીતે જવાબ આપ, નહિં તો કોરટનું અપમાન ક્યું ” કહેવાશે. ”

“ આપ કહો છો ત્યારે મને નામ આપવાને વાંધો નથી. મને તો એમ લાગે છે કે આરોપ મૂકનારે નામ આપવું જોઈએ અને ઓળખવો—ઓળખાવવો જોઈએ પણ હું તો નાનું છોકરું છું—મને કામદાની શી ખબર ? મને બધા ‘સતુ ઉપા’ કહીને બોલાવે છે. ”

તેની રિચતાથી, બોલવામાં જે દ્રઢતા હતી તેથી, તેના મુખ ઉપર જે નિર્દોષતા દેખાતી હતી તેથી અને તેના મંત્રાપણથી અમરનાથના ઉપર ઉંડી અસર થઈ; પરંતુ નોકર શાહીને સહ્ય અને નોકર શાહીમાંજ ઉછરતો મનુષ્ય કેમ સહી શકે ? તેના સ્વમાનને ડખ લાગ્યો હોય એમ લાગ્યું તેણે તિરકાર યુક્ત દ્રષ્ટિ નાંખી અને બોલ્યો, “ સાકારી વકીલ, કામ આગળ ચલાવો. આ છાકરાના સંબંધમાં અત્યારે અભિપ્રાય દર્શાવાય નહીં. તેથી કંઈ બોલતો નથી તમારો પુરાવો રજુ કરો. ”

“જેવી સાહેબની આજ્ઞા, પ્રથમ હું અહીંના શાળાખાતાના ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર કુંદનરાયને બોલાવીશ; પછી સર ફોજદાર ઇનામખાનને બોલાવીશ, અને પછી બીજા સાક્ષીઓને બોલાવીશ.”

“તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો, તમે સરકારી વકીલ છો; મારી સલાહ શું કામ માંગો છો?”

કુંદનરાય આવીને કહી ગયા “ગઈ કાલે હું આશીસમાંથી બપોરે બે વાગ્યાના સુમારે ઉદ્ધુશાળા તપાસવા જતો હતો. રસ્તામાં મેં મોટી ગીરદી જોઈ. એટલામાં આરોપીને ૧૫-૨૦ છાકરા સાથે જોયા. તેઓએ ટીળક મહારાજની જયબોલાવી. પછી બોલવા માંડ્યા કે સરકાર ખરાબ છે. બધા ગેરાંઓને મારી નાંખવા જોઈએ. તે આપણને છુંદી ખાય છે. આપણી ગાયોને મારી નાંખે છે. અંગ્રેજ રાજ જોઈએ નહીં. બધાને વટલાવે છે.....”

“પરમેશ્વરની તો બીજી રાખો--કોપોટી સાહેબ; તે દિવસ ભૂલી ગયા કે...”

“ચૂપ રહે. તારો વકીલ તેની ઉલટ તપાસ કરશે. તને બોલવાનો અધિકાર નથી.”

“સાહેબ, આપ ન્યાયાધીશ થઈ આ શું બોલો છો? એને જુદું બોલવાનો અધિકાર છે? કોઈની આખર.....”

“ફોજદાર, એ જોડરો જો હવે વચ્ચે બોલે તો એના મુખમાં ફૂંચો મારજો.”

પછી થોડીવારે સરકારી વકીલ તેની જુબાની લઈ રહ્યા. સતુનો કહેવાતો વકીલ ઉઠ્યો, તેણે થોડા સવાલ પૂછ્યા અને બોલ્યો, “સાહેબ હવે મારે કંઈ પૂછવાનું નથી.”

“સાહેબ, આ મારા વકીલ કે? આ જુઠા સાક્ષીને તોડવાનો નહીં કે?”

“પાછો વચ્ચે બોલ્યો?” ન્યાયાધિશનું સ્વખાન થવાનું.

“બહુ સારું સાહેબ, નહીં બોલું. મારા ઉપર કામ ચલાવો છો ને મને બોલવાનો અધિકાર નહીં!”

ત્યાર પછી સરફોજદાર અને બીજા ત્રણ સાક્ષીઓ આવી કુંદનરાયની માફક જુબાની આપી ગયા. એ બધાની જુબાનીઓ પૂરી થયા પછી સરકારી વકીલે કહ્યું, “સાહેબ, મારો કેસ આ પ્રમાણે છે. હવે મારી પાસે બીજા સાક્ષીઓ નથી.”

“આરોપી સતુ ઉપા, તે આ જુબાની સાંભળી છે. કાયદા પ્રમાણે મારે તારો જવાબ લખવો જોઈએ તે લખાવ.”

“સાહેબ, હું નિર્દોષ છું. આ બધા સાક્ષીઓ જુઠું બોલી ગયા છે. મેં એનું કંઈ ક્યું નથી. સાહેબ, મને તો લાગે છે કે આવા સરકારી નોકરો આનું બોલી કોઈ

તોફાની છોડરાને તોફાન કરતો શીખવે છે. આ બધું ઉપખવી કહાડેલું છે. હુંદનરાયે મારા ઉપર વેર છે તેથી આણું જીવું જોલી ગયા છે.....”

આટલું જોલતામાં એને કાંઈ સાંભરી આવ્યું. તેને એમ લાગ્યું કે જીનો પ્રસન્ન થાક દરાવ્યાથી તેની માતાની ફજેતી યશે. હુંદનરાય પણ એ વાક્ય સાંભળી ઘોળી પુણી નેવો થઈ ગયા. બધાની દૃષ્ટિ હુંદનરાય તરફ વળી; પણ સત્તુ જોલતો બંધ થયો તેથી શંકા ટળી.

તે પછી ન્યાયાધીશે આરોપીના કહેવાતા વકીલને પુરાવો રજૂ કરવા મુજબે તેણે કહ્યું--મારો કોઈ સાક્ષી નથી, બન્ને વકીલોનાં ભાષણો થયાં.

અમરનાથે પોતાનું જજમેન્ટ આપ્યું. “ ફરીઆદી તરફથી પુરાવો કશો મળ્યો નથી. આરોપી નાનો બાળ છે પણ તેણે પોતાનો બચાવ ખુબ સારી ભાષામાં આપ્યો છે. તેણે કાંઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી. ન્યારે એક બાળુ વિશ્વાસપાત્ર પુરાવો છે ત્યારે બીજા બાળુ આરોપીનો શબ્દ જ છે. જો કે આરોપી એવી સચોટ ભાષામાં બોલ્યો કે તેના શબ્દમાં સત્યપ્રિયતા હતી. પણ તે ઉપરથી શંકાસ્પદ કેસ છે એમ કહેવાય નહીં. સાધારણ રીતે શંકાનો લાભ આરોપીને આપવો જોઈએ. પરંતુ એ કહ્યું તે સ્થિતિમાં શંકા ઉપજતી નથી. તેથી તેનો લાભ આરોપીને અપાય નહીં. તેની ઉમર, સ્થિતિ અને બીજા સંજોગો જોતાં જો કોર્ટ ઉકતા મુધી આસન કેળી સન કંઈ તો પુરતો ન્યાય અપાશે એમ મને લાગે છે. તેથી તે પ્રમાણે સન કરમાવું છું. ”

સત્તુ આ ભાષણ એક ચિ-તે સાંભળતો હતો. તેની દૃઢતા, સ્થિરતા અને મનહુ સચોટપણું જોઈ બધાને એમ લાગ્યું કે તે ઉગતો મહાપુરુષ છે. અમરનાથના ઉપર પણ સારી છાપ પડી; પરંતુ તેના નોકરશાહીના સ્વભાવને લીધે આવો બાળક તેરે ભયંકર દેખાયો.

તે દિવસે કોર્ટમાં બીજું કામ ન હોતું તેથી કોર્ટ બંદી ગઈ. સત્તુને પક્ષ મુક્તિ મળી. તે તો વિચારમગ્ન થયો હતો. કાંઈ નાટક બજવાયું હોય એમ એને લાગ્યું. ધીમે ધીમે તે ઘર તરફ વળ્યો.

“ બા, આજથી લટાઈ શરૂ થઈ. પેલો અમરનાથ આપણો કોઈ દુશ્મન લાગે છે. ”

“ અમરનાથ કોણ ? ”

“ પેલો ન્યાયાધીશ ! આજે મને ખોટી શિક્ષા કરી. હવે ન્યારે એ મનદે ત્યારે એને હું પ્રતિરપ્ધી ગણીશ. ”

સતુએ હું કાણમાં બંધી હકીકત કહી.

“ બા, રહીશ નહીં. મને નાનપણથી દુનિયા સમજવા માંડી. મારા તસી-બનાં એમ હશે. જો સરકારમાં આવે ત્યાય અપાતો હોય તો તેવી સરકાર સાથે સમ્બંધ જ રાખવો જોઈએ નહીં. હું હવે વકીલ થઈશ નહીં અને ન્યાયાધીશ પણ નહીં થાઉં. સરકારી નોકરી નહીં લઉં અને એની સાથે સંબંધ પણ નહીં રાખું. આવે ત્યાય હોય ? ”

“ ભાઈ, પાછો ઉતાવળો થયો ? આ રાખે તું બોલીશ નહીં. કોઈ દુશ્મન ફરી હેરાન કરશે. બધું મનમાં સમજવાનું. ”

“ મને તો લાગે છે કે આ ઘોરણે હું જીવનના પંથે છું. આ પહેલું પગલું લાગે છે. બા, હું બાળ ટિગ્ગરો ખરો કે નહીં ? ”

ખટખટ

રલા, આજ મારી કોટમાં એક વિચિત્ર કેસ આવ્યો હતો. આઠેક વર્ષના નાના બાળને રાજદારી ગુન્હાની ઉફેરણી કરવા તથા પોલીસ અમલદારોને એમની કાયદાઈક ફરજ બજાવતાં અટકાયત કરવા એમ બે ગુન્હા માટે મારી સમક્ષ હોમો કરવામાં આવ્યો હતો. તેની હમરના પ્રમાણમાં બાળક ધણો હોંશીયાર દેખાયો.

ટલો સમય કેસ ચાલ્યો તેટલો સમય તે હામ હાર્યો નહોતો એટલું જ નહીં પણ કમહાપુરુષને શોભે તેમ હોમો રહી પ્રત્યુત્તર આપતો હતો. એક શીખામણનો શબ્દ જો તે ઉપરથી મને તે શાણો પણ લાગ્યો. તેણે કહ્યું, 'સાહેબ, આવું અસત્ય બોલે છે ત્રી તોફાની છાંરાઓને તોફાન કરતાં શીખવે છે. સરકારી અમલદારોને આમ કરતાં ટકાવવા નોંધાયે.' આવા ભાવાર્થનું મને કહ્યું હતું. આ વાક્યમાં મને ગૂઢ અર્થ લાગ્યો છે. અમલદારોએ જે વાર્તા વર્ણવી તે અસત્ય જ હોય, તો બાળે કહ્યું તે સ્તિવિહ છે. કોઈ ઉપરી અમલદાર પાસેથી લાભ મેળવવા, અથવા રવાર્થ સાધવા, અથવા પોતાનું ખાનગી વેર વાળવા ને આવા કેસો મંડાય અને એવી ખોટી જુઝાનીઓ પાપાય તો તે બાળે કહ્યું તેમ જ થાય. કેટલાંક બાળકોમાં તોફાની તીવ્રતા ધણી હોય; અને જે સાક્ષીઓના શબ્દ તેમના કાને અચકાયા તો તેવું તોફાન થવા ધણો સંભવ છે. આ સંજોગોમાં સરકારે પણ તપાસ કરવી નોંધાયે, અને આવા શબ્દોથી ઈ તોફાની બાળક તોફાનની દિશાએ ચડે નહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધાયે; હોં તો પરિણામ એ આવે કે આખા દેશમાં પણ બળવો થાય. હું તો એમ કહું છું કે ખતે એક બાળક ઉતાવળમાં—વગર સમજે—એમ બોલી પણ ગયો તો પણ દીર્ઘ દષ્ટિ પરી સરકારે આંખ આડા કાન કરવા નોંધાયે. એવી રીતે એક છાંરાથી કાંઈ થાય કીં પણ આવા શબ્દો ને પેપરે ચડે—અને આખા દેશમાં ફેલાય—તો પરિણામ શું આવે એનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને કપારી છુટે છે.'

“નાથ, ત્યારે તમે સરકારને કેમ સૂચવતા નથી?”

“તે માટે કાયદેસર નહીં. ન્યાયના આસને બેસી મારે તો ન્યાય આપવાનો; એ કાયદેસર ખીજ અધિકારીઓનું છે. હું સલાહ આપું છું તે પ્રમાણે મારે કે હું

લખું. તો પણ શું ? એ જીભાની સાંભળ્યા પછી જ હું તો લખી શકું ? ફોનદારી કે અંધ ખારણે ચલાવાય નહીં; અર્થાત આ જીભાની પેપરવાળો તો છાપી શકે જ; પણ મારા લખાણથી શો ફાયદો ? રાજદારી ગુન્હા માટે સરકારની પરવાનગી લેઈએ છીએ તેને માટે સરકાર સાક્ષીઓની જીભાની પ્રથમ જીભ છે; તે વખતે જ અટકાવવું જોઈએ આવા કેસને પ્રાધાન્ય આપવું જ લેઈએ નહીં. એક આઠેક વર્ષનું બાળક કરવાનું હતું ? એને ધિક્કારની દૃષ્ટિએ નિહાળી મૌન જ રાખવું લેઈએ.

“ ત્યારે તમે તે બાળકને નિર્દોષ કેમ ઠરાવ્યો નહીં ? ”

“ તે પણ મારાથી કેમ થાય ? કાયદા પ્રમાણે અમારે તો જીભાની ઉપરથી ન્યાય આપવાનો છે. એની સામે પુરાવો એટલો મંજબુત હતો કે મારાથી બીજી કશું એમ જ નહોતું ! મને તો લાગે છે કે તે બાળકમાં તો શાણો થશે કે શયતાન થશે; નિરૂપેત તો થશે કે નરકમાં જશે; જજ થશે કે જેલમાં જશે. હાલ તો એ બાળક માટે મને માનની લાગણી પણ છે અને તિરસ્કારની પણ લાગણી છે. જો એના પર મૂકાએલું આજીવન હોય તો હું એને માન આપું--એને જો ખરું હોય તો એને લયંકર મનુષ્ય તરીકે કહેયું ! ”

“ તમારા હિંદી ગુવર્નર આજ કેશદ્રોહી ?..... ”

“ કેશદ્રોહી રાજ્ય અધિકારી છે. કાયદા પ્રમાણે તે ગુન્હો રાજદ્રોહની ઉચ્ચેશની જે હતો..... ”

“ કેશદ્રોહ અને રાજદ્રોહમાં શો ફેર ? આ કેશમાં રાજદ્રોહ તે કેશદ્રોહ અને... ”

“ આ તો વિષયાંતર થયો ! અમે ન્યાયના માણસો આવા વિષયાંતરને પ્રસંગિકતા જ નથી. કોર્ટમાં પણ કોઈ વકીલ વિષયાંતર કરે તો રોકવો પડે. ”

“ હું કાંઈ વકીલ નથી. તમારી પત્ની છું. જેમ વકીલને રોકવો તેમ મને રોકવો નહીં. હિંદુઓ આભાર અને ઉપકારમાં સમજતા જ નથી. અંગ્રેજ બાળા તમને પરણી તેથી તમારા ઉપર કેટલો ઉપકાર કર્યો છે તે ખબર છે ?..... ”

“ તું અંગ્રેજ બાળા શાની ? હવે તો હિન્દુબાળા અને હિંદુ પત્ની. તારા માતા પિતા હિંદુ કે અંગ્રેજ ? શુદ્ધિથી હિંદુ થયાં તે બૂલી ગયાં ? હિંદુ થવા માટે તો શુદ્ધ થવું પડે છે ! ”

“ શુદ્ધિથી હિંદુ થઈ માટે અંગ્રેજ મહી ગઈ ? જન્મથી હું તો અંગ્રેજ છું. શુદ્ધિથી હિંદુ બની તેમાં શું ? ”

“ જ્યારે અમે કહીએ છીએ કે જન્મથી અમારે ત્યાં બ્રાહ્મણ-વેશ્ય-સૂત્રી અને શૂદ્ર જાતિ છે ત્યારે તો અંગ્રેજ વેદો કહે છે કે શુદ્ધિથી જાતિ થાય, જન્મથી નહીં થાય ! અને તું શું બોલે છે ? ફાવતું આવે તે પ્રમાણે કરવું એ તમારો ન્યાય કે ? ”

“ગમે તેમ હોય, પણ હું અગ્રેજ તો ખરી. હવે હું તો તમારા હિંદુ જીવનથી ઈંટાળી ગઈ. બાર હાથની લાંબી સાડી પહેરતાં કટાળો આવે છે; પાટલી ઉપર પેલાંડી વાળી બેસતાં પગ અકડાય છે. કેટલાં વર્ષો થયાં મને મારો ખોરાક પણ મળ્યો નથી તેથી હું સુકાઈ ગઈ. કાલે મરઘી અને ખંભાતની મરઘી મંગાવીશ. ખલ ઉપર જાતુ જીવે બેસી છરી કાંટાથી એ ખોરાક ખાઈશ ત્યારે મારા શરીરનો માંધો ખરોખર થશે.”

“શાંતં પાપં ! શાંતં પાપં. જો જો આ ધરમાં મરઘી મરઘીનું નામ દેતી. આપણે ક્યાં રહીએ છીએ તે ખબર છે ? આપણા ધરમાં ગ્રાહ્ય રસોડો અને આ મોલાય ? એવા નિર્દોષ જીવને મારી આપણી કુધા તૃપ્ત કરવાની ?”

“આપણે હિંદુ લક્ષ્માં રહીએ છીએ તે ખરું, પણ આપણો ખંડો જુદો છે. મોટો બગીચો છે. પછી શી હરકત ? તેમ છતાં એમને વાંધો આવતો હોય તો તે ખંડો છોડી બીજો રહેવા જાય ! હું તો મંગાવવાની અને કાલથી મારા દેશના દોક વગેરે કપડાં પહેરવાની.”

“એ નહિ બને. સ્ત્રી જ્યાં સુધી સ્વમાન સલાખે ત્યાં સુધી અમારે ઉઠા પોહ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ જો તે તેમ ન કરે તો પછી.....”

“શું, તમે મને ધમકી આપો છો? શું હું તમારી શુભાંમ છું! છુટાછેડા લઈશ.”

“હિંદુઓમાં છુટાછેડા મળતા નથી. અમારામાં લગ્ન તે ક્યાર નથી. પરંતુ હિંદુ પત્ની જીવનભરની સહયરી છે. બન્નેના મરણ જ પતિ અને પત્નીના છુટાછેડા છે.”

“છુટા છેડા નહિં મળતા હોય તો ન્યાય મેળવી જુદી રહીશ. ભરણ પોષણ તમારી પાસેથી લઈશ.”

“તે પણ અમારામાં મળે નહીં. તું જ્યુડીશીયલ સેપરેશનની વાત કરે છે તે પણ અમારામાં નહીં !”

“ત્યારે શું તમે કસાવી ?”

“જરાક પણ નહીં. મેં તો તને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું. પહેલેથી આચાર વિચાર, રહેણી કરણી-પહેરવેશ અને ખાધા ખોરાકી સંબંધી સમજીત આપી હતી.”

“ત્યારે તમે પ્રથમથી જ રમત દ્રમ્યા અને હું કસાઈ. તમારું જ્ઞાન મારા ઉપર ચલાવ્યું ? નહિં બને. જો તમે મારા ધાર્યા પ્રમાણે નહિં કરવા કો તો હું તમારે માટે નરક બનાવી મુકીશ. તમે મને જોળખતા નથી એમ લાગે છે.”

“હું તમને સાગી ગિને જોળખું છું તં નરક બનાવીશ તો મને સ્વર્ગ બનાવતાં આવડે છે.”

આ વાદવિવાદ અમરનાથના દીવાનખાનામાં ચાલતો હતો. વાળુ કી પતિપત્ની દીવાનખાનામાં જેસી વાર્તાલાપ કરતાં હતાં; વાર્તાનો આલાપ વિચિત્ર રીતે અપાયો અને તેમાંથી સળગી બડકો થવાની તૈયારી હતી. તેટલામ બટલરે આવી એક વીઝીટીંગ કાર્ડ મીં નાથ આગળ ધર્યું. અંદર આવવા દેવ પરવાનગી અપાઇ. સૈ. સરલા પણ જેસી રહી. આ રથએ એટલું જણાવતું જોઈએ કે તે કુટુમ્બ અર્ધદગ્ધ સ્થિતિમાં રહેતું હતું. કેટલીક હિંદુ પ્રથા પાળવામાં આવતી હતી, જ્યારે બહારના રીતરીવાજમાં સાધારણ સુધારકો હતા. ચુસ્ત વનસ્પતિ આહારી હતાં તેથી ગામમાં એમને માટે માનની લાગણી હતી બહારના આડંબરને કીધે ગામમાં ધાકની લાગણી હતી. એક અંગ્રેજ કુટુમ્બને શુદ્ધિ અપાવી તે કુટુમ્બની કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યાંથી, તે વર્ગમાં એ કુટુમ્બ પ્રત્યે વિચિત્ર લાગણી હતી.”

“આવો, મીં મંડળીક.”

“સાહેબ, માફ કરો, અસા આહે કે મેં એક વાત સાંભળ્યા. તેથી મેં જાણ્યું! આપને એ વાત કરવી જોઈએ. વિલંબ થાય તે ઠીક નહીં એમ ધારી રાત્રી જ આવી.”

મંડળીક મીં અમરનાથનો હેડ ક્લાર્ક હતાં. તેણે દક્ષણી-ગુજરાતી ભાષામ પોતાનો ખુલાસો આપ્યો.

“કંઈ નહિ, એવી શી અગત્યની વાત છે?”

અમરનાથ તાધારણ રીતે અકારો થતો નહીં. એક ન્યાયના અધિકારીને શોભે તે પ્રમાણે કંડા મગજે બધું કામ કરતો હતો. એની એ શૈલીથી તેના હાથ નીચેન બધા કારભારીઓનો તે પ્રિય અમલદાર હતો.

“સાહેબ, મેં સાંભળ્યા છે તે પ્રમાણે કહું છું. અસા આહે કે આપન જુનીઅર મી. હેવર્ડને ક્લેક્ટરની જગા દીલી; અને આપના હક્ક હુબાડ્યા.”

આ સાંભળીને મી. નાથને આંચકો તો લાગ્યો પણ બહારની શાંતિ જો મંડળીકને તેમ જ સરલાને નવાઇ લાગી.

“ક્યારે તમે સાંભળ્યું?” શાંતિથી મીં નાથે પૂછ્યું.

“આજે સાંજના સાંભળ્યું. કહે છે કે કમીશનર સાહેબની ઓફીસમાં હું જ પહોંચી ગયા.”

“તેનું કારણ ખબર છે?”

“સાહેબ માફ કરજો. કહે છે કે આપ હિંદી છો તેથી ક્લેક્ટરની જગા અપાય નહીં. જલ્લાનો મુખ્યાધિકારી તો અંગ્રેજ જોઈએ એમ કહે છે. વળગ્યાં એ તો આ ફિતરના દિવસો છે તેથી અંગ્રેજ હોય તો જ રાજ ચાલે.”

“ અને હિંદી હોય તો ક્રિતુરીઓનો પક્ષ લે અને રાજને ઘોડા પટ્ટોંચનાં કે ? ”
અમરનાથે પાદપૂર્તિ કરી.

“ સાહેબ, એમ બધા વાતો કરે છે. ”

“ આમ હોય તો ચોખ્ખું કહેવાય. નહિ ? ” સરલાએ ચોતાનો મત દર્શાવ્યો.

“ હજી આ તો સાંમળેડી વાત છે. તેના ઉપર મત દર્શાવાય નહીં. જ્યારે લખાણ આપણી પાસે આવશે ત્યારે તે સંબંધમાં વિચાર કરીશું. ”

ખીજ સાધારણ વાત થઈ રહ્યા પછી મંડળીકે રત્ન લીધી. મી. નાથનો સ્વસ્થતા જોઈ મંડળીકે માનની લાગણી વધી.

“ ત્યારે નાથ, શું વિચાર કર્યો ? ”

“ હજી કંઈ વિચાર કર્યો નથી. આ વાતમાં સત્યતા અને અસત્યતા બન્ને લાગે છે. રાત્નચર્ચાઓ સંદૃષ્ટિ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે એવા નથી. ધારો કે તેમ હોય તો પણ અત્યારના વાતાવરણમાં તેઓ એમ કરે નહીં. આમ કરવાથી વખતે કશુંકે રહી વધે. આ કારણે જ લીધે અસત્યતા લાગે છે. તેને જ લીધે હુમલાં એ પગલાં માટે કંઈ અભિપ્રાય બંધાય નહી. ખીજ કોઈ કારણને લીધે પણ જો મારો હક હુમ્મલો હશે તો આપણે ધારાચાત્રી થઈ જઈશું ! બારીસ્ટરની પરીક્ષા તો પાસ કરી છે. મુંબાઈ જઈ પાટીકે મારીશું ! ”

“ ત્યારે તમે પણ લીધે દૃષ્ટિવાળા છો. તેને જ લીધે બારીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી હશે. ”

“ તેને લીધે તો નહીં. પણ પ્રથમથી મનમાં એમ ખરું કે વખતે નોંધરીમાં તરતર થઈ અથવા કંઈ અકસ્માત થયો તો શું ? માટે એ સાધન સાથે રાખ્યું હોય તો સાફ. ”

“ નહિં નહિં, નાથ નોંધરી તો છોડશો નહીં. ” સરલા નમી પડી.

“ તારે હવે મારી સાથે શી લેવા દેવા ? તું તો જીવી રહેવા માગે છે. મારે માટે તો નહીં બનાવવું છે. તારે તો કંઈકનો ઉપકાર માનવો જોઈએ કે આ પ્રસંગ હલો થયો ! ”

“ નોંધરી તો છોડશો નહિં. પછી, નીચા વળી આપણને સલામ કોણ કરશે ? સાહેબ સાહેબ કોણ કરશે ? સીપાઈ-જમાદાર ક્યાંથી લાવીશું ? આ અનવ ક્યાંથી મળે ? નોંધરી તો છોડશો નહિ. ” સરલાએ નાથના પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યા વગર જ જવાબ આપ્યો. તે ખીજ વિચારમાં હતી હતી.

“ આ અમલદારી ઉપર તને આટલો બધો કેમ મોહ છે ? પરાયા સીપાઈ જમાદાર-શીરસ્તેદાર-કારભારી-અથાં ભાડુતી પીછાં કહેવાય ! તેમાં આપણું કોણ ? ધારો કે અત્યારે નોંધરી મુઠી દબાવે નહીં પણ કોઈ દિવસે નિવૃત્ત તો થઈ પડશે ?

તે વખતે શું ? કાકને પીછાં પહેરાવ્યાથી મોર બનાવાય ? આપણી પાસે પૈસા નહોતો તો સી પાછ-જમાદાર બધા મળશે. આ તો ગરીબ પ્રજા તને સલામ કરે છે પણ તે ધંધામાં તો વખતે રાત્રી-મહારાત્રીઓ અને સરકાર પણ સલામ કરે ! જો, શ્રીરાજશાહ મહેતા-- દીનશાહ વાચ્છા-કાકાભાઈ નવરોજી-સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અહીં તાજ વગરના રાત્રી છે કે નહિ ? આમ કેમ ગમરાય છે ? તમારામાં પાણી હોય તો જ્યાં જશો ત્યાં સલામ મળશે વધારામાં તારે મારી સાથે રહેવું નથી, પછી અચ્છી નોકરી જશે તો તને કેમ આઘાત લાગે છે ? ”

“ તમે બળતામાં ધી હોમો છો. અત્યારે સાથે રહેવાની વાત ? જ્યારે આપણા બળનેના હિતનો સલામ આવે ત્યારે આપણા ધનો કલેરા દૂર કરવાનો. એ કલેશ તો નવરોજીના વખતનો ! હવે એ વાત ભુલી જવાની. અત્યારે જે સંભોગ હશે થયો છે તેનું બીન ગામો. તમે શ્રીરાજશાહ મહેતા વગેરેની વાત કરી પણ બધા શ્રીરાજશાહ અહીં રાકે છે ? તમે તો મુંબઈમાં નવા-તમારો લાવ કોણ. પૂછશે ? તમને શ્રીક કોણ અંકુશશે ? ”

“ અરે, આપણામાં પાણી હશે તો બધા આપણને પૂછતા આવશે. આપણામાં અહીં જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મેલી યુવતી આમ જોલે ? ”

“ તમે મરકરીની વાત જવા દે. તમને મરકરી લાગે છે પણ મારો છવ જો છે. ”

આ વાત ચાલતી હતી, તેટલામાં સીપાઈએ રાતની ટપાલના કાગળો લાવીને આપ્યા.

નેપોલીઅનના જેવી અથવા પ્રથમ વર્ગના ન્યાયના અમલદારને શોભે એવી રમથતાથી તેણે પત્રો વાંચ્યા.

“ નાથ, મને લાગે છે કે મુબાઈમાં તમે નામના મેળવશો. ”

“ કેમ, શું થયું ? ”

“ અત્યારે જે રસતા તમારામાં મેં જોઈ તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તમે બારીરટરના ધંધામાં ફાવશો. તમારામાં જ્ઞાન છે; તીવ્રતા છે; સચોટ હેંશીઆરી છે; કામ કરવાની શક્તિ છે; આજસ નથી; અને સ્વસ્થતા છે. ”

“ ત્યારે હવે તે મને આજખ્યા. ”

“ ના, એમ નહિ. મેં જોઈએલા તો છે જ; પરંતુ હું થોડી વાર લાન ભુલી હતો. અત્યારે પાછા મેં નિહાળ્યા ત્યારે મને આ ભયું સાંભરી આવ્યું. મારી સ્વસ્થતા પણ પાછી આવી અને મને આ વિચાર સ્ફુર્ધો. ”

‘હવે મને નિહાળીશ નહીં; કારણ કે પાછી તું મને કહીશ કે ફસાવી ’

“અંધ કરેલું પ્રકાશ પાછું જાણ્યું ? મને શું કરવા ચીઢવો છો ? ”

“તું જ્યાં સુધી ચીઢાઈશ ત્યાં સુધી ચીઢવીશ. જ્યારે તારી બધી ચીઢ કંડાડી નાંખીશ ત્યારે તું ચીઢાઈશ નહીં. તો પછી હું ક્યાંથી ચીઢવીશ ? આપોઆપ મારે ચીઢવતા અંધ થવું પડશે. ”

“એ તો ઠીક; આ પણ વિષયાંતર થાય છે. ધારો કે તમારા જીનીઅર હેવ-
ડની કલેક્ટરની જગા આપવાનું બ્યાજખી કારણ હોય તો પછી તમે નોકરી છોડવાનું
નામ દેશો ? ”

“યોગ્ય કે અયોગ્ય ? સમ કરવાના બે હેતુ હોય; એક તો હિંદીને એ
જગા આપવી નહીં; અથવા બીજું કારણ એ હોય કે હું નાલાયક હોઉં. બન્નેમાંથી એક
પણ કારણ યોગ્ય હોય તો મારે નોકરી છોડવી જ જોઈએ. હિંદી તરીકે મને નાલાયક
ઠરાવવાથી મારા દેશનું અપમાન થાય છે. ભલે અંગ્રેજો એમ ધારતા હોય કે હિંદમાં
સ્વમાન જેવું કંઈ છે જ નહિં, પણ એમની ભયંકર ભૂલ થાય છે. હમણાં જ તું
મારી સાથે લડતી હતી; પણ જ્યાં બહારનો દુશ્મન આવ્યો કે તરત તે મારી સાથે
સંપ કરી દીધો. તેમ જ હિંદીઓ ભલે અઘર્યાઘર લ . પરંતુ જો બહારનો દુશ્મન
આવે અથવા પોતાના સ્વમાનનો સવાલ આવે તો તેઓ કુસંપ દૂર કરશે અને
સંમીલા થશે. તે જ પ્રમાણે જો હિંદનું સ્વમાન નહિં સંચવાતું હોય તો મારાથી
નોકરીમાં રહેવાય જ નહીં. બીજા કારણને લીધે જો મને અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવે તો
પણ મારાથી નોકરીમાં રહેવાય નહીં. હું કંઈ હિંદી સરકારનો કે બાદશાહનો દુશ્મન
નથી. હું તો એમનો પ્રિયતમ છું. જો હાલના કારણને લીધે જરા ફેર થાય તો
સરકારની નીતિને લીધે અને સ્વમાનને લીધે જ. તેથી મારી વફાદારીને કંઈ લેવા
દેવા નથી. વફાદાર તો હતો, છું અને રહીશ જ; પણ મારાથી અપમાન સહન નહીં
થાય. ”

“મારાથી તમારી સાથે નહિં પહોંચાય. હું કોણ ? એક અબળા. ”

“ઠીક. આ પણ વિષયાંતર થાય છે ”

“ત્યારે તમે શો નિશ્ચય કર્યો ? નોકરી છોડવાનો જ ? ”

“આ વાત ખરી હશે તો સિદ્ધાંતને લીધે એમ જ. તેથી બાદશાહ પ્રત્યે મારી
માનની લાગણી ઓછી નહિ થાય પણ સરકારની એવી નીતિ સામે વાંધો તો દર્શા-
વવો જોઈશે જ. ”

“આ વાત અહીંથી અટકાવવી જોઈએ. વાદવિવાદ પછી નિશ્ચય જ છે. બે,
આ પત્ર વાંચ. ”

“ નાથ, આટલા બધા મહેમાનો આવે તે કેમ પરવડે ? ” પત્ર વાંચ્યા પછી સરલાએ પૂછ્યું.

“ શું કરવા પરવડે નહીં ? મહેમાન તો આવે ને ? જો તમારું ઘર ગૃહસ્થનું ન હોય તો કોઈ આવે નહીં. ”

“ ગૃહસ્થાર્થની વાત જવા દો; પણ એ બધાં આવે તેથી કેટલી ગરબડ ? કેટલો વ્યય ? એ બધું કેમ સહન થાય ? એક મહીનાનું મહેનતાણું આઠ દિવસમાં ખલાસ થશે. પેલા મંડળીકને આંખ્યા પહેલાં આ પત્ર વાંચાવ્યો હોત તો ખરાબ જવાબ આપત. તમારા મહેમાનને તાર કરી દેત કે કોઈ ધર્મશાળામાં ગોઠવણ કરી લેજો. આવી બાબતમાં અંગ્રેજોની નીતિ સારી છે. કોઈને તકલીફ આપવાની નહીં - કોઈનો ઉપકાર લેવો નહીં. કોઈને ઘર જઈ પડવામાં હિંદુઓ હરકત જ માનતા નથી ! નાથ, એમના સત્કારનું કામ મને સોંપશો ? હું ખરાબર સત્કાર કરીશ. ”

“ કેમ, તારા કોલેજના દિવસો સાંભરી આવ્યા કે ? તોફાન કરવું છે ? એપ્રિલ મહીનો નથી તે ખબર છે ? ”

“ મનથી માન્યો તે મહીનો ! એપ્રિલ જ જોઈએ એવું કાંઈ છે ? ”

અમરનાથે તેને સમજાવવા પ્રત્યન કર્યા; પરંતુ પેલું અંગ્રેજ લોહી કેમ જલદીથી માને ? અમરનાથ કંટાળ્યો. રાત વીતી હતી. આંખમાં બિંધ ભરાઈ હતી. વધારામાં આજના અવનવા બનાવોથી તેનું મન વ્યથ થતું હતું.

“ તારે મારી કૃત્તી કરાવી હોય તો કરજે. મારાથી ના કહેવાશે નહીં. મારે ત્યાં મહેમાન આવશે અને મારે આગતા સ્વાગતા પણ કરવી પડશે. જો તું એ બાબતમાં મારી સાથે સહકાર કરીશ નહિં તો વિંધરીત પરિણામ આવશે. આર્પણાં બંનેમાંથી કોઈ સુખી થઈશું નહીં. આના કરતાં મારાથી વધુ કહેવાય એમ નથી. તું લંડન યુનીવર્સિટીની રનાતક એટલે મારાથી વધારે કેમ બોલાય ? હવે હું કંટાળ્યો. મારે નિદ્રાની જરૂર છે. હું તો શયનખંડમાં જઈ છું. કોઈ અનુદયો ખરાબ ચાલ ચલગતને મહેમાન આવે તો ધડકો મારીને બહાર કહાડીશ તો હું વાંધો નહિં લઉં. ”

સરલા અવાક રહી. તે પણ વિચારમાં પડી. જેમ લોહચુંબકથી લોહ તણાય તેમ તે અમરનાથની પાછળ શયનખંડમાં ગઈ.

બીજી દિવસે વરસાદ નહેતો. વર્ષાઋતુને લીધે લીલોતરી હતી. બગીચામાં પતિ પત્ની ફરતાં હતાં. ગુલાબમોગરાનો મીઠો મધમધાટ મગજને શાંતિ આપતો હતો.

“ સરલા, આજે હેવર્ડને હુકમ મળી ગયા; અને મેં મારું રાજીનામું પણ મોકલાવી આપ્યું. એકદમ મહીનામાં નિવૃત્તિ મળશે. ”

“ધણા વધે થયાં મેં નિવૃત્તિ ભોગવી નથી. નવેમ્બર-ડીસેમ્બરમાં માથેરાનનો હવા સારી હોય છે. અહીંથી નિવૃત્ત થયા પછી માથેરાન જવા વિચાર છે અને ત્યાંથી મુંબઈ જઈ પાટીલ મારી દઈશું.”

“નાથ તમે ક્યું તે ક્યુલ. અત્યાર સુધી હું સિંહણ હતી તે શિયાળ ખની. એધાને લીધે હુકમ કરવા મળતો હતો તે ગયા. હવે તો આપણા પરસેવાના પૈસે મઝા મારવાની રહી. એધાના અંગે ઠરી કામ બેસવાનો વખત આન્યા ત્યાં તો ધડકો મળ્યો.”

“અત્યાર સુધી આપણે પરસેવાને પૈસે મઝા નહોતા મારતા તો કોને પૈસે મઝા મારતા હતા ? ”

“નોકરી એટલે જેટલું કામ કાવું હોય તેટલું કરવું. પરસેવા ઉતરે તેટલું કામ કરવાનું કોણે કહ્યું ? વધારે કામ કરીએ તો કોણ વધુ પગાર આપવાનું છે ? વળી થોડા દિવસ પછી વધારે મઝા મળવાનો પ્રસંગ આવત. નોકરીની શરૂઆતમાં કાંઈ થાય નહીં, પણ પ્રતિષ્ઠા જમ્યા પછી શું ? ”

“તું શું કહેવા માગે છે ? લાંચનો ઇરાદો હોય એમ લાગે છે. ખબરદાર, એવું તોફાન ક્યું તો. સાફ થયુ ઇશ્વરે આ પ્રસંગ આપ્યો. નહીં તો શી દશા થાત ? આખરના કાંકરા અને જેલ તે નફામાં ! ઇશ્વરને ત્યાં પણ નરકના અધિકારી ! અન્યાયનો પૈસો તે ગાયની માટી બરોબર તે ખબર છે ? ”

“લાલો ને, ગાયની માટી મને આપો; મારે તો ચાલશે. અન્યાયનો પૈસો કુલો ? કોઈને ન્યાય આપીને જ પૈસો લેવાનો છે ને ? ખુશખુશાલ કોઈ મને આપી જાય તેમાં તમારે શું ? ક્યાં રોકડો પૈસો લેવો છે ? હીરાની વીંટી કે મોતીનો કંઠો ! આપણે બીજું શું કરવાને જોઈએ ? હીરાનું એસલેટ કે હીરાનું લોકીટ આપી જાય તો શું કરીએ ? અને કોઈ પરભાઈ ખેંડમાં જઈ આપણા ખાતામાં રોકડો ભરી આવે તેમાં આપણે શું કરીએ ? એક ન લેવો તે વાત ખરી ! ”

“સરલા, સરલા તું તારી જીલ બંધ કરીશ ? મારા કાનના પડદા કુટી જાય છે. શું તારા પિતા ગિલિગન-મદનલાલ-આવા હતા ? અમારામાં લોહીની શુદ્ધિ માટે આટલું બધું કહ્યું છે તેમાં શું ખોટું ? આ આધારે શાસ્ત્રોને કેમ ખોટાં કહેવાય ? ગુણથી જાતિ કેમ જુદી પડાય ? લોહીમાં જે અસર હોય તે જાય ? અને લીધે જ આપણામાં વિધવાવિવાહોનું નથી.....”

“કેમ, નાથ, શું વિચારમાં પડ્યા ? અસ્વસ્થ કેમ ? આવી અસ્વસ્થતા મેં કોઈ દિવસ પણ તમારામાં જોઈ નથી. ચાલે શું થયું ? ”

‘અમરનાથ જાણે સ્વપ્નમાંથી’ જાગ્યો હોય એમ લાગ્યું. મુખ પર પાછી શાંતિ પ્રસરેલી દેખાઈ.

“ તારા ક્યનને લીધે અસ્વસ્થતા આવી હતી. ગાયની માટી માગે ? તું ક્રેત્ય કે દેવ ? ડાહ્યું કે દયા ? જે ગાય તને દુધ આપે--ધી આપે-- જે ગાય તારી ખેતી માટે બળદ આપે--જે ગાયથી તમારી જીંદગી છે તે ગાયની માટી ભેંધએ છે ? આ જ કારણને લીધે ગાયની માટી ખાનારા નરકમાં પડતા હશે. માતાની માટી ખાય તેને બીજું શું મળે ? ”

“ નાથ, તમને આટલું બધું ખોટું લાગ્યું ? આટલી બધી અસ્વસ્થતા આવી ગઈ ? હું તો મરકરીમાં ખોલી હતી. આજ પછી એવો રાખદ કોઈ દિવસે નહીં ખોલું. હવે શાંત થાઓ. તમે વિધવાવિવાહ સંબંધી કાંઈ બોલતા હતા--શું બોલતા હતા ? ”

“ હું તો એમ કહેતો હતો કે વિધવા વિવાહની પ્રણાલિકા નહિં હોવાથી આપણા હિંદુઓમાં ધર્મ અને લોહી સચવાઈ રહ્યાં છે. જો તેમ થયું હોત તો મને શંકા રહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં અત્યારે કોઈ હિંદુ હોત નહીં અને હિંદુસ્થાન નામ નામનું જ રહેત-બધા જ વટલાઈ જત. પણ હવે યહી વિધવા સંબંધી વાત ઉપાડીશ નહીં.”

“ કેમ એમ નાથ ? આપને વિધવાનું મુખ જ ગમતું નથી ? ”

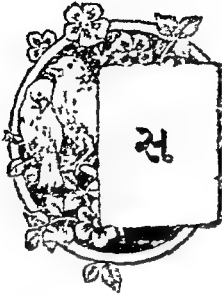
“ મને એ વિષય પસંદ નથી. ચાલ હવે એ વાત જવા દે. આપણા મહેમાન માટે શી ગોઠવણ કરી ? ”

“ મનમાં શંકા રાખશો, નહીં. હું તોફાન નહીં કરું. ખરોખર આગતા-રવાગતા કરીશ. આપને કુખી કરીને મને શો કાયદો ? ”

ખીજ થોડી ઘણી વાતો કરી, તે પ્રેમી જોડું બંગ્લામાં ગયું.

થોડાંક વર્ષ પછી

તુની પ્રથમ જન્મત્રા પછી કુંદનરાય ડેપ્યુટી પંચ સાંત થયો હતો. ત્યાર પછી એવો અવનવો બનાવ બનવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. વધારામાં તેની બઢી થઈ હતી. માતા અને પુત્ર શાંતિથી વખત પસાર કરતાં હતાં. સતુની માતાને એટલો સંતોષ થયો કે પુત્રે તેને આદતમાંથી બચાવી.

હુ:ખના દરીઆમાં ડુટી પણ પુત્રને તારણ રૂપે નેચો.

ગુજરાતી નિરાળમાંથી અભ્યાસ પૂર્ણ કરી અંગ્રેજ શાળામાં જવાનો પ્રસંગ સતુને આવ્યો. કુંદનરાયની ઉચ્ચશૈલીથી કેટલાક છોકરાઓ પ્રથમથી સતુને ચીઢવતા હતા. જેનો પિતા અબલુયો હોય તેવા છોકરાઓને શાળામાં શાંતિ હોતી નથી સાધારણ રીતે ‘ તારો બાપ કોણ ? ’ એમ પૂછીને પણ ચીઢવે. સતુ અભ્યાસમાં પ્રથમ સ્થાન રાખતો હોવાથી તેના શિક્ષકોનો સારો ભાવ હતો, તેને લીધે સહુ વિદ્યાર્થીઓ વધુ ચીઢવી શકતા નહીં પણ પ્રસંગ આવે છોડતા નહિં. હિંદુ સમાજમાં એવા છોકરાઓને કેવું સ્થાન હોય છે તે વર્ણુવાની આવશ્યકતા નથી. હુંકાણમાં એટલું કહીએ તો ચાલશે કે પ્રતિષ્ઠિત સમાજ એવાને સંધરતો નથી. પરંતુ જો પિતા તેવા પુત્રને સંધરે અને જો પિતા પાસે પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા હોય તો સમાજ પાછળથી બમડે પણ દેખાવમાં આવકાર આપવામાં ચૂકે નહીં. કેટલાક સ્વાર્થ આગળ સિદ્ધાંતને પરતો મૂકે છે.

સતુને પ્રથમથી જ નિરીક્ષણની અને વસ્તુસ્થિતિ જાણવાની ટેવ હતી. ન્યારે રમવા જાય ત્યારે તેના કરતાં મોટી હમરના છોકરાઓ સાથે જ રમે; તેમાં પણ દેખવા-એલા અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાર્થીઓનો સહવાસ યેળવવા પ્રયત્ન કરે. એ ટેવને લીધે અંગ્રેજ શાળામાં દેમ આવે છે તો સતુ જાણતો.

“ બા, અહીં તો ‘ સંતુ દપા ’ કહીને બધા બોલાવે છે, પણ અંગ્રેજ નિરાળમાં તો આખું નામ આપવું પડે; એટલું જ નહિ પણ આટનામ પણ આપવું પડે. બા, મારે શું નામ આપવું ? આપણું આટનામ શું ? ”

‘સતુની માતા વિચારમાં પડી.

“ બા, જ્યારે હું આ વિાચ ઉપર તને પ્રશ્ન પૂછું છું ત્યારે તું વિચારમાં પડ
નય છે; તેનું કારણ ? ધૈર્ય ધરી જે પ્રશ્ન આવે તે સભાળી લેવો જોઈએ. તે તાર
પૂર્વાશ્રમનો ઈતિહાસ હતો છે તેથી તારા હુઃખની મને ખબર છે પણ વિચારમાં પડ
શો કાંઈક ? બે, મે રસ્તો શોધી કહાડ્યો છે. ‘સતુલાલ ઉપાલાલ મહેતા’ એવું
નામ આપવું.”

“ ઠીક છે બોટું નથી ” હુંકા જવાબ મળ્યો.

સતુ અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયો. ત્યાં વાતાવરણ કેરવાવવા ‘મહેતા’ ને
નામે જ ઓળખાતવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; પરંતુ વા વર્તિને લઈ નય છે. ત્યાંથી પણ
છોકરાઓ ચીકનતા પણ પોતાના અભ્યાસને લીધે તેમના ઉપર તે પ્રસાવ પાડી શકતો.

એ દિવસો પણ જવા લાગ્યા. શાળાનું લેસન તેને રમત જેવું લાગવા માંડ્યું.
માતાના હુંકા પગાર ઉપર બહુ બાર છે તેથી તે સંબંધમાં માતાને મદદ કરવા વિચાર
થયો ગામમાં એક નાનું જન પ્રેસ હતું. તેના શેકને ત્યાં જઈ તેમાં સવારસાંજ કામે
લાગવા માંગણી કરવાનો વિચાર સ્પૃધ્યો. જે વિચાર આવે તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી, પાર
પાડવો એ સતુનો સિદ્ધાંત હતો. એક દિવસે સવારના તે વહેલો શેકને ઘેર ગયો.
પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ કાલ સવારના પાંચ વાગ્યાથી જનમાં જલે. નવ વાગ્યા સુધી કામ કરવું
પડશે. સાંજના નિશાળેથી છૂટી, પાછો કામે લાગજે. સાત વાગ્યા સુધી કામ કરવું
પડશે. તુ છ ક્લાક કામ કરી શકીશ. સાત રૂપીઆ પગાર આપીશ.” શેકે જવાબ આપ્યો.

સતુએ સવારસાંજ જનમાં જવા માંડ્યું. રાતે લેસન કરે. આ પ્રમાણે
વિદ્યાભ્યાસ કરે, જનમાં કામ કરી અતુલવ મેળવે અને માતાને મદદ કરે.

હુઃખના ઉપાયો દિવસ છે. એ પ્રમાણે થોડાં વર્ષ ચાલ્યું. ત્યાર પછી તે જ
શેકે મીત્ર કહાડી. તેમાં વણાટનું પણ કામ હતું. સતુએ પોતાના કામથી તેને
સતોષ આપ્યો હતો. તેણે વણાટ શાખામાં કામ કરવા માંગણી કરી. તે સ્વીકારાઈ.
પગાર પણ વધી. આ રીતે પણ દિવસો જવા માંડ્યા. મીત્રમાં કામ કરતો હતો પણ
સતુ પોતાના વિદ્યાભ્યાસમાં પાછળ પડતો નહીં : થોડે વર્ષે મેટ્રીકની પરીક્ષા આપ
વાનો પ્રસંગ આપ્યો તેને માટે મુંબાઈ ગયવા અમદાવાદ જવું પડે એમ હતું.
મુંબાઈ આવું હતું તેમ જ મોટું અને ખર્ચાળ શહેર તેથી કાંઈક શંકા નહીં. અમદાવાદ
જવાનો વિચાર કર્યો. પણ ક્યાં કતરવું ? કાંઈ સગું કે ઓળખીતું તો હોય જ શેક ?
એક વિચાર તેને સુઝ્યો હોય એમ લાગ્યું.

“ આ, અહીંથી અમદાવાદ જવા બે કલાક જ લેઈએ છે. સવારની ગાડીએ અહીંથી જઈ તો પણ ચાલે એમ છે. પરીક્ષાને દિવસે જ સવારની ગાડીએ જઈશ. અહીંથી નાસ્તો કરી લઈશ જેથી ત્યાં જમવા કરવાનું રહે નહીં ! રાતને માટે રેશનને આવી ત્યાં મુસાફરોને પડી રહેવાનું હોય છે. ત્યાં પડી રહીશ. રેશનના દીવે વાંચીશ અને ત્યાં એક પાટીઆ ઉપર સુઈ રહીશ પરીક્ષા પૂરી થશે એટલે તરત જ બીજી ટ્રેનમાં અહીં પાછો આવીશ. ”

બીજો ઉપાય નહિ હોવાથી માતાએ સંમતિ આપી.

પરીક્ષા આવી અને ગઈ. હવે શું કરવું ? આગળ આભ્યાસ કરવાનું બહુ મન હતું. પરિણામને વાર હતી. તેના હૃદયમાં કંઈક અગમ્ય તોફાન ચાલતું હતું. ન સમજી શકાય એવી ધિક્કાર વૃત્તિએ તેના હૃદયમાં વાસ કર્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેમ જ એ માનતો હતો કે એ મહાપુરુષ થશે. તેને સ્થળ ફેર કરવાનું બહુ મન થયું. પોતાના પિતાના અજ્ઞાતપણાથી તેને જે ધિક્કાર મળતો હતો તેને લીધે તે ત્યાં કંટાળી ગયો હતો.

આ જ અરસામાં હિરાચંદ્ર કરીને એક ગૃહસ્થ તેના ગામમાં આવ્યા હતા. ત્યાંનો મુળ વતની હતો, પણ તેના દાદા તે ગામ-છોડી અમદાવાદ ગયા હતા. પૂર્વ ના સમયમાં તે ગરીબ હતા પણ અમદાવાદ જઈ વસ્યા પછી સાધારણ પૈસો મેળવી શક્યા હતા.

“ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપ આ ગામમાં મુળ વતની હતા પણ સંનિવૃત્તિથી આપ અમદાવાદ જઈને વસ્યા છો ? ”

હિરાચંદ્રે હસારમાં જવાબ આપ્યો.

“ અમદાવાદ કેવું શહેર છે ? હમણાં પરીક્ષા આપવા ગયા ત્યારે રેશનથી મંડપે જતો હતો અને ત્યાંથી પાછો રેશનને આવતો હતો તેથી મને ખબર નથી. પણ મીલો બહુ દેખાઈ. કામદાર વર્ગ પણ મોટો દેખાયો. ”

“ હા. ત્યાં મીલો બહુ છે અને કામદાર વર્ગ પણ મોટો છે. ત્યાં તમારા જેવાને માટે સ્થાન છે. આખો કામદાર વર્ગ અજ્ઞાન છે. તમારા જેવા ભણેલા યુવકને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. ત્યાં તમને ડાહ્ય સત્તાવશે પણ નહીં. તમારા પિતાના અજ્ઞાતપણાના સંબંધમાં પણ તમને વાંધો આવશે નહીં. હું ભણેલો નથી તોપણ મને અગ્રસ્થાન મળે છે તો તમારા જેવાની ખાસ જરૂર છે. તમે અમદાવાદ આવો. મારાથી બનતી મદદ હું તમને આપીશ. હું પણ કામદાર વર્ગનો છું તેથી તમને હરકત પડશે નહીં. ”

‘ ઘેર આવી સતુએ તેની માતાને વાત કરી. માતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પુત્રનો વિયોગ કેમ ખમાય ? પતિનો વિયોગ તો હતો જ, તેમાં પુત્રના વિયોગની વાત આવી

“ ભાઈ, તારા અભ્યાસનું શું કરીશ ? તારે કોલેજમાં જવું નથી ? ”

“ હું કોલેજમાં જઈશ જ. જેમ અહીં કામ કરતો હતો તેમ મીલમાં સવાર સાંજ જઈશ અને કોલેજમાં ભણીશ. ”

“ હજી પરિણામની વાર છે. મેટ્રીકનું પરિણામ જણાય પછી. અમદાવાદ જવા સંબંધી વિચાર કરીશું. ”

“ બા, હું પાસ થવાનો જ. અને અમદાવાદ પણ જવાનો જ. ” સતુએ પોતાનો નિશ્ચય બતાવ્યો.

“ બા, તું ફીક્ષર કરીશ નહીં. આપણે મીલમાલીફ થઈશું અને કામદાર વર્ગનો ઉદ્ધાર કરીશ. મને જવા દે; તારું બધું દુઃખ ટળશે. ”

છેવટે અમદાવાદ જવા સતુને પરવાણી મળી.

પાછી જેલ

ધા

યા પ્રમાણે સતુ મેટ્રીકમાં સાત માઈથી ઉંચા નાંખરે પાસે થયા અને સ્કોલરશીપ મેળવી. આ બાબતે કામદાર વર્ગમાં પણ ને માનીતો થવા માંડ્યો હતો. પ્રથમના વિચાર પ્રમાણે હીરાચંદની મદદથી એક મીલમાં દાખલ થયા હતા. સવાર સાંજ મીલમાં નોકરી કરતો હતો અને બપોરના કાલેજમાં જતો હતો. અવકાશના સમયે તે કામદારોના રહેઠાણમાં

જતો અને સાફસુધી જિંદગી બરોબર સમજાવતો. એકબા રહેવા માટે પૈસાની અથવા મોટી જગ્યાની જરૂર નથી એમ પાઠ લાણાવતો. માંદાની આવજત કેમ કરવી તે તથા અટચણ-ઓપડીએ મદદ કરવા સમજાવતો. એની આ પદ્ધતિથી સતુ ઘણા જ માનીતા થયા. કામદારવર્ગ એની પાછળ થેડો યત્ન ગયા હતા.

દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ સતુનું કાર્યક્ષેત્ર વધતું ગયું. આખા રાહુડન કામદાર વર્ગમાં કોઈ પણ એવો નહીં હોય કે જે સતુને ઓળખતો નહી હોય. ધીરે ધીરે ત્યાં સુધી સ્થિતિ આવી કે કોઈ કોઈ કામદારને પોતાના ભાઈબધ કામદાર સાથે ફરીઆદ હોય તો તે સતુ પાસે જાય. સતુ પણ શાંતિથી અને કુનેહથી એમને સમજાવતો અને ખતાવટ કરી આપતો. આ ધોરણથી કામદાર વર્ગમાં અણખનાવ ફર થતા જ્યાં અને ભાઈચારો ધધતો ગયો.

એક દિવસ સતુ પાસે ફરીઆદ આવી કે કેટલાક કામદારો મધપાન કરી તોડાદ મચાવે છે. અવસર લેઈ એક દિવસ સતુ કામદારોના આવાસમાં ગયો. તેણે ઘણી જ ચુકિતથી બધાને સમજાવ્યા. દારૂનિષેધ ઉપર એક સચોટ ભાષણ આપ્યું. કામદારોના ગળે એ વાત ઉતરી. દારૂની બત્રી ઓછી થવા માંડી. એને લીધે ઘણા કામદારોના ઘરમાં શાંતિ પ્રસરવા માંડી, પૈસાનો ખોટો વ્યય થતો અટકવા માંડ્યો અને આબાદી વધવા માંડી. આ સ્થિતિને લીધે સતુદેવ જેવો ગણાવા માંડ્યો. મદારીની આફતે જો સતુ બધા કામદારોને નચાવે તો બધા નાચે એવી સ્થિતિ યથા.

કામદારો પ્રત્યે જે કામો કરી રહ્યો હતો તેથી મીલમાલિકામાં સતુ અકબર થવા માંડ્યો. કામદારોની પૂર્વની સ્થિતિને લીધે મીલમાલિકા મજા મારી ચડતા હતા. કામદારો સુધરે તો તેઓ કાંઈ નહીં એમ માનતા હતા.

“ જોયું શેઠ ! પેલો સત્તુ કરીને એક નવો આંચો છે, તેણે કામદારોને કૃપા ચઢાવી મૂક્યા છે ? એનો બાપ કોણુ તે તો એને ખબર નથી, અને એટો સતો થઈને ફરે છે ! એની મા તો માસ્તરાણી અને માસ્તરાણી કોણુ અને કેવી હોય છે તે તો તમને ખબર છે. અને તેનો એ છાકરો કામદારોનો દેવ થઈ પ્રથો છે. તેને ઠેકાણે લાવવો જોઈએ; નહિ તો કામદારો માથે ચડી વાગશે. પણ બધું યુક્તિથી કરવું જોઈએ. એ કોલેજમાં છે-ભણેલો છે. કામદારો એને દેવ જેમ પૂજે છે. યુક્તિથી કામ નહીં લઈએ, તો હેરાન થઈ જઈશું. હમણાં વળી એણે ‘કામદાર મંડળ’ રચાવ્યું છે. બધાએ એને પ્રમુખ નીમ્યો છે. સાંભળજો. ”

“ હા બાપા, મેં પણ એ સત્તુ વિષે વાત સાંભળી છે કહે છે કે કોલેજમાં પણ તે મૂનીતો છે-ભણવામાં હોશીઆર છે તેમ બધા વિદ્યાર્થીઓ પણ એની ભરફેણમાં છે. ફક્ત પ્રીન્સીપાલ વિરુદ્ધ છે. કુંદનરાય કહે છે તે પ્રમાણે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ; નહીં તો આપણાં કમીરાન બંધ થઈ જશે. ”

“ ઠીક છે. આપણે વિચાર કરોશું. કોઈ ખારીરટરની સલાહ લઈ કામ કરવું જોઈએ ! ઉતાવળ કરીને કંઈ બગાડશો નહીં. ”

કુંદનરાયને તો ઝોળખ્યા હશે. એ નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ અમદાવાદ જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં એક કુટુંબ ફકીરધેલાવાળા કહેવાતું હતું. બાપદાદાના સમયનો પૈસો અને ‘જહેલાંના સમયમાં મીઠા કહાડેલી તેથી તે કુટુંબ સારો પૈસો મેળવ્યો હતો. તે કુટુંબની નામના પણ સારી હતી. અત્યારે તે કુટુંબના શેઠ મોતીચંદ કરીને હતા. તેમને એક વારસેક વર્ષનો છાકરો હતો. તેનું નામ લાલચંદ હતું. એ મોતીચંદ શેઠને ત્યાં કુંદનરાય હતા. લાલચંદ જરા છાકરવાદ અને ઉદ્ધત હતો. તે કીન્નાબેર પણ ધણો હતો. જો કોઈની સામે એની લાગણી થાય તો તેને ખરબખરત કર્યા શિર્વાય છાડતો નહીં. એવા સ્વભાવવાળાને કુંદનરાયની મૈત્રી મળી. કુંદનરાયે તેનો લાભ રાખી લાલચંદની લાગણી સત્વના સામે ઉઠેરી. વધારામાં એ યુવક એમજ સમજતો હતો કે એવા શેઠી આંખોને આધારે કામદારો જીવે છે. કામદારો એમના ગુલામ ! કામદારોથી શેઠીઆ સામે ફરીઆઈ થાય જ નહીં અને તેમનાથી કોઈ હુક પણ મંગાય નહીં !

આ બાજુ સત્તુ તેનું કામ આગળ ચલાવે જતો હતો. તે એમ માનતો કે નશીબ કંઈ કામ લાગતુ નથી. પુરૂષાર્થ જ જોઈએ અને ‘જો પુરૂષાર્થ હોય તો જ ઇશ્વર મદદ કરે છે. કામદારોને પણ તે પ્રમંણે સમજવતો. મીલતાલીકો પાસેથી કંઈ પણ જોઈતું ટશે તો પુરૂષાર્થથી જ મળશે. લાંબા માંગ્યાથી મળશે નહીં !

એક દિવસ નશીબ અને પુરૂષાર્થ ઉપર વાદાવવાદ થતાં એક શાસ્ત્રીએ એને એમ પૂછ્યું, “ સત્તુભાઈ, આપ એમ માનતા નથી કે ઉપર એક દિવસે વરો છે-જે ઇશ્વરે

આપણા સઘળાનો પિતા છે-નાથ છે-ન્યાય આપનાર છે ? ન્યાયનો નાથ કોણ ? એ વિચાર આવતો નથી ?”

“ શાસ્ત્રીજી, આપ કહો છો તે પ્રમાણે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. જો તે પ્રમાણે વિચાર કરવા બેસીએ તો વિચારવાદી થઈ જઈએ અને આપણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે સધાય નહીં. આપણે તો પુરુષાર્થ કરવો પછી જે થવાનું હોય તે ચાલે.” સતુએ જવાબ આપ્યો.

“ ગીતાજીમાં પણ એમ જ કહ્યું છે કે પુરુષાર્થ કરો અને ફળની વાંછના રાખો નહીં. પણ તે ઉપરથી એમ નથી માનવાનું કે ઈશ્વર છે જ નહીં.”

“ શાસ્ત્રીજી, ઈશ્વર હોય તો પણ હું એમ માનું છું કે જે પુરુષાર્થ કરે છે તેને જ ઈશ્વર મદદ કરે છે. જે પલાંઠી વાળીને બેસી રહે તેને ઈશ્વર મદદ કરે નહીં. આપણું કાર્ય કેવળ કાર્યબુદ્ધિથી આગળ ધપાવવું જોઈએ. આપણે પ્રમાણિક રહેવું અને ઈશ્વરનો ડર રાખવો. પછી જે વચમાં આવે તેની દરકાર રાખવી નહીં અને આપણે આપણા દષ્ટિબિંદુએ પહોંચીને જ ચટકવું.”

આ પ્રમાણે દિવસો પસાર થતા હતા, તે સમયે મીલોને ઘણું કાચકો થવા માંડ્યો. એજ સમયે ખાધા ખોરાકી વિગેરેના લાવ વધવા માંડ્યા હતા તેન લીધે ઘર અર્થ પલ્લુ વધી ગયો હતો. થોડા કામદારોએ સતુને ફરીઆદ કરી. સતુએ શાંતિથી સારાસારના વિચાર કર્યો. એક મીલ માલીફને સતુએ વાત કરી જોઈ. થોડા ઘણાએ પગાર વધારી આપવા હા કહી, પણ પ્રથમ ફક્ત બેલાજાળા શેઠ મોતીચંદને સમજાવવા કહ્યું, ત્યાંથી સતુ તે શેઠને ત્યાં ગયો. ખાગ-ખગીચો અને મોટા ખંગલો જોઈવિચા. માં પડ્યો; કામદારોની મહેનતથી આટલું બધું કમાય છે પણ એમના કુખના દિવસોમાં પણ પગાર વધારી આપવાની એમની હિંમત ચાલતી નથી. એમનું નશીમ પણ હશે. પુરુષાર્થ સી કામદારોનું. અત્યારે સમજણ પડતી નથી. નશીખ પ્રથમ કે પુરુષાર્થ ? આ જોઈએ છે ત્યારેજ મગજ સક્રિય ચક્રોળે ચડે છે. મને તો લાગે છે કે બન્નેનું મિશ્રણ જોઈએ.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો નેટલામાં ખંગલાના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. આગળ જ કુંદનરાય મળ્યા. તેની સાથે સાધારણ વાત થઈ.

“ અહીં તમારું કાંઈ ચાલશે નહીં. તમે તમારે ઘેર જાઓ. આવી પંચાતમાં પડશો નહીં. ગમે વર્ષે તો તમે પ્રિવીઅસમાં પાસ થયા. પણ આ વખતે ઈંટરમાં પાસ થવું છે કે નહીં ? પરીક્ષા પાસે આવે છે. તમે તમારે તમારા અભ્યાસ પ્રત્યે ધ્યાન આપો. અમારા લાલચંદ શેઠ એક પાંચ પણ વધારી આપવાના નથી. તમારો વખત ખગડશે તે નક્કીમાં.”

સતુને કાંઈ સમજ પડી નહીં. તે પાછો વળ્યો, પણ ઉપાય શોધવા માંડ્યો.

ખીજે દિવસે ' કામદાર મંડળ ' ની સમગ્ર સભા બોલાવી. તેણે બધી રીતિ વર્ણવી. પછી કહ્યું, " જુઓ. તમે બધા સાંતિ વાપરો તો હું એક સલાહ આપું. પરંતુ તે તમે તોફાન કરશો તો યાદ રાખજો કે તમારા ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસશે. અને આપણામાંથી કેટલાએ મોતને ત્યાં પડશે. વાંદરાના હાથમાં નીસરણી આપવા જેવી વાત થાય એમ થવું જોઈએ નહીં. મને આશા છે કે તમે બધા મારી શીખામણ માનશો. " આટલું બોલી તે અટક્યો કે તરત જ સભામાંથી એક સાથે જવાબ આંચો. " તોફાન નહીં કરીએ. " પછી એણે આગળ ચલાવ્યું, " મારી સલાહ છે કે આપણે હડતાળ પાડવી. કોઈ કામદારે મીલમાં જઈ નહીં. જ્યાં સુધી આપણો પગાર વધારી આપે નહીં ત્યાં સુધી કામે લાગવું નહીં ! પણ હડતાળ દરમ્યાન કોઈએ પોતાનું ધર ન છોડવું. આ સરત હોય તો હડતાળ પડાય અને જો એ સરત પળાય એમ હોય નહિં તો લોહીની નદીઓ વહે. બોલો તમારો શો મત છે ? "

પાછો જવાબ મળ્યો: " હડતાળ: તોફાન નહીં. "

તેણે કહ્યું " ત્યારે તમે બધા સંમત છો તો આવતી કાલથી હડતાળ પાડવી. બધા કામદારોએ પોતપોતાની મીલમાં જઈ, પોતાના શેઠને કહી દેવું અને મીલ આગળ સાંતિથી બેસવું. અરધા કલાક સુધી રાહ જોવી અને જો મીલ માલીફા માને નહિ તો અરધા કલાક પછી બધા કામદારોએ પોતપોતાના ઘેર જવું. કાંઈ તોફાન કરવું નહીં અને શેઠીઓ ગમે તેમ બોલે તો પણ ઉશ્કેરાવું નહીં. "

ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કરી બધા કામદારો વિખેરાયા.

ખીજે દિવસે ઠરાવ પ્રમાણે બધા કામદારો ગયા. મીલ માલીફાએ સમી રીતે જવાબ આપ્યો નહીં તેથી ઠરાવ પ્રમાણે અરધા કલાક પછી બધા કામદારો પાછા ફર્યા. કોઈ જગ્યાએ ખાસ બનાવ બન્યો નહીં, પણ ફકીરચેલાની મીલમાં એક સાધારણ બનાવ બન્યો. લાલચંદ શેઠે બધાને ગાળો દીધી એટલું જ નહીં પણ સતુને ગમે તેના પેટનો દેહા. તે વખતે તો કામદારો કાંઈ બોલ્યા નહીં.

કામદાર તે કામદાર જ. ગમે તેટલું શિક્ષણ આપી મર્કેટનું ટાણું એકું કરો તો પણ એમનો બતિ સ્વભાવ જવાનો છે ? તેમનામાં જ્ઞાન શું ? કેળવણી કેટલી ? તેમની લાગણી ઉશ્કેરાઈ. સતુએ ઘણી શીખામણ આપી હતી પણ ' શેઠની શીખામણ ડાંપા સુધી ' એ ન્યાયે એ શીખામણ સુધી જવાઈ.

" સતુભાઈ તો કેવે બેવા છે. એમને ખોટું લાગે નહીં પણ આપણાથી આવી ગાળો કેમ સંભાય ? આપણે જીવતા હોઈએ અને સતુભાઈને ગળદે તે આપણે સાંભળીએ ? "

“કાઈ મોટેથી બોલશે નહીં, સતુભાઈને ખબર પડશે તો પાછા આપણને શીખામણ આપવા આવશે.”

આ પ્રમાણે વાતો કરતા તે મીઠના કામદારો પાછા ક્યાં. ત્યાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી કામદારો શીખામણ સાંભળે અને નહિ તો પોતાને મનફાવતું કરે. કામદારોને ઉશ્કેરવા એ સહેલ છે પણ કાબુમાં રાખવા એ સહેલ નથી તેમ જ મીલ માલીકોનો ગર્વ ઉતારવો પણ જોઈએ જ.

ઉપરના અભિપ્રાયવાળા થોડા કામદારોએ રાતે છાની સલા ભરી લાલચદે મોટા ખરચે નવી મશીનરી લીધી હતી તે બાળી નાંખવી એ વિચાર ઉપર તેઓ આવ્યા. એ મતના બીજા કામદારોને ઉઠાડ્યા અને સાથે લીધા. તેઓએ લાલચદેની મીલને રસ્તો લીધો. આજ સમયે એક કામદારે સતુને ખબર આપી. સતુ આવી પહોંચે એટલામાં તો તે કામદારનું ટોળું મીલ નજીક જઈ પહોંચ્યું હતું.

જે સમયે સતુને ખબર પડી તે જ સમયે લાલચદેને પણ ખબર પડી. કુંદનરાય અને લાલચદે બંને પોલીસ અમલદારોને ત્યાં પહોંચી ગયા અને પચાસેક પોલીસને તથા થોડા પોલીસ અમલદારને બોલાવી લાંબા.

ન્યારે સતુ તે કામદારોના ટોળા પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે પોલીસ અને તેમની વચ્ચે મારામારી ચાલતી હતી. કુદરતી રીતે સતુ કામદારના ટોળા તરફ ગયા અને એમને એવા તોફાનની વિદ્વજ સમજાવવા માંડ્યા. એ મારામારીમાં જ પોલીસના સીપાઇઓ જખમી થયા હતા અને કેટલાક કામદારોને પણ વાંચ્યું હતું.

‘ભાવણ હતું અને વૈદે કહ્યું’ તે સૂત્રના આધારે લાલચદેને અને કુંદનરાયને થયું. સતુની હાજરી એમને જોઈતી હતી તે મળી. કેટલાક કામદારોને અને સતુને પોલીસે પકડ્યા અને પોલીસચોકડી ઉપર લઈ ગયા. સાધારણ રીતે એમને જામીન ઉપર છોડવા જોઈએ પણ ગમે તે કારણને લીધે સતુ પોલીસ અટકમાં જ રહ્યો—જામીન ઉપર છૂટ્યો નહીં.

સતુને ગેરત આવી. તેને ઘણી જ શરમ લાગી. તે ખબરે, “આવી દશામાં હું મુકાયા તે મારી મૂખાઈ દાખવે છે. કામદારોનું નેતાપણું કેવું હોય છે તે હવે મને સમજાયું. એમને ઉશ્કેરવા એ સહેલ છે પણ એમને કાબુમાં રાખવા એ સહેલ નથી. મારી ઉમર શી ? મેં આ બધું શું ક્યું ? પેલા પાપી કુંદનરાયના પંડામાં હું સપડાયો. કામદારોને અન્યાય તો થયો છે પણ હડતાળ એનો ઉપાય નથી એમ અનુભવે મને શીખવ્યું. હું સાધારણ આરોપી ગણાઈશ નહીં પણ કાયદાની દૃષ્ટિએ એવો આરોપીઓનો સરદાર ગણાઈશ. હું તો અટકાવવા ગયો હતો અને આવી

રીતે સપડાયો. પ્રથમથી જ હું મારામારીની વિશ્વ કુ. 'અહિંસાનો પાઠ હું પ્રથમથી શીખું છું. કેળાશી અને જ્ઞાન એ બેના ઉપર આધાર રાખી હું મારો પ્રયત્ન ચલાવું છું.' મીલ માલીકને પણ એ જ આધારે સમજાવતો હતો અને આ શું ? જેની હું વિશ્વ - જેનો અટકાવ કરવા ગયો હતો તેનો નેતા ગણાયો ? " તે આમ બબડતો હતો. સાધારણ રીતે તે તે સીમે (sensitive) હતો; ગર્વિષ્ટ હતો. ધરતીદેવી માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જવા એની ઈચ્છા થઈ. એટલી શરમ તેને લાગી.

“ કમ સેક્રેટરી, તમે અહીંયા ક્યાંથી ? ”

“ સતુભાઈ, બહુ માફ થયું. આમાં તમે ફસાયા તે ધણું ખોટું થયું. તમારી પરીક્ષા પાસે આવે છે. પેલો કુંદનરાય અને લાલચંદન; કારસ્થાન છે. પણ આપણા મંડળ પાસે પેસા છે તેથી તમારો બચાવ બરોબર કરીશું. પણ તમારા વિશ્વ પુરાવો ધણો સખત છે. વળી તેઓ અમરનાથ કરીને એક બારીસ્ટર છે તેને મુબાઈથી બોલાવવાના છે. તે ધણો હોંશીઆર બારીસ્ટર છે. આપણે વેલ્ડન કરીને એકે યુરોપીઅન બારીસ્ટરને રોક્યો છે. ઇશ્વર જે કરે તે ખરું ! ”

“ પણ કોઈને સખત ઈન્ન થઈ નથી. ”

“ પણ કોઈને સખત ઈન્ન થઈ નથી. ” “ એક પોલીસનો સીપાઈ તો મરવા પડ્યો છે. ”

“ પણ આ બધામાં હું પ્રશ્નકાર નહોતો. જો હું જોખમદાર હોઈશ તો મારી જોખમદારી ખસેડવા માંગતો નથી. પરંતુ આ કિસ્સામાં તો હું બધાને શાંત થવા સમજાવતો હતો તેથી ગુનેગાર નથી. ”

“ પણ એ કોઈ માનવાનું નથી. તમને તો સરદાર ગણે છે. પરંતુ જો તમારે જેલ જવું પડશે તો પાછા આવશો ત્યારે આખું શહેર ગાંડું થઈ જશે. તમારો વરણોડો કહાડશે; અને જ્યારે જેલમાં જશે ત્યારે આખા શહેરમાં હડતાળ પાડીશું. ”

આટલી વાતચીત થયા પછી તે સેક્રેટરી ચાલ્યો ગયો. સતુ વિચારમાં પડ્યો. તેને તેની માતા સાંભરી. એ વિચારે તે ઠંડો થઈ ગયો. શીત આંખમાં હોય એમ લાગ્યું. કોઈ વસ્તો સૂન્યો નહીં.

બીજે દીવસે માલ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કેસ ચાલવાનો હતો. સવારથી જ કોર્ટમાં લોકોની મેદની થવા માંડી હતી. હામદારોની પણ ધણી સંખ્યા હતી. જેવટે પોલીસે કોર્ટના બારણાં બંધ કર્યાં. બહાર મેદની ભરાઈ.

કોર્ટનો સમય થવા આંખો ત્યારે સતુને અને બીજા આરોપીઓને લાવવામાં આંખો. જ્યારે હામદારોએ સતુને જોયા કે તરત જ ‘ સતુભાઈની જય ’ બોલાવી. તેવી જ ગર્જના કોર્ટમાં પણ થઈ.

એવી જય સાંભળી સતુને જરા હર્ષ થયો-જરા ગર્વ પણ જણાયો. પરંતુ તરત જ તેનો ગર્વ ગળી ગયો. પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. પોતે ક્યાં ? કેવી રીતે ? કેના વાંકે ? તરત જ તેનાથી નીચું જોવાઈ ગયું. તેને આરોપીના પાંજરામાં હલિ રાખવામાં આવ્યો.

“ કામદારોને હરકેરામાં આ પરિણામ ! એવાની સરદારી લીધેથી શો ફાયદો ત્યારે લે પણ કોણ ? એમને તોફાન કરતાં અટકાવવા ગયો અને આવી રીતે સપડાઈ કલાલની દુકાનમાં ખેરી કૂધ પીએ તો પણ કોણ માને ? તોફાન કામદારોનો સરદાર આરોપી નહીં તો કોણ ? ત્યારે એમને કેવી રીતે કેળવવા ?.....” આ પ્રમાણે તે બબડતો હતો, એટલામાં ખેરીરૂઝ અમરનાથ આવ્યો અને એની વિચારમાળા અટકાવવા નહીં.

“ બહુ હોંશીઆર ખારીસ્ટર ! આપણાથી તો એની ઉલટ તપાસ સદન જ થાય નહીં.”

“ હા, જ્યારે એ ઉલટ તપાસ કરતો હોય ત્યારે એમ લાગે કે તે આપણે ખેરીસ્ટર છે; પણ આપણી પાસે બધું ઉંધું કહેવડાવતો હોય ! અને આખો વચ્ચટ હસમુખો રહે !”

આ પ્રમાણે અંદર અંદર પ્રેક્ષકો વાત કરવા મંડ્યા.

થોડી વારે માજસ્ટ્રેટ આવ્યા. કામદારોએ પાછી સતુની જય ખેલવી. માજસ્ટ્રેટ અને અમરનાથ હેગલજ ખાઈ ગયા. છેવટે માજસ્ટ્રેટ અમરનાથને જણાવ્યું. “ જો આવી છુમથી તમને શાંતિનો ભંગ થતો હોય એમ લાગતું હોય તો તમે સ્કે કહેલો કે જેથી બધાને બહાર કંહાડવાનો હુકમ આપીશ.”

અમરનાથે હુંકાણામાં કેસની હકીકત કહી. ‘ કામદાર મંડળ ’ ની રથાપનકર્તા માંડી હડતાલ પાડવાનો ઠરાવ પસાર થયો, ત્યાં સુધીની હકીકત કહી. પછી સદન લંબાણથી લાલચંદની નવી મશીનરી બાળી નાંખવાના સંકેતની અને સદનની સરદારીની હકીકત કહી. એટલું ભાષણ પુરું કર્યા પછી પુરાવો લેવાનું કામ શરૂ કર્યું. કુંદનરાયે, કોજદારે, લાલચંદે અને એ ધાયલ થએલા પોલીસ સીપાઈસે એ જુબાની આપી. કુંદનરાયે થોડા કામદારોને ફેડયા હતા, તેવા ત્રણ કામદારોની જુબાની લેવાઈ.

“ આવા માણસોની સરદારી ? થોડી લાલચે પોતાના નેતાને વેત્તે !” સદન બમડ્યો.

અમરનાથે પોતાનો કેસ બંધ કર્યો. આરોપીનું સ્ટેટમેન્ટ લેવાયું અને, સદન બચાવ પક્ષનો કેસ શરૂ થયો. બચાવના ખેરીસ્ટરે કહ્યું “ સતુ લાલેલો યુવક છે. તે મરત

કેટલી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે હડતાળનો ઠરાવ મૂક્યો ત્યારે તેણે શું કહ્યું હતું તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. લાઘવ્યદે તેના કામદારો આગળ સત્તુને ગાળો દીધી, તેથી કામદારો ની લાગણી ઉચ્છેદાય. તેઓએ ખાનગી સંકેત કર્યો હશે પણ સત્તુ તો તેમ નહીં કરવા સમજાવવા ગયો હતો” વિગેરે વિગેરે કડી પોતાનો પુરાવો શરૂ કર્યો.

અમરનાથ હલટ તપાસ કરવા હાજરો. હસતું મુખ રાખી સાક્ષીને તપાસતો. જણી ખુબીથી કેટલાક કામદાર સાક્ષી પાસે તેણે કંઈ જ કહેવડાવ્યું. સત્તુ તો વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

છેવટે પુરાવો પૂરો થયો. બચાવ પક્ષના બેરીસ્ટરનું ભાષણ પૂરું થયું. પછી અમરનાથ ઉઠ્યા.

“ આ કેસમાં ખાસ લક્ષ્ય એ આપવાનું છે કે આ યુવક કેખીતી રીતે ભાવના-સાળી-માનનીય-દેવવાએલો અને ઘણો હોંશીયાર છે. તે મીઠા મનુર હોવાથી, કામદાર વર્ગનો માણસ જ કહેવાય. હવે જે વર્ગમાંથી ચળવળીઆ આજકાલ નીકળી પડ્યા છે તે વર્ગમાં તે આવો એક ચળવળીઓ હોય તો શું પરીણામ આવે? આખા શહેરને નહીં પણ આખા દેશને અને રાજને બળને તે ભયંકર છે આ કામદારોનું એણે શું કરવા નીકળી પડ્યું હતું? ખીન કામદારો તો ભલા અભણ-અણસમજ અને અનધર એટલે એમનો બહુ વાંક કઠાય નહીં. પણ એમનો સરદાર આરોપીના જેવો મેં પ્રથમ વર્ણવ્યો તેવો ભયંકર યુવક હોય તો? એ ભયંકર કૃત્યનું પરીણામ શું આવ્યું? કાયદા પ્રમાણે પોતાની ફરજ બજાવતાં નિમકહલાલ જે પબ્લીકના-પોલીસના અધિકારીઓ ધવાયા, અને એક માનનીય શહેરી પથારીવરા થયો. આ બધું ધણું જોખમદાર કહેવાય કે? આ બધું કોને આભારી છે? આ આરોપીના વ્યક્તિત્વને અને નેતૃત્વને આભારી છે. આવા યુવક પ્રત્યે શું કાનું નેધએ? ઉગતો જ કબાવવો નેધએ. નહિં તો ભયંકર પરીણામ આવે. લાલચદ શેઠ અને કુંદનરાય પ્રત્યે પોતાનું ખાનગી વેર વાળવા આ નિર્દોષ ધણને ઉશ્કેર્યું. કેટલો ભયંકર યુવક? એણે કહ્યું છે કે હું તો વારના ગયો હતો પણ તે મનાય એમ છે? આવા યુવકના વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વ સિવાય ગરીબ કામદારો કાઢ પણ કરી શકે ખરા? વધારામાં ન્યારથી એ આ પ્રખ્યાત શહેરમાં આવ્યો છે ત્યારથી ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો છે. એણે ઘણાં ભાષણો આપ્યાં છે તે ભાષણના ફેરાઓ એકઠી મીઠ તરીકે મૂકાયાં છે. તેમાંથી નીચીશઆ બધું વાંચી બતાવવાનો હેતુ એટલો જ છે કે ચોખ્ખા આરોપીના ફરજિયાત ગુનો લગાડી શકાય અને નિર્દોષને આંચ આવે નહીં. બિચારા અણધર અને અણસમજ કામદારોને ક્યાં દોરી જવામાં આવતા હતા? જેમ ઘેટાના ધણને કાલ

ખાનામાં લઈ જવામાં આવે અને તે બિચારા વગર સમજે નય તેમ તે અણસૂઈ
અને અનવડ કામદારોને આ ભયંકર આરોપી દોરી જતો હતો અને પરિણામ પણ
તમે એવું ભયંકર જ લેયું ! ”

આખી ડોર્ટમાં શાંતી હતી. બધા એક ચિ-તે ભાષણ સાંભળતા હતા. સતુને
પણ એ સાંભળી એમ થયું કે પોતે ભયંકર યુવક છે એક વાર તો બધાને એમ લાગ્યું
કે ખરે આરોપી તો સતુ જ છે અને એ ભયંકર છોકરો છે. થોડી ક્ષણો ગયા પછી
બધાના ચિ-તો ઠેકાણે આવ્યાં અને પોતાની સમજ પણ ઠેકાણે આવી.

આ.ભાષણ સાંભળી માહસ્તેટ શું કરે ? શિક્ષા ફરમાવી. પણ તેને પરીક્ષા
આપવાની હતી, વિગેરે બીજા ફેટલ્સ સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ ત્રણ મહીનાની જ સખત
મજુરી સાથેની કેદની શિક્ષા ફરમાવી.

પાછો અમરનાથ ઉભો થયો અને બોલ્યો “ સાહેબ, આજથી બારે વર્ષ ઉપર
જ્યારે આરોપી આઠેક વર્ષનો બાળક હતો ત્યારે તેણે સબ ભાગવી હતી. તેથી તેને
વધુ શિક્ષા થવી લેઈએ. માહસ્તેટ સહો માણસ હતો તેથી સબ ફેરવી કે વધારી નહીં.

સતુ એ સાંભળી હસ્યો. સતુની જય પાછી બોલાઈ. થોડી વારમાં અમરનાથ
બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેના કાને ‘ ઘિકકારની ’ વીર ગર્જના સંભળાઈ. પોલીસનો
સખત બદાબસ્ત હતો તેથી અમરનાથ સીધા ઘેર જઈ શક્યા.

જેટલી વાર કેસ ચાલ્યો તેટલી વાર સતુએ ભીરતા દર્શાવી નહોતી. તેની
સ્વસ્થતાથી તો અમરનાથને પણ કોઈક વાર ધુનરી છુટતી હતી.

સતુ શૈલબાળાને મળે છે

ન્યાય હોવાય ? હું કોણ અને અત્યારે ક્યાં સહું છું ? કોને લીધે ? કામદારોની ઉન્નતિ કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો તેનો આ બદલો ? કામદારોને ઉશ્કેરવા સહેલ છે પણ એમને વારવા સહેલ છે ? ત્યારે શું તેઓના ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ નહિં ? કોઈ પણ પ્રયત્ન કરે નહિં તો એમનું શું થાય ? અમરનાથ સામે મારે શું વેર ? આજથી બારેક વર્ષ ઉપર પણ મને શિક્ષા દરવામાં તે નિમિત્ત હતા અને આ વખતે પણ એ જ ? મારો વિદ્યાતા ? કેટલો હોંશીયાર ? એના ભાષણ પછી મને લાગ્યું કે હું ગુનેગાર જ છું ! પણ એની હોંશીયારી મારી વિરુદ્ધ ચલાવાની ? પુરુષાર્થ કે નશીબ ? નશીબનો નાથ કોણ ? ન્યાયનો નાથ કોણ ? ” આ પ્રમાણે સતુ એક અંધારી રાતે જલમાં બબડતો પાછો વિચાર-મગ્ન થયો; શું આ જલ કેરીઓને સુધારે છે ? ધારો કે એક વાર કોઈનાથી ભૂલ થઈ તેથી શું ? અહીં મોક્ષવાથી કેવો સંગ લાગે ? ભયંકર પ્રાણીઓના સમાગમમાં કોઈ કોમળ હૃદય આવે તો શું થાય ? જલમાં મોક્ષવાથી માણસને સુધારાય ? ”

સતુની અન્યાર સુધીની કારકીર્દી જોણે નિહાળી હશે તેને એમ ચોક્કસ લાગ્યું હશે કે તેનામાં ખાનદાની-નીડરતા-ખંતીત્વા પાણું-હોંશીયારી-વ્યક્તિત્વ અને સરે દારી દરી શક્તિની શક્તિ જોઈ હશે. તેજ પ્રમાણમાં તેનામાં પોતાના વ્યક્તિત્વનો ગર્વ અને તીક્ષ્ણ-તીખી લાગણી (sensitivity) પણ જોઈ હશે. એના એવા સ્વભાવને લીધે તેને જે જાતની ખ્યાતિ મળી હતી તેથી તે બળતો હતો. તેને મારા-મારી દરી ખ્યાતિ જોઈતી નહોતી. એવા સંલોભમાં ભરાઈ પડવાથી તેની તીક્ષ્ણ લાગણી ઉશ્કેરાઈ આવતી હતી અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થતી શરમ તેનું હૃદય ચીરી નાખતી હતી. તેના તીખા સ્વભાવને અંગે તેનામાં ભીડતા નહોતી. નીડર હતો એટલું જ નહિં પણ શરીરે સમર્થ હતો. તેના ઉપર રહેતા ચોક્કી પહેરાને અંગે તેની લાગણી ઘણી વાર વિચિત્ર પ્રકારે ઉશ્કેરાતી હતી અને કોઈક વાર તેનું વેર વાળવા પ્રતિજ્ઞા પણ તેનાથી લેવાઈ જતી હતી.

આ પ્રમાણે તેના દિવસો જેલમાં જતા હતા. કોઈક વાર કોઈ બાળ છત્રીને સલાહ આપતો હતો. કોઈક વાર જેલના અધિકારીઓ સાથે જેલમાં મોકલવાના સિદ્ધાંત ઉપર વાદવિવાદ કરતો હતો અને એમના મગજમાં ઠસારવા માંગતો હતો કે જેલમાં મોકલવાથી ગુનેગાર સુધરતા નથી.

થોડા દિવસ પછી તેને પરીક્ષા આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. યુનીવર્સિટીની પરીક્ષા કોઈની રાહ બુદ્ધિ છે ? તેણે જેલ સુપ્રીટેન્ડન્ટને અંરજ કરી. તે ભલે માણસ હતો તેથી પરીક્ષાના પાંચ દિવસ રજા આપવા હા પાડી. પણ જેલના કપડાં પહેરી પરીક્ષા આપવા જતાં એને શરમ આવી. ભલા સુપ્રીટેન્ડન્ટે સાદા કપડાં પહેરી મંડેપ ઉપર જવા દેવા સુચવ્યું. સાથે સાદા કપડાંવાળા પોલીસને મોકલવા ગોઠવણ કરી. પોલીસ પહેરા નીચે જઈ પરીક્ષા આપી આવ્યો. જરા મનને શાંતિ મળી.

થોડે દિવસે તેના છુટકારાનો વખત આવી પહોંચ્યો. આવો વખત બેને સાબર મતી જેલમાં જ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેના છુટકારાના દિવસની કામદાર મંડળને ખબર પડી ગઈ. સવાના પહેરથી જેલને બારણે કામદારોનું ટોળું ભરાવા માંડ્યું હતું. થોડા કોલેજીયનો પણ હતા. ધીમે ધીમે એટલે મોટો સમુદાય ભેગો થયો કે જાણે જવતો સમુદ્ર ! તે દિવસે કોઈ કામદાર તેની મીલમાં ગયો નહોતો. એટલું જ નહીં પણ આગલે દિવસે તેમના મીલમાલીકાને તે પ્રમાણે શાંતિથી કહી દીધું હતું.

સતુતું સ્વાગત કરવા કામદારોએ 'શહેરમાં ધ્વજપતાકા ટંગાવી દીધા હતા, બે ત્રણ ખાનગી માલીકીની જગ્યાએ કમાનો પણ લૂણી કરી હતી.

આઠના ટકેરે સતુને છોડવામાં આવ્યો. એ જેલને બહારના દરવાજા આવ્યો કે તરત જ 'સતુભાઈની જય' એવો ઘોષ થયો. પૂર્વના સમયમાં આવો સત્કાર રાજાઓનો થતો હતો. આ તમારો ભોઈ સતુ વિસ્મય પામ્યો. આ સત્કાર કોને માટે ? હર્પાશ્રુ આવ્યાં. તેણે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. કોણ સાંભળે ? તેને હંચકીને એક વીક-ટોરીયામાં બેસાડવામાં આવ્યો અને કામદારો ગાડી બેંચવા મંડ્યાં. તેણે ઘણી ના કહી--મેટે અવાજે ભાપણ આપવા મંડ્યો--પણ ભેંશ આગળ ભાગવત !

"ભાઈ હરીચંદ, આ શું તોફાન ? જ્યારે ન્યાયની દૃષ્ટિએ હું કાવત્રાખોર ક્યો પછી આ બધું શું ?"

"સતુભાઈ, તમારા જેલમાં ગયા પછી જે કામદારો સંડોવાયા હતા તેમણે જાહેરમાં ક્યુલ ક્યુલ કે, સતુભાઈ તો શાંત થવા સમજાવવા આવ્યા હતા અને પેલા બારીસ્ટરના શબ્દજળમાં ફસાઈ ગયા હતા. સતુભાઈ બીલકુલ ગુનેગાર નથી. એમને હંદનરાયના અંગત દ્વેશને લીધે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા છે. લાલચંદ અદેબી છાકરો છે અને તેણે બોલું કાવત્રું ક્યું છે. ત્યારથી આખા શહેરમાં ભાગણી બદલાઈ

ગઈ. તમને બધાએ દેવ તરીકે ગણવા માંડયાં. તમને બધા એક વીર તરીકે ગણે છે. ત્યાર પછી પેપરોમાં પણ ગયાં થઈ હતી અને તે ન્યાય એક અન્યાયના નમુના રૂપે લેખાય છે. ”

“ ત્યારે શું સમાજ એમ માને છે કે હું નિર્દોષ હતો અને ખોટી ખ્યાતી મેળવવા મેં દ્વિતંગ નહોતું ક્યું ? મારી આખર સચવાયે ? ”

“ હા, એમ જ છે. તમારી ખરી ખ્યાતિ ફેલાઈ છે અને તમારી આખર-પ્રતીક્ષા માં વધારો થયો છે. એટલું જ નહીં પણ પેલા લાલચદા અને કુંદનરાય થોડા ઘણા બિઆખર થયા છે. ”

આ સમાચાર સાંભળી સતુના છવમાં છવ આંચ્યો. પછી ગજોલા મુખ ઉપર જરા રાશ આવી. અત્યાર સુધી જયધોષ એનાથી સંભળાતો નહોતો તે હવે સાંભળી શકવા માંડ્યા. પહેલાંની વીરક-તેજક લાગણી ઉરકેરાઈ આવી. નેનૃતવ આંખમાં નાચવા માંડ્યું.

કેનાળો હોવા છતાં, સખત તાપમાં ત્રણ કલાક સુધી તે સરથસ કામદારોએ ફેરવ્યું. તેમાં ખાસ કરીને મીઠાભાલીકોના લત્તામાં અને લાલચદાના ઘર પાસેથી લઈ જવામાં આવ્યું હતું. છેવટે સતુને ઘેર ઉતારવામાં આવ્યો. પ્રસંગોચિત એક હુંકું લાપણ આપી કામદારોને યોગ્ય સલાહ આપી, મારફાડ અને મારામારીની વિરુદ્ધ તે ખાસ બોલ્યો.

થોડા દિવસ પછી શહેરના એક રવૈયા વસ્તુ ભંડારમાં કપડાં લેવા ગયો. જ્યાં એ જતો ત્યાં તેને મોટો સત્કાર મળતો. તે વસ્તુભંડારને માલીક ગળગળો થઈ ગયો અને સતુની સાથે ફરી ફરેક ચીજ બતાવવા માંડી. દેશી મીઠાનું કાપડ લેવામાં તે ગરકાવ થયો હતો. તે વખતે તેની બાબુએથી બે આંખો તેના તરફ તીકણુ નજરે તાકી રહી હતી. તે આંખોમાંથી લચકરતા વરસતી હતી અને જેમ કેઈ વ્યક્તિ કાળા નાગને નિહાળે તેમ તે આંખે સતુને નિહાળી રહી હતી. તે વ્યક્તિ પોતાની આંખો તેના તરફથી ફેરવી શકતી નહોતી તેમ તે પોતાનું ખીન્નું કાર્થ કરી શકતી નહોતી. સતુની નજર તે તરફ અચાનક પડી. બન્નેની આંખો મળી. સતુનો સ્વસાવ તો આપણે જાણી ગયા છીએ તે આંખોએ સતુના લીખા સ્વમાવને ડાખ માર્યો. પ્રથમ શણે લાગણી ઉરકે-રાઈ આવવાથી જે વિચાર સ્ફુર્યો તે વિચારે વર્તવા તૈયાર થઈ ગયો. સ્વમાન આગળ આ ટુળાચ્છતું સાન રહ્યું નહિં.

“ આપના દેખાવ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આપ કોઈ શ્રીમંતનાં પુત્રી છો. આપ કામદાર વર્ગના મનુષ્ય તરફ ધિક્કારવૃત્તિથી જુઓ. એમાં મને નિર્દોષ લાગતી

નથી. પણ યાદ રાખજો કે તે લાલચદંડ અને અમરનાથ જેવા મનુષ્યાને પણ દરેલા કર્મના ફળ ભોગવવાં પડશે. ” આટલું બોલી સતુથી ધક્કારચુકત લાગણીથી હસી પડાયું અને પાછું બોલવા શરૂ કર્યું, “મિત્રારો અમરનાથ શું કરે ? તે તો પૈસા કમાવા આવ્યો હતો ! નિર્દોષને દોષીત ઠેરવાવો પૈસા કમાવવા તેમાં શી હરકત ? ગમે તે પ્રકારે પૈસા લાવો એવા સૂત્રના સાથીને નિર્દોષ અને દોષ કેવો ? ”

આ પ્રમાણે સાંભળી તે બાળાની આંખોમાંથી ભયંકર ગુસ્સો વરસવા લાગ્યો. તેના એ શબ્દો સહન થયા નહિ. તરત જ તે ચાલી ગઈ.

“ અરે, સતુભાઈ તમે આ શું કર્યું ? આ દહાડામાં ગરમ કાપડનો ઉપાડ થતો નથી. આટલું ધરાક આવ્યું હતું તે તમે પાછું કઢ્યું ? ઉનાળામાં ગરમ કાપડ કાણ લે ? આના જેવા આબુ કે મહાબળેશ્વરની શીતળ ટેકરી ઉપર જનારાં લે ? ”

“ બુઝો, આપને તુકરાન કરવાનો મારો હેતુ નહોતો. પણ તેની આંખોમાંથી જે ઝેર વસતું હતું તે મારાથી સહન થયું નહીં ! હવે જે ખંડેલો એણે બંધાવ્યો છે તે બે એ આવીને લઈ જશે નહીં તો હું ખરીદી લઈશ. આપને તુકરાન પહોંચવા દઈશ નહિ. આવેશમાં મારાથી બોલી જવાયું. હવે મને પણ શરમ આવે છે--પણ શું કરે ? ”

લવિષ્યમાં શું થશે તેનો વિચર કર્યા સિવાય સતુએ ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈ તે બાળાને બે શબ્દો સંભળાવી દીધા. પોતાને જે વસ્તુઓ લેવી હતી તે લઈ સતુ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો.

હુકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત જ કોઠાએ તેના નામની બૂમ પાડી.

“ સતુભાઈ, ક્યાં બઝો છો. હું તમારે ઘેર જઈ આવ્યો. ”

“ આપનો આભાર માનું છું. શું કામ હતું ? ”

“ તે રસ્તામાં કહેવાય નહિં. તમારે ઘેર ચાલો પછી વાત કરીએ. ”

“ હિરાચંદભાઈ, ઉતાવળનું કામ છે ? બે તેમ હોય તો ચાલો પેલા વસ્તુ સંકારમાં જઈએ. કોઈ એકાંત સ્થળમાં બેસી ત્યાં વાત કરીએ. ”

“ ના, સતુભાઈ, એટલી બધી ઉતાવળ નથી. ઘેર જઈને જ વાત કરીશું. ”

બંને જણ ધીમે ધીમે સતુના ઘર તરફ વળ્યા. સંધ્યા સમય હતો. આંશીસોને મીઠો છુટવાનો વખત હતો. મણેકચોક્કના રસ્તા ઉપર બંને આવી પહોંચ્યા. પાંચ પાંચ મીનીટે કોઈ સતુને જણ રાખતું અને તેને મુબારકબાદી અપાતી. બંધાને નમસ્કાર કરીને અને પ્રચુત્તર આપીને તે છેવટે ચાકી ગયા.

“ માફ કરજો હિરાચંદ્રભાઈ, આપણને ઘેર આવતાં બહુ વાર થઈ. શું કામ હતું ? ”

“ સતુભાઈ, તમે કેટલા પૈસા બચાવ્યા છે ? ”

“ તેણું શું કામ છે ? ”

“ શંકાની નજરે જોશો નહીં. હું આપના પૈસા પડાવવા આવ્યો નથી. આપ હવે શું કરવા ધારો છો ? ”

“ મારી પાસે ત્રણેક હજાર એકઠા થયા છે. અહીં આવે લગભગ બે વર્ષ થયાં. હું સાદી છાંદગી ગાળું છું તે તો તમને ખબર છે. ફેલેજના અંગે મને ખર્ચ થતો હતો. પરંતુ તે સ્કોલરશીપમાંથી કઢાડતો હતો. તેમાંથી પણ બચત. પરંતુ મને પુસ્તકો મટે વેલછા છે. જુઓ, આ બધાં પુસ્તકો પાછળ ખર્ચ કર્યો તેથી તેમાંથી કંઈ બચ્યું નહીં. હવે થોડા વખતમાં મારું પરીણામ જણાશે. બી. એ. માં તો દાખલ થઈશ. અભ્યાસથી ઘણો ફાયદો થાય છે. દરેક કામદારે થોડું ધણું તો ભણવું જોઈએ. પહેલાંની માફક કામ વળગવા વિચાર છે. હવે આપનો હેતુ જણાવશો. ”

“ જુઓ, આપને ભાગીદાર બનાવવા માંગું છું. રાયપુરથી કાંટરીએ જતાં એક નાનું વણાટશાળ છે. તે સસ્તામાં વેચાતું મળે એમ છે. તે આપણે દઈએ અને ભાગમાં ચલાવે. તમને રૂ લોઢવાનું અને વણાટનું બંનેનું જ્ઞાન છે. મને બજારમાં રૂ અને સુવરના સોજા કરવાનું જ્ઞાન છે. તેમ તમારામાં જે અકલ અને હોંશી-આરી છે તેથી આપણે ફાવીશું એમ લાગે છે. મારી પાસે પાંચેક હજાર છે. આઠ હજાર થયા. દરેક હજારમાં તે કારખાનું આપણને મળે એમ છે. બે હજાર ખૂટે છે પણ તે માણસને તમારા પ્રત્યે માન છે. હાલ આઠ હજાર લઈ પાછળથી બે હજાર લેવા તઈયાર છે. ”

“ તમે તો મોટા માણસ થવાની વાત કરો છો ! પણ કારખાનું ચલાવવા પૈસા જોઈશે તેનું કેમ ? ”

“ તે સંબંધમાં પણ ઘાટ ઘડા રાખ્યો છે. તમારી પાછળ લોક વેલું છે. ”

એ બે જણે બે કલાક સુધી વારાઘાટ કરી. સતુએ કેટલાક એના સવાલ પૂછ્યા કે હિરાચંદ્ર તો આભોજ બની ગયા !

બીજે દિવસે સવારમાં સતુ અને હિરાચંદ્ર તે વણાટશાળનું કારખાનું જોઈ આવ્યા. વખાર બનાવવા તથા ઓફીસ બનાવવા માટે આજુબી જગ્યા જોઈ.

“ આ જગ્યા આપને મળશે કે, કેમ તે શંકા છે. ”

“ કેમ, તમ રા શેઠ સચે આ જગ્યા સંબંધમાં વાત થઈ છે ને ? ”

“ હા, પણ ત્યાર પછી ખીલ શેઠ પણ વાત કરી ગયા છે.”

“ એ શેઠનું નામ આપશો ? કોઈ મોટો મીલમાલીક આવી જગ્યા લે નહિ. ખીલે શેઠ તે અમે જ હોઈશું : તમારી ભુલ થાય છે. ”

આ પ્રમાણે જવાબ મેળવી તે બંને પાછા ગયા.

“ નેત્રું હિરાચંદલાઈ, તે લાલચંદ કેટલો મારી પાછળ ખાઈ પીને મંડયો છે. અત્યાર સુધી મારા મનમાં નિશ્ચય નહોતો થયો પણ હવે તો તે વણાટશાળનું કારખાનું લઈને ચલાવવું જ. ભલે, લાલચંદને જે કરવું હોય તે કરે. ” તે જ દિવસે રાતના સત્ર પોતાના ભવિષ્યના ભાગીદાર હિરાચંદ સાથે પોતાના ઘરમાં વાત કરતો હતો. “ સારૂ થયું તે મુખે આપણને અગાઉથી ચેતવ્યા. હવે સંભાળથી કામ લઈશું. આપણે એને પહોંચી વળીશું.—શીકર નહીં. હવે તો કારખાનું લેવું અને ચલાવવું જ. અને દરેક ક્ષણે લાલચંદથી સંભાળીને ચાલવું. ”

કેટલાક સમય સુધી જે ભાગીદારોએ વાટાઘાટ કરી અને કંઈક નિશ્ચય ઉપર આવી છુટા પડ્યા.

તેઓએ વણાટશાળનું કારખાનું વેચાતું લીધું. તે સંબંધમાં ખતપત્ર પણ થઈ ગયાં !

કનાળો ખલાસ થઈ ચોમાસાની રાજઆત થતી હતી. વરસાદનું વાવાઝોડું થઈ ચોડા છાંટાં પડ્યા હતા. સાંજનો સમય હતો. એલીસ ક્વીજ ઉપર લોકો ફરવા નીકળ્યા હતા.

“ સત્રમાઈ, તમે જખરા તો ખરા. જેલમાંથી પણ તમે પરીક્ષા આપી અને પ્રથમ નંબરે પાસ થયા. હવે કોલેજ ઉધડવાના જે ત્રણ દહાડા છે. તમે ખી. એ. માં દાખલ થવાના ! જુઓ આપણે પણ ફરાર થઈ ગયો છે. હવે કારખાનું રાફ કરવું નેઈએ તમને વણાટ કામ આવડે છે. હું સુતર ખરીદીશ. તમારું મગજ ચલાવી એવી કંઈ યુક્તિ શોધી દહાડો કે જેથી આપણા કારખાનામાં જે માલ બને તે ખીજ કોઈ જગ્યાએ બને જ નહીં. એમ થાય તો જ આપણે કારખાનું ચલાવ્યાનું સાર્યક ! ”

“ આપણે એમ ચોક્કસ કરીશું. ”

આ વાત ચાલતી હતી, તે દરમ્યાન હિરાચંદનું કોઈ ઝોળખીતું મલ્યું. તે તેની સાથે વાતમાં આગળ ચાલ્યો ગયો. તે વખતે સત્રની દૃષ્ટિ જે વ્યક્તિઓની ઉપર પડી. તે અમલ્યો. બંનેના દેખાવ ઉપરથી એમ લાગ્યું કે તે શ્રીમંત વર્ગની હોવી નેઈએ. તેમાંથી એક તો મુબાદ્દમાં વસતી વ્યક્તિ હોવી નેઈએ. ખીજ અમલવાદની હોવી નેઈએ. વિચારમાં તે આગળ ચાલ્યો જતો હતો. મુખ નીચું હતું.

વિચારમાં વિચારમાં ઓળ ઉપરની પગથી ઉપરના રસ્તે ચલ્યો. થોડે જઈ અટકી ઉભો રહ્યો.

“ જવાનો માર્ગ આપશો ? ” એક વ્યક્તિએ કહ્યું.

સતુએ તે સાંભળ્યું; પણ તેની દરકાર કર્યા શિવાય બીજી વ્યક્તિના સામું તાકી જ રહ્યો. છેવટે તેણે બંને વ્યક્તિઓને નમસ્કાર કર્યા અને બોલ્યો “ માફ કરજો. આવી રીતે વિચારમગ્ન હોવાથી આપને હું મૂર્ખ લાગીશ. પણ હું સુલતો હોઈ નહીં તેા આપ મને મહીનાએક ઉપર સ્વદેશીવસ્તુ ભંડારમાં મળ્યાં હતાં. આપના ચક્રુમાંથી તે દીવસે વરસતી ભયંકરતાને લીધે મારાથી આવેશમાં આવી જવાયું હતું; અને તે આવેશમાં આપને બે અક્ષર કહેવાયા હતા. હું દીલગીર છું અને મને માફ કરશો ? ”

એ પ્રમાણે બોલી તેણે પ્રત્યુત્તરની આરાં રાખ્યા શિવાય આગળ ચાલવા માંડ્યું. પેલી બે વ્યક્તિઓ વિચારમાં પડી. ધીમેધીમે એમણે પણ પોતાનો રસ્તો લીધો.

“ કેમ સતુભાઈ, કેની સાથે વાત કરતા હતા ? પેલા લાલચંદની બહેન પ્રમીલા સાથે શી ગોપી કરતા હતા ? ”

“ પેલી બીજી બાળા કોણ હતી ? ”

“ કેમ, તેને ઝાળખતા નથી ? તે પેલા બારીસ્ટર અમરનાથની પુત્રી શૈલબાળા ! ”

‘ અમરનાથની પુત્રી શૈલબાળા ’ શબ્દ સાંભળી તેને આઘાત થયો હોય એમ લાગ્યું. શું કારણ હશે ?

જ્યારથી સતુએ તે બાળા સાથે વાત કરી હતી, ત્યારથી તે વિચાર કર્યા કરતો હતો. રાખશહીના દેટલાએ વિચાર તેના મગજમાં ઘટાયા હશે અને વટયા હશે. જ્યારે એ સ્થિતિમાં તેનું મન હતું ત્યારે એણે આ સમાચાર સંભળ્યા. અમરનાથને તે પોતાનો દુશ્મન માનતો હતો--અને તે બાળા અમરનાથની પુત્રી નીકળી ! તેનું મગજ ભ્રમવાં માંડ્યું અને યંત્રવત્ તે આગળ ચાલવા માંડ્યો. હિરાચંદે પણ તેની સ્થિતિ નિહાળી મૌન ધરણું કર્યું.

“ સતુભાઈ તમારા ઉપર કેસ ચાલ્યો તે વખતે અમરનાથ અને મોતીચંદના કુટુંબ વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ છે. તે વખતે મોતીચંદનો મહેમાન હતો. ત્યાર પછી ગયા ઉનાળામાં મોતીચંદનું આખું કુટુંબ અમરનાથના કુટુંબ સાથે આણું ગયું હતું. ત્યારથી બંને વચ્ચે મૈત્રી વધી. મોતીચંદ પાસે પૈસાં છે અને લાલચંદ એકને એક છોડે છે. તેની પાસે યચ્ચાસેક લાખ રૂપિયા કહેવાય છે. અમરનાથ પણ મોટા બેરીસ્ટર છે અને ધુંબાઈ વિગેરે મોટા સહેરામાં તેની સારી નામનાં છે. અને સાંભળવા પ્રમાણે લાલચંદનો વિવાહ શૈલબાળા સાથે થશે. ”

સતુ મુગો જ રહ્યો. લાલચંદનુ અને શૈલબાળાનું ઐક્ય અસંભવિત લાગ્યું-- ગગન હંસુમત્ લાગ્યું. અમરનાથ મિત્ર હોય કે દુશ્મન પણ શૈલબાળાને મિત્ર-હૃદય મિત્ર--છંદગીભરની મિત્ર-ખનાવવી એવો મનમાં સતુએ નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ તમને ખાતરી છે કે તે અમરનાથની પુત્રી જ છે ? અને તેનું નામ શૈલબાળા છે ? ”

“ હા, હા, ખાતરી છે. આપણે લાલચંદરી બહુ સંભાળતું પડશે. ખબર છે ? તેને લીધે આપણને આપણા કારખાનાનો પાટોરાની જગ્યા મળી નહીં ? મોતીચંદ ખારે મહીને પચાસેક હજાર કમાય છે. થેલીઓ તો જુદી ! બહુ સંભાળ રાખી, ચેતતાં રહેવું પડશે. ”

“ એ લાલચંદ સામે લડાઈ બહેર થઈ ચુકી છે. ઘણાં લહેણાં-ઢેવાં પૂતવવાનાં છે. બેઠએ છે કોણ હારે છે. ” સતુએ જવાબ આપ્યો.

સતુ બી. એ. માં દાખલ થઈ ગયો હતો. ચીવટથી અને ઝીણવટથી તેના કારખાનામાંથી ઘણું ઉમદા કાપડ નીકળવા માંડ્યું. વિલાયતી કાપડને ટક્કર મારે એવું કાપડ નીકળતું હતું. બીજી મીલોએ હરીફાઈ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઈ ફાળું નહીં. સતુના કારખાનાના કાપડની માંગણી વધતી ગઈ. કારખાનાનું કામ હતું અને અભ્યાસ કરવાનો હતો તો પણ સતુ પોતાના કામદાર મંડળને ભુલી ગયો નહોતો. અવાર નવાર તે મંડળને ભેળું કરતો અને ઉન્નતિના માર્ગ શોધતો.

તે વર્ષની આખરે હીસેમ્પર મહીનામાં હીસામ થયા.

“ છ મહીના થયા પણ આપણું વર્ષ ઘણું સારું ગયું, કેમ નહીં હીરાચંદલાઈ ? ”

“ હા, આપની ઝીણવટનું કામ છે. હવે શો વિચાર રાખ્યો ? ”

“ આપણી પાસે ફક્ત ચાલીસ શાળ છે. તે વધારીને ૪૦૦ સુધી કરવી બેઠએ. આપણા નફામાંથી બીજા ૬૭ શાળ તો હમણાં જ વધારી રાકાય-અને નસાવી રાકાય એમ છે. ”

“ પણ સતુભાઈ, હાલમાં નવું વાઢળ થેરાયું છે તે ખબર છે ? ”

“ કેવું વાઢળ થેરાયું છે ? ” સતુએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

નિશ્ચય

રાજા દલાઈ, કીસાંખરની આખરે ન્યારે આપણે હિસાખ કરી રહ્યા, ત્યારે તમે કાંઈ વાદળ ઘેરાયું છે એમ કહેતા હતા તે શું ? ”

“ કેમ તમને ખબર નથી ? પેલું સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું. ”

“ હા, અત્યારના નેતાઓ ખાદીથી સ્વરાજ મળશે એમ કહે છે. શું તે શક્ય છે ? જો ખાદી પ્રચાર વધશે તો આપણા કામ

દારોનું શું થશે ? જે લાખો કામદારોને મીલોમાં ધંધો મળે છે, તે ક્યાં જશે ? આપણા હિંદુસ્તાનમાં તેત્રીસ કરોડની વસ્તી--તેમને માટે હસ્તવણાટની ખાદી ક્યાંથી લાવવી ? પહેલાં ખટારાથી કામ ચાલતું હતું--ત્યાં રેલ્વે ગાડીઓ થઈ--તેની પાછું ઝડપ વધી ! ન્યાં સાધારણ વહાણોથી કામ ચાલતું હતું, ત્યાં આગખોટો થઈ ! ન્યાં તારથી કામ ચાલતું હતું ત્યાં હવે તો ટેલીફોન થયા ! વળી હવે તો ટેલીફોનને બદલે વાયરલેસ થયા ! ઘોડાગાડીઓને બદલે મોટરો થઈ અને વળી અધુરામાં પુરું વિમાનો થયાં ! આ સ્થિતિમાં નેતાઓ આપણને હસ્તવણાટની ખાદી વાપરવાની સલાહ પ્રગટિના જમાનામાં આપે છે ! શું યોગ્ય છે ? બધાં એક સરખાં કપડાં પહેરે એ સિધ્ધાંત સારો છે, એ સિધ્ધાંતથી મોટા-નાનાનો ભેદભાવ જાય એ વાત ખરી, પણ હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદી જોઈએ એ તો અશક્ય વાત થઈ. અત્યારે આપણા દેશમાં મીલોના ઉદ્યોગો સિવાય ખીજો મોટો ઉદ્યોગ ક્યાં છે ? એ ઉદ્યોગને લીધે આપણા ટેકલા બધા હિંદીઓનો રાજગાર છે ? જુઓ, મીલોને લીધે મીલમાલીકો--કરભારીઓ--કામદારો--શ્રી-ખજારો--કાપડના દલાલો--કાપડના વેપારીઓ--વિગરે, વળી તેને લીધે ટેકલાં બધાં મકાનો ? મકાનોને લીધે આપણા કડીઆ-સુથારો--કામદારોને પણ ઉદ્યોગ મળે. હાથની કાંતેલી અને હાથની વણેલી ખાદીથી આર્થિક સ્વરાજ્ય કદાચ મળે; પણ આપણે રો રાજકીય સ્વરાજ્ય લેવું છે. ”

“ બંદે મતલાઈ, આપું શું બોલો છો ? લોકો, શું કહેશે તેનો ખ્યાલ રાખો. ”

“ રાજા દલાઈ, મારાથી ભીરતા નહીં દેખાયાય ! મેં કામદારોનો હાથ ઝાટ્યે છે તે છોડીશ નહિ. પરમાય, પ્રથમ, અને પછી સ્વાયં. મારો આ કારખાનું

હાડવાનો પ્રથમ હેતુ પૈસા કરવાનો નથી; પણ કારખાતું ચલાવી ખીજત મીલના સીકાને એમ ખતાવવા માંડું છું કે કામદારોને ગુલામ માફક રાખવાની જરૂર નથી. કેળવીને કામ લેવાથી તેઓ વધુ કામ આપી શકે છે. એટલું જ નહીં પણ તેમના આશીર્વાદથી અપણને વધુ ફાયદો મળે છે. હિરાચંદ્રભાઈ, એમ ગભરાયે ફાયદો નથી. સત્ય વાત કહેવી પડશે.”

“પણ સતુભાઈ, અત્યારે તમને કોઈ સાંભળે એમ નથી.”

“મલે, પણ સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્ ! કડવી વાત કહેવાને માટે પછી ધૈય લેઈએ છીએ. તેમ કરવાને પણ સાધનો છે. માંતાને માતૃશ્રી કહેવાય અને બાપની બેરી પણ કહેવાય !”

આ વાતચીત ચાલતી હતી તે કચ્છાન એક નવો માણસ આવ્યો.

“આવો નાથાલાલ, કામદાર મંડળની શી નવાજીની છે ?” સતુએ આવકાર આપતાં સમાચાર પુછ્યા.

“તમે તો તેના સેક્રેટરી તેથી બંધી ખબર હશે. આ નવી ચળવળ માટે કામદારો શું કહે છે ?” હિરાચંદ્રથી આ સવાલ પુછ્યા શિવાય રહેવાયું નહીં.

“તેને જ માટે સતુભાઈ સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો. મીઠા રાખ્દોથી કામદારો ભોળવાઈ જાય એમ મને તો લાગે છે.”

“આપણને તો સમજાયું છે કે કામદારોને ઉશ્કેરવા સહેલ છે પણ એમને વાળવા એ કંઠણ કામ છે. કામદારોનો કંઠધાર કરવા આપણે જે કાર્યક્રમ રચ્યો છે તે જ બરોબર છે એમ હું અનુભવથી કહું છું. એમના અવાસમાં જઈ એમને કેળવવા લેઈએ છીએ. ફક્ત ખાર કાર્ય કરનારા લેઈએ. કામદારોના પણ ફક્ત-ખાર વિભાગ પાડવા. રાતના જઈ, દારૂ નિષેધ ઉપર-સ્વચ્છતા ઉપર-નિંદ્રા કામો ઉપર-વિગેરે વિગેરે ઉપર બોધક ભાષણો આપવાં લેઈએ. એમના ઘરમાં પણ વખતો વખત જઈ સ્વચ્છતાં રાખતાં શીખવડું લેઈએ. બાળ કામદારો માટે રાત્રિ શાળાઓ ખોલવી લેઈએ અને કાર્યકર્તાઓએ પણ કામદાર વર્ગના મનુષ્ય બની જવું લેઈએ. જો એવી રીતે કાર્ય લઈએ તો જ કામદારો કેળવાય.” સતુએ સમજવતાં કહ્યું.

“સતુનાથ, તમારા વિચાર ખુબ ઢીલા લાગે છે. પેલા મવાળના જેવું તમે બોલો છો.”

“હું મવાળ નથી, હું હાલના જવાળ-ઉદામ જેવો જવાળ-ઉદામ નથી. હું તો હિંદીના જેવું બોલું છું અને હિંદી પ્રમાણે વર્તીશ. જો મને એમ લાગતું હશે તો આ કાર્યક્રમ કુદત્તુ વિરુદ્ધ તો તે પ્રમાણે સમામાં કહીશ. નેતૃત્વ જશે એવી જરા પણ ખીજ રાખી નહિ. હું હાલની રાજનીતિની વિરુદ્ધ છું. એ રાજનીતિ વિરુદ્ધ મે

હડવા શબ્દો કહીશ, એ કમનનીતિ ફેરવવા બંધા ધ્યાનથી પ્રયત્નો કરીશ, પણ નેતૃત્વ ના લોભે મારો પોતાનો આત્મા વેચીશ નહિ અને કોઇની પાછળ હકાર ભણીશ નહીં.”

“ પણ નેતાઓ તરફથી એમ કહેવાય છે કે મારો આત્મા આમ કહે છે—”

“ ઇશ્વર નેતાઓને એકવાને આત્મા આપ્યો હશે ? થોડા નેતાઓમાં બે રાજ હક છે તે કોઈમાં નથી. એ તો કોઈનું કહેવું સાંભળતા જ નથી. મુખ્યના પ્રખ્યાત જીજ્ઞાસુ નેતાઓને સમજવવા મારુંથું ત્યારે સમજવા ના કહી ! આવા ગંડન પ્રકારમાં એવી તેમની હક કેમ આવે ? વળા વિદ્યાર્થીઓમાં બે શિક્ષકો પ્રત્યે વિનય અને માતૃપિતા પ્રત્યે પ્રેમ અને વિનય જોઈએ તેને બદલે શું ? તમને ખબર છે ? મોડીકે કોલેજમાં--એ જીનીઅરીંગ કોલેજમાં વિગેરેમાં કેટલાક પૈસા ખર્ચ થાય છે ? કેટલીક વાર માતૃપિતા પોતાના પુત્રોને ભણાવવા હજીના પૈસા લઈ આપે છે. જો અધવચ્ચો છોકરાઓ એવી કોલેજો મુકી દે તો પરીણામ શું ? છોકરાઓ ભણે નહી. એટલે પૈસા પાછા વાળવાની વાત જ નહાં ! એથી માતાપિતાને કેટલું દુઃખ ? કહે છે કે નેતાઓ સ્વદેશી શાળાઓ કહાડવાના છે. એ પણ અજમ વાત જ ને ? સરકાર શાળાઓ ચલાવે છે તે કોના પૈસાથી ? આપણા--કર આપનારાના--પૈસાથી । તે તેને માટે તેમાં સુધારો કરવો જોઈએ કે આપણી પાસેથી બીજા પૈસા લઈ બીજાની શાળા કહાડવાની ? એનો અર્થ એટલો કે સરકારને કર આપો અને આ નવી સરકારને કર આપો ! આપણે ગરીબ પ્રજા જે સરકારને કર કેમ અપાય ? સરકારની હાલની રાજનીતિની વિરૂદ્ધ ચળવળ કરી, તેની રાજનીતિ સુધારી આપણને વધુ ફાયદા મળે એમ કરવું જોઈએ. તેને બદલે બેવડા કર આપવા લોકોને કહે છે ! વળી કર નહીં આપવા એવું બંધારણ સુચવાય છે, એ ચાલશે ? એમની પાસે છે મશીનગનો ? સરકારે આપણી પાસેથી હુથીઆરો લઈ લીધાં છે અને આપણને નળળા બનાવો દીધાં છે--ને રાજનીતિ બદલાવવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે તેમની મશીનગનોના ભોગ થવા સમજાવવું જોઈએ ? પ્રત્યેક શાળામાં મીલીટરી શિક્ષણ દાખલ કરાવવું જોઈએ એટલું જ નહી પણ યુનીવર્સિટીમાં ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણ દાખલ કરાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ! જો તેમ થાય તો આપણા હાથ બે આળ છે કે આપણે આપણા દેશનો બચાવ કરી રાષ્ટ્રીય એમ નથી તે આળ દુર થાય. આપણી અસહિતનું કારણ કોણ ? હાલની રાજનીતિ. તે તે રાજનીતિ બદલાવવા યોગ્ય પગલાં લેવાં જોઈએ. આપણા કા દારોને પણ મીલીટરી શિક્ષણ આપવું જોઈએ છે. તેને માટે ધાગસભામાં દાયદો પસાર કરાવવો જોઈએ. કમકાજના થોડા કલાકો આજી કરી, મીલીટરી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જો એમ થાય તો આપણામાં મનુષ્યત્વ પાછું આવે અને હિંદિત્વ પણ પાછું આવે. ધારાસભામાં તેની ચર્ચા થવી જોઈએ છીએ.”

“ ત્યારે તમે ખાદીની વિરૂદ્ધ છા ! ”

“ ના હું વિરધ નથી. પણ મીલ ઉદ્યોગ એ એક જ ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં છે. તેના ઉપર કાપ મૂકતી થતું નુકસાન મેં તમને સમજાવ્યું છે. મીલોનો વેરી તે દેશનો પણ વેરી સમજવો. ”

“ ત્યારે કામદારો વિષે જે બાધ છે તેને માટે આપનો શો અભિપ્રાય ? ”

“ કામદારો માટે ખાસ કાર્યક્રમ હોય એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. મેં જે ભાષણો વાંચ્યાં છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કામદારોને વધુ રોજ માટે ઉશ્કેરે છે. તે સંબંધમાં આપણે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ. મેં તમને પ્રથમથી જ અનુભવી-લ્લુ છે કે ઉશ્કેરવા સહેલ છે પણ વાળવા કઠણ છે. તેમને જ્ઞાન આપી સમજાવવા જોઈએ. શ્રેણીબંધ એવા રાખ્ખો બોલી ઉશ્કેરવામાં કાયદો નથી. તે સંબંધમાં પણ મારી યોજના કઠી છે. મારું કાર્યક્ષેત્ર કામદારોના ઉદ્યોગ માટે છે અને મારા કાર્યક્રમ પ્રમાણે તે કાર્ય કરે જમશ. ”

“ ત્યારે દારૂનિષેધ માટે આપનો શો અભિપ્રાય ? ”

“ આ અળવળના જન્મ પહેલાંથીજ આપણે એ કાર્ય હાથમાં લીધું છે. આપણે રોજ કામદારોને સમજાવીએ છીએ અને તેનું પરિણામ શુભ દેખાય છે. મીલમાલીકો પાસેથી વધુ રોજ માંગી દારૂની દુકાનમાં આપી આવવા જેવું બીજું દુષ્ટ કામ નથી. તે સંબંધમાં નેતાઓ નવું કરવા માંગે છે ? ”

“ દારૂનિષેધથી સરકારની આવકમાં નુકસાન થાય તેને માટે આપ શો રસ્તો બતાવો છો ? ”

“ આપણા ઉપર જે મીલીટરીનું કારણ છે તે બાબતે કરો. એ ઘોળા હાંપીને કંડાવી મુકો. એને માટે કારણ શોધવા દીવો લઈને બહાર નીકળવું જોઈએ ? ”

“ વકીલોને કોર્ટો ઠાલવા કહે છે તેને માટે આપ શું કહે છો ? ”

“ હુનિયામાં બધા પ્રમાણે મનુષ્યો નથી. કે બધા લોકો એવા ત્યાગ કરી શકે નહીં. દરેક હિંદી પોતાનાથી બને તેટલી મદદ કરવા બંધાયેલો છે. પણ બધા તેમ ચાલવા બંધાયેલા નથી અને કોર્ટનો ત્યાગ કેમ થાય ? લોકના કલ્યાણ હોય પતાવે ? ખીટીશ ન્યાયની અદાલતોમાં અપાતો ન્યાય કેવો છે તે તો આપણે અનુભવી સમજ્યા છીએ. તેવા ન્યાયનો સિદ્ધાંત એ છે કે દરેક ગુન્દેગારો છુટી જાય તો હરકત નહીં પણ એક નિર્દોષને સજા થતી જોઈએ નહીં. બાહ્ય દેખાવમાં તો તે સિદ્ધાંત આદર્શ અને અનુકરણીય છે. ઉપરાંત એક બીજો સિદ્ધાંત છે કે ત્યાં સુધી ગુન્દો સાબીત થાય નહીં ત્યાં સુધી આરોપીને નિર્દોષ ગણવો. આ સિદ્ધાંતનું પણ તેમ જ છે. ‘ આરોપી, ’ શબ્દ જ વિચિત્ર છે. બન્ને વખતે હું નિર્દોષ હતો તેમ છતાં મને કારાવાસમાં ધકેલેલી આપ્યો. કારાવાસ સંબંધી મેં મારા વિચાર જણાવ્યા છે જ.

સંબંધમાં તેની જે નીતિ હતી તેથી તે શ્રીમત વર્ગમાં અને મીઠા માલીકોમાં અકારો નહોતો. સર્વ દિશામાં તે માનીતો થયો હતો. એટલું જ નહીં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું પણ તે કામદાર તરીકે વર્તતો અને ઓળખાતો હતો.

ધારાસભાઓ ખરખારત થવાનો અવસર આવ્યો. વળી નવી ચુંટણીના ભણકારા વાગવા માંડ્યા. સતુનો ધારણા પ્રમાણે અસહકારનો અંત આવશે એમ લાગતું હતું. સારા અસહકારીઓ ધારાસભાની ચુંટણીમાં બહાર પડશે એમ દેખાતું હતું.

તેણે પોતાની ધારણા પ્રમાણે પોતાના કારખાનાને- મીઠાના રૂપમાં ફેરવી દીધું. રૂઢિદઢવાના કાર્મથી તે વણાટ કામ સુધીનું અધુરું કામ તેના કારખાનામાં-મીઠામાં-થવા માંડ્યું. વધારામાં તેણે તે મીઠાને આદર્શ બનાવી દીધી. જે રીતનું વર્તન કામદારો પ્રત્યે થતું, તે બદલાને માટે અતુલશક્તિ હતી. તે જ પ્રમાણે દલાલો અને ખીલ વેપારીઓને ત્યાં સન્માન મળતું હતું. તેમ છતાં પણ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે પોતાને કામદાર તરીકે જ ઓળખાવતો હતો. કામદારોને સુધારવાના પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં તે જરા પણ ડગ્યો નહોતો. નિયમ પ્રમાણે તે કામદારોના અવાસમાં જતો અને તેમને પોતાના કાચ કામ પ્રમાણે કેળવતો. કામદારોમાં જે સાળતા-સાદાઈ-વિવેક-જ્ઞાન-અને સ્વચ્છતા આવ્યાં હતાં, તે તેના શ્રમને આભારી હતાં. દારૂની બધી જાતો લગભગ ખીલકુલ ગઈ હતી.

હિરાચંદ અને સતુએ હવે જે હેવાને મ સારી જગ્યા લીધી હતી. સતુએ તો કામદારોના અવાસની પાસે એક નાનો બંગલો પસંદ કર્યો હતો. તે પોતાની માતાને હવે બહુ સંભારતો અને બોલાવવા માંગતો હતો. તેણે ધણી વાર લખ્યું હતું પણ ન્યાં સુધી તેના પતિની સાથે મળે નહીં ત્યાં સુધી શહેરમાં આવવા તે ના કહેતો હતો. એક દિવસે રાતના નાથાલાલ સેક્રેટરી અને પચાસેક કામદારો સતુને બંગલે આચિંતા મળવા આવ્યા.

“અત્યારે આ ચડાઈ શેને માટે છે ? હું દારૂ પીતો નથી તેની ખાત્રી કરવા આવ્યા છો ? મારામાં પણ આપને બદલાને અવિશ્વાસ આવ્યો ? જે પ્રમાણે આપને બદલાને સલાહ આપું છું, તે પ્રમાણે હું વર્તતો નથી એમ લાગે છે ?”

“સતુભાઈ, આપ અમને ઓળખતા નથી ? આપનામાં અવિશ્વાસ ?”

“હું મરકરી કરતો હતો. બોલો, શું કામ છે ? જરૂરના કામ વગર તમે આવો એવા નથી. શું કરવા અચકાઓ છો ? ખુશીથી કહો.” સતુએ ઠંડા પાડી કહ્યું.

“આપને ખબર હશે કે ધારાસભાની ચુંટણી આ વર્ષે થશે. હજી ત્રણચાર મહીના છે. અમને એમ છે કે આપણાં સુખદુઃખ સમજતો હોય એવો કોઈ માણસ ધારાસભામાં જાય તો ઠીક; તે ઉપરાંત તે માણસ પ્રમાણીક ભેઈએ. સરકારનાં શેડમાં તણાઈ જઈ અમારી ગરદન ઉપર છરી મૂકે એવો ભેઈએ નહીં.”

“ તમારી બાણમાં કોઈ એવો કબેદવાર છે ? હોય તો આપણે એને મદદ કરીએ. ”

“ હા, અમારી બાણમાં છે. અમને તો ખાતરી છે કે તે માણસ સર્વ રીતે યોગ્ય છે. ”

“ કોણ ? ”

“ એક સતુભાઈ કરીને છે. તે અમારા કામદાર મંડળના પ્રમુખ છે, એટલું જ નહીં પણ અમારા આત્મા છે. અમારે લીધે જે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર છે અને જેણે અમારે લીધે કેદ લોગવી હતી તે. ”

આ સાંભળી સતુને અચંચા લાગ્યો હશે ? અમદાવાદ આવ્યા પછી સતુએ રાજદ્વારી પ્રકરણમાં સારો ભાગ લીધો હતો.

અસહુકારના ચડતા જવાળાના કાળમાં પણ તેણે નિહરતાથી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. એ યુવક હતો છતાં બધા શહેરીઓ ઉપર તેણે સારી છાપ પાડી હતી. કામદારોના ઉદ્ધાર માટે તે જીવતોડ મહેનત કરતો હતો. તેમના સુખદુઃખ પોતાના જ માની લીધાં હતાં. તેમ જ મીલકદોગના સમર્થનમાં પણ તે સારી મહેનત કરતો હતો. તેનામાં વિશાળ દ્રષ્ટિ હતી અને સારી સમયસુચકતા હતી. શું તેને આ વિચાર નહીં આવ્યો હોય ? તેણે પોતાની જાંઘીમાં આ બનાવની યોજના નહીં કરી હોય ? ધારાસભામાં જઈ મીલકદોગની સ્થિતિ સુધારવી-કામદારોના હિત વધારવાં અને ફરજિયાત મીલીટરી શીક્ષણ દાખલ કરવું એ એનાં ધ્યેય હતાં. વધારોમાં ત્યાં જવાથી શૈલબાળા સમી રીતે તેની સાથે વાતચીત કરશે એમ એ માનતો હતો.

“ તમે મને આગળ કરવા ધાર્યો હોય એમ લાગે છે. એ મહાન જોળમદારી છે. આપણો પ્રતિસ્પર્ધી કોણ આવશે એ ખબર છે ? ”

“ પેલાં મોતીચંદને ત્યાં વારાઘાટ ચાલે છે. લાલચંદ અમરનાથને માટે પ્રયત્ન કરે છે એમ સાંભળ્યું છે. ”

“ ઠીક છે; વિચાર કરી જોઈશ અને તમને જણાવું. ”

બીજી થોડી થણી વાત કરી તે મંડળે રજા લીધી.

સતુએ જવાબ આપ્યો, ત્યારે જાણે અજાણે તેણે નિશ્ચય તો કર્યો જ હતો. વધારામાં અમરનાથનું નામ પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે સાંભળ્યું, ત્યારે તો તેણે ચોક્કસ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો એમ લાગતું હતું.

બધાના ગયા પછી તે ઝુરશીમાં બેસી રહ્યો.

“ બસ, નિશ્ચય-અમરનાથ જો પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે બહાર પડે તો કામદારોની માંગણી સ્વીકારવી ” ઝુરશીમાંથી ઉઠતાં ઉઠતાં તે બળકેળો.

“ જે હું ધારાસભામાં જઈ તો શૈલબાળા;..... ” પાછો તે બબડ્યો.

ચુટણી

તાજ, શૈલબાળા બહેન આવરો કે નહીં ? ”

“ પ્રમિલા, તું શૈલબાળાની પાછળ વેલી થઈ છે ? ”

“ તે ફેટલી હોંસીઆર છોકરી છે ? આ વખતે મેટ્રીક્માં પાસ થયાં અને કોલેજમાં પણ દાખલ થયાં ! અમરનાથ કાકા સાથે તે આવરો કે નહીં ? ” પ્રમિલાએ

પાછું પૂછ્યું.

“ લાલચંદ, ખીલ બધા મીલમાલીકો અમરનાથની તરફેણમાં ઉભા રહેશે ? છતુએ તો જખરી નળ પાથરી છે. કામદારોને વશમાં રાખવાથી અને મીલબધોગની હિમાયત કરવાથી ઘણા મીલ માલીકો તેના તરફેણમાં છે. વધારામાં તે ગ્રેન્ડ્યુએટ છે. ”

“ ગ્રેન્ડ્યુએટ છે તેથી આપણને તે નકામે ! આપણા મીલમાલીકો ગ્રેન્ડ્યુએટો ને ધીકારે છે. અને પિતાજી, જે જે તો ખરા, એની શી દશા થાય છે ? અત્યારે તો મોટી મીલનો ધણી થઈને બેઠો છે પણ ગ્રેન્ડ્યુએટથી મીલ ચલાવાય ? એ તો આપણાં કામ. ” લાલચંદની આંખમાં કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનો આનંદ નાચતો દેખાયો.

“ પિતાજી, વળી તમે શૈલબાળા બહેનનું માથું ક્યું હતું ? ”

“ ક્યું તો હતું. પણ અમરનાથ એમ કહે છે કે છોકરી મોટી થઈ. વધારામાં ફેળવાએલી છે. તેથી તેને પૂછ્યા શિવાય જવાબ અપાય નહીં. ”

“ પિતાજી, પણ આપણે બરોબર પ્રયત્ન કર્યો લેઈએ. આપણા લાલચંદભાઈ માટે તો એવી જ કન્યા લેઈએ. આપણે ત્યાં એને શું દુઃખ પડવાનું છે ? ગાડી-ઘોડા મોટર-સોયો-મીલ-બધું છે. એના જેવી કન્યા આપણા ઘરને પણ શોભાને અને લાલચંદભાઈ જેવા ખીલે એને પણ મળવાનો હતો ? ”

“ મેં તો મારાથી બનતું ક્યું છે. પણ અમરનાથ સાધારણ વ્યક્તિ નથી. તે અને તેની પુત્રી પૈસાથી લોભાય એવાં નથી. એ ફેળવાએલું કુટુંબ તેથી આપણને પસંદ કરે કે કેમ તે સંક-પણ હજી વાતને છોડીશું નહીં ! ”

એટલામાં બહાર મોટરનો અવાજ સંભળાયો.

“ શૈલબાળા બહેન પણ આવ્યાં છે. ” પ્રમિલાએ બૂમ ધાડી.

સત્કારના શિષ્ટાચાર થયા પછી બધાં દીવાનખાનામાં બેઠાં. મુંબાઈની નવા-
નહીની પૂછાઈ. ફતવાવનની વિધિ થયા બાદ ચાહપાણી થયાં.

થોડી વારે મોઠરો આવવા માંડી. લગભગ બારેક શેઠીઆ આવ્યા હોય એમ
લાગતું હતું.

“ અમરનાથ શેઠ, આપ આવ્યા તે સારું ક્યું. અમને ખાત્રી છે કે આપ
મુંબાઈ છોડીને આવ્યા છો તેથી તમને રોજનું તુકશાવ થાય છે. પણ લોકહિત માટે
સ્વાર્થત્યાગ પણ કરવો જોઈએ. આપ અમારા તરફથી--ગુજરાત તરફથી--વડી ધારા-
સભામાં જાઓ એવી ઇચ્છા છે. અમે આપને સઘળી મદદ આપીશું--પણ આપને
આખા ગુજરાતમાં ફરવું પડશે. પ્રત્યેક તાલુકામાં જવું પડશે--પણ તમે કાવશો. ”
ભરાએલી મંડળીના એક દેખીતા નાયકે વાત ઉપાડતાં કહ્યું.

“ ચુટણી તો ઓઠટોખર કે નવેઅરમાં થશે. ત્રણેક મહીના બગડશે; વળી
ખર્ચ થશે. આવકમાં જે તુકશાન થાય તે અને ખર્ચ ગણીએ તો લાભેક ગુમાવવા
પડે. પણ તમારા બંધાનો આગ્રહ હોય તો સ્વાર્થ ત્યાગ કરવા તૈયાર છું. મતિરૂપર્થી
કોણ આવશે ? ”

“ હજી નક્કી થયું નથી પણ સાંભળવા પ્રમાણે આમલગમાંથી કામદાર મંડળે
પેલા સતુને આમ ત્રણ આખું છે. ”

“ કોણ ? પેલા સતુ ? આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર કારખાસમાં જઈ આવ્યા તે ?
તેર-ચૌદ વર્ષ ઉપર પણ..... ”

“ હા, તે જ. ”

“ પણ એને કારખાસમાંથી પરત આવ્યે એ ત્રણ વર્ષ થયાં હશે; તેટલામાં... ”

“ પરંતુ તે મહાન વ્યક્તિ લાગે છે. અલબત્ત તેના પ્રત્યે મૂર્ખી લાગણીઓ છે
પણ અત્યારે તે શહેરનો માનીતો થઈ પડ્યો છે. ”

“ પણ એ તો છ જીલ્લામાં ચુટણી થવાની. ધારો કે અમદાવાદ તેને મદદ
કરે તો પણ શું ? દસ-વીસ હજાર ખર્ચ થાય તે ક્યાંથી લાવશે ? શું કામદાર
મંડળ બધું ખર્ચ આપશે ? ”

“ કોણ ખર્ચ આપશે તે અમને ખબર નથી. પણ તે થોડું ઘણું કમાયો છે.
જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી તેણે એક કારખાતું કહાડયું હતું અને તે એણે મીલમાં
ફેરવી નાંખ્યું છે. થોડું ઘણું વખતે કામદાર મંડળ પણ આવે. પણ કામદારો તેને
માટે જવતોડ મહેનત કરશે ”

“ પણ મતદારોનો વિશ્વાસ છે ? ”

“ અસહકારયુગ પછી કંઈ કહેવાય નહીં ! પણ અમે અમારૂં બનતું કરીશું. આમવર્ગમાંથી તેને મત મળે પણ ખરા ! ”

અમરનાથ વિચારમાં પડ્યો. સતુ જેવા એક કામદાર સામે લડવું ? જેલમાં જઈ આવેલો વીસ-એકવીસ વર્ષનો છાકરો તે પ્રતિસ્પર્ધી ? એવા ઘણા વિચાર આંચા અને ગયા.

“ અમરનાથ શેક શા વિચારમાં પડ્યા ? સતુ જેવાથી કેમ બીચો છો ? પટેલ મેદાને ! અને કસો ફૂમર ! હામ હાર્યું શું વળશે ? ”

“ મને સતુની બીક લાગતી નથી. મને એમ થાય છે કે જેને મેં જેલમાં મોકલ્યો હતો-જે મારે લીધે જેલમાં ગયો તે મારો પ્રતિસ્પર્ધી ? વિધાતાના બેઠ તે રાજદ્વારી ચળવળમાં લાગ લે છે ? ”

“ હા, લાગ લે છે. ગાંધીયુગમાં પણ નિડરતાથી તે સામે થયા હતા. નિડરતાથી ભાષણો આપતો હતો. મહાત્માજીની ચળવળ વિરૂદ્ધ કોઈ જોડી શકતું નહોતું પણ એ જોલતો હતો. એટલું જ નહીં પણ બધા તેને એક ચિ-તે સાંભળતા હતા ! પણ લોક સાંભળતા હતાં એટલું જ ! કોઈ એના કહેવા પ્રમાણે ચાલતું નહોતું. મને લાગે છે કે આપના જેવા સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી તેની સામે હોત તો તે સહેલાઈથી મહાત્તા થાત. ”

આ સંવાદ પછી ટેટલીક વાટાઘાટ થઈ. છેવટે આવેલી મંડળી ગઈ. મોતીચંદ-લાલચંદ અને અમરનાથ એકલા પડ્યા.

“ કેમ અમરનાથસાહ, શા વિચારમાં પડ્યા ? આ વખતે આપ ના કહેશો તો તેનો અર્થ બીજો થશે. લોક એમ કહેશે કે સતુની બીક લાગી ! સતુને જેલમાં ગયા પછી બીજા કામદારોએ જાહેર રસ્તામાં કચ્છકચ્છ હાલતું કે સતુ નિર્દોષ હતો અને તે એમને વારના આંચો હતો. આને લીધે અમે પણ થોડા અકારા થયા છીએ. હવે જો ના કહેશો તો ચોક્કસ એમ મનાશે કે સતુ જેવા એક કામદારથી ગભરાઈ ગયા. ”

“ અરે, અમરનાથસાહ શું કરવા વિચારમાં પડ્યા છો ? એ વગર આપનો શું કરી શકવાનો છે ? અને મોટો મીલમાલીક થઈ બેઠો છે ! જો જો તો ખરા કે ચુંડણીના દિવસ પહેલાં તે ખરાબખસ્ત થઈ જશે ! એનાથી તે મીલ ચલાવતી હશે ? ” લાલચંદ પાણી ચડાવતાં જોલ્યો.

“ શું મને સતુની બીક લાગે છે ? ”

“ હા, લોક એમ કહેશે. વધારામાં એમ પણ કહેનારો કે જાહેર સભામાં તમારી જવાની હિંમત ચાલતી નથી. કારણ કે સતુને અન્યાય અપાવ્યો છે. ”

“એમ ? નાઓ જાહેર કરો કે હું તમારું આમંત્રણ સ્વીકારું છું.” સતુથી જરા પણ ગભરાતો નથી.”

લાલચંદ ખુશ થઇ ગયો.

“મારા પિતાજી ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડે છે તેમાં તમને આટલો બધો આનંદ ? તમે જો બહાર પડતા હો તો હજી ઠીક છે.” શૈલબાળા બોલી.

છાપાંઓએ વાત ચડી-અમરનાથ અને સતુ બે પ્રતિરૂપી !

“આમાં સ્વરાજ્ય સ્ટ કોણ ? આપણે તો જે સ્વરાજ્ય સ્ટ હશે તેને મદદ કરીશું. જો કોંગ્રેસની દૃષ્ટિએ જુઓ તો આમર્ત્વર્ગનો માણસ તે ખરો ઉમેદવાર. શ્રીમંતે વર્ગનો માણસ આપણને જોઈએ નહીં. પેલો અમરનાથ તો માનનો ભૂખી ! કાલે સવારે જો સરકાર તેને કોઈ ઇલકાળ આપે તો તે સરકારનો થઈ જાય !” એકે કહ્યું.

“સ્વરાજ પાટીએ હજી કોઈને સ્વીકાર્યો નથી. અલ્હાબાદથી નક્કી થઈને આવશે ત્યારે પંડીત મોતીલાલના હાથમાં છે. અમરનાથને અને પંડીતજીને સારાસારી છે. વખતે અમરનાથ પણ સ્વીકારાય !” ખીનજી કહ્યું.

“એ તો થોડો કહેવાય નહીં. આમર્ત્વર્ગમાંથી સ્વરાજ પાટીએ ઉમેદવારને પસંદ કરવો જોઈએ.”

ઉપર પ્રમાણે પ્રજામાં વાત ચાલવા માંડી. રસાક્સી સખત થશે એમ લાગતું હતું. પણ જો અમરનાથને સ્વરાજ પક્ષ સ્વીકારે તો સતુને થોડી હરકત આવે પણ જો સતુ સ્વીકારાય તો અમરનાથના ડીપોઝીટ ના પૈસા પણ જપ્ત થાય એમ હતું. બંનેમાંથી એક પણ કોંગ્રેસના સહય નહોતા. લાગવગ ઉપર આધાર હતો. અમરનાથ ની લાગવગને લીધે તે સ્વીકારાશે એમ લાગતું હતું.

જ્યારથી અમરનાથ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો ત્યારથી અવારનવાર શૈલબાળા અને પ્રમિલા વચ્ચે એ સંબંધમાં ગોળી થયા જ કરતી હતી.

“પ્રમિલા બહેન, શું તે સતુ કાવશે ?”

“કાંઈ કહેવાય નહીં. આજથી પાંચેક વર્ષ ઉપર તે અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે કોઈ એને જોળખતું પણ નહોતું. જેલમાં ગયો તે વખતે તે સાધારણ જાણીતો થયો હતો. પણ જેલમાંથી પાછો આવ્યો ત્યારથી તો તે બધાનો માનીતો થઈ પડ્યો છે. એ જ્યારે રસ્તામાં જતો હોય ત્યારે હજારો લોકો તેની પાછળ વીંટળાઈ જાય !”

“પણ મતદારો તો આવકવેરો ભરનારા એવા ગૃહસ્થો છે. એવા કેળવણી અહરથો તેના કામદારને મદદ કરશે ?”

“ ૩. ૨૦૦૦) ની આવક ઉપર આવકવેરો ! તે ગૃહસ્થો કયા હહારાના ? એ બધા આમ વર્ગના જ ! પણ અમારા મીલ માલીકો જો અમરનાથ કાકાને મદદ કરે તો સદુ કાવશે નહીં—અને બધા મીલમાલીકોએ તો ઠરાવ કર્યો છે જ. ”

“ કહે છે કે મીલમાલીકોનો પણ તે માનીતો છે. ”

“ પણ મારા પિતાજીએ ઘણા મીલમાલીકોને પૈસા ધીર્યા છે. અત્યારે મીલ-હથોળની રિયતિ ખરાબ છે. ઘણા મીલ માલીકોની આબરૂ સંભાળી છે. તેથી મારા પિતાજી કહેલેમ કર્યા વગર એમનો છુટકો નથી. ”

આ સાંભળી શૈલબાળા જરા ખુશ થઈ હોય એમ લાગ્યું. અમરનાથ કાવશે એમ ભણકારા વાગ્યા.

એટલામાં લાલચંદ આવી પહોંચ્યો.

“ બે બહેનપણીઓ શો વિચાર કરે છે ? ”

“ મુંઝણીની ધમાલની. ”

“ સદુ હારશે એ વાત ચોક્કસ છે. એનો ઘાટ મેં ઘડવા માંડ્યો છે--પણ--”

“ કેમ અટકી ગયા ? ” શૈલબાળાએ પૂછ્યું.

લાલચંદ શૈલબાળાને પોતાની ભાવી પત્ની માનતો હતો તેથી તેને કેવી રીતે પાલાવવી તે વિચાર કરતો હતો. છેવટે તેના તરફ વળી તે જાણ્યો “ તમારા ઉપર આધાર છે. તમારા પિતાજી તરફથી તમે પણ મત મેળવવા નીકળો તો વધુ મતો મળે. ”

“ જો તેમ કરવાથી મારા પિતાજી કાલે એમ હોય તો મને વાંધો નથી. મુંબઈમાં તો સ્ત્રીઓ બહાર નીકળે છે. મીસીસ અવંતીકાબાઈ ગોખલે ધગેરે શિવાય ઘણા પારસી બાનુઓ પણ જાતે જાય છે. હું તો મુંબઈમાં ઉછરી છું તેથી મને નવાઈ લાગતી નથી. ”

“ ત્યારે જાઓ, માટે વચન છે કે તમે કાવશો. રોજ સવારના તમારે મતદારોને ત્યાં જવું. હમણાં કેલેજને પાળીયું આપો. સનાર--અપોર--સાંજ ત્યારે વખત મળે ત્યારે મતદારોને ત્યાં જઈ, જાતે સમજવી કાર્ટ ઉપર પ્રતીઓ લાવજો. તે શિવાય કંઈ જીલ્લાના રાજકોશમાં ફરી આવજો. સ્ત્રીઓની સમા ભરી ભાપણુ આપશો તો ચાલશે. ”

“ હ જીલ્લા કેમ ? ”

“ મુંબઈમાંથી વડી ધારાસભામાં જવા માટે હ જીલ્લામાં મતદારો વહેંચા-એલા છે. થાણા--સુરત--ભરૂચ--પંચમહાલ--પેડા અને અમદાવાદ મુંબઈની ખાસીથી તે કાઠીઆવાડના નાકા સુધી તેની હદ છે. ”

“હું તો ફક્ત અમદાવાદ જ સમજતી હતી. ”

ધીમે ધીમે ચુંટણીની ધમાલ વધતી ગઈ. સંસાએ ભરાવા માંડી-ભાપણે થવા માંડ્યાં. જ્યારે જ્યારે લાલચંદને લાગ મળતો, ત્યારે ત્યારે તે એમ જ કહેતો કે જે માણસ પોતાના બાપને ઓળખતો નથી—બાપ છે કે નહીં તે જાણતો નથી તેને ધારાસભામાં મોકલાય ? જેને કુટુંબ નથી—સગાં નથી—સ્નેહી નથી તે કોણ કહેવાય ? તે સભામાં ભાપણ આપતો નહીં પણ ચાર માણસ એકાં થમાં હોય ત્યારે તે પ્રમાણે વાત કરતો.

સતુએ એક સભા ભરચર્મા ભરી. ત્યાં પણ ખેડુતોએ અને હાંમદાર વર્ગે તેને સારી સત્કાર આપ્યા. તેની વાત છાપામાં આવવા માંડી.

સ્વરાજ પાર્ટીએ કોઇને પોતાના હમેશ્વાર તરીકે સ્વીકાર્યો નહીં અને પોતાની પાર્ટીના કોઇને હમેશ્વાર તરીકે બહાર પાડ્યો નહીં. બન્ને સ્વતંત્ર હમેશ્વાર તરીકે રહ્યા. તેમ થવાથી સતુને જરા નુકશાન પહોંચવાનો સંભવ લાગ્યો. કોંગ્રેસવાદીઓ મત આપવા જ જશે નહીં એમ લાગ્યું અને જો એમ થાય તો સતુને જ નુકશાન પહોંચે. સતુ તેથી ડિંમત હાર્યો નહીં. પોતાની જાત મહેનત ઉપર તથા પોતાના કસેલા કાર્ય ઉપર આધાર રાખી તે આગળ કામ ચલાવ્યે ગયો.

લગભગ તેત્રીસ હજાર મતદારો હતા. બધાંને કાર્ટો પહોંચી ગયાં. બન્ને જોણે પોતપોતાના મેનીફેસ્ટો પણ બધાને મોકલાવી આપ્યા.

• લગભગ એક મહીનાની ધમાલ પછી સતુને જરા લોભ થયો. સતુ બધાં શહેરોમાં ફરી આવ્યો હતો. ત્રણ વર્ષ ઉપર જે સતુને મોટો માન હિસરાઈ જતું હતું તેમાં તેણે ઓટ જોડ્યો. જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેના જન્મની વાત નીકળતી હતી. કોઇ એને સીધી રીતે પુછતું નહોતું પણ એ વસ્તુનો ખ્યાલ ફરેકના મગજમાં રમતો હતો એમ તેને ચોક્કસ લાગ્યું. એક શહેરમાં તો સંવાદ પૂછાયા કે “તમારા પિતા કોણ ? તેમનું નામ શું ? તેઓ શું કરે છે ? હાલ ક્યાં વસે છે ? તમારી માતા કોણ ? તે શું કરે છે ? ” ત્રિગેરે વિગેરે. વંધારામાં તેણે એ પણ જોયું કે કોંગ્રેસના ધેરેધેર જતી હતી. તે ઘણા મતદારોને ફેરવી અગ્રવી. જેનાં લેખી વચનો આવ્યાં હતાં, તેમના તરફથી દીવળી નાથે નાં આવવા માંડી. આખા ગુજરાત દેશની શી જરૂરીઆતો છે તથા શાં કુખ છે તે પણ કોંગ્રેસના એ નગી લીધાં હતાં અને વખત પ્રમાણે વર્તી મતદારોને સમજાવતી હતી. એક મહીનામાં સતુએ જે કામ કર્યું હતું તેને તે બાળાએ ધુળધાફી કરી નાંખ્યું.

‘ એક દિવસે સવારમાં સતુ કેટલાક મતદારોને ત્યાં બધા ઝીજ વિભાગમાં જતો હતો. એટલામાં એણે સામેથી શૈલબાળાને આવતી જોઈ. તેની વિચારમાળા અટકી. એક મીલીટરી સોલ્જરની સાફ હાલો રહી ગયો. શૈલબાળાને પ્રણામ કર્યા.

“ આપને હરકત ન હોય તો હું બે શબ્દ કહેવા માંગું છું. મારા વર્તન માટે આપને વખતે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થશે પણ હું માફી માગુ છું. કામ અગત્યનું છે તેથી આપને રસ્તા ઉપર હાથ રાખવાની કૃપા કરો છું. ”

“ આ ચુંટણીની ધમાલને અંગે આપ વાત કરવા માંગો છો ? જો એમ હોય તો મારા પિતાશ્રી કાલે ઘોઘા તરફથી આવશે. ”

“ આપના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર હા ને ના બે છે. હાલની ચુંટણીનો પ્રસંગ છે તેથી હા. પણ કારણ ધણું ગુઢ છે. મને ખાતરી છે કે આપ મને અન્યાય કરવા માંગતા નથી. ન્યાયી લડાઈ લડો એટલું જ મારે આપને કહેવાનું છે. ”

“ તમે શું કહેવા માંગો છો તે હું સમજતી નથી. ”

“ આપ આપના પિતા માટે મતદારોને કંઈવે તેમાં મને વાંધો હોય જ નહીં અને નથી. પણ એક વસ્તુને હું પવિત્ર માનું છું. મારી માતા. તે મને પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે. મારી માતા પ્રત્યે જે અપમાનકારક શબ્દો કહેવામાં આવે છે તેને હું મોટામાં મોટું અપમાન ગણુ છું. મારે માટે કોઈ ગમે તે કહે તેની મને દરકાર નથી. હું બધાને પહેંચી વળત. પણ આવી નંજીવી બાબતમાં કોઈ સ્ત્રીના ઉપર આધાત કરવો તે શું સારા માણસનું લક્ષણ કહેવાય ? અને તે હવામાં ઉડતી વાત ઉપરથી ? ”

શૈલબાળાના મગજમાં કેટલાક વિચારો આવ્યા અને ગયા. તેના મુખ ઉપર ભતભતના આવરણો આવી ગયાં. છેવટે તે બોલી, “ આ બધું મને કહેવાથી શો ફાયદો ? ”

“ આપના પિતા બાલુતા હતા તેમ છતાં પૈસાના લોભે તેઓએ મોટો આડંબર કરી મને કારાવાસમાં પૂરાવ્યો તેને માટે હું એક અક્ષર પણ બોલતો નથી. બહેર સભામાં તેમને કતારી પાડવાની કોઈ દિવસ વાત કરી નથી. હું નો નિષ્પક્ષપાત રીતે લઉં છું. ખાનગી વેર આ લડાઈમાં ઉતારતો નથી અને ઉતારતા માંગતો નથી. અમારા રાજકોટી કાર્યક્રમ ઉપર લડવા માંગીએ છીએ. આપના પક્ષ તરફથી મારી માતાને કતારી પાડવાના પ્રયોગો થાય છે તે જ સંબંધમાં મારી ફરીઆદ છે. ”

“ આ ફરીઆદ મને શા કાળે કરવામાં આવે છે તે હું સમજતી નથી. તમે જે આલેખ મારા ઉપર મૂકો છો તે ખોટો છે. મેં કોઈ દિવસ તેનું નિંદા કામ કર્યું નથી. અને ફરીશ નહીં. ”

“ માદ્ કેરો--આપને મારી વિનંતિ છે કે જો બીજું કોઈ મારી માતા માટે બોલવું હોય તો અટકાવશો. મારી માતા મને વિચિત્ર વસ્તુ છે. પેલા લાલચંદ અને વખતે આપના પિતાએ મારે માટે આપના કાન ભંભેયાં હોય તો માનશો નહીં. આ વખત નથી પણ બીજા કોઈ અવસરે આપને સાબીત કરી આપીશ કે તે લાલચંદ એક નેદોષને મતાવે છે એટલું જ નહીં પણ એક અડુસ્સને ન શોભે એમ તે વર્તે છે. ફરીથી આપની ક્ષમા થાયું છું. ”

શૈલબાળા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. સતુ ગાંડા મનુષ્યની માફક ઉભો રહી ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે રસ્તામાં હસી રાખી તે બાળાને ધમકાવી ને પુરૂષને શોભાસ્પદ નહોતું. ધનાર વસ્તુ થઈ ગઈ. પણ શૈલબાળા સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો તેથી તેને આનંદ મળ્યો.

“ શૈલબાળા--શૈલબાળા ” એમ બબડતો તે પોતાના ઘર તરફ વળ્યો.

“ હિરાચંદસાહ, હવે થોડા દિવસ તમારે ધંધો સંભાળવો પડશે. આજથી હવે પંદર દિવસ રહ્યા. હવે ખાવાપીવાનો પણ વખત નડી મળે. તો ધંધા તરફ કેમ નજર રખાશે ? ”

“ સતુસાહ, હજી પણ જવા દો. ધંધો ટોડવાથી કાંઈ ફાયદો નથી. સરકાર તમને કાંઈ આપી કેવાની નથી. લોક કેના છે તે તમે જાણો. પછી શું કરવા આટલા બધા પૈસા ખરચો છો અને ધંધો શુભાવો છો ? કાનગરા અને મહેનત, તે તો નફામાં ! તમે જાણો છો કે આપણે અમુક જાતનું કાપડ કાઢીએ છીએ તેથી આપણે ફાવીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં ધણું સંભાળવાનું છે. વધારામાં બધું કાપડ આપણે વખારમાં ભરી રાખ્યું છે. રખેને જો કિંમતમાં ઘટાડો થાય તો આપણી શી દશા ? લાલચંદ જેવા આપણા શત્રુ છે. માટે હજી વિચાર કરો. ગઈ કાલે જ મને તે મળ્યો હતો. તેણે મને વિચિત્ર સલાહ પૂછ્યા. તેણે પૂછ્યું કેમ, હિરાચંદ તમે એકવા જ એ જાતનું કાપડ બનાવી શકતા હશો કેમ ? બીજા તો જાણે હાનિ ! ” એવું એવું ધણું બોલ્યો. એ શબ્દોથી મને ધણી બીડ લાગે છે. ”

સતુ કાંઈ બોલ્યો નહીં. તેને હિરાચંદ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેને કાંચે વળ્યો.

તેણે ફરેક તાલુકામાં સમિતિઓ નીમી. કાનંદાર વર્ગીનાં માણસો; મારફત તથા ખેડૂત વર્ગી મારફતે તે કાન લેવા માંડ્યો. તેની યોજના પૂર્ણ હતી.

શૈલબાળાએ પણ અમરનાથને વાત કરી હતી.

“ પિતાજી, તે યુવક વખતે છતી જાય ! લાલચંદ કહે છે તેવો તે દુષ્ટ નથી. આ પગાકમાં જીવવું એ સહેલ લાગતું નથી. ”

“ પણ લાલચંદ તો ખાત્રી આપે છે. ”

“ તેનું કારણ મને હવે સમજાય છે. તેના પૈસાથી તે સતુને હરાવી શકે-તેને તે ખરાબ કરી શકે-પણ તેથી આપણને યશ મળશે નહીં. ”

શૈલબાળાને ત્યાંથી ગયા પછી, મોતીચંદ દીવાનખાનામાં આવ્યા.

શૈલબાળાના માંગા સંબંધી આપે શો વિચાર કર્યો ? જો તેનો વિવાહ માસ પુત્ર સાથે કરે તો આપ ચોક્કસ જીતશે તેમાં શંકા નથી. ”

“ પણ હારે શૈલબાળાને પુછવું જોઈએ. ”

“ ધારો કે તે હા કહે તો તમે વચમાં આવશો ? ”

“ ના. ”

“ જાઓ ત્યારે ફતેહ કરો. તમે જીતશો. ”

અમરનાથને કાંઈ સમજણ પડી નહીં.

અમિલા મારફત લાલચંદ પોતાના પિતાને બે સપ્તકો કહેવડાવ્યા હતા અને તેને કીધે અમરનાથની અને મોતીચંદની વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાત થઈ હતી.

ઉપરના પ્રસંગને આડેક દિવસ ગયા હશે અને ગામમાં તરેહવાર ગપાટા ઉડવા માંડય. હિરાચંદની અને સતુની આર્થિક સ્થિતિ ધણી જ ખરાબ થઈ હતી. કઢાણ-વલસાડ-સુરત-ભરૂચ-કાલોલ-ખેડા-નડીયાદ વિગેરેથી પણ કાગળો આવવા માંડ્યા. ‘ધીમે ધીમે વાત વધી પડી.

“ સતુભાઈ, આપણી શી દશા થવા બેઠી છે તેનું ભાન છે ? આપણે ધારાસ-ભાના સહય નથી થવું ? આપણે હીરો ચુસવાનો પ્રસંગ આવે તેમ છે. ”

“ કેમ આટલા બધા ગભરાએલા દેખાઓ છો ? હિરાચંદભાઈ, આમ બહાર-બાધી શો ફાયદો ? ”

“ અરે કપાળ, ગભરાવાની વાત કરો છો ? કાલો થઈને આ ઘેલછા મૂકી દો અને જો પડંડી રાખશો તો દેવાળકું કઢાડવું પરશે કે હીરો ચુસવો પરશે અને હમણાં જ ચાલો આપણી મીઠ ઉપર જોઈએમાં જોઈએ બે ત્રણ કલાક વાટાઘાટ કરવી પરશે. ચાલો, ઉઠો મોહું ચાય છે. ”

“ અત્યારે તો મારા કામ કરનારાઓની રાયપુરમાં સભા છે. મારે ત્યાં જવું જ જોઈએ. ધોળકા-ધંધુકા-લોળા-પારડી વિગેરેથી અગત્યના સમાચાર આવવાના છે તેમ જ બીજા જીવલાઓમાંથી પણ સમાચાર આવ્યા હશે. અત્યારે મારાથી કે-અવાય ? ”

“ કેમ જેમની વાત જવા દો-અને ચાલો મારી સાથે નહિ તો નાદારી નોંધાવ-પરશે. ” હિરાચંદ એકદમ અતેશમાં આવી જઈ સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું. (

“આપણી મીલમાં જલું છે ને? ચાલો, રાયપુરમાં સલાના મકાન પાસે યધને જઈએ.”

“એમ કરી તમારે સલામાં રોકાઈ જવું છે? એમ નહિ બને. લો આટલા કાગળો લઈ તમે સીધા મીલની ઓફીસે જાઓ. હું સલામાં જઈને કહી આવીશ.”

“કોને કહેશો? શું કહેશો?”

“નાથાલાલને કહીશ કે બીજા અગત્યના કામે સતુભાઈને જવું પડ્યું છે. તેમની ગેરહાજરીમાં તમે બધું નસાવી લેશો. કાલે ર તના આ સમયે અહીં મળશે.”

“હીકંછે; જાઓ. હું સીધો મીલમાં જઈ છું. તમે આવશો તેટલા વખતમાં આ કાગળો વાંચી તૈયાર થઈ જઈશ.”

“નાથાલાલે કાંઈ સંદેશો મોકલ્યો છે?”

“હાલ દુરત કાંઈ નવીન નથી.” હિરાચંદના બોલવા ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે સંદેશો તો હતો પણ તે કહેવા માંગતો નહોતો.

“કેમ, સતુભાઈ, બધું સમજ્યું?”

“હા—કોઈ આપણે જખરે દુશ્મન નીકળ્યો. આપણા કામદારમાંથી પણ કાંઈ નીમકુરામ નીકળેલો હોવો જોઈએ. જે માલ બનાવતાં કોઈને આવડતું નથી તે કેવે કેમ કાંઈ બનાવી શકે? અને તે હલકા ભાવે વેચે છે તેનું કાણુ એક જ પાણુ છે. શું મને ચુંટણીમાં હાર ખવાવવા આ પ્રયત્ન હશે? જે હોય તે ખરું. પણ સમય સાચવવો જોઈએ છીએ. આપણા જેવો માલ બીજા બનાવે છે અને વેચે છે, પણ બનુવે છે તે બબર નથી. વધારામાં હલકા ભાવે વેચે છે તેથી અપણને બમણું ફરિયાન જાય છે. હવે એક ઉપાય છે. આપણે માલ વેચવો બંધ કરે. તેમાં પણ ચુસ્તી પાડવી જોઈશે. કાંઈ એક માણસને ઉભો કરવો જોઈએ. આપણે તેને માલ વેચાએ. પ્રેમ કરવાથી આપણે દુશ્મન સમજશે કે હલકા ભાવે આપણે વેચી નાખીએ છીએ પણ ખરી રીતે આપણે વેચીશું જ નહીં. વધારામાં બીજી ચુસ્તી શોધવી જોઈએ. આ સધા પ્રયત્ન છે પણ કરવા પડશે. આપણે અત્યારના કરતાં પણ હલકા ભાવે વેચો—કોને? કાલે બનાવટી થાકે. એમ કંઈથી આપણા દુશ્મનને તેથી પણ હલકા ભાવે વેચવું પડશે. તે આપણે ખરીદી લઈએ. તેને મઠે બીજો બનાવટી માણસ ઉભો કરવો પડશે. બે બનાવટી માણસ આપણા થકા લે. ને એ દરીદ્ર આપણે દુશ્મન હશે તો અકવારી માની હુંડી લેશે. આઠ દિવસમાં બધું પતી જશે. ને આપણી ચુસ્તી પાર પરી તો, માપણો દરીદ્ર—દુશ્મન પોતે મૂકીને રહેશે.

“પણ પેલાનો માલ વેચાતો લેવા પૈસા જોઈએને?”

“અરે, ભલા માણસ, તેને માટે રસ્તો ખતાડ્યો જ છે. આઠ દિવસની હુલ આપે ! જો ખરાં વખતે આપણને સતાવવા માટે દોષએ કાવતરું રચ્યું હશે તો તે પાસે જે ત્રણ દિવસ સુધી વેચાય એટલો માત્ર હશે--વધારે નહીં હોય. આપણે હવે ભાવે પેલા કૃત્રિમ મનુષ્યને વેચે જાઓ--અને આપણો કૃત્રિમ મનુષ્ય આપણા હરીફ પાસેથી હવે કાઢાવે લેતો જાય. આઠ દિવસમાં આપણી પાસે પાછો સ્ટોક થઈ જશે અને પેલા હરીફ પાસે ખસાસ થશે--જો દુરમનાવટથી દરતો હશે તો. એમ થવાથી આપણે આપણો ભાવ માંગી રાખીશું અને જે લુકસાન થયું છે તે પુરાઈ જશે એટલું જ નહીં પણ ઉપરથી નફો કરીશું.”

“જુઓ, સતુભાઈ, તમારી સલાહથી ફેરવેલો ફેર પર્યો ? આ સુકિત મને સુજત ખરી કે ?”

“અત્યારે ‘અહો રૂપ’--અહો ધ્વનિ’ નો અવસર નથી. દરેક પળ સોનાઈ છે. બોલો આ પ્રમાણે થશે ?

“આકલ્પ થશે. જે વેપારીઓને કલ્પા કરતા તે નાઈ કામ ! પણ પેલી બે કલાવળ દરે છે તેનું કેમ ?”

“જેટલી ગાંડાણીઓ લો તે આંટમાં મૂકો. અત્યારે આકલ્પ ક્યાં બહાર મારી ગઈ છે ? તેમ જે આપણે વેચીએ (!) તે પણ પાછી આંટમાં મૂકતા જઈએ. વેચાણ તો ‘મધું દેખાવતું’ છે ?”

સતુ અને હિરાચંદ રાતના જ ખીજ જે વેપારીઓને ત્યાં ગયા. અધી યોગ્ય પાર પડી. મોટી રાતે બંને જમ પોતપોતાને લેઈ ગયા.

સતુએ યોજના તો ઘડી હતી પણ તે ઘણા આવેશમાં આવી ગયો હતો. દરેક ક્ષણે હનરો વિચાર આવતા હતા અને હનરો જતા હતા. ઘણી વારે તેને કંઈ આવે પણ સ્વાદમાં નિષ્ક્રિય વખતે હોયો. આખા ત્રણ જ દિવસ બાકી હતા. સમયમયે પેલો સ્ટોક રોકાવો હતો. દરેક જગ્યાએ પેલો જોઈએ તો નીમાઈ ગયા હતા પણ હજી ખીજું કેટલુંક કામ બાકી હતું. દરેક જગ્યાએથી જન જનના સવાલો પુછાઈ એકામાં એકા મેળતા સો પત્રો અને સો તારો આજના.

ગુંદાલીના જે દિવસ પહેલાં દરેક મતદારને એક નમામે પત્ર મળ્યો. તે પત્રમાં કેટલાક સત્તો પુછવા હતા. તેમાં કોઈ જતાનું ‘વચનસોમયું’ રખાણું નહોતું પણ એના સત્તો પુછવામાં આવ્યા હતા કે જેથી જ્યાં મતદારો સતુની વિરૂદ્ધ થઈ જાય તેની નાણિક સિદ્ધિ વિષે--લાયકાત વિષે--દાર્યદક્ષતા વિષે--લાયકાત વિષે--નૃસિંહ સર્માદા વિષે--કુટુંબ વિષે--પિતા વિષે--એના એના વિષે સવાલો પુછવામાં આવ્યા હતા. દરેક મતદારને વિનવી કરવામાં આવી હતી કે આ પ્રશ્નોને પ્રત્યુ

જાગ્યા પછી મત આપશે. તે પત્ર ઉપર કોઈની સહી નહોતી એટલું જ હતું. પણ છાપખાનાનું પણ નામ નિશાન નહોતું. ક્વરના ઉપર પોસ્ટની છાપ મારવામાં આવી હતી પણ તે એવી ચુકિતથી મારવામાં આવી હતી કે તેમાં ગામનું નામ વંચાતું નહોતું.

જે દીવસે તે પત્ર બધાને મળ્યો તે રાતના સતુએ એક ખાનગી સભા બોલાવી. ત્યાં મીત્રો અને કેટલાક કામ કરનારાને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. સતુએ પોતાની કીક્ટ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી. અલબત્ત, પોતાની ખાનગી સાંકેતિક ચોજનાં વિષે બીલકુલે બોલ્યા નહીં. છેવટે તેમને ઉદ્દેશને બોલ્યા, “આપ શું સલાહ આપો છો? આપ હેતા હો તો હું મારી ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવા તૈયાર છું. આપને યાદ આપવાની જરૂરીઆત નેતો નથી. કારણ આપને યાદ હશે કે આપના આગ્રહથી જ એમ આ ઉમેદવારી સ્વીકારી છે. મેં શુદ્ધચુદ્ધિથી તેનો સ્વીકાર કર્યો છે અને પ્રમાણિક લડાઈ લડવા માંગું છું. જ્યારે મેં ઉમેદવારી સ્વીકારી હતી ત્યારે મારા ધંધામાં મને નુકસાન હોતું; પણ દૈવયોગે સ્થિતિ બદલાઈ છે. તેનું કારણ આપને આજથી ત્રીજે દિવસે જણાવીશ. જ્યાં સુધી મારી પાસે લેખી આધારો નથી ત્યાં સુધી હું કંઈ બોલવા માગતો નથી.” તે શિવાય સતુએ ઘણું કહ્યું. બધા હાજર રહેલાને એમ લાગ્યું કે કોઈ હુશ્મનનું કામ છે, છેવટે તે બોલ્યા, “આપની શી સલાહ છે? આપ કહો તો જાનારું આપવા તૈયાર છું પણ યાદ રાખજો કે જો મેં એમ કર્યું તો મારા વર્ષમાં પણ કામદાર વર્ગને ચુંટણીમાં સ્થાન મળશે નહીં.” સતુના રાખેલામાં ક્યતા હતી-સ્પષ્ટતા હતી-નમ્રતા હતી-અમત્કાર હતો અને દીન્યતા હતી.

“સતુભાઈ, કોઈ હુશ્મને ઉભી કરેલી સ્થિતિને પહેાંચી વળશે નહીં?”

“આપની મદદ હશે તો ચોક્કસ પહેાંચી વળીશ-પણ આપને બધાને માહિતી આપવી જોઈએ—આપના બધાની સંગીન મદદ જોઈએ.”

“તે છે-લડો.” બધા સાથે બોલી ઉઠ્યા.

31, 128

લડાઈ ચાલુ રહી. પણ સતુ જોઈ શકતો હતો કે તે નનામા પત્રે ઘણી ખરાબ સર કરી હતી. દરેક જલ્લાના તાલુકામાંથી તારો આવતા હતા. ઘણા મતદારો ફરી પાતા દેખાયા. સતુએ હુંઝણમાં તે પત્રનો જવાબ લખી બધા મતદારોને પોસ્ટ કરવાની જાણ કરી. પણ તે પત્રે ખેસાડેડી અસર ફેલાઈ ગઈ. એ કંઠણ કામ હતું.

સતુનામાં નવું જોર આવતું પેખાયું. રોજના કરતાં તે દસઘણું વધારે કામ કરતો તો પણ ઘંટાબેલા દેખાતો નહીં-દહાડામાં ચાર-ચાર સભાઓ ભરતો અને થક પૃથક સ્થળે ભાષણો આપતો.

છેવટે ક્ષતલની રાત આવી. “સતુભાઈ, મોટરો માટે શી તજવીજ કરી?”

“ મારી ધ્યાનમાં છે-ભૂલમાં વાત ગઈ નથી. ”

સતુ તે માણસના કાનમાં કાંઈ બબડાયા. તે સમજી ગયા. “ અમરનાથે પ્રાપ્તિ સ્થળે આટલી બધી મોટરો એકઠી કરી છે તે કોને માટે ? ”

“ પણ આપને ખાત્રી છે કે મતદારો સમજી શકશે ? આપણા મતદારો અમરનાથની મોટરોનો ઉપયોગ કરશે તો ખરા ને ? ”

“ કાળજી કરશો નહીં. આપણા એજન્ટો સમજી છે. ” સતુએ ઠંડાકથી જવાબ આપ્યો.

છેવટે યુટીલિટીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. નવેરખર મહાનિ હોવાથી ગુલાબી ઠંડી પડતી હતી. સવારમાં છ વાગે તેણે કામ કરનારાઓની એક સભા રાયપુરમાં બોલાવી હતી. આઠ વાગે મત નોંધાવાના હોલ ઉઘડવાના હતા. સમયોચિત એક ટુંકું ભાષણ આપ્યું. કામ કરનારાઓને ઉત્તેજન મળ્યું. બધાને કામની વહેંચણી સમજાવી. થોડી મોટરો આવી હતી તે તેમને સોંપી. સાત વાગે બધાને વિદાય કર્યા. કેટલાક મતદારોએ સવારમાં આવવા કહ્યું હતું. તેમને તે લેવાં ગયા. આઠ વાગ્યા ને દ્વાર ખુલ્યાં. અમરનાથે પણ અમદાવાદમાં જ સ્થાન રાખ્યું હતું. રસાકરો જખરી લાગી. અમરનાથની મોટરો વધારે પ્રમાણમાં ફોડતી દેખાતી. સતુનું મુખ શીકું પડતું દેખાતું હતું. પણ તે મોટરમાંથી સતુના ખાનગી કામ કરનારા ઉતરતા દેખાતા હતા. તેથી તેના મુખ ઉપર પાછી રત્ના આવતી હતી. થોડી થોડી વારે તેના એજન્ટો સતુના કાનમાં કાંઈ બબડી જતા. કોઈક વાર અમરનાથના મુખ ઉપર પણ વિચિત્ર આવરણો દેખાતા લગભગ દસનો સુમાર થયો ત્યારે સતુના ઉપર તારો આવતા દેખાયા. પહેલા તારો ભરૂચ-જંજીર-વાગરા અને અંદોલનના આંચા. એક વાગે થાણા-કલ્યાણ-ભીવડ-વાંદરા-વસાઈ-પાલધર-દહાણુ-ગોલવડ-ઉમરગામ-વલસાડ અને સુરત તરફના સમાચાર આંચા. અમરનાથના ઉપર પંચમહાલ-ખેડા તરફથી સમાચાર આંચા બન્નેના ઘોડા સરખા ફોડતા હતા એમ લાગતું હતું. હરીફાઈ તીક્ષ્ણ હતી. અમરનાથને બહુ આકર્ષ લાગતું હતું. એક કામદાર વગેરેના યુવક નિષ્ણાત અને પ્રખ્યાત ધારાસભી હંફાવતો હતો. જમવાના સમય પછી પાછાં દ્વાર ખુલ્યાં. પાછી ફોડારોડી ચાલી મોટરોની ફોડારોડી ઉપરથી અમરનાથને એમ ચોક્કસ લાગતું હતું કે તેને મત વધારી મળે છે. પણ મતપત્ર ઉપર શું લખાય છે તેની કોને ખબર હતી ? બન્નેના પેટમાં તેલ રેડાતું હતું. અમરનાથને એટલી તો ખાત્રી થઈ કે જો તે જીતશે તો પણ સતુના મત જરૂરતાં ભાગ્યે સો મતો વધારે મળશે. છ વાગ્યા અને દ્વાર બંધ થયાં. મતપત્રની પેટીઓ ઉપર સીલો લાગના માંડી. સાતેક વાગે બધા ઘેર ગયા. બપોરના સમાચારના તાર આવવા માંડ્યા. બન્ને જણા જીત ધારતા હતા. હરીફાઈ કેટલી તીક્ષ્ણ અને રસાકરો મરી હશે

બહારગામથી મતપત્રોની પેટીઓ આવવાની હતી તેથી આઠ દિવસ પછી મત ગણવાના હતા. લગભગ સો પોલીસ સ્ટેશનો ! અમરનાથને એમ થયું કે આજ પછી કોઈ દિવસ ગુજરાતમાંથી હુલા રહેવું નહીં. એક જ શહેરમાં મત લેવાના હોય તો સચવાય. પણ સો ઘોડાની ગારી દોડાવવા માટે ભયંકર માણસ જોઈએ.

મતપત્ર ગણવાનો દિવસ આવ્યો. કમીશનરના ઓફીસે માણસો ભરાવા માંડ્યા. અમરનાથ અને તેના સાથીઓ-શૈલબાળા-મોતીચંદ-લાલચંદ વિગેરે આવા પહોંચ્યાં. સણ તેના કામદાર માંડળના સભ્યો સાથે આવી પહોંચ્યાં.

બન્ને ઉમેદવારોએ બંની પેટીઓની સીલ તપાસી. કમીશનર સાહેબે પછી સીલ તોડવા હુકમ આપ્યો. દરેક પેટીમાંથી કેટલી મત પત્રિકાઓ નીકળી તેની નોંધ લેવાઈ, પછી બધી મતપત્રીકાઓ એક મોટા પટારામાં નાંખવામાં આવી. ત્યાર પછી કમીશનરના ક્લાર્કે મત પત્રિકાઓ જીલ્લી પાડવા બેઠા. અમરનાથના અને સતુના મુખ જોવા જેવાં હતાં. જ્યારે મતપત્રિકાઓ ગણાવા માંડી ત્યારે કોઈક વાર એમ લાગતું કે સતુના વધારે થાય છે. કોઈકવાર અમરનાથના વધારે થાય છે. લગભગ સાંજના છ વાગે પત્રિકાઓ ગણાઈ રહી. તેનીસ હજાર મતદારોમાંથી લગભગ વીસ હજારે મત આપ્યા હતા. ચોક્કસ આંકડો ૧૯૭૩૯ નો પડ્યો. છેવટે કમીશનર સાહેબ બોલ્યા “ મી. અમરનાથના ૯૮૮૬ અને શ્રી. સતુસાઇ મહેતાના ૯૮૫૩ મત પડ્યા છે. એ પ્રમાણે મી. અમરનાથના ૩૩ મત વધારે છે. તેઓ કુ-તેકુમંદ જાહેર થાય છે. ” પરિણામ જાહેર થતાં તાળીઓના અવાજ આવ્યા.

“ મી. મહેતા, છેવટે અમે કાંવ્યા ” અમરનાથથી રહેવાયું નહીં-તેનાંથી એ પ્રમાણે સતુને કહેવાઈ ગયું.

“ હા, પરિણામ એમ કહે છે. પણ કેવી રીતે ? ” સતુએ પૂછ્યું.

“ કેમ, કેવી રીતે ? ”

“ નનામા પત્રો લખી-મને ઉતારી પડાવી-તમે જીત મેળવી ! મારી માતા પ્રત્યે આક્ષેપો કરીને તમે જીત મેળવી ! એ ગ્રહસ્થની લડાઈ કહેવાય ? આપણા બન્નેના રાજદ્વારી કાર્યક્રમ ઉપર લડત ચલાવી તમે જીત મેળવી હોત તો હું આપને ખરા અંતઃકરણની મુબારકબાદી આપત. એટલું જ નહીં પણ આપના માનમાં એક ભવ્ય મેળાવડો કરત. તેનીસ મતનો ફેરફાર થાય છે ? જો તમે તે નનામો પત્ર ન ફેરવાવ્યો હોત અથવા મારી પૂજ્ય માતા પ્રત્યે આરોપો ન કરાવ્યા હોત તો તમે કાંવત ? કહી નહીં. ”

“ પણ એ પત્ર મેં મોકલ્યો નથી, એટલું જ નહીં પણ મારા ભાષણોમાં એનો ઉચ્ચાર પણ કર્યો નહોતો. તમારી માતા પ્રત્યે મેં એક હરફ પણ કહાડ્યો નથી. ”

માતાને સત્કાર

તાથી વિખુટાં પડે સતુને ઘણા દિવસ થઈ ગયા હતા. રોજ મળવા જવાનું મન થતું હતું પણ દિવસે દિવસે એટલો અવસાય વધતો જતો હતો કે સતુ અમદાવાદ છોડી શકતો નહોતો. ચુંટણીની ધમાધમાંથી પરવારી એક વિગતવાર ખત લખ્યો અને પોતાની પાસે આવવા માતાને આમ્રહ ક્યોં કંપ્તર કૃપાથી મીઠા માલીક જેવી તેની સ્થિતિ હતી તેથી હવે

મહેતીનો ધંધો કરાવવા માગતો નહોતો.

કુસુમને ખત મળ્યો. વાંચી આનંદ થયો. પણ હજી તેના પતિના સમાચાર મળ્યા નહોતા. તેથી શહેરમાં આવવાથી જલદી પત્તો મળશે તે વિચારે આમ્રહ અમદાવાદ જવાનું નક્કી કર્યું.

ત્યારે સતુ પોતાની માતા માટે ગોઠવણ કરતો હતો ત્યારે તે શહેરના ખીખ ગુણામી સતુ વિરહ કાનભંભેરણી ચાલતી હતી.

અમરનાથની છતર્યો શૈલબાળાને આનંદ થાય એ સ્વાભાવીક છે. જો તે બાળાએ ઘેરે ઘેર જઈ ત્રિનવણી કરી ન હોત તો સતુ કાવત. વધારામાં તેણે કેટલાક શહેરોમાં સેના લરી લાપણો આપ્યાં હતાં. તે લાપણો છાપામાં આવવાથી બધા મતદારોએ વાંચ્યાં હતાં. તેથી પણ ફેર પડ્યો હતો. પરંતુ તેને મોતીચંદના ધરમાં કીડીઓ ફરડતી હતી. એક નાના રાજનો મહેલ હોય એવો બંગલો હતો તેમ છતાં લાલચંદની અને પ્રમિલાની રીતભાત તેને પસંદ પડતી નહોતી. ત્યાં ત્રણચાર મહીના રહેવાનું હોવાથી એક જુદો બંગલો લેવા શૈલબાળાએ અમરનાથને ઘણું કહ્યું હતું પણ અમરનાથને બાતિ હતી કે જો તે મોતીચંદના ધરમાં રહી પોતાની ધમાધ ચલાવે નહીં તો વખત ફાવે નહીં. મોતીચંદ સાથેના ધર જેવા સંબંધને લીધે ખીખ મીઠા માલીકો અને શેઠ સાહુકારો તેને મદદ કરતા હતા એમ તેને ચોક્કસ લાગ્યું હતું. લાલચંદના વર્તનથી તે કંટાળી ગઈ હતી કારણ તે એક માલીકની માફક વાત કરતો હતો, અને શૈલબાળાને શુભામ સમજતો હતો. અમરનાથે વિવાહ સંબંધી વાત છેડી જ નહોતી. તેથી બિચારી શૈલબાળાને તેનું કારણ કેમ સમજાય ? ચુંટણીની ધમાધને અંતે શૈલબાળા લાલચંદને લગભગ ધીકારવા માંડી. પ્રમિલા સાથે પણ એમ જ થયું. લાલચંદ વિવિધ

વાત ઉપર ચડતો. કોઈક વાર ધિક્કાર આવતો પણ પોતાના પિતાના માનની લાગણી ખાતર તે બોલતી નહીં અને લાલચંદ્રનું અપમાન નહોતી કરતી.

લાલચંદ્રને જ્યારે વખત મળતો ત્યારે શૈલબાળાનો સહવાસ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

“લાલચંદ્રભાઈ, પેલા નનામા પત્રમાં લખેલી હકીકત ખરી છે ? સતુલાલ મહેતા નાદારી નોંધાવશે ?”

“અક્ષરે અક્ષર ખરો છે. નાદારી નોંધાવ્યા શિવાય એનો હુકમ જ નથી. એક મીલમાં સવાર સાંજ શાળા ઉપર કામ થયું તેથી વણાટનું જ્ઞાન આવી જાય કે ? ખોટા બડાઈ ખોર છે. એના તરંગના ઘોડા હવામાં ઉડે છે ! એવી રીતે મીલમાલીક થાય ? એક બે દિવસમાં જ તમે સાંભળશો કે તેણે નાદારી નોંધાવી છે, મને એને માટે લાગતું નથી, પણ એના માંગનારા માટે ક્યા આવે છે.” લાલચંદ્રે હસેલો કંઠાડવા માંડ્યો.

“ત્યારે તમે એનો ઇતિહાસ જાણતા હો એમ લાગે છે.”

“એનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ જાણું છું. એને બાપ નથી. મા રખડેલ છે, વધારામાં મહેતી છે. સગાં-વહાલામાં કોઈ મળે નહીં. નથી મામો કે નથો કાકો ! એના ને ધારાસભામાં જઈ બેસવું છે. એને મત આપનારા મૂર્ખા.”

“એને લગભગ દસ હજાર મતે મળ્યા. તે હિસાબે આપણા ગુજરાતમાં કસ હજાર માણસો કર આપે છે એવા મૂર્ખા છે. ત્યારે પેલા નનામો પત્ર કોણે લખ્યો ?”

આ પ્રશ્નથી લાલચંદ્રનું મુખ પડી પડ્યું. એ જ સમયે એક ગ્રહસ્થ આવ્યો.

“આવો આવો, કુંદનરાય કેમ શી નવા જૂની ? તબીયત તો મજામાં છે ?” લાલચંદ્રે નવા આવનાર ગ્રહસ્થને પુછ્યું.

“તબીયત મજામાં. આપણે ખેડો પાર થયો ને ? મને કામ સોંપ્યું હોય પછી તમારે શીકર રાખવી નહીં. એવી શી મગદુર કે એ કાવે ?” કુંદનરાયે જવાબ આપ્યો.

શૈલબાળાને વહેમ પડ્યો. અત્યાર સુધીમાં બેયું તો હસે કે તે બાળા ચક્રાર, હોંશીઆર, ખંતીલી, સ્વમાન સાચવનારી, અને તીખા સ્વભાવની હતી. એક જ ક્ષણમાં તેને વિચાર સુજ્યો.

“અરે, કુંદનરાયભાઈ, આપણે બરોબર કાળ્યા. બે તમે બરોબર યુક્તિ પાર પાડી ન હોત તો આપણે હારી જવાના હતા.” શૈલબાળા ગોળગોળ ભાષામાં જ બોલી.

“લાલચંદ્રભાઈએ મને બરોબર સમજાવ્યું હતું પછી તેમાં ફેર પડે ? એમની આજ્ઞા પ્રમાણે બે જ દિવસ પહેલાં બરોબર કાર્જ થયું કે નહિ ?”

આ સંવાદ સાંભળી લાલચંદ્રને ચટપટી થઈ. બંગલાના ખીલ ભાગમાંથી કોઈ બોલતું હોય તેવો ડાળ કરી તેને જવાબ આપ્યો અને કોઈ બોલાવે છે એમ કહી જવા માંડ્યો. જતાં જતાં કુંદનરાયને કાંઈ સંજ્ઞા કરતો ગયો. શૈલબાળા જેવી છોકરીને હવે વધારે સાક્ષી પુરાવાની જરૂર નહોતી. તેના હૃદયને ડંખ લાગ્યો. તેને એમ 'થયું કે દુષ્ટ યુક્તિથી આપણે જીત્યા છીએ અને સતુલાલ મહેતા કહેતા હતા તે વાત ખરી. તેને એમ પણ લાગ્યું કે તે નનામા પત્રને ઇન્કિદારી કહાડવો જોઈતો હતો. તેમ નહીં કરવાથી જવાબદાર તો ખરા. તે જ સમયે મતપત્રિકાઓ ગણાઈ રહ્યા પછી સતુ જે બોલ્યો હતો તે તેને યાદ આન્યું. "યુવક નિડર તો ખરો-સ્પષ્ટવક્તા પણ ખરો ! તેણે આરા નીચ હુમલા કર્યા નહોતા. હાર્યો હતો પણ હામ ગુમાવી નહોતી. નેતા થવાને એનામાં સર્વ સંકેશો છે. તેમ પ્રમાણિક લાગે છે. એ ધારત તો અમારા પક્ષ સામે પણ નીચ હુમલા કરી રહેત. કોઈપણખતે પણ--ખાતગી વાનચીતમાં પણ--એણે એમ કયું" નથી." તે બબરી.

તેને 'લાલચંદ્ર-મેન્શન' માં-મોતીચંદના ઘરમાં કીડીઓ દરડવા માંડી. શીયાળાનો દીવસ હતો. ચારેક વાગ્યા હતા. તેણે બહાર જવા વિચાર કર્યો. કપડાં બદલી નીચે ઉતરી એક માણસને ગાડી બોલાવી લાવવા હજું. ગાડી આવી ને તેમાં બેસવાની તૈયારી કરતી હતી તેટલામાં લાલચંદ્ર ત્યાં દેખાયો.

"શૈલબાળા, એકની ક્યાં બચ છે ?"

"ફરવા." આટલું જ બોલી ગાડીવાળાને ગાડી ચલાવવા હુકમ આપ્યો.

લાલચંદ્ર-મેન્શન એકીસપ્તીજ તરફ આન્યો હતો. એકીસપ્તીજ ઉપર ફરવા જવાની તેની વૃત્તિ થઈ નહીં. કાંકરીઆ તરફ ગાડી હંકાવી. રાયપુર પોલીસ ચોકી મૂકી કાંકરીઆને નરતે પટણીની હવેલીની જરા આગળ તેણે ગાડી ઉભી રખાવી. ગાડીમાંથી ઉતરી તેણે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. ગાડીવાળાને પાછળ પાછળ લાવવા કહ્યું. દરવાજા બહાર ગયા પછી તેણે હેટથી સતુને આવતો જોયો. કાંઈ પણ અજ્ઞાત દારણવશાત્ તે ધીમી પડી. સતુના મુખ ઉપર હારની છાયા નહોતી. તે દૃઢ ધીમી ચાલે ચાલતો હતો.

"આપને એક સંદેશો આપવા માંગું છું. આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીને મારા તરફનો એક સંદેશો આપશો ? ઉપકાર માનીશ" સતુએ નમસ્કાર કરતાં કહ્યું.

"એ સંદેશો આપ લખીને એમને પોરટદ્વારા મોકલો તો ? અથવા આપના કાંઈ વાલુદર સાથે મોકલો તો ?"

"એમ બને એમ નથી, કારણ આપે પણ એ સંદેશો જાહેરો લેખ્યો. સંદેશો એટલો જ છે કે મેં પેલા નનામા પત્રનો લેખક બોળી કહાડ્યો છે. મારી પાસે જેમી પુરાવા છે. એમને અવકાશ હોય ત્યારે બતાવવા તૈયાર છું. એમને એટલું બધું

હંદેવાનું છે કે મારો દુશ્મન કાળો નથી. ઇશ્વરે તે સમયે એક ચુકિત સુન્નડી તેથી હું કાળો છું અને દુશ્મન હાર્યો છે. જો કે તેનીસ મતે હું હારી ગયો પણ તેથી મને હર્ષ-શોક નથી. મારો દુશ્મન એમ માનતો હશે કે એક બે દિવસમાં હું નાદારી નોંધાવીશ; પણ તેમ નથી.” આટલું બોલી તે આગળ ચાલવા માંડ્યો.

શૈલબાળા તેના બોલવાનો ભાવાર્થ સમજી ગઈ પણ તે શું કરવા એ રસ્તે આવી હતી તેની તેને સમજ પડી નહીં. જાણે કંઈ થઈ રહ્યું છે એમ જાણી તે પાછળ આવતી પોતાની ગાડીમા બેસી ગઈ અને એકીસત્રીજ તરફ વાળવા હુકમ આપ્યો.

બીજે જ દિવસે શૈલબાળા અને અમરનાથ મુંબાઈ ગયાં. શૈલબાળાની સતુના સંદેશા સંબંધી વાત જ નહીં. ગમે તેટલી તો પણ હિંદી બાળા-મુરબીને એવો સંદેશો કેમ અપાય? મુઆઈ ગયા પછી શૈલબાળા સાધારણ ઉમંગમાં આવી. છુટકારાનો દમ એવો.

આ બાળુ સતુની ધારણા પ્રમાણે બધું થયું હતું. તેને દુશ્મનના પ્રયત્નો ફાટ ગયા હતા. મોતીચંદ પૈસાનો ગુલામ હતો તેથી લાલચ દેને વધુ પૈસા મળ્યા નહીં. લાલચ દેને હરીફાઈનું કારણનું બંધ કરવું પડ્યું. હવે બન્નરમાં સતુનો કોઈ હરીફ નહોતો. પોતાની મીલકત કાપડ મરજીમાં આવે તેમ વેચતો ગયો. પરિણામે બન્ને ભાગીદારોએ ઘણો સારો નફો મેળવ્યો.

સતુએ બંગલો બદલ્યો. શાહીબાગ તરફ એક સારો બગીચો લીધો. બંગલાને શોભાવવા ઉમદા ફરનીયર વગેરે લઈ આવ્યો. વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાની તરફેણમાં હતો તેથી થોડા વધુ પૈસા ખર્ચીને પણ હિંદી ચીજ લાવતો. પોતાની માતા ક્યારે આવશે તેની રાહ તે જોયા કરતો હતો.

પાછો બીજો પત્ર લખ્યો. પોતાની સારી સ્થિતિ વર્ણવી અને તે ઉપરાંત જાણાવ્યું કે ધરમાં એકલવાયું લાગે છે માટે તમે જલદી આવો. એણે ઘણાં વિનવણાં લખ્યાં અને અમદાવાદ આવવા પાછો આગ્રહ કર્યો. બન્નેની મદદથી શોધબોળ પણ ખરોખર થશે એમ લખ્યું.

થોડે દિવસે દુસુમનો પ્રત્યુત્તર આવ્યો. આવશે એમ જાણાવ્યું હતું. સતુના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. માતીના સંકારના ઉમંગમાં પડી ગયો.

“ સતુભાઈ, આટલો બધો ઉમંગ શેને માટે ? ”

“ મારાં માતૃશ્રી આવવાનાં છે. ”

“ તમારાં પત્નીશ્રી આવવાનાં હોય એવો ઉમંગ લાગે છે. ”

“ તે પણ આવશે. કાલે માતૃશ્રી આવે છે અને પછી તે પણ આવશે. ”

“ કાલે કેટલા વાગે માતૃશ્રી આવવાનાં છે ? ”

“ રાતની ફાસ્ટમાં-લગભગ આઠ વાગે. ”

સત્તુને તે દીવસે હંધ આવી નહીં. અમુક મારી ખાને ગમશે કે નહીં-અમુક સાદ લાગશે-તેના વિચારમાં તે નવા બંગલામાં આમથી તેમ ફર્યા. છેવટે હંધી ગયો.

ખીજે દિવસે સાત વાગ્યામાં સત્તુ સ્ટેશન ઉપર ગયો. મોટર તો પોતાની હતી પણ સામાન માટે એક ખીજ મોટર પહેલેથી ભાડે ફરી રાખી.

દરેક ક્ષણ તેને આફરી લાગતી હતી. સ્ટેશન ઉપર આમથી તેમ આંટા મારતો હતો. સ્ટેશન માસ્તરને પૂછી જોવાથી ખબર પડી કે ટ્રેન અડધો કલાક મોડી છે. મનમાં સ્ટેશનવાળાને ગાળો દેવા માર્યા. એટલામાં કામદાર મંડળના વાવટા સાથે સો માણસનું ટાળુ લેયું. સૌથી આગળ નાચાલાલ ચાલતા હતા.

“ નાચાલાલ, આ શી ધમાલ ? ”

“ તમરાં માતૃશ્રીનું સ્વાગત! કામદાર મંડળને ખબર પડી તેથી તેઓ આવ્યા. ”

“ આટલા માટે કાલે ટ્રેનનો ટાઇમ પૂછતા હતા ? ”

“ આટલા માટે. જુઓ ટ્રેન આવે છે. ”

ટ્રેન આવી. કુસુમ ઉતરી. સત્તુ તેને ભેટી પર્યો. કામદાર મંડળે સત્તુની જ્ય ઘોષણા ફરી. કુસુમની આંખમાંથી હુપ્પાશ્ચુ સર્યા. તેના સુખ ઉપર નવીન તેજ દેખાતું હતું. સાધારણ આધેડ વયની યશ હતી. પણ અત્યારે તો નવયૌવના જેવી લાગતી હતી. કામદારો સરખસના રૂપમાં ગોઠવાઈ ગયા--કુસુમને અપૂર્વ સ્વાગત મળ્યું.

સત્તુ અને કુસુમ તેમની મોટરમાં ગોઠવાયા. બન્નેના હૃદયમાં એટલો હૃષ્કો હતો કે કોઈ ખોલી શક્યું નહીં. છેક ઘેર સુધી મોન જ રહ્યું.

ઘેર જઈ, સત્તુએ પોતાની માતાને બધો બંગલો દેખાડ્યો. પછી સરખસે રૂઝ લીધી. જતાં જતાં ‘ સત્તુભાઈની જ્ય ’ બોલાવી.

“ સત્તુભાઈ, આ સ્વપ્ન કે સાચું ? શું આ તારો બંગલો અને તારો સરસામાન ? એક લક્ષાધિપતિને શોભે એવો બંગલો છે. ”

“ બા, હું હવે એક લક્ષાધિપતિ છું. ને આપણી મીઠ છે મારી અને હીરાચંદની જ ! તેમાં કોઈ શેર હોટ્સર મળે નહિં. વધારામાં પેલા લાલચદે મને ઉખેડી નાંખવાના ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ ફાળ્યા નહીં; પણ કશ્વરકૃપાથી મને વધુ ફાયદો થયો. ”

“ ભાઈ, તું જીવતો રહે અને સુખી થા. પણ હવે આપણે બરોબર શોધ ચલાવવી જોઈએ. ”

“ હા, મારા પિતાજીને શોધી કહાડવા જોઈએ. બા, તું ત્યારે ટ્રેનમાંથી ઉતરી ત્યારે મને એમ થયું કે, જો બરોબર તારી સંભાળ લેવાય અને મારા પિતાજી હોય તો તું એક સુંદર યુવતિમાં બને. એટલું જ નહીં પણ સંબાદનાં સિંહિત ભૈતમાં અને

તારામાં ફેર દેખાય નહીં. એ દૃશ્ય ન્યારથી મેં જોયું છે, ત્યારથી મારા પિતાજીને શોધી કહાડવા વધુ વેગથી પ્રેરાયો છું.”

જમવા વખત થઈ છે એવી નોકર તરફથી વરધી મળી. બન્ને જમવા ઉઠ્યાં.

“સતુભાઈ, ભટનો ખર્ચ શું કરવા રાખે છે ? હું જ તારે માટે રાંધીશ. જે ત્રણ જણનું રાંધવામાં શું ? વધારામાં આપણે હાથે જે ભતની રસોઈ બનાવીએ તે ભતની રસોઈ ભટથી બને ?”

“બા, એમ નહીં ચાલે. હું તને સુખી કરવા માંગું છું. ભૂત તો રહેશે જ.”

જમતાં જમતાં બન્ને જણને હર્ષ થતો; જે કે બન્નેનો જુદા પ્રકારનો હર્ષ થતો હતો. ઘણાં હર્ષને લીધે કોઈ જમી શક્યું નહીં ! જમતી વખતે પણ બન્ને મુંઝાં જ રહ્યાં હતાં.

“બા, હવે તારા દીવાનખાનામાં બેસીને વાતો કરીશું.”

“જે દીવાનખાનાની શી જરૂર ? મારા અનુભવમાં તો મેં જે દીવાનખાના સાંભળ્યાં નથી.”

“બા, સાધારણ મનુષ્યના ઘરમાં એક જ દીવાનખાનું હોય, પણ આપણા જેવાના ઘરમાં જે દીવાનખાનાં ભેઈએ. જે મને કોઈ મળવા આવ્યું હોય, તેજ સમયે જે તને કોઈ મળવા આવે તો પછી બધાને ક્યાં બેસાડવા ?”

“ગમે તે ચોરડામાં બેસાડાય.”

“ના, બા, એમ ન બને, ટેવ પડશે ત્યારે આટલા ચોરડા પણ તને થોડા પડશે.”

આ પ્રમાણે હર્ષગોષ્ઠી ચાલતી હતી, તેટલામાં હિરાચંદ આવ્યા.

“કેમ, બા, આવી પહોંચ્યાં ? હાઈ થયું. સતુભાઈને એકલવાયું લાગતું હતું. ચોપ્રીસના કામને લીધે મારાથી રટણને અવાયું નહોતું. આ બહોજલાદી સતુભાઈની મગજશક્તિને આભારી છે. જે એમણે એક થોજના શોધી કહાડી હોત નહીં તો ક્યાંતો દીવાની જેલમાં હોત કે ક્યાં તો નાદાર થયા હોત.” હિરાચંદે આવકાર આપતાં કહ્યું.

“હિરાચંદભાઈ, હવે સતુભાઈ માટે વહુ શોધી કહાડો. તેના વગર ઘર શૂન્ય લાગે છે.”

“ખરી વાત છે. મને પણ એમ લાગે છે. હું પણ તમને તે જ કહેવાનો હતો.”

“બા, બધું ધીમે ધીમે થશે. પહેલાં તો મારા પિતાજીને શોધી કહાડવા ભેઈએ.”

, થોડી ધણી વાતો કરી હિરાચંદ ગયા.

‘ પાછાં મા-દીકરો એકલાં પડ્યાં. બન્ને કંઠાળેલાં હતાં. પણ કોઈને સુવાસુ મન થતું નહોતું.’

“ભાઈ, વધુ તો શોધી કહાડવી જોઈએ. મેં તો લગભગ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી તારે લાયક કન્યા હું શોધી શકું એમ નથી. આપણા જે જણ વચ્ચે એવું કોઈ નથી કે કોઈની મારફત વાત થાય. સરમાવાની જરૂર નથી. તું ભણેલો છે અને ઈશ્વર કૃપાથી ધનવાન પણ થયો છે. હવે પત્નીવાન અને પુત્રવાન થા એટલે બસ.”

“બા, મેં તને કહ્યું ને કે મારા પિતાજીને મળ્યા પછી ?”

“બન્ને કાર્ય સાથે કરવાનું. કન્યા તો શોધો ! લગ્ન પછી કરીશું.”

“જો એમ હોય તો મારા મનમાં એક કન્યા ખેડી છે.” એમ કહી સતુએ તેની માતાના કાનમાં કાંઈ કહ્યું.

“એમ ? જો એની કન્યા મળે તો ઘણું સારું. પણ એ મળશે ?”

“બા, મળશે. તારી સલાહ હું ભૂલી ગયો નથી. તે ‘મને એક વાર એમ કહ્યું હતું કે ‘ઉતાવળા સો બાવરા, ધીરા સો ગંભીર.’ બધું મળી રહેશે. તે શિવાય બીજી કન્નમાંનો વિચાર કરવાનો નથી.”

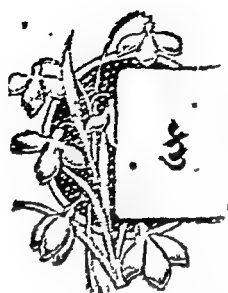
“ત્યારે ‘પરણું તો રાજની, કુંવરી, નહિ તો ધા કુંવારો નહું’ એવી વાત છે.”

“હા, એવી જ વાત છે.”

“ઈશ્વર આપણને મદદ કરશે. સત્ય તરશે. તને જે ગમ્યું તે મને ગમ્યું. જે તારા શત્રુ તે મારા શત્રુ--તારા જે મિત્રો તે મારા મિત્રો. પણ ‘તે’ અમહાવાદ આવે ત્યારે મને ખતાડજે. મને જોવાની આતુરતા વધી ગઈ છે. મને ખાત્રી છે કે તારા ધાર્યા પ્રમાણે થશે જ.”

ભવિષ્યના ભણકારા

સુમના આવવાથી સતુમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. અત્યાર સુધીનો વિચારવંત સતુ જરૂર આનંદી સતુ બન્યો હતો. સાંજના મીઠાથી થેર જતી વખતે તેનામાં ઉત્સાહ દેખાતો હતો.

હુમ માટે સતુએ નવાં કપડાં લેવા નિર્ણય લીધો. એક દિવસ તેને સ્વદેશી વસ્તુભંડારમાં લઈ ગયો. મહારાના સેવા, બનારસી સાડીઓ અને કલકત્તાના છાંયલો પસંદ કર્યાં. બે ત્રણ નંગ તો ૩૦૦-૩૦૦ નાં હતાં. હુમને આનાકાની હતી. તેણે કહ્યું, “ મારા જેવીને શોભે નહીં. ”

“ કેમ ન શોભે ? તું વિધવા છે ? ”

“ ત્યાં સુધી તારા પિતાજીને પત્ની મળે નહીં ત્યાં સુધી આવાં કપડાં મને શોભે નહીં. ”

“ મારો અંતરાત્મા એમ કહે છે કે મારા પિતાજી હયાત છે. અને તે એક મહા પુરુષ છે. આપણને મળશે એ વાત પણ ચોક્કસ છે. તું નિશ્ચિત રહે. ”

• સતુએ સાડીઓ લીધી. પૈસા ચુસ્તી થેર આયાં.

સતુનાં મનમાં કંઈ ખટકતું હતું એમ લાગતું. એના મુખનો કોઈ અભ્યાસ કરે તો એમ લાગે કે તેના મુખ ઉપર મુખ અને હાથ એમ બંનેનાં આવરણો દેખાઈ તે નનામો હતો તે એને બહુ ખટકતું હતું. પણ પિતાજીને ક્યાં શોધવા ? બે બે વડી ધારાસભાનો સભ્ય ચુંટાયો હોત તો દીદી-સીમલા-મુંબાઈ વિગેરે મોટા શહેરોમાં જઈ રાહત અને તપાસ કરી રાહત.

તેજ પ્રમાણે તે શૈલબાળાને ભૂલી ગયો નહોતો. તે એના મગજમાં રમ્યા જ રહી હતી. તે ઘણી વાર બેસતો, “ શૈલબાળા જેવી હંસલી લાલચંદ જેવા કારને પનારે પરશે ? લાલચંદ કોણ ? એક પૈસાદારનો છોકરો. બ્રીટીશના રાજમાં એક ભંગી ને થેર પણ પૈસો હોઈ શકે છે. કેટલાક દારવાળા ભંડારીને ત્યાં લાખો રૂપિયા દોર્યા છે. પણ શિક્ષણમાં-રૂપમાં-રીતભાતમાં-લાલચંદનું ક્યાં સ્થાન ? શૈલબાળા ભણેલી બહેલી પણ ખરી. રૂપ-રીતભાત-આચારવિચાર-સમાન ? બે વચ્ચે કેટલો તફાવત ?

હું બાઈના કિનારાનો દરિયો પુરાય પણ આ બે વચ્ચે તો આખો અરબી સમુદ્ર તે કેમ પુરાય ? ત્યાં સુધી હું મારા પિતાજીને યોધો કહાડું નહીં--ત્યાં સુધી હું સમાજ અંદર માફ રથાન રથાપી રાહું નહીં; ત્યાં સુધી એ કેમ સંભવે ? ધારાસભામાં જઈ જાયો હોત તો અડધો પણ ફેર પડત ! એકડું પુરવાય મામ દરી રાકે છે કે સાથે નાહી પણ લેઈએ છે ? પિતાજીનો સાક્ષી તાર અને શૈલનું બચવું એ બન્ને હુધે છે પણ પ્રયત્નમાં પાછી પાની દરવી નહીં. ”

લાલચદે મોઢેલા નામા પત્રના સંબંધમાં પણ તેને અવનવા વિચારો આવતા. તે હુધે પણ સહ બૂલ્યો નહોતો. લાલચદેનો દેવાદાર (!) પોતાને કહેવતો અને તે રેડું પતવવા રાહ લેતો હતો. આખા શહેરમાં તે નનામા પત્રના લેખકની બાજુ યઈ ગઈ હતી. વ્યાપારીઓ તેમજ વહુકરો એમ માનતા હતા કે સહ તે રેડું ચૂકવ્યા વગર રહેશે નહીં.

મહંમદાલીની ધમાક પછી અમરનાથ અમદાવાદ ગયા જ નહોતા. શૈલબાળાને જવાનું મન પણ નહોતું થતું. જેમ સહ શૈલબાળાને સંભારતો હતો, તેમ કાંઈ વિચિત્ર દારણને લીધે શૈલબાળા પણ સતુને સંભારતી હતી. લાલચદે અને અમરનાથે તેની વિરૂદ્ધ ધણા કાન બંધેયા હતા--શૈલબાળાએ તેના હિતની વિરૂદ્ધ ધણા મતદારોને ફેરવ્યા હતા અને એક રીતે તે તેના પિતાનો પ્રતિરોધી હતો તો પણ તેના હૃદયમાં કોઈ વિચિત્ર ભાવની શામળી હતી. જેમ જેમ તે લાલચદેનો વિચાર કરતી જેમ તેમ તેના પ્રત્યે ધિક્કાર વૃત્તિ વધતી હતી. એક વાર અમરનાથે અમદાવાદ જઈ શૈલચદેને ત્યાં ઉતરના શૈલબાળાને જણાવ્યું, ત્યારે કોલેજના બદાને અમદાવાદ જાયી જ ના હતી.

હુંડગીની ધમાક પછી, નનામા પત્રના લેખકની બાજુ યયા પછી અને તેના કાંઈ હુમલા હોવા છતાં પણ તેની આર્થિક સ્થિતિ ધણી સારી હોવાથી સતુને સમાજમાં તેમજ સરકારમાંથી આમંત્રણ મળતાં. એક વાર કુસુમને સહી સમાજના નાર્થિક સભેલ વખતે પ્રમુખરથાન સ્વીકારવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું.

તે સમયે હુંબાઈની ધારાસભામાં એક જગ્યા ખાલી પડી. સતુને આમંત્રણ અપાયું. તેને ના હતી. કુસુમને ખબર પડી ત્યારે કુસુમ, “અનુભાઈ, હું કરવાને ના હતી ?”

“જરૂં તો વડી ધારાસભામાં, નહિ તો અ બહે ધારાસભામાં જરૂં જ નથી. ”

“અત્યારે ત્યાં ભ અને પછી વખત અ બહે હીકહીની ધારાસભામાં પણ જાયો. હુંબાઈની ધારાસભામાં જવાથી થોડો અનુભવ મળશે. ”

“મારે ત્યાંનો અનુભવ જેવો નથી. ”

“હુંબાઈની ધારાસભામાં જઈશ તો પ્રધાન તારો અવસર મળશે. ”

“મારે સરકારી નોકરી જોઈતી નથી. મારે પ્રધાન થવું નથી.”

“પ્રધાન તે સરકારી નોકરી એમ મેં સાંભળ્યું છે. ધારાસભા સંબંધી મેં પણ થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. પ્રધાન ધારાસભાને જોખમદાર છે: સરકારને જોખમદાર નથી.”

“પણ ધારાસભા વિલાયતની પાર્લામેન્ટને જોખમદાર છે. ધારા કે તું કહે છે તેમ હોય; પણ પ્રધાનની નીમાણું કે કોણ કરે ?”

“ગવર્નર કરે--પણ જે સભ્ય ધારાસભામાં વધુ મત ધરાવતો હોય તેને જ પસંદ કરવો પડે. ગવર્નરની મરજીમાં આવે તેને પ્રધાનપદ ઉપર બેસાડાય નહીં. તેમ જો તારા જેવા સારા માણસો પ્રધાનપદ સ્વીકારે નહીં તો ગમે તેવા પેસી બચ-તેના કરતાં તું જે તો શું ખોટું ?”

“તું પણ મવાળના જેવી વાત કરે છે ! હું મવાળ નથી. તેમ જ્યારે મને પ્રથમ જોઈ મળી ત્યારે મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે નોકરશાહીનો સંગ કરવો નહીં. જ્યાં સુધી અત્યારની નોકરશાહીનો અમલ ચાલે છે ત્યાં સુધી હું પ્રધાનપદ સ્વીકારવાનો નથી. પ્રધાનપદ લીધું પછી સરકારનો મોહ વળગે ! પણ અત્યારે તેનો સવાલ જ નથી. કારણ પ્રધાનની જગ્યા ખાલી નથી.”

“પ્રધાનપદ લીધાથી સરકારનો મોહ શું કરવાને વળગે ? એટલો તમારા મન ઉપર કાબુ નથી ? અને જો એવા થોડા પણ મનુષ્ય ન હોય તો આપણે સ્વરાજને લાયક ખરા ? પણ તું કહે છે કે પ્રધાનની જગ્યા ખાલી નથી પછી આ સંવાદ શું કરવા ? પણ સત્, હવે વહુ લાવવી જોઈએ. પેલી શૈલખાળા અહીં આવે તો તું મને બતાવીશ ?”

“કહે છે કે તે થોડા દિવસમાં આવવાની છે.”

“અહીં આવવાની છે ? મને જરૂર બતાવજે. હું એની સાથે વાત કરી જોઈશ. મને મળશે ?”

શૈલખાળાને આવવાના સમાચાર સાંભળી સવુની માતાને અવલુંનીચ આનંદ થયો.

“સવુ મને એક શંકા આવે છે. તારા પિતાજી બારીસ્ટર થયા હશે. ધાર કે તું એને શોધી છાડે, પણ તે લગ્ન નાકચુક્ર તો નહીં બન ? આપણને મદદ કરનાર કોણ ? ગોર પણ તેનો જ અને સાજન પણ તેનું જ ! અથવા એમ પણ કહે કે તે કાયદેસરનું લગ્ન જ નહોતું !”

“કાયદેસરનું લગ્ન ન હોતું એમ તો એનાથી નહીં કહેવાય. કારણ જો એમ કહે તો એની કુજેલી થાય. સમાજ એમ કહે કે એણે એક અજ્ઞાન બાળાની અબંધ પૂંટી ! લગ્ન જ થયું નથી એમ કહે અથવા બણે બાળતો જ નથી એમ કહે.”

“ ગમે તેમ હોય પણ આપણે એને શોધી કઢાડવા નોંધએ. ને એ ના કબુલ નેય તો વંણી એની ફરજતી ! ”

“ બધું મારી ધ્યાનમાં છે. શીકર કરીશ નહીં. ”

આ વાતને થોડા દિવસ થઈ ગયા હશે. એક જગ્યાએ સંમેલન હતું. ત્યાં સત્તુ પણ ગયા હતા. લાલચંદ અને તેના મિત્રો પણ હતા.

“ સત્તુભાઈ, તમે સાંભલ્યું કે આપણા પ્રતિનિધિને હાઈ કોર્ટની જજશીપ મળી ! પાછું ચુંટણી થશે. તમે ઉભા રહેશો કે નહીં ? ”

“ આપના બધાની આજ્ઞા હશે તો તેમ કરીશ. ને આપ મને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા માગતા હશે તો આપની સેવા કરીશ. ”

આ વાત આવતી હતી તેટલામાં લાલચંદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

“ આ લાલચંદ શેઠને ખબર હશે. ”

“ શી ? ”

“ કહે છે કે અમરનાથ જજ નીમાયા, અને હવે તો લાલચંદ શેઠ તમારા નીમણીક (Nomination) પત્ર ઉપર સહી કરી આપશે. ”

“ અથવા નનામા પત્ર મોકલશે. ” સત્તુએ ઉમેર્યું.

બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા. લાલચંદને કેવું લાગ્યું હશે ? વખતને અનુસરી પોતાના મુખ ઉપર કંઈ પણ દાખવ્યું નહીં અને બોલ્યા, “ હવે તમારું મંડળ ને કરે તેની સાથે મારે સંબંધ નથી; તો પાછી ચુંટણી થશે તો તેની સામે મારે કંઈ લેવા કેવા રહેશે નહીં. ને કે મને એવી લડાઈ ગમે છે. પણ ને ખાસ સંજોગ હોય નહીં તો પછી લડાઈમાં ઉતરવાનું શું કારણ ? મગતરાને મસળતાં એ સહેલી વાત છે. પણ તે બધું સંજોગવશાત. ”

સત્તુને બહુ લાગી આવ્યું. તેના લાગણી પ્રાધાન્ય સ્વભાવને એ શબ્દો ખુલ્યા. તે આવેશમાં આવી ગયા. એનાથી વગર વિચારે બોલી જવાયું, “ એ તો અભિપ્રાયની વાત થઈ, મગતર કોણ તે એક વ્યક્તિ નક્કી કરી શકતી નથી. ગમે તેમ હોય પણ નનામા પત્રના લેખક તરીકે સમાજ અને ઓળખતી નથી. તેમ જ કોઈ પણ જાતના મારા લખાણ ઉપર મને સહી કરતાં શરમ આવતી નથી; પણ ને સહી ન કરું તો શરમ આવે. જુઠા આલેપો મુઠી કોઈને હેરાન કરવા મારે ધારાસભીની જરૂર પડતી નથી. હું કોઈની પીઠ પાછળ ધા બરતો નથી. ‘ છાતી સરસી ’ લડાઈમાં હું માનનારો છું. બાળી પ્રદાનથી લડાઈ લડતો નથી. લડાઈમાં પશ્ચ પ્રમાણીકતા અને સંસ્કૃતતાના મારા લક્ષણો નહીં થતાં નથી. ”

“ શું, હું પીઠ પાછળ ધા કરનારો છું ? ”

“ તે તમે તમારા અંતઃકરણને પુછી જુઓ. હું તો મારી વાત કરું છું. ”

“ મારે પીઠ પાછળ ધા કરવાનું કારણ ? ”

“ જો તમે તેમ કરતા હો તો એક જ કારણ હોઈ શકે. પ્રમાણિક આખનું તેજ તમને સરભાવતું હોતું જોઈએ. ”

“ આ તમે વગર વિચાર્યું જોલો છો પણ તેને માટે તમારે પસ્તાવું પડશે. ક્યારે કમના ફળ ભોગવવાં પડશે. ” આટલું જોલતાં જોલતાં લાલચે શરસાથી ધ્રુજવા મંડીયા.

લાલચ અને સતુ ઘણીવાર મળ્યા હતા પણ કોઈ દિવસ વાતચીત કરી નહોતી. આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. “ પ્રથમ આસે મક્ષિકા ’ જેવું થયું. અંતઃકરણ થી બંને લડીને જુદા પડ્યા. દુશ્મન તો હતા જ; તેમાં દુશ્મનાવટ વધી. દુશ્મનાવટનું પ્રથમ પગરણ પૂરું મંડાયું. ”

સતુના સ્વભાવ પ્રમાણે તેને લાગી આવ્યું. જરા હક્કાર્ય થઈ એમ લાગ્યું. તેને એમ પણ થયું કે લાલચ તેને હેરાન કરવા વધુ નીચ પગલાં લેશે અને દુશ્મનાવટ વધારશે. કટોકટીના સમયે ઈશ્વરની મદદથી તેને યુક્તિ સુછ આવી અને તે બચી હતા તે સાંભરી આવ્યું. ભવિષ્યમાં કંઈ વિચિત્ર બાજુ રમાશે એમ લાગ્યું—તુકાણમાં ભવિષ્યના ભણકારા વાગ્યા.

તે જ સમયે શૈલબાળાને વિચાર આવ્યો. એ જાણે તો શો વિચાર કરશે ?

થોડી વારે સંમેલન વિખેરાયું અને સતુ પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. મોટરમાં બેઠો હતો પણ હવામાં હડતો હોય એમ લાગ્યું.

ઉપરના પ્રસંગ પછી થોડાં જ દિવસે પેપરોમાં વાંચ્યું કે અમરનાથને હાઈ-કોર્ટના જજ નીમવામાં આવ્યા અને તેને લીધે તેણે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું. બીજે દિવસે પંદરેક માણસનું એક ટોળું સતુના બંગલા આગળ દેખાયું.

“ સતુભાઈ, આપે સમાચાર જાણ્યા તો હશે. ખાલી પટેલી જગ્યા માટે આપ હમેદવાર થાઓ એવી અમારી વિનંતિ છે. અમારું આમંત્રણ સ્વીકારશો ? ”

“ તેને માટે મારી ના નથી. આપના આમંત્રણ માટે આપને ઉપકાર મારું છું; પરંતુ તે વખતે જેમ નનાયા પત્રથી આપણામાંનાં પણ ઘણાં દોરવાઈ ગયા હતા તેમ આ વખતે નહીં થાય તેની શી ખાત્રી ? ”

“ આ વખતે એવો નીચ હુમલો થશે ? લાલચને આ વખતે કંઈ ખાસ હિત હોય એમ લાગતું નથી. ”

“હું કાણું નહીં તે જ હિત ! એણે મારી સામે લડાઈ બંહેર કરી છે તે વાતની ખંખેર તો હશે. હું દુરમન, માટે મારો પ્રતિસ્પર્ધી તે એનો વડાલેશી !”

“ગઈ ગુજરી વાતને સંભારવાથી શો ફાયદો ? અમે તો તમને મદદ કરવા માગીએ છીએ. અમે તનં અને મનથી મદદ કરીશું—તમે હિલા રહેશો ? લડશો ? તમારે અમારું માન રાખવું પડશે.” એક વણકરે કહ્યું.

“ત્યારે તમારો આટલો બધો સ્નેહ છે તો મારાથી કેમ ના હેવાય ? તમારું આમંત્રણ સ્વીકારતાં મને આનંદ થાય છે. મારો પ્રતિસ્પર્ધી કોણ તે ખબર છે ?”

“ના, તે ખબર નથી. પરંતુ અમરનાથ કોઇને બીજાએ એમ સંભળાય છે.”

“કોઈ બહારનો આવે તો ફાવશે નહીં. અમરનાથ અહીં આવી ગયેલા હતા તેમ જ તેમણે આઈ. સી. એસ. ની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું તેથી લોકને થોડો ભાવ હતો. વધારામાં કેટલોક કારણોને લીધે લાલચેના કુટુંબે મદદ કરી. સૌવખાળાએ પણ ઘેર ઘેર ફરી ઘણા મતદારોને ફેરવ્યા.”

“સૌવખાળાંનું નામ સંભારવાથી તેને જરા ક્ષોભ થયો.”

“આ વખતે તે કોઈ ફાવે નહીં.”

“ત્યારે અત્યારથી જ આપણે આપણા કામ કરનારાઓની સલાહ આપવા સમિતિઓ નીમવી બેઠાએ. આ વખતે આપણે પધ્ધતિસર કામ લઈએ. એક સમગ્ર સમિતિ નીમીએ; પછી જિલ્લાવાર જિલ્લા સમિતિ નીમીએ. તેમ કરવાથી આપણને વધુ ફાયદો થશે. આપણા કામદારોની પણ પ્રત્યેક તાલુકામાં સમિતિ છે. આપણી સમિતિ તે સમિતિ સાથે સહકારથી કામ લે.”

થોડા દિવસે સમાચાર આવ્યા કે અમરનાથ અને મુકુંદરાય મહેતા બારીસ્ટર અમદાવાદ આવનાર છે.

“બા, પેલા અમરનાથ અહીં આવનાર છે.”

“એ તો જજ થયા અને હવે અમદાવાદમાં બાવી ભાષણ કેમ આપી શકે ?”

“હજી જજની જગ્યા સંભાળી નથી. ત્યાંની ખુરશી ઉપર બેસે ત્યાં સુધી ભાષણ આપી શકે. એની સાથે આવનાર મુકુંદરાય મહેતા બારીસ્ટર મારો પ્રતિસ્પર્ધી છે.”

“મુકુંદરાય મહેતા ?” તે બબડી; “તે કોણ બાલણ છે ? એની ઉંમર કેટલી હશે ? ૪૪-૪૫ વર્ષની હશે ?”

“મેં એને જોયા નથી, ઉંમર તો આશરે એટલી હશે. પણ બા, વિચારમાં કેમ પડી ?”

“કંઈ નહીં. સાધ.”

“ ત્યારે તું એમના સાપણમાં આવીશ ? ”

“ ના, મારે ભાષણમાં આવવાની હાંક જરૂર નથી. પણ પેલી શૈવજીવિ આવવાની છે ? ”

“ તે ખરું નથી; પણ આવે તોએ તને કેમ મળી શકે ? ”

“ તેની તારે પડ્યાત છે ? હું એને બોલાવીશ અને તને મેળવી પણ આપણ મારે તો એના જેવી વહુ લેઈએ છીએ. ”

બીજે દિવસે અમરનાથ અને મહેતા આવવાના હતા. સતુ રોડેને ગયા હતા.

“ હવે, શ્રી સતુવાત્ર જુદા. ખુશીમાં તો છેને ? આપને મળવાથી વધુ આનંદ થયો. ” ત્રેનમાંથી ઉતરતાં અમરનાથે સતુને બોલાવ્યો, તલે પહેલાં સંજ અન્યું જ નથી એવી રીતે અમરનાથ વર્ત્યા.

સતુની ડાબી બીજ જગ્યાએ હતી. શૈવજીવાણે પણ ત્રેનમાંથી ઉતરતાં એના હાથમાં ધણકારા થતા હતા.

“ મને પણ આનંદ થયો. આપ ન્યાયનુર્તિ થયા તેને માટે મારી મુબારકબાદ. ”

“ તમારો શુભેચ્છા માટે ઉપકાર માનું છું. આ મારા મિત્ર મુકુંદરાય મહેતા અને તમારા પ્રતિસ્પર્ધી ! મને આશા છે કે એ સીધી પ્રમાણીક લડત લડશે. ”

“ મને લીધે રહે છે કે મને તમારા અન્નેના જેટલા અનુકૂળ મંત્રોગો મળે નહીં. તમે તો અહીંના લોકપ્રિય નેતા છો-હું અજ્ઞ થું. વધારામાં જિવસે દિવસે ગર્ભશ્રીમંત લોક તરફ સમાજનો આલુગમે વધતો જાય છે. તેન કતાં પણ હું અપરે એટલું હતું કે ચુંટણીની ધમાકમાં આપણા રાજદ્વારો કાર્યક્રમ ઉપર જ લોકો અંગત દુમલા થવા લાગ્યા નહીં. આપનો સાથે જોગબાણ થયું. તેથી આપને ઉપકાર માનું છું; અને મને આશા છે કે ચુંટણીને અંતે પણ આપણે મિત્રોજ રહીશું. ” શ્રી. મુકુંદરાયે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા.

“ જો આપણી મિત્રતામાં વિન આવશે તો તેને માટે હું જોખમદાર દોષદ નહીં તેની ખાત્રી આપું છું. તેમ કતાં એટલી ખાત્રી આપું છું કે હું જીતીશ. ” સતુએ ક્યું.

“ શૈવજીવાણે બહેન જો મારે માટે સત એકલા છે તો ? ” મુકુંદરાયે પૂછ્યું.

“ અને આપ એમ કહેો ? આપને મારી નફા વિનંતિ છે કે આ વખતે આપ આ ધમાકથી અલગ રહેશે અને જો ધમાકમાં પડશે તો આપનું માન સુધવડે નહીં. મતદારો, હવે મને, મારી રીતે જોગબે છે અને આપનું ક્યું કોઈ માનશે નહીં. ” સતુએ શૈવજીવાણે તરફ વળી પોતાના કંઠગર કહાડ્યા.

“ તેમ છતાં પણ લે મુકુંદરાયકાકા? મદદ કર તો આપને ખોટું લાગશે ? ”

“ મને ખોટું લગાડવાનો અધિકાર ? આપનું માન સચવાય તેને માટે સુચના કરું છું. પણ હું આપને વિનંતિ કરું કે મને મદદ કરો તો ? મને મદદ કરશે તો હું આપનો ઉપકાર માર્ગ શ. એટલું જ નહીં પણ આપને ચશ મળશે. ” સતુથી બોલી જવાયું.

“ લે શૈલબાળા બહેન આપને મદદ કરે તો મારે વળતી દેને જ મુંબાઈ જવું જોઈએ. ” મુકુંદરાયે કહ્યું.

“ ચાલો, હવે જઈશું ? ” મારા મિત્રના આપ પ્રતિરૂપધીં છે તેથી આપને ફતેહ મંદી શકું એમ નથી તેમ છતાં આપને મારી વિનંતિ છે કે ગઈ શુજરી વાત જવા દો. ઈશ્વર તમને મદદ કરશે. ” અમરનાથે જતાં જતાં સતુને નમસ્કાર કરતાં કહ્યું.

“ આપને અતુકુળતા હોય ત્યારે આપની સાથે વાત કરવા માગું છું. મારા પ્રત્યે જે કાનસંભરણી થઈ છે તે સખંધમાં વાત કરવા માગું છું ” સતુએ શૈલબાળા તરફ નમ્રતાપૂર્વક વળી કહ્યું.

“ મારા પિતાજી સામે પણ આપના મનમાં જે અણગમે છે તે દૂર કરીશ. ” શૈલબાળાએ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું.

આ બે હૃદયોમાંથી કોણ લોહ હૃદય અને કોણ લોહચુંબક હૃદય તે સમજવું નહોતું. પણ એટલું ચોક્કસ દેખાતું હતું કે બન્ને એક બીજાથી આકર્ષાતાં હતાં.

“ બા, તે શૈલબાળા આવી છે. સ્ટેશને મળી હતી. ”

“ એમ ? હું એને ચોક્કસ મળીશ. વહુ વગર મને એકલવાયું લાગે છે. પણ જ્યારે તારી આંખમાં નવીન તેજ દેખાય છે તેવું શું કારણ ? ”

“ બા, મને એમ લાગે છે કે આ વખતે હું ધારાસભાનો સભ્ય થવાનો જ... ”

“ અને પછી શૈલબાળા સાથે લગ્ન પણ થવાનું જ. ” કુસુમે પાકપૂર્તી કરત

પેટાચુંટણી

“ જી જી; મતદારોને મળવાનું કામ શરૂ થયું ? મને હરાવશો ? ”

“ જી, જી; ના હજી મતદારોને મળવાનું કામ શરૂ થયું નથી, અને એ કામ શરૂ કરવાનો વિચાર પણ નથી. આ વખતે મારે એ ધમાલમાં પરવું નથી. ગઈ ચુંટણીની વાત જુદી હતી.”

“ ત્યારે આપ અહીં રહેવાનાં ? ”

“ એકાદ દિવસ.”

“ શ્રી. અમરનાથ અહીં આવશે કે ? ”

“ ના, એઓ હવે કેમ આવી શકે ? એમણે ન્યાયમૂર્તિનો ચાર્જ લઈ લીધો.

ચાલો મોડું થાય છે. તમે સાથે આવતા હો તો આપણે થોડે સુધી ચાલીએ. મોટર પાછળ પાછળ આવશે.”

“ ચાલવાને મને વાંધો નથી.”

સતુ અને શૈલબાળાએ ચાલવા માંડ્યું. વાત વધારવા સતુએ ધણું પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેનાથી બોલાયું નહીં. કંઈક વિચિત્ર પ્રકારનો શરમ આવતી હોય એમ લાગ્યું. કેટલાએ વિચારે આઠ્યા અને ગયા; પરંતુ એક વિચારને પણ જલાએ લાવી શક્યો નહીં. તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તે નિરીક્ષણ કરતો હતો અને તેને એમ ભાસ થતો કે કરવા આવેલા લોકો વિચિત્ર દૃષ્ટિથી તેમને નિહાળતાં હતાં. સતુ અને શૈલબાળા સાથે સંભવે ?

“ તે દિવસે વસ્તુસંકરમાં જે રાખેલા હું બોલ્યો હતો તે હજી મને ખટકે છે. ઘણા જ ઉદ્વેગાર્થી રાખેલા હતા. ફરીથી ક્ષમા ચાચું છું. જો કે તે વખતે એમ બોલવાનાં સબળ કારણો હતાં, છતાં એમ બોલવું એ અક્ષમ્ય છે. તમારા પિતાએ મને કારાવાસમાં નંખાવ્યો ! એ તો તદ્દન અન્યાય જ હતો. આપે સાંભળ્યું પણ હશે.”

“ હા, તમે નિર્દોષ હતા એમ મેં સાંભળ્યું છે; પરંતુ મારા પિતાજીને શો વાંક ? તેઓ ધારાસાસ્ત્રી હતા અને તેમણે તે કરજ ખગલવી.”

“ યેન કેન પ્રકારેણ કેદમાં મોકલવાની કરજ નથી. ન્યાયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ફરીઆદીના ધારાસાસ્ત્રીની કરજ એ છે કે ન્યાય મેળવવો. નહિં કે આરોપીને

કેદમાં જ મોકલાવવો. તે જ સિદ્ધાંતને લીધે ફરીઆદીએ બધા સાક્ષીઓને બોલાવવા નોંધ્યો; વિરોધી હોય તો પણ બે કેસની માહિતી હોય તો બોલાવવાં નોંધ્યો. દીવાની દાવામાં ન બોલાવે તો ચાલે. પણ ફોજદારીમાં એમ થાય નહીં. ”

“ તમે દારાવાસમાં જઈ આવ્યાં તેથી તમને ખાસ તુકથાન શું થયું ? થોડાં દિવસ ત્યાં રહેવું પડ્યું. પણ કેટલો બધો લાભ થયો ? અત્યારે ગુજરાત ગાંડું થયું છે તે યાત ? તમારે તો મારા પિતાજીનો ઉપકાર માનવો નોંધ્યો ! ”

“ આવી રીતે પિતાજીનો પણ લેવાય ? જેને કેદમાં રહેવું પડે તેને ખબર પડે કે ત્યાંની જાંઘળી કેવી છે ? કેટલા સાધરણ બગડેલા—જુધરી રાકે એવા—વધારે બગડ્યા અને ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા પછી નીચ ધંધો લઈ બેઠા છે ? ”

“ હું તમે મારા પિતાને ઓળખતા નથી. એ કોઈને ખરાબ કરવા માંગતા નથી. તે વખતે એમને એમ ઓફસ લાગ્યું હશે કે તમે ગુનેગાર હશો. ”

“ આપના પિતાજીને હવે તો હું ખરાબર ઓળખું છું. ધારો કે તે વખતે એમ માનતા હશે પણ ગઈ ચુંટણી વખતે શું હતું ? પેલા લાલચંદે નનામો પત્ર બધાને લખ્યો ત્યારે તેઓ શું કરતા હતા ? ”

“ પોતાના કોઈ પણ લાખણમાં તેમણે તેને અનુમોદન આપ્યું નહોતું. ”

“ પણ પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો ? નનામો પત્ર સામે વિરોધ તો દર્શાવવો નોંધ્યો ! ”

“ પણ તે નનામો પત્ર લાલચંદે લખ્યો હતો એમ શા પરથી કહો છો ? ”

“ મારી પાસે લેખી પુરાવો છે. આપને અનુકુળતા હશે ત્યારે ખતાવીશ. મારી માતા આપને બહુ સંભારે છે. આપ મળી—”

“ આ વખતે તમારો કાર્યક્રમ ? ” શેલબાળા વચ્ચે જ બોલી. વાતનો વિષય બદલવાનો વિચાર હશે એમ લાગ્યું.

“ મીત્ર ઉદ્યોગ, સુધારણા—કમદારોનું સંગઠન અને તેમની સુધારણા—શાળાઓમાં ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણ; તેમજ કામદારોને પણ તેવું ફરજિયાત શિક્ષણ—મધપાન નિષેધ—અને પ્રાંતીક સ્વરાજ્ય. આ મુખ્ય વિષયો અને બાકીના ગૌણ વિષયો ધણા છે. પરંતુ આ વિષય ઉપર આપણે બાવીએ તે પહેલાં બે અક્ષર કહું. મને લાગે છે કે આપના પિતાજીના મિત્ર લાલચંદે મને ધિક્કારે છે. પ્રસંગ આવે આપ એમને મેં સમજાવે દેશો ? ”

“ તમને શું કરવા ધિક્કારે ? ”

“કોઈની પીઠ પાછળ ધા કરવો તે અન્યાય કહેવાય. એમના ટુંબડમાં કારણ નહીંશ કે જેથી ગુલાસો કરવાનો એમને પ્રસંગ મળે. સાધારણ લાખામાં કહીએ : તો હાતી સરસાની પક્ષમાં છું. ફક્ત ભીર જ પીઠ પાછળ ધા કરે. પરંતુ આટલું કહેવા બાંધો નથી. ઘણા વર્ષ ઉપર મેં એને થોડી સલાહ આપી હતી. કામદારના સંબંધમાં કોંવાથી તે સલાહ તેમને ગળે તે વખતે હતરી નહીં, પછી પેલા કુંદનરાયની સાથે સંબંધ બંધાયો. એ બંને મનુષ્યને આપ જોળખો છો. એમના હૃદયમાં વાત વધતી નથી. જો તે વખતે જ કુંદનરાય અને લાલચંદ એક ગૃહસ્થ તરીકે વર્તી હોત તો હું ચતત.”

“પરંતુ આ વાત મને કરવાથી શો ફાયદો ?”

“કારણ એક જ. કોઈ વિચિત્ર સંજોગમાં આપણો સંબંધ બંધાયો છે અને મારા વિરુદ્ધ જો એમ થાય તો આપ મારા પ્રત્યે નિષ્પક્ષપાતપણે નિહાળી શકો. તે શિવાય એક બીજી વાત પણ આપને કરવાની છે. હું મારા પૂજ્ય પિતાના નામથી અજાત લેણું તેનો લાલ કટલાક નીચ અને સ્વાર્થી લોક લે છે. તે બાબતમાં હું આપને કટલીક વાત કહેવા માંશું છું. આપ જ્યારે મારી માતાને મળશે ત્યારે આપને ખાત્રી થશે કે તે આપના જેવા ખાનદાન અને કેળવાયેલા કુટુંબી જ છે.”

“પરંતુ આ બધી બાબત નહવાનો મને શો અધિકાર ?”

“ત્યાર પછી પેલા લાલચંદ આપને એક તરફી વાત કહે તો આમ સારા-સારનો વિચાર કરી શકો માટે. લાલચંદ—”

“કોણ એ ? લાલચંદને કોણ ગાળો દે છે ?” વચ્ચે ત્રીજી વ્યક્તિનો અવાજ આવ્યો.

“અત્યારે તમે ક્યાંથી ?”

“બાળા, આ ભટકતા માણસ સાથે ફરવા જવાનું શોભે છે ? એને એના બાપ હું નામ તો પૂછો—ખબર છે ?” લાલચંદનો સત્તાદર્શક અવાજ આવ્યો.

“મારા પ્રત્યે આ તો અતીક તરીકેનું વર્તન રાખે છે. નહોતું હું એની ગુલામ !” તે બાળા એના મનમાં બળડી.

“ચાલો, આપણી મોટરમાં” શેલબાળાને લાલચંદે કહ્યું. પછી સત્તર વર્ષી બોલ્યો : “તમે તમારો રસ્તો મોપો. ખબરદાર, આજ પછી આ અજ્ઞાન બાળા સાથે આમ ભટક્યા છો તો હેરાનગતિમાં ન વશો.”

“બાળા, તમે આશું ક્યું ? આ માણસ સાથે તમે ફરતાં હતાં તેથી ગામના લોક બધાં જોઈ રહેતાં હતાં. મારાથી આમ ફરવા દેવાશે નહીં.”

છેલ્લા શબ્દો શૈલખાળાને ખટક્યા. તેના પિતા પણ કોઈ દિવસ એવા, શબ્દોમાં ઠપકો આપતા નહોતા. તે આધુનિક સ્વતંત્રતામાં ઉછરી હતી અને તેની તે દિશામાં કરતી હતી.

“તમે જે બોલો છો તે મારાથી સહન થતું નથી. મને લાગે છે કે તમે મીલમાંથી કોઈની સાથે લડીને આવ્યા છો અને કોઈ મીલ મજૂર સાથે વાત કરતા હો એમ લાગે છે. તમને ખ્યાલ છે કે તમે કોની સાથે વાત કરો છો ? અને આ દિવસોમાં મીલ મજૂરો પણ આવા શબ્દો સાંભળી રહે એમ નથી. જે તમારેતમારા ધંધામાં કોઈ મેળવવી હોય તેા રીત ભાત સુધારો.”

લાલચંદને ચટકા લાગ્યો. પણ તે પોતાની ભૂલ સમજ્યો. પરંતુ એના જેવો માણસ સહન કરી શકે ? તે બોલ્યો, “મીલમજૂરોને પેલા ભટકતા ગધેડાએ કંઈ મુશ્કેલી છે. જે જે તો ખરા એના શા હાલ ચાલે છે ?”

“એ જ માણસ હિંદુસ્થાનની પાર્લામેન્ટમાં બેસશે એના જેવા જ મનુષ્ય અત્યારે મ્હારાસભાને લાયક છે. આમ ગાંધિપ્રદાન કર્યાથી શો ફાયદો ? અમે મુઝદૂરોને લોક આવી ભાષાને ધીક્કારીએ છીએ. સત્યતા સર્વ સત્યોને પ્રિય હોય છે.”

“ત્યારે તમે તે ભટકતાને પક્ષ લો છો અને એ જીતે એમ ઇચ્છો છો. મારે તમારા પિતાજીને લખવું પડશે.”

શૈલખાળાને હસવું આવ્યું. હસવું અટકાવવા તે બોલી, “જે જે, એમ કરતા તે તો હવે ન્યાયમૂર્તિ છે. એનાથી રાજદ્વારી પ્રકરણમાં ભાગ લેવાય નહીં. એની જગ્યા શુભાવડાવશે. અને હવે એમનાથી મને સલાહ પણ અપાય નહીં. હું નાની નૂંધી-સમજાણી છું.”

લાલચંદે હોઠ દરડયા, કંઈ નિશ્ચય કર્યો, પછી બોલ્યો, : “શા ઉપરથી તમને લાગે છે કે તે જીતશે ?”

“પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વ્યક્તિત્વ બેઠ્યું. જે મનુષ્યમાં વ્યક્તિત્વ હોય, તેવો માનવી લાગણી હોય, જે અભિલાષા સમજી શકે છે, તે અભિલાષા સફળ કરવાની શક્તિ હોય અથવા શક્તિ છે એમ માનવો હોય અને પ્રમાણીક હોય; તે માણસને હું પક્ષ કરું છું. એવો માણસ યશ મેળવે છે. તમે જ કહેતા હતા કે ન્યારે તે અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે સાક્ષારણ મીલમજૂર હતા. એક રખડી વ્યક્તિ હતી. અત્યારે આખું રાજ્ય આખું શુજરાત-એને ઓળખે છે. કોની મદદથી ? પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી એવો મનુષ્ય અભિલ હિંદો નેતા થઈ શકે; તે તો મનુષ્ય આ ચુંટણીમાં ફાવશે નહીં ?

“ત્યારે આવો મોટો માણસ ગઈ વખતે કેમ ફાવ્યો નહીં ?”

“તેનું કારણ તમે સારી રીતે સમજી શકો છો !”

છેલ્લા શબ્દો શૈલબાળાને ખટક્યા. તેના પિતા પણ કોઈ દિવસ એવા, શબ્દોમાં કંપકો આવતા નહોતા. તે આધુનીક સ્વતંત્રતામાં હાથી હતી અને તેની તે હિમાયત કરતી હતી.

“તમે જે બોલો છો તે મારાથી સહન થતું નથી. મને લાગે છે કે તમે મીલમાંથી કોઈની સાથે લડીને આવ્યા છો અને કોઈ મીલ મનુર સાથે વાત કરતા હો એમ લાગે છે. તમને ખ્યાલ છે કે તમે કોની સાથે વાત કરો છો ? અને આ દિવસોમાં મીલ મનુરો પણ ‘આવા શબ્દો સાંભળી રહે એમ નથી. જે તમારેતમારા ધંધામાં ફેંટેલું મેળવવી હોય તે રીત ભાત સુધારો.”

લાલચંદને ચટકો લાગ્યો. પણ તે પોતાની ભૂલ સમજ્યા. પરંતુ એના જેવા માણસ સહન કરી શકે ? તે બોલ્યો, “મીલમનુરોને પેલા ભટકતા ગધેડાએ કંટવી મૂક્યા છે. જે જે તો ખરા એના શા હાલ થાય છે ?”

“એ જ માણસ હિંદુસ્થાનની પાર્લામેન્ટમાં બેસશે એના જેવા જ મનુષ્યો અત્યારે ધારાસભાને લાયક છે. આમ ગાંધિપ્રદાન કર્યાથી શો ફાયદો ? અમે મુબઈના લોક આવી ભાષાને ધીક્કારીએ છીએ. સભ્યતા સર્વ સભ્યોને પ્રિય હોય છે.”

“ત્યારે તમે તે ભટકતાનો પક્ષ લો છો અને એ જીતે એમ ઇચ્છો છો. મારે તમારા પિતાજીને લખવું પડશે.”

શૈલબાળાને હસવું આવ્યું. હસવું અટકાવવા તે બોલી, “જો જો, એમ કરતા. તે તો હવે ન્યાયમૂર્તિ છે. એનાથી રાજદ્વારી પ્રકરણમાં ભાગ લેવાય નહીં. એની જગ્યા શુભાવડાવશે. અને હવે એમનાથી મને સલાહ પણ અપાય નહીં. હું નાની નથી— સમજાવી છું.”

લાલચંદે હોઠ કરડ્યા, કંઈ નિશ્ચય કર્યો. પછી બોલ્યો, “શા ઉપરથી તમને લાગે છે કે તે જીતશે ?”

“પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વ્યક્તિત્વ બેઠ્યું. જે મનુષ્યમાં વ્યક્તિત્વ હોય, સ્વમાનની લાગણી હોય, જે અભિલાષા સમજી શકતો હોય, તે અભિલાષા સફળ કરવાની શક્તિ હોય અથવા શક્તિ છે એમ માનતો હોય અને પ્રમાણીક હોય; તે માણસને હું પસંદ કરું છું. એવો માણસ યશ મેળવે છે. તમે જ કહેતા હતા કે જ્યારે તે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે સાક્ષારણ મીલમનુર હતા. એક રખડની વ્યક્તિ હતી. અત્યારે આખું શહેર— આખું ગુજરાત—એને ઓળખે છે. કોની મદદથી ? પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી. આવો મનુષ્ય અખિલ હિંદનો નેતા થઈ શકે; તો તે મનુષ્ય આ ચૂંટણીમાં ફાવશે નહીં ?”

“ત્યારે આવો મોટો માણસ ગઈ વખતે કેમ ફાળ્યા નહીં ?”

“તેનું કારણ તમે સારી રીતે સમજી શકો છો !”

આ વાત ચાલતી હતી તેટલામાં ઘર આવ્યું.

“એ અખિલ હિંદનો નેત્ર ? એક રીતે તે થઈ ચાલ્યો. દાઢ મહાન ગુન્હે-
ગીને.” લાલચદે પોતાનો હલરો ઠંઠાડતાં કહ્યું.

આ વાત આટલેથી અટકી. ખીલે જ દિવસે શૈલખાળા મુંબઈ ગઈ. ચુંટણીની
ધમાલ વધતી ગઈ.

બન્ને હમેદવારોએ પોતાના મેનીફેસ્ટો મતદારોને મોકલી આપ્યા. મુકુંદરાયનો
ધર્મિકમ અમરનાથના નેવો જ હતો. સત્તુનો ધર્મિકમ આપણે ઉપર જાણી ગયા છીએ.

ભાપણોની શરૂઆત પણ યહી સત્તુ ગામે ગમ ફરવા માંડ્યો. પ્રથમ અમદા-
વાદ છલ્લામાં ફર્યો. ત્રીરમગામ-ધંધુડા-લીમડી-ઘોઘા વિગેરે ગામોમાં ભાપણ
આપી આવ્યો. પછી ખેડા છલ્લા તરફ વળ્યો. ત્યાંથી પંચમંદાલ છલ્લામાં ગયો.
ત્યાંથી ભરૂચ ગયો. ભરૂચમાં ટાઉન હોલમાં સભા બોલાવી હતી. ત્યાં હોટોની, એટલી-
બંધી હાજરી વધી ગઈ કે ત્યાંથી સભાને નર્મદાછના તટ ઉપર લઈ જવી પડી.
નર્મદાછના પવિત્ર તટ ઉપર રેતીમાં સભા ભરાઈ—ભાપણો થયાં. ત્યાંથી આમોદ—
જંબુસર વિગેરે ગામોમાં જઈ આવ્યો. ત્યાંથી તે સુરત છલ્લા તરફ વળ્યો. સુરતમાં
પણ સભામાં એટલી મેદની થઈ તેથી તા પીના કિનારે સભા ભરવી પડી. પછી બધા
તાલુકામાં જઈ આવ્યો. યાણા છલ્લામાં ગોલવડ, દહાણું અને પાલધર સુધી જઈ
આવ્યો. ત્યાંથી આગળ તેનાથી જવારું નહીં. બંધી જગ્યાએ તેણે સમતિઓ નીચી
હવી. કામ કરનારા તથા વાહનની પણ યોજના કરી હતી. એક એક દિવસમાં ત્રણ
ત્રણ ગામ ફરી વળતો. આની લાંબી મુસાફરી કરી પંદર દિવસે તે અમદાવાદ ગયો.
પોતે જતરો એમ એને ચોક્કસ લાગ્યું.

ચુંટણીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આ વખતે નનામા પત્ર વિગેરેની ધમાલ
થઈ નહોતી તેથી તેને શાંતિ હતી.

સવારના પાંચ વાગે અમદાવાદના કામ કરનારાઓને તેણે રાયપુરમાં બોલાવ્યા
હતા. વાહન માટે ગઈ વખતના નેવી જ મુચના થઈ હતી. મુકુંદરાયે લગભગ સો
મોટરો એકઠી કરી હતી.

સાત વાગે તો મોટરો ફરતી ચઈગઈ. આઠ વાગે ફરવાનું હથડ્યા. પ્રથમ મુણેજ
મોટું ટોળું હતું. રસાકંસી દેખાતી હતી. તો પણ સત્તુના મુખ ઉપર તેજ જગજગું દેવું.
મુકુંદરાય પણ નિમશાનનક દેખાતા ન હતા. મુકુંદરાય અને સત્તુ વળતો વળત વાતો
કરતા હતા. બન્ને શત્રુતા સમજતા જ નહોતા. આ વખતે ચુંટણીની ધમાલમાં દરવાજા
દેખાતી જ નહોતી. સાંજે છ વાગે ફરવાનું અંત થયો. પેરીઓ ઉપર સીલ પડી. સત્તુને

તારા આવવા માંડયા. મુકુંદરાયને પણ કેટલાક તાર મળ્યા હતા. બન્ને આશામાં હતા. પણ જગ્યા એક જ એટલે કોણ નિરાશા જોશે તે નક્કી દેખાતું નહોતું.

આઠ દિવસે કમીશનરને ત્યાં ધમાલ હતી. આ વખતે પણ કમિશનરનું મોટું ટોળું આવ્યું હતું; પરંતુ બીજા મીલમાલીક વિગેરેનું ટોળું દેખાતું નહોતું. મુકુંદરાય હાજર હતા. ઉમેદવારની સમક્ષ સીલો તુટી. પ્રત્યેક પેટીના મતપત્ર ગણવા માંડયાં. બધી પેટીઓના મતપત્રો ગણાયા ત્યાર પછી બધા મતપત્રો એક મોટી પેટીમાં નાખ્યા અને સેલજેજ કડવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી જ બાલી પેટીઓ મૂકવામાં આવી અને એકના ઉપર સતુનું અને બીજાના ઉપર મુકુંદરાયનું નામ લખાયું. પેલી મોટી પેટીમાંથી મતપત્રો લઈ નામવાર તે પેટીઓમાં નાખવા માંડયા. થોડાજવારમાં સતુની પેટીમાં મતપત્રો ઠાડીઆરાની માફક ઉભરાયા. મુકુંદરાયની પેટીમાં લાગ્યે જ કોઈ મતપત્ર પડતો, બધા થઈ ૨૮૧૨૬ મતપત્રો હતા.

“ મારી અંતઃકરણપૂર્વકની મુખારકબાદી, સતુભાઈ, ”

“ હજી નક્કી કેમ કહેવાય ? ઘણા મતપત્રો હજી ગણાયા નથી. બાકી રહેલા બધા તમારી પેટીમાં પડે તો ? ”

“ તો, હું એ બધા મતપત્રો તમારી પેટીમાં નાખી દઈશ. જીતની થોડી જ આશા હતી; પણ તમે જીત્યા તેથી મને શોક થતો નથી. તમે ગુજરાતના આત્મારૂપ થઈ બચા છો અને હું અજ્ઞાત છું. તમે જ પ્રતિનિધિ કહેવાઓ. હું નહીં. ”

“ મી. મહેતા, મતપત્રો ગણાઈ રહ્યા છે. ” કમીશનરે કહ્યું.

બધા અવાજ બન્યા. સંખ્યા સાંભળવાની આતુરતા વધી.

“ મી. એસ. મહેતા ૨૭૦૧૬ અને મી. એમ. મહેતાને ૧૧૧૨. મી. એસ. મહેતાને ફોતેલમંદ થયેલા જાહેર કર છે. ”

આ સમાચાર તરત જ બહાર ગયા. કમિશનર મંડળે “સતુભાઈની જગ્યા” બોલાવી બધું ટોળું કમીશનરની રમમાંથી બહાર નીકળ્યું. ધીમે ધીમે નીચે બધા ઉતરવા માંડયા.

“ સતુભાઈ, તમે મુંબઈ આવો ત્યારે જરૂર મળજો. ત્યાંની સોસાઈટીમાં આપની જોખબાણ કાઢીશ. ”

“ મારે આપનો આભાર માનવો જોઈએ છીએ. આપના જેવા પ્રમાણીક પ્રતિરૂપર્થી જ્ઞાને મળો એવી મારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. મને ખાતરી છે કે આ ચુંટણીથી આપણે બન્ને મિત્રો થઈ છુટા પડીએ છીએ અને કોઈના મનમાં કોઈ ભતનો ખેદ રહેશે નહીં. ”

પરંતુ ગુજરાતને તો ખેદ રહેશે. ” વચ્ચે બીજા કોઈનો અવાજ આવ્યો.

બધાની દ્રષ્ટિ તે તરફ વળી, લાલચંદને નિહાળી. સતુર્ન બોલી જરા ઉઠી આભ્યું. પણ તે તરત જ ઠંડા થયા.

“અરે, લાલચંદ શેઠ, આત્યારે આ શું બોલો છો? આપને શોભે? ગદ્ય ગુજરી વાત તો છો છો? આત્યારે તો મુંબારકબાદી આપવી જોઈએ.” લાલચંદને કંપકા આપતાં મુકુંદરાયે શાંતિથી કહ્યું.

“ગુજરાતને તો ખેદ રહેશે જ.” લાલચંદ ફરીથી ઘાટો પાડી કહ્યું. પાછો તે બોલ્યો, “આના જેવા ભટકતા ધારાસભાના સભ્ય થાય તેથી શરમ નહીં તો બીજું શું? કોઈ દિવસ ગુજરાતને નીચું જોઈ પડશે. આવો ગમે તેના આપનો રખડતો ધારાસભામાં જઈ ખેડે તો ત્યાંના સભ્યો ગુજરાત માટે શો વિચાર કરશે? એને ત્યુછે તો ખરા કે તારો બાપ કોણ?” સ્વરાજમાં જો આવા ગમે તેના પેટના ભામટાઓ ધારાસભાના સભ્ય થઈ કાંઈકાંઓ ધડવાના હોય તો મારે તો સ્વરાજ જોઈતું જ નથી.”

સતુ આ સાંભળી રહ્યો. આત્યારે એણે શાંતિ પકડી હતી. એવી શાંતિથી બધા એના વખાણ કરવા માંડ્યા. લાલચંદ વધુ ચીડાયો. સતુ ચીડારો એમ એને લાગતું હતું. તે ફરીથી બોલ્યો, “એને શરમ છે? એની માને બોલાવી લાવ્યો! શું કરવા? બધાને બતાવવા કે જુઓ, આ મારી મા, કે જેણે બલિયારથી મને ઉત્પન્ન કર્યો.” શરમ છે એને—”

“લાલચંદ શેઠ, આ શું કરો છો? વાત વધારવા માંજો છો? આહું અવળું બોલશે તો વિપત્તિમાં આવી પડશે.” મુકુંદરાયે પાછી સલાહ આપી.

“વિપત્તિ? વિપત્તિમાં હું આવીશ કે આ ભામટો—એ વ્યભિચારીણીના પેટનો—” લાલચંદે જવાબ આપતાં કહ્યું.

“ફરી બોલો જોઈએ.” સતુએ આવેશમાં આવી જઈ કહ્યું. એનાયો રહેવાયું નહીં.

“ફરી બોલવાનું કહે છે? હો, ફરીથી-વ્યભિચારીણી—”

“અરે, સતુસાહુ, રહેવો દો.” નાયાલાલે સતુનો હાથ પકડતાં કહ્યું. પણ તે પહેલાં લાલચંદ તો ધૂળમાં જમીન માપતો હતો. કોનો. લાલચંદના મુંબ ઉપર રક્તની ધારા વહેતી દેખાઈ.

લાલચંદને મુકુંદરાયે ઉઠાડ્યો. હજી પણ તે થોડી બેમાન સ્થિતિમાં હતો. ફરીથી બંનેની દ્રષ્ટિ મળી. બંનેની આંખમાં ઝેર અને તોફાન હતું.

“યાદ રાખજે, આ ભામટો, તને પણ આ જ પ્રમાણે ધૂળભેગો ફરીશ.” લાલચંદ બોલ્યો.

સત્તુ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બધા વિખેરાયા; પણ હેરના ખીજ હંડા ગયાં.

“ ખોટું થયું. આ તક્કાર અત્યારે થવી જોઈતી નહોતી. આખો ફરીઓ તરી, ખાડીમાં ફૂપ્યા. વધારામાં લાલચંદ માણસ ડસીલો છે. તે, હેરના કશો—વધારામાં સાધનસંપત્ત રહ્યો. ” નાથાલાલે કહ્યું.

“ પણ સત્તુભાઈ, તમે એને હાથ બરોબર બતાડ્યો. ખીચારો બેસાન થઈ ગયો હતો; અને નાકમાંથી તથા દાંતમાંથી તો લોહીની ધારા વહેતી હતી. ” અમથાલાલે ઉમેર્યું.

“ એ હેરાન કરવા આવશે તો હું પહોંચી વળીશ. એ સાધનસંપત્ત છે તો ઇશ્વર આપણને મદદ કરશે. ક્યાં સુધી સાંખી રહે ? કંઈ પણ હદમાં હતો ? ”

આ બાબત મુકુંદરાયને ધણો ખેદ થયો. તેને લીધે સત્તુને અપરાધ સંભળવા પડ્યા. તે લાલચંદથી ધણો નારાજ થયો. ગ્રંથસ્થ કોણ ? એમ એને થયું.

સત્તુ તેને ઘેર ગયો. સાથે ફક્ત નાથાલાલ અને અમથાલાલ જ હતા.

“ આવ, ભાઈ; સાંઝે થયું તું જીત્યો. ” માતાએ આવકાર આપતાં કહ્યું.

“ તને ખબર પડી ગઈ કે ? ”

“ હા; એ વાતની મને ખબર પડે નહીં ? ” આટલું બોલતામાં તે ઠંડી થઈ ગઈ. ભાઈ, કેમ તારૂં મોં ચક્રી ગયેલું દેખાય છે ? ”

“ બા, કાંઈ નહીં ” નાથાલાલે વચ્ચેથી જવાબ આપ્યો.

“ કાંઈ હવે તારૂં વહુ જોઈએ. હવે બરોબર પ્રયત્ન કરવો પડશે. તેં કાંઈ પેલી શૈલબાળાના સમાચાર સાંભળ્યા છે ? મેં સાંભળ્યું છે કે તેનો પેલા લાલચંદ સાથે વિવાહ થયો. ”

“ તેં ક્યારે સાંભળ્યું ? કાક અને હંસલીનો સંયોગ ? કેમ સંભવે ? અત્યારે એ બરોબર ધૂળલેગો થવો જોઈતો હતો. ”

“ કેમ અત્યારે કાંઈ મારામતી થઈ હતી ? ” કુસુમથી આતુરતાથી પૂછી જવાર્યું. અમથાલાલે બધી વાત કહી. કુસુમને ધ્રુતરી છુટી.

“ બા, એમ ગલરામશ નહીં. લાલચંદયો એમ ગીવાય નહીં. ” સત્તુએ કહ્યું.

“ પણ ભાઈ, કાંઈ આદતમાં આવી પડીશ. હાથ શું કરવા કપાડવો પડે ? ”

“ ત્યારે એ શબ્દો સહન પણ કેમ થાય ? ”

“ પણ ભાઈ, શૈલબાળાની નાત શી ? ”

“ એ બંને એક નાતના નથી ”

“ પછી એમનું સગપણ કેમ સંભવે ? ”

ચોડીવારે અમથાલાલે અને નાથાલાલે રળ લીધી.

એ ધનનેના ગયા પછી, હસુમે ખાલી શૈલખાળાની વાત ઉપાડી; “ત્યારે તે જીંદગી અને લાલચ એ એક નાતનાં નથી, તો સગપણ કેમ થાય ?”

“બા, નરનીયમાં હશે તે યશે. પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

“શૈલખાળા જેવી છાંદસી લાલચંદના ઘરમાં શોભે જ નહીં. આપણે પ્રયત્ન કરીશું અને ફાવીશું.”

સત પડી હતી. સતુ યાકી ગયો હતો. વધારામાં સંધ્યાદાળના બનાવોથી તે વધારે યાકી ગયો હતો. બન્ને જમ્યાં અને ઉંઢી ગયાં.

ખીજે દિવસે સવારે મગજ જરા શાંત હતું. સતુના ઉપર સંધ્યાબંધ મુજબ રકબાદીના તારો આઠયા હતા. આ સ્થિતિથી કેને આનંદ ન થાય ? એક વારને રસ્તામાં રખડતો સતુ તે વડી ધારાસલાનો સ્વર્થ ! આનંદ થાય જ ને ?

“બા, હવે મારે દીલહી અને સીમલા જવું પડશે. દીલહીમાં જે ત્રણ મહીના રહેવું પડશે. હું તને સાથે લઈ જઈશ. ઉનાળામાં અહીં તાપ પડે છે—સીમલામાં ફરક ત્યાં ઠીક પડશે. અહીં તને એકલાં ગમશે નહીં.”

“ના, મારે ત્યાં આવવું નથી. હું તો અહીં જ રહીશ. તું એક કામ અધૂરું કે તે પૂરું કર્યા પિવાય મારાથી અવાશે નહીં.”

“બા, મારા પિતાજી કોઈ મોટા રાહોમાં જ હશે. ત્યાં જવાય તો પત્ની મળે તો અમદાવાદ જેવામાં ધ ધી કરે નહીં. ત્યારથી તે કાર્ય પણ મુધારો.”

ચારા દિવસ પછી તે ધારાસલામાં પોતાની જમ્યા લેવા ગયા. રાજઆવર્તમાં તે ધારાસલામાં એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહીં. પોતાની નિરીક્ષણ શક્તિથી જુદું નિદાન જ્યાં હતું. મોટાં મોટાં મગનો જોઈ કોઈક વાર તે અવાક બનતો. તે મહા પુરુષ થઈ તો ખરો, પણ એણે શું જોયું હતું ? વિચિત્ર વિચારો પણ એને આવતા :

“હિંદુસ્થાનની ધાન ધડનારી આ સંસ્થા ! કેટલીએ ધારાસલાએ રચ્યું અને ખલાસ થઈ. કેટલાએ ધારાએ ધડાયા અને કેટલાએ નષ્ટ થયા ! અહીં સી દસ્ત નાતિ પણ નીકળે છે અને શાંતે પણ પ્રસરે છે. કેટલાંએ રાજ્યો થયાં અને નષ્ટ ! હવે સ્વરાજ ક્યારે આવશે ? આપણે આપણા ધારા ક્યારે ધડી રાકીશું ? આપણા જ પૈસાના ઉપભોગ અને જય આપવું ક્યારે કરી રાકીશું ? આપણા પૈસા આપણા દેશમાં જ ક્યારે રહેશે ? આપણામાં આપણા અંગ મળે ક્યારે પાછું આવશે ? આપણે તેત્રીસ કરોડ હોના છતાં મદારમાં મનુષ્યની જરૂરીઅત ? કેટલી શ મળી વાદ ? ફરજિયાત મીનીટરી શિક્ષણ જોઈએ. પણ તે કોણ આપી શકે ? આપણું રાજ્ય જ તે ક્યારે મળશે ? મળશે કે આવશે ?”

આવા આવા વિચારમાં તે તલીન થઈ જતો, હતો. આવા વિચારોને લીધે કાંઈ એને મૂળ ગણે. પણ અભિલાષી અને પ્રમાણીક યુવાનના મગજમાં શું આવે ? મેવીરોક વર્ષનો યુવાન ધારાસભાનો સભ્ય થયો—તેનામાં જ્ઞાન અને શક્તિ ખરાં પણ અનુભવ ? પ્રખર અનુભવ શિવાય એવા વિચારો આવે. તેમાં શી નવાઈ ? તેટલી ઉમરનો યુવાન વડી ધારાસભાનો સભ્ય થવા પામ્યો ત્યારે એ અસાધારણ વ્યક્તિ જ હોવી જોઈએ ને ?

ફક્ત વિચારમાં જ ફિવસ ગાળતો, નહોતો. પોતાના કાર્યક્રમ પ્રમાણે તે વર્તવા માંગતો હતો. તેને ફક્ત શબ્દોમાં જ શ્રદ્ધા નહોતી. શાળાઓમાં ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણ માટે તેણે એક ખીલ યોજી કહાડ્યું. વર્નાક્યુલર શાળામાં સાધારણ ગ્રીક શાળાવધી જોઈએ. અંગ્રેજી પ્રથમ ધોરણથી અને વર્નાક્યુલર પાંચમા ધોરણથી લાઠીની ગ્રીક. મેટ્રીક સુધીમાં મીલીટરી ઇન્ડન્ટ્રીના સોલ્જર જેટલું જ્ઞાન મળવું જોઈએ. બેઠક અને તરવાર બંને વાપરતાં આવડવાં જોઈએ. કોલેજના પ્રથમ વર્ષથી કેવેલરીનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. ઇન્ટર સુધીમાં કેવેલરીના સોલ્જર જેટલું જ્ઞાન મળવું જોઈએ. ખી. એ. માં બે વિભાગ પાડવા જોઈએ, ફરજિયાત અને ઐચ્છિક, જે ઐચ્છિક વિષય તરીકે લે તેને આર્ટીલરી અથવા કેવેલરી બેમાંથી એકનું પુખ્ત જ્ઞાન મળવું જોઈએ. જો ઐચ્છિક વિષય લે તો ફરજિયાત શિક્ષણમાંથી મારી મળવી જોઈએ. ફરજિયાત શિક્ષણમાં કેવેલરી વિભાગનું ઉચ્ચ જ્ઞાન મળવું જોઈએ. કામદારોને પણ ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેમને માટે પાંચ વર્ષનો કાર્યક્રમ ગોઠવી, ઇન્ડન્ટ્રીના સોલ્જર જેટલું જ્ઞાન મળવાની યોજના ઘડી. સવારમાં બે કલાક કામમાંથી ઓછા કરવાનું મુચ્ચું આ ધોરણ ઉપર તેણે એક ખીલ બનાવી સરકારમાં મોકલી આપ્યું. ધારાસભાની બેઠકમાં તે રજુ કરવા દેવા પરવાનગી માગી. ધારાસભાના બધા સભ્યોમાં અને સરકારના સભ્યોમાં એનું નામ ચર્ચાવા લાગ્યું. પેપરોમાં તે ખીલની કોપી આવી. પેપરમાં પણ ચર્ચા શરૂ થઈ. સતુને આખું હિંદુઓ બળવા લાગ્યું. સર્વને તે વિચારણા યુવક લાગ્યા.

બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ

ઈ, આજ કંઈ બહુ આનંદમાં દેખાય છે? ”

“ બા, આ વખતની બેઠકમાં માફ ખીલ આવશે, એમ જાહેર થયું છે. ને માફ ખીલ પાસ થાય તો હિંદ એની જીતી મરદાનગી મેળવે. ”

“ આ વખતે ધારાસભા ક્યાં ભરાશે? ”

“ હનાળો છે તેથી સીમલામાં. બા, તું પણ આવીશ? ”

અમદાવાદના સખત તંત્રમાં પડી રહી ભુંજઈ જઈશ નહીં? ”

“ આટલા બધા-હનાળો કહાડયા અને ભુંજ્યાં નહીં તો હવે ભુંજનાનાં હતાં? [જે કામ અધુરું છે તે પુરું કર્યા શીવાય મારાથી બહાર નીકળાય એમ નથી. ”

માતા અને પુત્ર વચ્ચે આ પ્રમાણે વાત થયા પછી થોડે દિવસે સત્તુ-સીમલે ગયા. ત્યાં એનું મીડીટરી શિક્ષણનું ખીત રજુ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પ્રથમ વાંચત વખતે સાધારણ રીતે ટીકા કરવામાં આવતી નથી, પણ પોતાનું ખીત રજુ કરતી વખતે તેણે સમયોચિત એક ભાષણ આપ્યું. તે ભાષણ પ્રથમ હતું. મનમાં સમન્વિધ થયા કરતું હતું; પણ તે એક ક્લાક અને સતાવન મીનીટ બોલ્યો. મીડીટરી શિક્ષણનો વિષય આખા દેશનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે, તેથી તે દિવસે બધા સભ્યો હાજર હતા. સરકારી અને સરકાર પક્ષના સભ્યોએ તેમજ જવાબ અને મવાળ પક્ષના સભ્યોએ તેનું ભાષણ એક ચિન્તે સાંભળ્યું. એટલે બધો વખત તે બોલ્યો તો પણ કોઈને કંટાળો આવ્યો ન હોતો. ન્યારે તે તેનું ભાષણ પુરું કરી બેઠો, ત્યારે બધાએ તેને અભિનંદન આપ્યું. તેના ભાષણનો સાર એમ હતો, કે પેશ્વાના રાજ્ય પછી હિંદ માંથી મરદાનગી ચાલી ગઈ અને ભીરતા આવી. આર્મ એકટથી તેમાં વધારો થયો. સાહસ ગયું. જેમ જેમ કાયદા વધતા ગયા તેમ ભીરતા પણ વધતી ગઈ. વફાલો અને અન્ય કાયદાના બાજુકારો તો દરેક પગલે કાયદાને સંભારે. આ પગલું ભર્યાથી અમુક કાયદાના બંધનમાં તો નહીં આવે એમ એમ થયા કરે. એને લીધે પ્રત્યેક હિંદી વિચાર વંત થયો-અને કેવો વિચારવંત? મૂર્ખ. એને પરીણામે વ્યાપારમાંથી પણ સાહસ ગયું; અને સાહસનો અંશ પણ ગયા પછી મરદાનગી રહે? આને માટે કોણ જવાબ દાર છે? આપ જ પ્રત્યુત્તર આપી શકો. ત્યારે ને. મરદાનગી પાછી મેળવવી હોય તો

શો રસ્તો ? મને એક જ રસ્તો મળે છે અને તે ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણ. આપણું દેશમાં મીલ કામદારો કેટલા બધા છે ? તેઓને પણ વ્યાયામની આવશ્યકતા છે. તેઓના કામમાં ત્રણેક કલાકનો વટાડો કરી, ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેમ કરવાથી માલીકોને થોડું નુકશાન થશે. પણ દેશને ઘણો ફાયદો થશે. પૈસાવાળાનો ફાયદો જોવો જોઈએ કે દેશનો ? અલબત્ત, દેશનો. તેમને કેટલું શિક્ષણ આપવું અને કેવી રીતે આપવું તે મેં મારા બીલમાં બરોબર બતાવ્યું છે. એક મીલીટરી સોલ્જનના જેટલું ફરજિયાત શિક્ષણ આપવું જોઈએ જ. આવા શિક્ષણથી તેમને વ્યાયામ મળશે, એટલું જ નહીં પણ તે લોકોને કેળવણી (ડીસીપ્લીન) મળશે; આજ્ઞા એટલે શું તે એ લોકો જાણશે અને આજ્ઞાકિતપણું શીખશે. આ શિક્ષણથી માલિક લોકોને પણ ફાયદો થશે. ડીસીપ્લીન અને આજ્ઞાકિતપણાને લીધે તે લોકો વધુ કામ આપી શકશે. એમ કરવાથી ‘એક પંથ અને દો કાજ’ એમ થશે. કામદાર વર્ગ શિવાય વીધા થી વર્ગ છે. વર્નાક્યુલર ચોથા ધોરણ સુધી વિદ્યાર્થીઓને સાધારણ હીલ વિગેરેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. હાઈસ્કૂલમાંથી તે શિક્ષણ વધારવું જોઈએ. મેટ્રિક સુધી માં એક મીલીટરી સોલ્જનના જેટલું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ક્રમેક્રમે કોલેજમાં વધારી, બી. એ. માં એચીક વિષય પણ દાખલ કરવો જોઈએ. આ ક્રમ મેં મારા બીલમાં બતાવ્યો છે જ. વખતે સરકારની દલીલ એમ આવશે કે તેથી ખર્ચ વધી જાય. પણ હું એ દલીલમાં કંઈ બળ જોતો નથી. અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં કેટલું લશ્કર છે ? એ શું કરે છે ? તેમજ લશ્કરી ઘોડા કેટલા ? આર્ટીલરી પણ કેટલી બધી ? આનો ઉપયોગ ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણમાં થઈ શકે નહીં ? જ્યાં જ્યાં કોલેજો હોય ત્યાં ત્યાં લશ્કરની ટુકડીઓ રાખો. ત્યાં ત્યાં મીલીટરી અમલદાર રાખો. તે અમલદાર પ્રોફેસર તરીકે કામ કરશે અને લશ્કરી ઘોડાકેબેલરીના શિક્ષણમાં કામ આવશે. દેશી રાજ્યની કોલેજોમાં દેશી રાજ્યનું લશ્કર કામ આવશે. રામ કરવાથી ખર્ચ વધશે નહીં; એટલું જ નહીં પણ જે લશ્કર અમારા પૈસે ખેતી રૂઢી મજાદ કરે છે તે યોગ્ય રીતે કામમાં આવશે. અત્યારે જે ફરીયાદ છે કે યુનીવર્સિટીમાંથી જે વિદ્યાર્થી સ્નાતક થઈ બહાર પડે છે તે એક શેર વંચન ઉંચકી રાંતો નથી અને અડધો માઇલ ચાલી શકતો નથી, તે ફરીયાદ દૂર થશે. રાજકર્તાની જે ખૂમ છે કે હિંદીઓ પોતાનો બચાવ કરી શકે એમ નથી તે ખૂમ હવામાં ઉડશે. ”

પોતાના બીલના સમર્થનમાં આ શિવાય તે ઘણું બોલ્યો. તેની ભાષા સચોટ અને મીઠી (persuasive) હતી. સરકારી સભ્યોને પણ ભાષા તેમજ ભાષણ ઘણું ગમ્યું. છેવટે તેણે કહ્યું, “જે લોકો એમ કહે છે કે હિંદના અમે ટ્રસ્ટી છીએ, જે લોકો એમ કહે છે કે હિંદનો ઉદ્ધાર નરા અમે ધણા આપણે છીએ, જે લોકો એમ કહે છે કે અમે તન-મન અને ધનથી દેશ માટે મદદ કરી રહ્યા છીએ અને ભાંતિયી

આગળ ધપરો તો ફાયદો થશે, જે લોક અસાંતિથી આગળ ધપવા માંગે છે અને જે લોક માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે વર્તે છે; તે અધાને મારી નષ્ટ વિનંતી છે કે આ બીલનો મનનીય વિચાર કરો. અને અતઃકાલપૂર્વક દેકો આપરો. દેકો આપી નહીં અટકતાં, તેને વ્યવહારમાં મૂકવા મંજૂર કરો. એક સાધારણ કામદાર વર્ગનો યુવક આ બીલ લાગ્યો છે તે વિચારે દોરવાઈ જશે નહીં. એવા યુવકને ઉત્તેજન આપરો અને જે આવા સાંવાર્યનું બીલ જે અન્ય કોઈ પ્રૌઢ સભ્ય લામવા માંગતા હશે અને જે તેથી વધુ લાભ મળશે એમ હોય તો દેશની સેવામાં વગર આનાતનીએ આ માટે બીલ પાછું ખેંચી લઇશ. દેશસેવા એ મારો હેતુ છે-દેખાવ એ મારો હેતુ નથી. જે લોકોએ હિંદના પૈસા-હિસાબે અને જોખમે ઉચ્ચ શ્રેણી મેળવી છે, તે લોકોને પણ મારી નષ્ટ વિનંતી છે કે હિંદ સેવા તે દેશ સેવા છે એમ જ સમજવું લેઈએ. અને આવા બીલને મંજૂર કર્યાથી અવર્ણનીય દેશ સેવા કરી રહેવારો.....” એણે ત્યારે પોતાનું સ્થાન લીધું ત્યારે તાળીઓનો ગગડાટ અડધો કલાક ચાલ્યો. જરા શાંતિ થતાં, પ્રમુખે મત માટે પોદાર કર્યો અને ‘હા કાર’ ન મળ્યો. સર્વાનુમતે પ્રથમ વાચન પસાર થયું. બીજા વાંચન વખતે તે બીલનો વિચાર કરવા સમિતિ નીમમાં.

ચોટા દિવસ પછી ધારાસભાની બેઠક બરખાસ્ત થવાનો વખત આવ્યો. સાધારણ રિવાજ પ્રમાણે વાઈસરોયની એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલના એક સભ્યે ખાણ આપ્યું. ધારાસભાના બધા સભ્યોને આમંત્રણ હતું. સત્તુ ગયો. પોતાના પિતા અજ્ઞાત હોય ત્યાં સુધી વિલાયતી પોપાક નહીં પહેરવાનું પણ લીધું હતું. તેથી તે પોતાના સાદા વેદમાં જ ગયો હતો. ધોતીયું-લાંબો કોટ અને પાંદડી તે એનો પહેરવેલ હતો. આણું સંમેલન તેણે કદાપિ જોયેલું નહીં તેથી તેને જરા અતડું લાગતું હતું. દારૂના ખાટલા આવ્યા ત્યારે તેણે મગજ ફરવા માંડ્યું. મધપાનનિષેધનો. તે દિમાયતી અને તેની હાજરીમાં દારૂના ખાટલાં ! દારૂનો પ્રસંગ આવ્યો. ચંજમાનનું (hook) ભાપણ શરૂ થયું. તેમાં સત્તુનું નામ આવ્યું. તે સીલણી સત્તુ જળતિમાં આવ્યો. સત્તુને તેના પ્રથમ ભાપણ માટે તથા સંગીન વિચારો માટે અભિનંદન અપાયું. પાછો તે વિચારમાં પડ્યો. સર્વ દિશામાં તે પ્રત્યેક ચીજનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. મંડળમાંથી મોટા ભાગે અમુક ભતનો જ વેપ પહેર્યો હતો. પાસે બેઠેલા એક ગ્રહસ્થને તેણે પૂછ્યું, “બધાએ એક સરખો વેપ પહેર્યો છે તેનું કારણ ?”

“ડીનર વખતે એવો જ રેશ પહેરવો લેઈએ.”

“ત્યારે આપણામાં ખિતાબરનો પહેરવેશ કર્યો છે, તેને સુધારકો કેમ નિંદે છે?”

કંઈ જવાબ મળ્યો નહીં.

“એ રેસનું શું ખર્ચ થતું હશે ?”

“ વીસેક વર્ષે ઉપર તો રૂ. ૧૭૫—૨૦૦ થતા હતા. પરંતુ અત્યારે તો ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૫૦ થાય. વિલાયતમાં ઉત્તર કાપડનો તે રૂસ કરાવે તો સો ગીની થાય. ”

“ સો ગીનીનો રૂસ ? વિલાયત પૈસાદાર થું કરવા ન થાય ? આપણે પરદેશમાં આટલા બધા પૈસા આપી દ્રઢએ. આપણું પિતાંબર તો ૫૦—૬૦ રૂપીઆમાં સારામાં સારી નીતનું આવે; અને આના તો પંદરસો રૂપીઆ ! એ રૂસ શિવાય બીજા રૂસમાં અવાય નહીં ? ”

“ અવાય તો નહિ, પછી નફા થાય તો આવે. ”

“ આપણું પિતાંબર પહેરે નહીં તો નફા કહેવાય નહીં પણ તેને પ્રભુવિકાસ મંગ માટે અભિનંદન મળે; અને આ રૂસ ન પહેરે તો નફા કહેવાય ! આ તે સુધારકો કે ઉગતા સૂર્યને નમસ્કાર કરનારા ? ક્યાંથી દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળે ? ”

પાછા તે વિચારમગ્ન થયા.

મનમાં બળડેલા : “ છરી કાંટાથી ખાવાનું ! મારા જેવાના તો ભોગ. તાસ-કમાંથી અડધું ખાતાં ખાતાં તો વેઈટર તાસક લઈ જવા માંડે. સાફ થઈ મારા પાડોશીનું કે તેણે કાંટા ચતો કરી, કાંટાને અને છરીને કાંટાપુણે મૂક્યા ! અમુક રીતે છરી કાંટા મૂકીએ તો તાસક અદ્ભુત થાય ! એક એક વાનીજ પીરસાય; અને પ્રત્યેક વખતે તાસક, છરી, કાંટા કે સ્તંભો બદલાય ! એના કરતાં આપણા ટાટ-પાંદની પ્રથા શી ખોટી ? ”

વિચારમાં હતો તેમાંમાં પાછું ‘સતુ’ નામ તેને ધને અચડાયું. મુખ્ય અતિથિ મહેમાન ટોરડનો જવાબ આપતા હતા. તેમણે પણ સતુને અભિનંદન આપ્યું. વધારામાં પોતાના સ્વદેશી પહેરવેશ માટે પણ તેને અભિનંદન મળ્યું.

એ ક્ષેત્ર પછીના ભાષણો શરૂ થયાં. સ્મુલ ભાષણોમાં પણ સતુનું નામ આવતું. એક જણે તો કહ્યું કે સતુની કામદારના પહેરવેશમાં આશા રાખી હતી.

ભાષણોનો શિષ્ટાચાર થયા પછી, બધા ઉઠ્યા. ઉઠતે ઉઠતે પાછળથી એક અસ્કિત તેના કાનમાં બે રાખે ગણ ગણી પુર વેગથી ચાલી ગઈ. પાછળ ફરીને જુએ છે તો કાઈ દેખાયું નહિ.

“ આવા સમાજમાં આવવું હશે તો સુધારવું પડશે. એનો શો અર્થ ? કાણ આ સલાહ આપી અદ્ભુત થયું ? ” આવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે બધાની સાથે દીવાનખાનામાં ગયા. જુદા જુદા જુદા નમ્યાં. એ તો એકલો પડ્યો. થોડી વારે તેણે જવાનો વિચાર કર્યો.

“ અરે, મી. મહેતા, ક્યાં જાઓ છો ?

“ ઘેર જવા વિચાર છે. ”

“ હમણાંથી જવાય કે ? મુખ્ય મહેમાનના ગેયાં શિવાય આપણાથી જવાય નહીં. ”

તે પાછો ફર્યો. એના નશીબે તરત જ મુખ્ય મહેમાને વિદાયગીરી લીધી. તેણે પણ મુખ્યમાન અને તેનાં પત્ની સાથે હસી ધુનન કરી વિદાયગીરી લીધી.

બહાર નીકળ્યા પછી બંધીખાનામાંથી છુટ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“ નવા સમાજમાં ફરવાનું ચાર થયું. મને આ ફાવશે ? ફાવે એમ લાગતું નથી. આજથી થોથે દિવસે સ્નેહ સંમેલન છે. ત્યાં કેવી જાતનું વર્તન જોઈએ ? ” આમ વિચાર કરતો કરતો તે તેના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યો.

સ્નેહ સંમેલનનો દ્વિતીય આવી પહોંચ્યો. તે તો પોતાના જોડજતા વેપમાં જ સજ્જ થયો. સતુને નવી જ સમાજમાં જવાનું હતું. આવા સંમેલનમાં યુરોપીઅન લલનાઓનું મોટું ટાળું હોય છે. તેમનો ચેષ્ટાસર્યો, ટીપ્પણી અને રમુજ સ્વભાવ સતુ જેવા યુવકને ભડકાવે; વધારામાં તેમના શિષ્ટાચારથી તે ખીલકુલ અજ્ઞાત ! તેવા મનમાં સમ્પ્રવિષ્ટ થયાજ કરતું હતું. સીમલામાં સંમેલન એટલે સંપૂર્ણ રીતે યુરોપીઅન શિષ્ટાચાર યુક્ત તે સતુના સ્વભાવને કેમ માફક આવે ? સતુના ખીસતી નક્ક બધા પેપરોમાં આવી ગઈ હતી. તેના પ્રથમ લાગણ્ય પછી તો સતુના ફેટા સાથે અગ્ર લેખો છાપાંએમાં આવ્યા હતા. યુરોપીઅન લલનાઓને કુતુહલ અને સાહસ ગમે છે જ. કેટલાંક બાનુઓએ સતુને ખાસ મળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે નિશ્ચયે કુતુહલતાનો વેગ એમના હૃદયમાં વધારી દીધો હતો.

“ તે એના કામદારના મેલાં કપડાંમાં આવશે ? ” એક લલનાએ તેના પતિને પુછ્યું.

“ કંઈ કહેવાય નહીં. તે યુવક સાધારણ વ્યક્તિ લાગતી નથી. ” તેના પતિએ જવાબ આપ્યો.

“ જો તે કામદારના કપડાંમાં ન આવે તો પણ બંધ ખેસતા સારા શીવાએલા કપડાંમાં તો નહિં જ આવે ! ”

“ તેમ ધારવાનું કારણ ? તે કામદાર છે પણ પાસે બે ત્રણ લાખ છે. એટલું-એટલું છે અને અમદાવાદમાં રહે છે. સમજશકિત પણ સાધારણ નથી ! ”

સમય થતાં સતુ આવી પહોંચ્યો. ઉઘાડની બહાર રીક્ષા, ઘોડા અને મોટરોની લાઇન બંધાઈ ગઈ હતી. તેનું હૃદય ઠડકવા માંડ્યું. તેણે વિચિત્ર પ્રકારનાં પહેરવેશ જોયા. તે દીવસે રાત્રીમાં અને વિચારમાં બરોબર નિહાળી શક્યો નહોતો. અત્યારે એની નિરીક્ષણ શક્તિ ખીસી હતી. બાંધ વગરનાં બકનો જોઈ તે આશ્ચર્ય જ બની ગયો ! બગદમાં હળમત વધેલી જોઈ તેની મગજશક્તિ કામ કાતી બંધ થવા લાગી. પારસીઓમાં પણ એ જ શક્તિ ! ફરવાનું પાસે આવવાંજ સતુ સાવધ થયો.

“ હોય, એમાં નવાઈ જેવું શું ? આવો પહેરવેશ વિગેરે મને ‘પસંદ’ નથી. આપણે વાતાવરણ મને પસંદ નથી. આવો બાહ્ય આડંબર મને પસંદ નથી. ‘બાહ્ય વિવેક’ મને પસંદ નથી. આવા ચાળા મને પસંદ નથી. તો શું એને લીધે મારે ગાંડા થઈ જાય ? ઈશ્વરે મને આ સ્થિતિમાં મૂક્યો છે, તો વિવેક પુરઃસર બધું નિરીક્ષણ કરવું. સંજ્ઞાસારનો વિચાર કરી સમાજ સુધારણા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એજ દૃષ્ટિબિંદુથી આજ બધું નિહાળીશ અને રાજદ્વારી ચળવળની સાથે સમાજ સુધારણા માટે પણ પ્રયત્ન કરીશ. ” આમ વિચાર કરતો કરતો દરવાજામાં આંચો. તરત જ એક યુરોપી આવી અડધું તેનું છાંડ માથું.

“ મી. એસ. યુ. મહેતા, એમ. એલ. એ. ” જૂન ખોલ્યો.

તરત જ ચળમાનની પત્નીએ આગળ આવી હાથ ધર્યો. સતુએ હાથ આપ્યો અને હસ્તધુનન કરતાં તે યુવતીએ પૂછ્યું, “ How do you do ? મગામાં ? આજની હવા ઘણી સારી છે. આપને મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેથી મને ધણો આનંદ મળ્યો. આશા છે કે આપને અહીં સર્વ અનુકુળતા મળશે. ” તેણે તો ખોલવાનું ચાલુ જ માથું. સતુએ સ્વસ્થતા સાચવી રાખી હતી. આવા વર્તનની તેણે આશા જ રાખી હતી. ચળમાને આગળ આવી હસ્તધુનન કર્યા પછી થોડી પ્રસંગોચિત વાતચીત કરી. એકલામાં બીજા મહેમાનો આવ્યા તેથી ચળમાનો તેમને લેવા ગયા. સતુએ તેનો લાસ લીધો. તે આગળ વધ્યો. પ્રત્યેક પગે તેનો સત્કાર થતો. થોડા જ સમયમાં સતુ ટેવાઈ ગયો. બનાવટી (artificial) લાગણી બતાવતાં આવડી ગયું.

આખા મંડળમાં વાતનો મુખ્ય વિષય સતુ જ હતો. જેમ જેમ આગળ જતો તેમ તેમ પાછળના લોક તેના વિષેની વાત કરતા.

“ લાગે છે લાંબી વ્યક્તિ. ” એક યુરોપીયન બાળાએ તેના પતિને કહ્યું. તે બહી સરકારની એક્ઝીક્યુટીવ સલાનો સભ્ય હતો.

“ યુવક છે પણ તેનામાં વ્યક્તિત્વ લાગે છે. સ્ત્રીરૂપ દેખાતો નથી. કામદાર હોવા છતાં અહસ્થનાં લક્ષણો છે. ”

“ દેખાવડો પણ છે ! કામદારના જેવો કદરોળ નથી. કપડાં પહેરતાં પણ આવડે છે. આવા સમાજમાં તે પહેલવહેલો આવ્યો છે તો પણ નવો પડતો નથી. ”

આ જ પ્રમાણે આખા સંમેલનમાં વાત ચાલી રહી હતી. એક પણ યુરોપીયન એને ચારસી લક્ષના એના સાથે વાતચીત કરવા ચૂકી નહોતી.

“ છેવટે ટેબલ ઉપર બેસવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કોલેજમાં જેમ કમદાર પ્રસંગે દોડાદોડી થાય છે તેમ આવા સંમેલનમાં થતી જાય. પ્રત્યેક મહેમાન માટે પુરતી હોય છે અને વેંછરો પ્રત્યેક વાની પીરસે છે. સર્વ દિશાએથી સતુને આમંત્રણ મળવા માંડ્યું. આ સ્થિતિમાં પણ

સતુએ એક મહાપુરુષને યોગ્ય વર્તન રાખ્યું હતું. એક ઉછાછળા. યુવકની માફક નથી નહોતો. બધાને સહ્યતાથી જવાબ આપતો હતો. છેવટે એક ટેબલ ઉપર બેઠો. આબુ બાબુ લલનાઓ જ વિંટળાઈ વળી હતી ! જ્યારે તે જરા સ્વસ્થ થયો ત્યારે તેની દૃષ્ટિ એક વ્યક્તિ ઉપર પડી. તે વિચારમાં પડ્યો. તે જ સમયે બાબુમાં બેઠેલી એક યુવતી બોલી, “મી. મહેતા, આવા સંમેલન માટે આપનો શો અભિપ્રાય ? કામદાર મંડળનાં પણ સંમેલનો થાય છે ?”

“કામદાર મંડળનાં સંમેલન થાય છે, પણ ત્યાં બધાની હંદરલીની લાગણી હોય છે. બાહ્યાંબર ઘણો ઓછો.”

“મી. મહેતા, મને ઘણો આનંદ થયો. તમે પ્રજાસિક્ષા ભંગના હિમાયતી હો એમ લાગે છે. ચીલે ચીલે આવવું તે પાપ લાગે છે.”

“પણ મારા વિચાર તેનાથી તદ્દન ઉંધા છે. હું તો પ્રજાસિક્ષા ભંગને ધિક્કારું છું.”

“તમે સ્પષ્ટ વક્તા છો તે જાણીને મને ઘણો આનંદ થયો.”

ખીજ થોડી ઘણી વાતચીત કરી સતુ ત્યાંથી છટક્યો. તેણે જે વ્યક્તિ જોઈ હતી તેની શોધમાં નીકળ્યો. છેવટે તેણે તે વ્યક્તિને શોધી કાઢી.

“છેવટે મારી મહેનત સફળ થઈ. અહીં આટલાં બધાં અનુષ્ઠામાં એક જાણીતાને જોવાથી કેટલો બધો આનંદ થાય છે ?”

“અનુષ્ઠાં કેમ ? મારી દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર નથી. તમારી પાછળ ટોળેટોળાં તો ફરે છે ! બે કલાક તો થયા પણ તમને એક ક્ષણનો પણ અવકાશ મળ્યો નથી. આમ છતાં પણ તમે આમ બોલો છો ?”

“બધા મારી સાથે વાતચીત કરે છે એ વાત સત્ય છે. પણ તે બધાં અનુષ્ઠાં. એ બધો બાહ્યાંબર ! આવી બનાવટી જાંદગી જોઈ હું તો કંટાળી ગયો. તમને મળવાથી જરા શાંતિ થઈ. જાણે અહીં બધાં નટ અને નટીઓ ! નાટકશાળામાં આવી હોતો એમ લાગે છે. કોઈના પણ હૃદયમાં લાગણી હશે ? આ સમાજ ? અને આ સ્નેહસંમેલન ?”

“અરે, મી. મહેતા, આવું બોલશો અને જો આપણા ચળમાન સાંભળશે તો એમને આઘાત થશે તે ખબર છે ?”

“માફ કરશો મને ખાત્રીજો કે તમે પોસ્ટ ઓફીસનું કામ કરશો નહીં !”

“હું શું કરવા પોસ્ટ ઓફીસનું કામ કરું ?”

“આ બધું ક્ષણિક સુખ છે. આ લાગણી પણ ક્ષણિક છે. આ ખ્યાતિ પણ ક્ષણિક છે. આ લોકની લાગણી ઉપર અને આવી ખ્યાતિ ઉપર આધાર રખાય જ નહીં. કાલે સવારે એમને પ્રસન્ન આવે તો ફરી જતાં વાર લાગે નહીં ! અત્યારે મારા સાપણને

લીધે ત્યે ઘોઝા મને સન્માન આપે છે. કાલે મારા કરતાં કોઈ સારો વક્તા આપ્યો તો એને સન્માન ! એને મારું ભાષણ કેવું હતું તે મને ખબર છે ને ? એમાં કશું જ ન હતું. આ બધાં અભિનંદન આપે છે તેથી મને તો શરમ આવે છે. ”

સતુના આ સંબોધો તે વ્યક્તિને સાંઝે લાગ્યું હોય એમ દેખાયું નહીં. છેવટે તે વ્યક્તિ બોલી, “ ત્યારે એ શરમમાં મારે વધારો કરવો જોઈએ નહીં ત્યારે પછી હું તો પ્રથમ વાર મળું છું તેથી મારે અભિનંદન આપવું હતું. ”

“ અભિનંદન આપતાં પણ આવડવું જોઈએ. કેરો યુક્તિથી અભિનંદન આપી દીધું ? આપની લાગણી માટે ઉપકાર માનું છું. હું તો સરળ માણસ છું. સાદી પણ પ્રમાણીક જીંદગીમાં ઉછર્યો છું. બનાવટી જીંદગી મેં જોઈ નથી અને જોવાતી પણ નથી. હૃદયભીતું ખરું ? તે તો શુષ્ક અને બહારના દેખાવમાં તો જાણે ચોમાસાની નર્મદા ! તેમ જ હું જીવના વિચારોનો છું. ચારેક દિવસ ઉપર હું બેંકવેટમાં ગયો હતો. તમારા જેવું મને કોઈ મળ્યું. ત્યાં સ્ત્રીએ ને મધપાન કરતાં મેં જોઈ. સ્ત્રીએ ને મધપાન અને ધૂમ્રપાન હોય ? અને એમનો પહેરવેશ ? આધુનિક બાળાથી (modern girls) તો પ્રભુ તોખા ! આ સમાજ નિહાળતાં તે મને એમ લાગે છે કે હું જીવના જમાનાનો માણસ છું. પણ અત્યારના કરતાં જીવના જમાનાનો માણસ હજાર દરજ્જે યથે ! વધારામાં કહું ? જ્યારે મેં તમારા જેવી વ્યક્તિને મધપાન અને ધૂમ્રપાન કરતાં જોઈ ત્યારે મારું હૃદય ધબકારા મારતું બંધ થયું હોય એમ લાગ્યું. મને લાગે છે કે તમે નહીં જ હો. જો તમી હોત તો મને કશું જ દુઃખ થઈ આવત. તમે એવું કંઈ કરશો નહીં. કરશો ? મારા આયુષ્યમાં વધારો કરવો હોય તો જમાના સાથે પ્રગતિ કરતાં પણ જીવના જન્મારાના માણસ રહેજો. ”

“ મધપાનમાં કે ધૂમ્રપાનમાં એટલું બધું શું નિંદ છે કે તે જોવાથી હૃદયના ધબકારા પણ બંધ થાય ? ”

“ કારણો તો ઘણાં છે, પણ સુખ્ય કારણ તો મારા આત્માને આઘાત કરે છે તે છે. ”

“ મરદ અને સ્ત્રીમાં એ બાબતમાં શો તફાવત ? મરદને મધપાન અને ધૂમ્રપાનનો અધિકાર અને સ્ત્રીએ નહિં તેનું કારણ ? ”

“ હું તો મધપાનની જ વિરોધ છું પણ મરદ અને સ્ત્રીનો ક્યાં તફાવત રહ્યો ? ”

“ હું તમારા વિચાર સાથે સંમત નથી; તેમ છતાં પણ તમારા વિચારો જાણવા ગમે છે. અત્યારના બાપણમાં પણ વ્યક્તિત્વનો પડઘો છે. ”

“ મને આનંદ થયો. મને ખાતરી છે કે તે દિવસે તમે નહિં જ હો. ”

“ સા કૃપથી બધું કે હું નહીં હોઈ ? ”

“ કારણ કે તમે એવી વ્યક્તિ નથી. તમે મધપાન કરો જ નહીં. ધૂમ્રપાનથી તમે વેગળાં જ રહો. ”

“ હંધ કારણ ? ”

“ તે સમન્વતું નથી; પણ મારો આત્મા એમ કહે છે કે તમે એવું નિંદ્રા કામ કરો જ નહીં. અને તમે કરો તો મને સખત આઘાત થાય અને વખતે મારી જીંદગીને પણ લેખમ લાગે. ”

તેના શબ્દમાં લાગણી હતી. તેમાં નમ્રતા હતી, તેમાં સત્યતા હતી. સામી વ્યક્તિ તેનાથી પસળી હોય એમ લાગ્યું. અત્યારના જમાનાનો ચીજવાનો સ્વભાવ તે વ્યક્તિમાં હશે એમ લાગ્યું. તે જ હેતુથી તે બોલી હોય એમ દેખાયું, “ ધારો કે હું એમ કરું તેથી તમારી જીંદગીને નુકસાન થાય ? એવો આઘાત થવાનું શું કારણ, તે મારાથી સમન્વતું નથી. ”

“ હજી કારણ બહુવાનું બાકી રહ્યું ? સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું ? તમે મારું જીંદગીનું ધ્યેય છો. તમારાથી મારી જીંદગી આનંદમાં છે. તમારા શિવાય મારું જીવન શુષ્ક છે. તમારા પિતાને ધિક્કાર છું પણ તમને પૂજું છું. હું વડી ધારાસુભાનો સભ્ય કેમ થયો તે ખબર છે ? તમારે ક્ષીએ જ ! જો તમે મને મળ્યાં ન હોત તો મારામાં ધૈર્ય રહેત નહીં. તમારી આશાએ મારું જીવન ચાલે છે. તમારી આશાએ જ હું મારાં કાર્યો સાધી શકું છું. ”

“ આ જુના જમાનાના માણસના શબ્દો ? આ તો નજામાં નવા જમાનાના યુવકના શબ્દો હોય એમ લાગે છે. ” તે વ્યક્તિની ચીડવવાની સંસ્થિત વધું કહેવાત થઈ હોય એમ લાગતું હતું.

“ જુના જમાનામાં કોઈ વ્યક્તિમાં લાગણી જ નહોતી ? તેમનામાં શુષ્ક લાગણી તો નહોતી જ. આપનો મો વિચાર છે ? મારી આયુષ્ય દોરી અહીંથી જ અટકાવવી છે ? મારી પૂજ્ય માતા તમને મળવા માંગે છે. એક વિનંતિ પણ તમને કરવા માંગે છે. મારાથી કહેવાય એમ નથી. મારો માતા જ તમને કહેશે. ”

“ તમે જ કહોને ? હું તો તમારા મુખેથી સાંભળવા માંગું છું. ”

“ ના, મારાથી નહીં કહેવાય. વખતે નકાર સંભળાય તો અહીં જ મારું મૃત્યુ થાય. વધારામાં એ વિનંતી મારાથી કેમ થાય ? તમે ના કહેશો ? ના નહિં કહેશો. મારું મૃત્યુ જોઈ હોય તો ના કહેજો. ” આમ બોલતાં બોલતાં સટ્ટની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

‘ તમારી વાત બહુ શિવાય મારાથી વચન કેમ અપાય ? પણ, મી. મદેનું, તમે તમારાં પૂજ્ય માતા સુખથી વાત કહેવાના હતા તે ? કહેશો ? ’

સતુએ દુઃકાલમાં પૂર્વ ઇતિહાસ હતો. પછી તે જોડ્યો, “ પેલા નીચ લાલચે તમારા કાન ભંભેર્યા છે. તમે અમદાવાદ આવશે ત્યારે બધા લેખી પુરાવા હું તમને બતાવીશ. શ્રી. અમરનાથ સામેના ચુંટણીના પ્રસંગે જે નીચ કામો કર્યા. હતાં તેના બધા લેખી પુરાવા છે. મારી માતા તમને વાત કરશે તે દરમ્યાન હું મારા પિતાજીનું નામ પણ જાણી શકીશ. તેઓ કંઈ નિષ્ણાત બારીસ્ટર છે તેથી તમને પણ વાંધો આવશે નહીં. આપના પિતાજી પણ વાંધા લઈ શકશે નહીં. તમારા પિતાજીએ પણ જે અન્યાય કર્યો છે તેનું સમાધાન થશે. મારી ખાત્રી છે કે મારી માતાની વિનંતિના તમે અને તમારા પિતા સ્વીકાર કરશે જ. ”

આ વાત ચાલતી હતી તેટલામાં “ શૈલબાળા ” નામનો અવાજ સંભળાયો. તે વ્યક્તિ તરત જ દોડી ગયો. સતુ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. તે કંઈ વિચારમાં હતો હતરી ગયો હતો. જ્યારે તેના નામના અવાજ સાથે સાહેબજનો અવાજ તેના કાને અથડાયા ત્યારે તે નિદ્રામાંથી જાગ્યો હોય એમ લાગ્યું.

“ અહો, ન્યા. મુ. અમરનાથ ? સાહેબજી ! આપ ખુશીમાં તો ખરાને ? ઉનાળાની રજાઓમાં આપ અહીં આવ્યા હશે ? ”

અમરનાથ ત્યાં હતા તેની સાથે શૈલબાળા પણ ત્યાં હતી. અત્યાર સુધી જે સંવાદ સાંભળ્યો તે શૈલબાળા અને સતુ વચ્ચે હતો તે તો બહુ હશે જ. અમરનાથે થોડી ઘણી કટાક્ષમય વાતો કરી અને પછી તે ત્યાંથી બીજા ટોળામાં ગયા.

“ એણે નિર્ણયિતમક જવાબ આપ્યો નહીં; પણ તેના જોલવા ઉપરથી એમ લાગ્યું કે તે મારો ભાવ સમજી ગયો હતો. તેણે ના કહી નહીં. ના, નહીં કહી તો પછી હા જ રહી ! એ હા કહેશે ? અને જો એ હા કહે તો પેલા અમરનાથ હા કહેશે ? તેના વર્તનને તો મારી ભાવનાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પ્રયત્ન કરવો. જે થાય તે ખરું ! મને લાગે છે કે તેના હૃદયમાં પણ મારા જેવીજ ભાવના છે. પણ એ ક્યાં અને હું ક્યાં ? એ જ જ અને હું એક સાધારણ કામદાર ! એનો સંયોગ કેમ સંભવે ? અમરનાથને કોણ સમજવે ? પેલા લાલચકરો તો ડોળો છે જ ! ” આના વિચારમાં તે થોડી વાર એકલો બેસી રહ્યો.

બધાને જવાનો-સમય થયો. ચન્નમાનની પત્ની સાથે અને તેની સાથે બધા હસ્ત ધુવન કરી જવા લાગ્યા. સતુનો વારો આવ્યો. તેણે પણ હસ્તધુવન કર્યું. ચન્નમાનની પત્ની તો તેને છેક રીક્ષા સુધી વળાંત્રવા ગઈ. રીક્ષા આગળ બીજા મહેમાનોનું ટોળું તેની આગળ બેસી ગયું અને લલનાઓ તેની સાથે હસ્તધુવન કરવા માંડી. આ દૃશ્ય અમરનાથે અને શૈલબાળાએ પણ જોયું. બન્નેના હૃદયમાં જીવંત પ્રકારની ભાવના થઈ હોય એમ લાગ્યું.

ધારાસભાની એક બરખાસ્ત થઈ. બધા સભ્યો પોતપોતાને વતન જવા માંડ્યા. સતુના મગજમાં વિચિત્ર વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા.

“હિરાચંદ્રભાઈ પાસે અમરનાથને પત્ર લખાવું તો ? એની સંમતિ તો જોઈએ જ ને ?”

એ વિચારમાં હતો તેટલામાં બે ત્રણ સભ્યો એને મળવા આવ્યા. થોડીધણી વાતચીત થયા પછી સતુએ કહ્યું, “કાલે મારે ત્યાં જમવા આવશો ?”

“અમે તો વનસ્પતિ આહારી છીએ.”

“હું અણુ એવો જ છું. તમારાં કરતાં વધારે સુસ્ત હોઈશ. તેને લીધે તો હું હોટલમાં ઉતર્યો નથી. મારો ભટ કેસોઈ કરશે.”

“અમે તે બાબતમાં સુસ્ત છીએ. પણ ટાટ-પાટની એક ફાવતી નથી. ટેબલ ઉપરની ગોડવણ કરો તો ફાવે. તેમ બધા કંપડાં પહેરીને જ બેસવું ફરિયો. કંપડાં ઉતારવા અને પહેરવાની માયાકુટ કોણ કરે ?”

સતુ વિચારમાં પડ્યો. કેમકે વિચાર સુખ્યો હોય એમ લાગ્યું. તે બોલ્યો, “તેવી ગોડવણ કરીશ.” તેઓ ગયા અને બીજા દિવસે આંબ્યા.

“ભટ, આ ભાઈને એક મરઘડી મૂકો અને એમને એક ગધેડું મૂકો. પછી હાથી અને દેડકું લાવશો તો ચાલશે.”

“અરે સતુભાઈ, મઘડી અને હાથી શું મંગાવો છો ? અમે વનસ્પતિ આહારી છીએ. તમને કાલે કહું હતું ને ?”

“અરે, આ નો ઘડ ના લોટના જ બનાવ્યા છે. લોટની રોટલી કે પૂરી કરવાને બદલે સૂરધાનાં-હાથી-દેડકાં-ગધેડા-શીઆળીઆં-ભૂંટ-સિંહ-વાઘ વિગેરે આહારની ચીજો બનાવી છે. મધુ ઘડ ના લોટનું જ છે, પછી શું કરવા ગભરાઓ છો ?”

“બધું ઘડ ના લોટનું હોય તો પણ શું થયું ? એ આહાર અને શબ્દો જ આધાત કરનારા છે.”

“અને અધાં કંપડાં પહેરી ટેમલ ઉપર બેસી જમી શકાય તો એ આહારની ઘડના લોટની ચીજો ખાતાને શો વાધો ? આપણા હિંદુઓને આ પદ્ધતિ આધાત કરનારી ન હોય તો તે આહારો શા માટે આધાત કરનારા હોવા જોઈએ ?”

“સતુભાઈ, તમારી અફઝ ઘણી સારી છે. આ તો જ્ઞાન સાથે ગમત થઈ. તમારો ભારતીય સમજ ગયો. જેમ ઘડ ના લોટના આવા આહારો આધાત કરનારા છે તો આ પદ્ધતિ પણ આધાત કરનારી હોવી જ જોઈએ. આપે બે ગમત સાથે જ્ઞાન આપ્યું છે નેનાથો અમને ધણે ફાયદો થશે. આજ પછી પૂર્વ અને પશ્ચિમના આચરણનું મિશ્રણ કરતી વખતે તમારો દાખલો ચાલુ આવશે. આપણો આખો દેશ જો આ

સિંધાંત સમજે તો કેટલો ફાયદો થાય ? જો આપણે આપણા આચાર વિચારને વળગી રહીએ તો આપણો દેશ હિંદુસ્થાન રહે. નહિ તો શી ખબર કોતું સ્થાન બને ! પૂર્વના સમયમાં વિમાન હતાં—અન્યાસ હતાં—વાયુઅસ હતાં—વિગેરે અસ્રો હતાં એમ કહેતા હતા ત્યારે સુધારકો—જે કહેવાવાને અત્યાર સુધી અભિમાન ધરતા હતા, તેઓ—પુરાણના ગપાટા ગણી આપણી મરકરીઓ ધરતા હતા ! એરોપ્લેન તે વીમાન નહીં તો બીજું શું ? લડાઈ દરમ્યાન ઝેરી ગેસ, ઇલેક્ટ્રીફના તારો અને મશીન ગનમાંથી દાવાનળ વપરાતા હતા તે પ્રાચીન, વખતનાં અસ્રો નહિં તો બીજું શું ? મને તો લાગે છે કે જર્મની આપણા શાસ્ત્રમાંથી જ આ બધું બનાવતા શીખ્યા હશે ! હજે છે કે જર્મનીમાં સંસ્કૃત પંડિતો ઘણા છે. સતુભાઈ, આજે અમારા ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યા. આજે અમને અસાધારણ જ્ઞાન આપ્યું. તમે દેશના નેતા થશો—તમે મહાવ્યક્તિ છો. આટલી ઉમરમાં કેટલું જ્ઞાન ?”

બીજી થોડી ઘણી ગોષ્ઠી કરી, બધા મિત્રો જમી ઉઠ્યા.

થોડા દિવસ પછી સતુ અમદાવાદ તરફ વળ્યો.

અમદાવાદમાં કુસુમે ઘણા વહાલથી સતુને આવકાર આપ્યો. બધા શુભરાતી પેપરોમાં તેણે સતુનું ભાષણ વાંચ્યું હતું. અગ્રણીઓ પણ વાંચ્યા હતા. સતુ વગર તે સુકાઈ ગઈ હતી. પણ પેપરોમાં તેના સંબંધમાં અગ્રણીઓ વાંચી તે આનંદ મેળવતી હતી.

જે દિવસે સતુ અમદાવાદમાં આંચો તે જ દિવસે ત્યાંના પેપરોમાં એવા સમાચાર આંચા હતા કે ન્યાયમુર્તિ અમરનાથની પુત્રી અને અમદાવાદના પ્રખ્યાત કોટયાધિપતિ રોક લાલચંદનું સગપણ થયું છે.

“બંને મોટા પુરૂષો રહ્યા તેથી તેમના સગપણની વાત છાપામાં પણ આવે !” તે બબડી. પાછી બોલી, “આ વાત સતુને કાને જવી લેઈએ નહીં. જો તે જાણે તો તેને આ કુનીઆ ખારી લાગશે. તેના હૃદયને મોટા આઘાત થશે. કળે કળે એ વાત કહીશ.”

એક દિવસ રાતે વાળુ કરી તે મા દીકરી બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

“સતુ, તે તારું વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું ખરું. તારું પ્રથમ ભાષણ ઘણું જ વખણાયું. વિચારો ભાવનાશીલ હતા. જો તે પ્રભાણે થાય તો હિંદમાં પુરપત્ત પાછું આવે અને સ્વારાજ મેળવી શકાય.”

“અરે, બા, એ ભાષણમાં એવું કંઈ જ નહોતું. પેપરવાળાએ નકામે છાપે ચડાવે છે. લખવા માટે તેમને ખોરાક લેઈએ ને ? બીજું કંઈ લખવા ખોરાક હશે નહીં, તેથી મારા ભાષણથી પાનાં ભર્યાં છે. તેમના ઉપર સર્વોચ્ચ રાખવો જ પડે. એ

હોઈ તો પવનચક્કી જેવા ! પ્રસંગ આવે તો કાલે ફરી પણ જાય અને મારી નિંદા કરવામાં પાછી પાની કરે નહીં. ” ભવિષ્યના વાદ્યોની ખબર નહીં હોવા છતાં તેનાથી ઉપર પ્રમાણે બોલી જવાયું.

“ સતુ, તું આમ કેમ બોલે છે ? ”

“ આવું ન બોલે તો શું કરે ? ધારાસભામાં શું છે ? મત આપવાના અધિકાર છે, ધારો કે વધુ મતે મારું બીલ પસાર થાય તે ! પણ શું ? સરકાર તેનો અમલ ન કરે તો આપણે શું કરી શકીશું ? વિલાયતમાં તો તે પ્રધાનમંડળને નરાજનામું આપવું પડે અને બીજા પ્રધાનમંડળ થાય. અહીં એવો અધિકાર ક્યાં છે ? ”

“ કહે છે કે ન્યારે આ રાજ્ય ધારણને સુધારવામાં આવશે ત્યારે વડી સરકારમાં પણ પ્રભુપક્ષના પ્રધાનો નીમશે. તને એ પ્રધાનપદ મળશે; અને તું પ્રધાન થાય ત્યારે તારા વિચારો અમલમાં મૂકશે. ”

“ રાજ્ય ધારણનો ફરી વિચાર કરવાને તો બહુ વાર. પણ અત્યારે આપણે બીજા ઇલાકામાં પ્રધાનોની સ્થિતિ જોઈએ છીએ ને ? સ્વરાજ્ય હોય તોજ પ-તો પ્રાય. ”

“ ગઈ વખતે ઇલાકાને પ્રધાનનો હક્ક મળ્યો હતો અને હવે સ્વરાજ્ય મળશે. તેમ વડી સરકારમાં પણ પ્રથમ પ્રધાનનો હક્ક મળશે અને પછી સ્વરાજ્ય મળશે. ”

“ સ્વરાજ્ય શિવાય બીજા કોઈ ચીજમાં હું માનતો નથી. સ્વરાજ્ય જ જોઈએ. ” આ વાદવિવાદ ચાલતો હતો તે દરમિયાનમાં હિરાચંદ આંખા તેણે સતુના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. તેણે તે કાળજીપૂર્વક વાંચ્યો. તેણે કુતુંમના હાથમાં તે પત્ર મૂક્યો.

“ સતુ, શું કરવા ગલરાય છે ? ભલેને તે અમરનાથ ના કહે. પણ શૈલબાળા તને જ ખરણવાની. ”

“ પત્રમાં જોયું ? કેટલું અપમાન છે. ઘણી જ વિવેક્સરી ભાષા વાપરી અપમાન કરવામાં બાકી રાખી છે ? એમાં કંઈ વળવાનું નથી. આશા રાખરાથી શો ફાયદો ? ”

“ તારા જેવો યુવક આમ બોલે ? આ રાખ્દો એક વોરને શોભે ? ભીરતા કેમ દાખવે છે ? મારો પુત્ર ભીરતા દાખવે ? આખા દેશમાં હાથ વગાડી રહ્યો છે તો આ બાબતમાં આમ બોલે છે ? તું તારા માતૃપિતાને લજવે છે. ”

“ બા, આવું પાણી ચડાવ્યાથી શું વળે ? ” હિરાચંદે કહ્યું. “ આ પત્ર વાંચી આશા રખાય ? ”

“ સતુ, બેટા, એક વાત મેં તને કહી નથી. ન્યારે આ પત્ર આંખા છે ત્યારે કહું છું. ” એમ કહી કુમુમે એક છાપું તેના હાથમાં મૂક્યું.

“આ, એમ તેમ હોય પણ મને આ સમાચારમાં સત્યતા લાગતી નથી. આ સંચો સંભવતો નથી.”

“સા ઉપરથી એમ કહે છે ?”

“સીમલામાં તે મને મળી હતી. તેની સાથે થોડી ઘણી વાતચીત થઈ તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે બાળા સંમતિ આપશે નહીં.”

“તું કહે છે તે વાત ખરી પણ હોય. મેં સાંભળ્યું છે કે અમરનાથની ધારા-શાસ્ત્રી તરીકેની આવક મહીને વીસેક હજારની હતી. હવે તો ફક્ત ચાર હજાર મળે ! તેને ઘણું દેવું થઈ ગયું છે. વધારામાં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે લાલચદે તેની પાસે કોનો ધંધો કરાવ્યો. કોના અને શેરના સદામાં અમરનાથે ગુમાવ્યું છે. ધણો ઉરો ખાડો ખોધો છે. શૈલબાળાના સાટામાં લાલચદે તે દેવું ખંડી વાળવા વચન આપ્યું છે. લાલચદે અને અમરનાથે બે જાણે મળી આ ચોક્કસ ગે હોય અને હિરાયદે કોના પત્રને લીધે જાપામાં પણ એ સમાચાર, શૈલ-બાળાની સંમતિ શિવાય, આવ્યા હોય.”

“બાળાની સંમતિ શિવાય એ સુધારક કંઈ કરશે ?”

“સતુભાઈ, હજી તમે દુનિયા જોઈ નથી. જીલ વાપરવા વખતે સુધારક; પણ ચોતાના હિતમાં વધી આવતો હોય ત્યારે પ્રથમ વર્ગના સુધારક !” હિરાયદે કહ્યું.

“સતુ, આમ તો તું જીલ વિચારતો છે અને અત્યારે તારા સ્વાર્થને લીધે સુધારક બની ગયા !” કુસમે જરા ટકાર કરી. પાછી તે બોલી, “સતુ, અડબાઈશ નહીં. શાંતિથી વિચાર કર અને કંઈ રસ્તો શોધી કઢાડ, આખા દેશના સલા માટે રસ્તો શોધી કઢાડવા તારામાં અકલ છે અને આને માટે નથી ?”

ખીજ થોડી ઘણી વાતો કરી, હિરાયદે રજૂ લીધી.

સતુ તેના રાચનખંડમાં ગયા. તે વિચારમાં પડ્યા. કંઈ પણ રસ્તો રજૂ થો નહીં. છેવટે તેણે એક નોટ પેપર અને ક્લમ હાથમાં લીધાં. બે ત્રણ પત્રો લખ્યા અને ફાડ્યા. છેવટે તેણે નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખી કઢાડ્યા :

“રા. રા. શેઠ લાલચદે,

વિ. એક અગત્યના કામે આપને મળવા ખાજું છું. ક્યારે આવકારા છે ? કયાં મળું ? કાંમ ખાનગી અને અગત્યનું છે. મળવું તો પડશે જ. હિતભરી વાત છે. વળતી ટપાલે પ્રત્યુત્તરની આશા રાખું ? તેમાં કિવસ-વખત અને સ્થાન જોટલું. લખેલું હશે તો પણ ચાલશે. આપ વ્યવસાયી હોવાથી વધુ તસ્તી લેવાની જરૂર નથી.

લી. કુસમા વર્માભાઈ.”

આ પ્રમાણે પત્ર લખી એક કચેરીમાં બીરી તેણે તેજ સમયે પોસ્ટમાં નખાડ્યો. ત્યાર પછી પથારીમાં પડ્યો. ત્યાં પડ્યા પ. થા ઘણા વિચારો થયા. મધ્ય રાત્રી સુધી તેને ઉંઘ આવી નહીં,

બીજે દિવસે તેને પત્ર મળ્યો. તેનું હૃદય ધડકવા માંડ્યું. તેણે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું:

“ સતુ ઉપાને માલુમ થાય છે શ્રીયુત સુવે શુભોપમાલાયક રા. રા. શેઠ સાહેબ લાલચંદ શેઠ એવું કોઈ અગત્યનું કામ જોતા નથી. એવા માલુમ સાથે કાંઈ પણ જાતનું કામ પાડયું નથી અને પાડવા માગતા નથી. ભરડાના ખર્ચે તેના છોકરા-સાથે તે કામ પાડતા જ નથી. ”

પત્રમાં સહી પણ નહોતી. સતુ અકળાયો. તેનું સ્વામિમાન ધવાયું. આંખોમાંથી અગ્નિ વરસવા માંડ્યો. તે હઠ્યો. કોઈની શોધમાં નીકળ્યો. વાળુ કરેલું હતું. રાત્રીના નવેક વાગ્યાનો સુમાર હતો.

“ લાલચંદ શેઠ, જગા ઉસા મહેશો ? ” વિવેક પુરઃસર સતુ બોલ્યો.

“ મારો પત્ર મળ્યો નથી? ભામટાને મારી સાથે વાત કરવાનો શો અધિકાર ? ”

“ વિવેકથી બોલશો ? ”

“ વિવેક મરી ગયો. તારા જેવા કુતરા પ્રત્યે વિવેક શો ? ”

સતુ શાંત રહ્યો. મગજને શાંત રાખ્યું.

“ આપનો વધારે વખત શુભાવીશ નહીં. અમુક તારીખના પેપરમાં શેઠબાળુ અને આપના સંબંધમાં જે સમાચર આવ્યા છે તે ખોટા છે. મને ખબર છે, શેઠબાળા જેવી બક્ષિત તમારા જેવા શેઠ સાથે પરણે જ નહિં. કૃપા કરી છાપાવાળાને લખી જણાવશો કે તે વાત બીનપાયાદાર છે ? ”

“ શેઠબાળાનું નામ લેવાનો તને શો અધિકાર ? આવો ખસ. મને જવા દે. જો હવે એક ક્ષણ પણ રોડીશ તો જોવા જેવા હાલ કરીશ. ”

“ એવી ખંડ દેખાડશો નહીં. એનાથા હું ગસરાતો નથી. મીઠા માલીક હોવા છતાં હું વણકર છું. મથર કાઢી મારે ચરી સરાકત છે. હજી પણ વખત વહી ગયો નથી. વિવેકથી વાત કરો અને તે છાપાવાળાને લખી મોકલવા વચન આપો. જો તેમ નહીં કરો તો હું જલતે લખી મોકલીશ તે વાત અસંભવિત અને અસત્ય છે-મને ખબર છે. ”

“ હું એ પ્રમાણે પત્ર ન લખું તો શું કરીશ ? ”

આ જ સમયે રરતા દર્શયા ત્યાર બાંકિતઓ પસાર થતી હતી. સતુ અ લાલચંદ અકલેશને એ ય હતા. રસ્તાયા ધાડે દુર પાલુ હતા. તે બાંકિતઓએ મુદ

ખાખતની ચર્ચા થાય. શલબાળા સંબંધી ચર્ચા મારાથી કરાવવા કેવાય ? લાલચ દેના સંબંધમાં મારી પાસે લેખી પુરાવા છે તે વાત ખરી, પણ એવા પુરાવા દેખાડવાથી મારા સંબંધી તે શો વિચાર કરે ? હુખી પોલીસનો માણસ મને તે ધારે. ચાલીઓ પણ કહેવાઈ જાનદાન ગુસ્થને એ શોભે ? ધારો કે તેણે રાજપુત્રાથી સંમતિ આપી હોય તો પણ તેને દુઃખી કરવાનો મને શો અધિકાર ? ખીડના કુતરા માફક મારાથી વર્તાય ? તેમ છતાં, પણ એને સત્ય હકીકત તો જણાવવી જ લેઈએ. છી રીતે જણાવું ? શું લાલચ દે ફાવી બચ ? એક કાગડો હંસલીને લઈ બચ ? એ તો સંભવે જ નહિ. લાલચ દેને તો નહિ જ ફાવવા હશે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે પોતાના બંગલા તરફ જતો હતા.

ત્યારે તેની વિચારમાળા અટકી, ત્યારે તેના ધાતું એને બાન આવ્યું. પાછો તે બંધાયો : “ નીચા હીચકારાએ કેવો સંખત ધાડ્યો છે ? આવા ધાનો બદલો તો વાળ લેવા જ લેઈએ, બરોબર બદલો વાળ્યા વગર રહીશ નહિ.”

એ જ ક્ષણે એનો બંગલો આવ્યો. વખત યથા હતો : બંગલામાં બધાં સુષ્ઠ ગયાં હોય એમ લાગ્યું. તે ઝુરા થયો. દીવાનખાનામાં અંધાર હતું. તેણે દલેટ્ટીક બત્તી સજગાવી. તરત જ તેણે પોતાની માતાને લેઈ. કુસુમે રસ્તેધારા લેઈ.

“ સતુભાઈ, અત્યાર સુધી ક્યાં ગયો હતો ? અને આ લોહી કેમ ? વાગ્યું ? શું વાગ્યું ? ”

“ બા, કાંઈ ખાસ વાગ્યું નથી. એ તો સાધારણ ઉઝરડો હશે.”

“ અરે, આ ઘા છે ને ? મને ફોસલાવ નહિ. ક્યાં વાગ્યું ? દાકતરને બોલાવું ? ઘા તો સાફ ફગવેલો લેઈએ. સારી દવા પણ લગડાવવી લેઈએ. મને તો લાગે છે કે પેલા લાલચ દેનું કારસ્થાન હોવું લેઈએ. તે શિવાય બીજો કોઈ સારો ઉખર ધા કરે નહીં.”

“ બા, શું કરવાને અભરાય છે ? એવા ઘાથી શું થવાનું હતું ? તે શી રીતે જાણ્યું કે એ લાલચ દેનું કારસ્થાન હશે ? અને જો એવું કારસ્થાન હશે તો તેને એનો બદલો મળશે.”

“ ત્યારે લાલચ દે ધાડ્યો તે વાત સત્ય. હું કેવી જાણી ગઈ ? એ ફાંચો ? તે માર ખાધો અને એ સીધો પાંસરો ઘેર જઈ સંધ્યા ? ”

“ બા, હું લાલચ દેનો હાથે માર ખાવાનો નથી.”

“ એની મને ખાત્રી છે. હવે મને બંધી હકીકત છે. મારો આત્મા એમ એકર માને છે કે તે ફાંચો નહીં.”

“બા, એમાં કંઈ વળે નહીં. મારા પિતાજી પણ મળશે નહીં એમ લાગે છે. એ ન મળે તો શેવ.....”

એનાથી વધુ બોલાયું નહીં. માતાની શરમ અને લાલચદ પ્રત્યેના ક્રોધને લીધે તેની વાચા બંધ થઈ ગયેલી દેખાઈ !

“સતુભાઈ, શાંત થા. મને બધી હકીકત છે. મારાથી બને તો હું મદદ કરું.”

સતુ બેઠો વાત કરવાથી હજીય હલકું પડશે એમ ધારી તેણે બધી હકીકત કહી. કુસુમે એક ચિન્તે તે વાત સાંભળી. તે વિચારમાં પડી.

“લાઈ, તે શો વિચાર કર્યો? શી રીતે બદલો લેવા ધારે છે? અને તું કહે છે કે તેઓ તેમજણે નહિં શા ઉપરથી?”

“બા, ઘણી તપાસ કરી. દીલ્હીમાં તથા સીમલામાં પણ પૂછપરછ કરી. ખતો મળતો નથી. વિલચતમાં કોઈ આંગલબાળા સાથે લગ્ન કરી ત્યાં જ રહ્યા હશે અથવા મરણ પામ્યા હશે.”

“એમાંથી એક પણ બનાવ બને નહીં. મારો આત્મા એમ કહે છે કે તે હયાત છે. હું સૌભાગ્યવતી છું. તે ચોક્કસ મળશે. કંઈ રીતે બદલો લેવા માંગે છે.”

કુસુમની આંખમાં રતારા દેખાતી હતી. ધીમે ધીમે ભયંકરતા આવતી હતી. ચોતાની ટેવ પ્રમાણે સતુએ તે નિહાળ્યું હતું. તે બોલ્યો, “બા, હજી મેં તે સંબંધમાં વિચાર કર્યો નથી. ઉતાવળથી એ વાત બને એમ નથી. શાંત મગજે વિચાર કરવો જોઈએ. હવે મને હંધ આવે છે. કાલ સવારે વાત.”

“કાલે સવારે વાત કે તરત જ્ઞાન અને મહા પુણ્ય? શું, તારા જોવા મરદ તેજે જતો કરશે? તે હીચકારાથી તું ડરે છે? માથા ઉપર આવો ધા, તેમ છતાં કાલે સવારે વાત ૧ લડાઈ લડવી તો પુરેપુરી લડવી, નહિં તો લડાઈમાં હારવડ જ નહીં. પ્રથમથી જ વિચાર કેમ ન કર્યો? માર ખાધા પછી બદલાં માટે વિચાર કરવાનો? મારો છાકરો થઈ આવી નામરદાઈની વાત કરે છે, ધારાસભામાં જઈ ફરજયાત મીલીટરી શિક્ષણ આપી મનુષ્યત્વ અપાવાની વાત કરે છે અને તું મનુષ્યત્વ શુભાવાની વાત કરે છે? મને શરમ આવે છે. હું ખેંચી જત છું પણ મારાથી સહન થતું નથી. જો હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો ધૂળ ભેગો કરી નાંખું! અરે, તેમં કર્યા સિવાય ઘેર જ આવું નહીં. અપમાન સહન કરવાનું? આવી ભીંટતા?” કુસુમમાં ભયંકરતાએ ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું.

ક્રોધાવેશને લીધે તેનાથી બોલાયું પણ નહીં. સતુ સમજી ગયો. તેને ભાતિ લાગી. ત્યાંથીજ વાત અટકાવવા તેણે કહ્યું, “બા, મને હંધ આવે છે. મારે હંધી જવું છે. બા! તે જ મને એક વાર સલાહ આપી હતી કે ‘ઉતાવળા સો બહાવરા’ અને

આને તું કેમ ઉતાવળી અને છે ? આને હું યાત્રી ગણ્યો છું. મીલમાં પણ મારે આને કામ વધારે હતું. ” આટલું બોલીને તે તરત જ હઠ્યો. પોતાના શયન ખંડમાં ગયો. મોં ધોયું. ધા પણ ધોયો. સ્પીડીટ લગાડી તેને બરોબર સમજી દીધો. ધા લાંબો હતો પણ સુભાગ્યે તે ઉંડો નહોતો. પાછો નીચે ઉતર્યો. દીવાનખાનામાં ભેગું. પોતાની માતા હજી ત્યાં જ બેઠેલી હતી. તેને મેં તેના શયનખંડમાં લઈ ગયો. થોડી ઘણી ખીજ વાતચીત કરી તે પાછો પોતાના શયનખંડમાં ગયો. ત્યાં જતાં પહેલાં તેણે ચારે બાજુ ભેંધું હતું. બધા માણસોને સુઈ ગએલાં જોયાં.

કુસુમને તેણે ઘણી સમજાવી પણ તેનો ક્રોધ રાખ્યો નહીં. જરા હંધશે ત્યારે શાંત થશે એમ ધારી સહુ તેની પાસેથી હટ્યા હતા.

તે પોતાની પધારીમાં પડ્યો. હંધ આવી નહીં. વિચારમાળા લાંબી થતી ગઈ. ઘડીઆળમાં એકનો ટકોરો થયો પણ નિદ્રાદેવીએ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ. તેને કંઈ વિચાર આવ્યો હોય એમ લાગ્યું. તે હઠ્યો. કુસુમના શયનખંડ તરફ તે ગયો. બારણે કાન ધર્મી. કંઈ પણ અવાજ સંભળાયો નહિ. તેણે ધીમે રહીને બારણું ઉઘાડ્યું. તે અંદર ગયો. પધારીમાં પોતાની માતાને જોઈ નહીં. તે ગભરાયો. ખંભલાના બધા બેરોડામાં ફરી વળ્યો. કોઈ સ્થળે કુસુમનો ખંડો તેને મળ્યો નહીં. તે બંગલાના કપાં હંડમાં ગયો. ધીમે ધીમે વરસાદ આવતો હતો. મોટરના તબેલામાં જઈ આવ્યો. મોટર હતી. નોકરોના અવાજમાં તપાસ કરી. બધાં સુતેલાં દેખાયાં. એક વીજળીનો ચમકારો થયો. તે વખતે તેણે કુસુમનાં અંગનાં ખંડો જોયાં. તે ચમક્યો. પોતાના દીવાનખાનામાં ગયો.

“તે ક્યાં હશે ? સંરોડમાં ગઈ હશે ? તેમ હોય તો અંગનાં ખંડો બહાર કેમ દેખાય ? માણસોને જાણ ? તેમને શોધવા છું. પણ તેમ છીંસી તો માણસો ભણી જશે અને તેઓ ગામમાં વાત કરશે. આ વાત ફેલાવવી જોઈએ નહીં. ભયંકર રોગી લાગે છે ?”

પાછો તે હઠ્યો. ફરીથી બંગલો શોધવા માંડ્યો.

“કોઈ જગ્યાએ દેખાતી નથી અને અને હંધ આવતી નથી. શું કરું ?”

તે પોતાના શયનખંડમાં ગયો. થોડાં કપડાં પહેર્યાં. તે બહાર નીકળ્યો. વરસાદ બંધ થયો હતો એમ લાગ્યું. મંત્રવત તે લાલચંદના બંગલા તરફ ચાલ્યો. સવારના પાંચ વાગ્યા હતા. તે સમયે એક વ્યક્તિ સંતુના બંગલામાં પેસતી દેખાઈ. તેણે ધીમેથી દીવાનખાનાનું બારણું ઉઘાડ્યું. અવાજ કર્યો શિવાય તે વ્યક્તિ બંગલાના અંદરના ભાગમાં ગઈ. કોઈ સ્થળે તેણે બીજી સળગાવી નહીં.

“થોડી વારે સતુના રાયનખંડનાં બારણાં ઉઘડયાં. તે પાછો ઘેર ચાલ્યા હતા. આવીને પુનઃ બધાં બંગલો દીવાસગીના અજવાળાથી તપારથો. દુસુમનાં ચંપકન પગલાં તેણે લેયાં. મત્રવત્ તે દુસુમના રાયનખંડ તરફ વળ્યો. ધીમેથી તે ખડખડ આરણાં ઉઘાડયાં. ઈલેક્ટ્રીક બત્તી સળગાવી.

“બા, તું ક્યાં ગઈ હતી? આખા ઘરમાં કોઈ સ્થળે દેખાતી ન હોતી. તેને તારા ચંપકના પગલાં છે. વરસાદમાં ક્યાં ગઈ હતી? અરે આરામ ખુરશીમાં કેમ પેડી છે? પથારીમાં સુતી જ નથી? બા; તું શું કરવા માંગે છે? તારો આંખમાં કેટલી બધી ભયંકરતા દેખાય છે?”

“ભાઈ સતુ, તું મારી શીકર કરીશ નહીં. મને બંધી વાતનો પતો મળ્યો છે. હવે તારે શીકર કરવી નહીં. જે કરવાનું હતું તે બરોબર થયું છે. હવે તારા સુખના દિવસ પાસે આવે છે.”

“તેં શેનો પતો મેળવ્યો છે? તેં શું ક્યું છે? મારા સુખના દિવસ શું થશે? પાસે આવે છે? મને શું દુઃખ છે?”

“તને શું દુઃખ છે? તને શું દુઃખ છે?... ..”

“બા, તું આટળી ન થા. ઇશ્વર સહુ સારાં વાનાં કરશે. બા, તું જરા ઉઘી જા. થોડી પણ ઉંઘથી તું શાંત થઈશ. અત્યારે પાંચ વાગ્યા છે. જો તું ઉઘીશ નહીં તો ધરનાં માણસો વાતો કરશે અને આપણો કંજેતો થશે.”

દુસુમ સાંત થઈ. તે બેઠી. પાછો વિચાર આવ્યો. તે બ્રાહ્મી, “સતુ, હું તને બંધી વાત કહું? બેસ. મને બંધી વાતનો પતો મળ્યો છે. તારી મનોવાંછના પૂરી પડશે. તને પૂરેપૂરું સુખ મળશે. તું બેસ. હું ખુલાસેથી વાત કર.”

સતુ પાસેની ખુરશીમાં બેસે. તે પોતાની પથારીમાં બેઠી.

“સતુ ! કહું? ના, ના. નહિ કહું. હમણાં નહિ અત્યારે યોગ્ય સમય નથી. હજી વાત અધુરી કહેવાય. હમણાં નહિ કહું. મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તારા રાતમાં મને આટલી બધી માહિતી મળશે અને આવું કામ સરળતાથી પાર પડશે. પણ બધા સંયોગો અનુકુળ આવી ગયા.”

“બા, મને બંધી વાત કહે.”

“ના, હમણાં નહીં. હજી થોડી વાર છે. પણ સતુ, હજી એક વાત રહી નથી. ના, હમણાં નહિ કહું. હમણાં કહું તો તારો આત્મા દુખાય. ના, ભાઈ, સુધાંત. જે હવે માણસોને ઉઠવાનો સમય થયો છે. રોજ પ્રમાણે જ બધું થવું જોઈએ. જે આપણે આ પ્રમાણે બેઠાં હોઈશું તો તે ટોલને શંકા આવશે અને મને તેમ લાગે. વાતો કરશે. માણસ-ચાકરી બહુ સંભાળવું જોઈએ. હું પણ સુઈ જાઉં છું અને તું પણ સુઈ જા. જલદી કર.”

સત્તુને કંઈ સમજ પડી નહીં પણ તેણે કોઈ અદૃષ્ટ ભયંકરતા જોઈ. માણસ ચાકરથી તો તે પણ ગમરાતો હતો. ફજેતાથી તે ઘણો ખીનો પડતો. તેને લાગ્યું કે અત્યારે કુસુમ વાત કરવાની નથી. વધુ વાર બેસવાથી ફજેતાને આમંત્રણ આપવા લેવું છે. તે ત્યાંથી ઉડ્યો. પોતાના રાચનખંડ તરફ વળ્યો.

“ખા, તું પણ સુધ જાલે, નહીં તો માણસો ફજેતો કરશે.” એટલું કહી તે પોતાના હાથનખંડમાં ગયો.

કુસુમ પણ પોતાના પયારીમાં પડી. તે પણ થાકી ગઈ હતી. એક એક આંખું, પરંતુ રોજના નિયમ પ્રમાણે તે ઉઠી. સાતેતુલાગ્યાનો સુમાર હતો. સ્નાન વિગેરે નિત્ય નિયમથી પરવારી તે પોતાના ઓરડા તરફ જતી હતી, તે જ સમયે તેણે પોલીસ અમલદારોને પોતાના બંગલામાં પેસતાં જોયા. તેણે પોતાની સ્વસ્થતા શુભાવી નહીં. આવકાર આપી તેમને ખુરશી ઉપર બેસાડયા.

“અમારે સત્તુભાઈનું અગત્યનું કામ છે. તેઓ મળશે ?”

“હજી સુતા છે. ઉઠાડું ?”

“આપનો ઉપકાર થશે.”

તરત જ તેણે ભટને શ્રુમ પાડી. સત્તુને જાગાડવા સુચવ્યું.

સત્તુના રાચનખંડના બારણા ઉપર ટકોરા થયા. સત્તુ ઉઠ્યો. ભટ બંધી વાત કહી. જલદીથી તેણે કંઠધાવનની વિધિ કરી લીધી. તરત જ તે આ દીવાનખાનામાં લાવવાનો હુકમ આપી નીચે ઉતર્યો.

કુસુમ નીચે દીવાનખાનામાં જ બેઠેલી હતી. તે પોલીસ અમલદારો સાથે વાત કરતી હતી. તેના મુખ ઉપર સ્વસ્થતા હતી. રાતે કંઈ જ બન્યું નથી એમ એના મુખ ઉપરથી દેખાતું હતું. કુસુમની સ્વસ્થતા જોઈ તેને સંતોષ થયો.

‘પોલીસ અમલદારોનું’ નામ સાંભળી તે ચમક્યો હતો. રાતના અવનવા બનાવો તેની આંખ આગળ તરી આવ્યા. તે જરા અસ્વસ્થ બન્યો હતો, પણ પોતાની માતાના મુખ ઉપર સ્વસ્થતા જોઈ તેને જરા શાંતિ વળી હતી.

સત્તુ બ્યારે દીવાનખાનામાં દાખલ થયો ત્યારે પોલીસ અમલદારોએ તેને સલામ કરી.

“પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મિ. ગામડીઆ, તમે ક્યાંથી ? મી. રામરાવ, તમે પણ આવ્યા છો ? આવો, આવો. ચાર જણની જોડી અહીં ક્યાંથી ? ભટ, ચા લાવ્યો કે ?”

કેરાવલાત્ર અને માધવલાલ બે પોલીસ ફોજદારો તરત જ સત્તુની પાછળ ચોરે હાથ જોડ્યા. સરફોજદાર રામરાવ તેની પાસે જઈને હસા રહ્યા અને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ પોતાનું રથાન છોડ્યું નહિં. ત્યાંથી જ તે બોલ્યો, “મી. એસ. સુ મહેતા. એમ. એલ. એ., આપ પોતે જ ને ?”

“કેમ ગામડીઆ! સાહેબ, તમે મને ભૂલી ગયો? આ સવાલ તમારે પૂછવો પડે છે?”

“માફ કરજો, મી. મહેતા: અત્યારે મારે મારી ફરજ બળવવાની છે. અત્યારે મારે બંધી ફરજ બળવવી જ લેઈએ. આપને કંઈ પણ કહું તે પહેલાં મારે આપને સુચવવું લેઈએ કે જે આપ એક પણ શબ્દ બોલશો તો તે આપની વિરૂદ્ધ પુરાવામાં વાપરવામાં આવશે. લાલચંદ મોતીચંદ ફકીર ઘેલીવાળાનું આજ રાત્રીએ ત્રણ ચારના સુમારે ખુન થયું છે અને તે ખુનના આરોપસર આપના ઉપર વોરંટ છે. તે વોરંટ બળવવાનું કામ મારા ઉપર આવ્યું છે અને આપ અત્યારે કેદી છો. અહીંથી નાસવાનો પ્રયત્ન કરશો નહીં. આપ એક શબ્દ પણ બોલશો નહિ. આટલી સુચના આપવા છતાં પણ જે બોલશો તો પ્રત્યેક શબ્દ આપની વિરૂદ્ધ પુરાવામાં દાખલ થઈ શકશે. આપના ઉપર ખુનનો આરોપ છે તેથી મારે હાથકડીઓ નાંખવી પડશે. મારે મુચકાને તાબે થવું પડે. કાચદો ઉંચ-નીચનો તફાવત રાખતો નથી.”

“વોરંટ બતાવશો?”

“આ સવાલની હું આશા જ રાખતો હતો. આ ત્રણ વોરંટ.”

“વોરંટ બતાવ્યા શિવાય આપનો પકડવાનો અધિકાર ખરો? વોરંટ બતાવ્યા પહેલાં મને કેમ કેદ કર્યો? અને જે સુચના તમે મને આપી તે પ્રત્યેક ગુન્હેગારને પકડતી વખતે આપો છો ખરા કે?”

જ્યારે મી. ગામડીઆએ ખુનનું નામ દીધું તે વખતે તે જરા અસ્વસ્થ થયો હતો. પણ તરત જ તેણે સ્વસ્થતા મેળવી હતી. કુસુમ ત્યાં જ હતી તે આંસી જ બની ગઈ હતી. તે તો ચંત્રવત્ ત્યાં ઉભી રહી.

મી. ગામડીઆએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં! વોરંટ પ્રથમ ન બતાવ્યું, તેથી તે ખેદ થયો. ચોતાની નોકરીને આધાર થશે એમ લાગ્યું.

“ખેસો, તમે આ પીએ. મેં આ પીત્રી નથી. આપણે બધા આ પીને જઈએ. હું નાસી જઈશ એમ લાગે છે? સાધારણ માણસોને આપ કેવી રીતે પકડતા હશે એ સમજાવો.”

“મી. મહેતા; માફ કરજો; હવે આ પીવાની પરવાનગી અપાશે નહીં. આપના ઘરની અત્યારે કોઈ ચીજ અમારે કામ લાગશે નહીં.”

તરત જ ફોજવાદોએ હાથકડીઓ નાંખી. સરફોજવાદો ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો. હાથે દોરડું બાંધ્યું નહિ.

બહાર એક મોટર ઉભેલી હતી. તેમાં બેસાડા તેઓ સતુને લઈ ગયા.

રસ્તામાં કામદાર વર્ગના ટોળેટોળાં તેણે જોયાં. મીઠામાંથી ધુમાડા બંધ થતા, પણ તેણે જોયા.

સતુના સમાચાર પ્રસરે છે.

“આ

જા, તને કેટલામું વર્ષ બેઠું ? ”

“ સત્તા પુરાં થઈ અઢારમું બેઠું. વખતે સાળાનાં રજરજ પ્રમાણે થોડી મોટી પણ હોઈ ! ”

“ ત્યારે તારાં લગ્ન થઈ જવાં લેધાં. હિંદુસ્થાનના ગરમ પ્રદેશમાં પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમર લગ્ન લાયક ગણાય. ”

“ મને ઓગણીસમું વર્ષ બેસે ત્યારે એ વિચાર કરો તો ઠીક. હજી મારે કોલેજમાં ભણવું છે. ”

“ લગ્ન પછી નહીં. ભણાય ? ”

“ કાંઈ નક્કી કહેવાય નહીં. ”

“ ભણવા સંબંધી વ્યવસ્થા આપણે પ્રથમથી કરીશું. જો તે બાળકમાં સરમ રાખ્યા વગર બુદ્ધિ મનથી મારી સાથે તારે વાત કરવી. તું લાલચ દેને બાળખે છે. તેના કુટુંબ સાથે આપણે સારો પરિચય છે તેની સાથે તારું લગ્ન થોડાંય તો ? તે માણસ પાસે પૈસા છે જે સ્થિતિમાં તું ઉછરી છે તે જ સ્થિતિમાં. રહી શકીશ. લગ્ન પછી પણ તને સીમલા વિગેરે સ્થળોએ જવો મળશે. શું ખોટું છે ? ”

“ પિતાંજી. તેણે દેખવણી કેટલી લીધી છે ? તારે વાંચતાં આવડે એટલું જ્ઞાન કે વધારે ? ”

“ તેનું આપણે શું કામ છે ? ”

“ જેની સાથે મારે હંદગીસરનું પનારું પાડવાનું, તેની દેખવણી સંબંધી શું કામ છે ? એમનો સ્વભાવ તમને ખબર છે ? તેઓ તો સ્ત્રીને ગુલામ તરીકે ગણ્યો. જો મારો વિચાર પુછો તો મારો પ્રત્યુત્તર નકારમાં છે. ”

“ બાળા, ગધાનો વિચાર કરીને જ એ વાતમાં નક્કી કરી છે. હજી તું બાળક છે. ”

“ જો તમે નક્કી કંચુ હોય તો મને પુછો છો શું કામ ? ”

અમરનાથનું મોં ઉતરી ગયું. તેના મુખ ઉપર ઉદ્વેગ જણાતો હતો.

“ બાળા, તું આવો જવાબ આપીશ એમ હું માનતો નહોતો. આ વાત પેપરોમાં પણ આવી ગઈ છે, તો પણ તે સંબંધે મોં હું એક અક્ષર પણ બોલી નહોતી. આપણે તેમને બંગલે મહીનાના મહીના રહ્યા છીએ તો પણ તે વાંધો લીધો નહોતો. પ્રત્યેક વેળાએ તું હેતથી વર્તતી હતી. બાળા તું મારા સખ્તની અવગણના કરીશ ? ”

“ પિતાજી, જ્યારે જ્યારે આપ તે લોકના, બંગલે ઉતરવાની વાત કરતા હતા. ત્યારે વગર આનાકાનીએ મેં સંમતિ આપી નહોતી. આપના વખતની ચુંટણીના પ્રસંગે મેં જુદા બંગલો રાખવા સુચવ્યું હતું પણ આપે ઘણી મુશ્કેલીઓ દર્શાવી હતી તેથી જ મેં સંમતિ આપી હતી. એ લોક આપણા યજમાન હતા તેથી તેમની સાથે સહયોગથી વર્તવું જોઈએ તેમ ધારી તે પ્રમાણે વર્તતી હતી. કોઈ દિવસે પણ મેં એમને સાસરીઆ તરીકે માન આપ્યું ન હતું. વંધારામાં તે પુરૂષ પ્રત્યેક સમયે સ્વાર્મિત્વ દર્શાવવા આવતો હતો, અને ઘણી ચીડ ચડતી હતી; પરંતુ આપ તે વખતે ધ્યાન આપો એમ નહોતો તેથી મુંગી મુંગી સહન કરતી હતી. કંઈવણી વગરના મનુષ્ય તો સ્ત્રીને શુભામ તરીકે જ ગણે. પૈસો હોય તેથી જ્ઞાન આવે છે ? મારે પૈસાને વરવું નથી. ”

ન્યાયમૂર્તિ અમરનાથ ઉદ્દેગથી ધ્રુવ હઠ્યા. બોલવાનીજ સમજ પડી નહીં. છવ તાળવે ચોંટી ગયેલ જણાયો. તે છેવટે બોલ્યા, “ બાળા, હું તને કુખી કરવા માંગતો નથી. મારે જે હકીકત કહેવાની છે તે સાંભળ. ત્યાર પછી વિચાર કરી જવાબ આપજો. ”
તું ધારે છે એવી મારી આર્થિક રિયતિ સારી નથી. જ્યારે હું ખારીસ્ટર તરીકે પ્રેક્ટીસ કરતો હતો ત્યારે મારી માસિક કમાણી લગભગ રૂ. ૨૫૦ હતી. તે કમાણીના પ્રમાણમાં આપણું ખર્ચ હતું. આ લાયબ્રેરીનું શું ખર્ચ ધારે છે ? બાકીના રૂપીઆ શેર વિગેરેમાં રોક્યા હતા. શેરોની શી દશા થઈ છે તે તને ખબર છે ? તે ઉપરાંત મારા નશીબે એક ભુલ કરાવી છે. લાયબ્રેરીના આગ્રહથી મેં રૂ. ૩૦૦૦ ધંધો કર્યો. તેમાં મોટી ખોટ ગઈ છે. લાયબ્રેરીના હું કાણી છું. જો તારું લગ્ન થાય તો હું એ ચિંતામાંથી છુટું એમ છું. થોડા દિવસ ઉપર જ્યારે એ અહીં આવ્યા હતા ત્યારે તે સંબંધી વાત કરતા ગયા છે. બધા રૂપીઆની તે પહેલું આપવા તૈયાર છે. લગ્ન કરીએ નહીં તો તે તેના પૈસાનું દગાણુ કરે છે. દાવો માંડવા તૈયાર થયો છે. હું ફોલોઅર ગણાઈ છું. એક ન્યાય મૂર્તિનો ફોલોઅર ? આ રિયતિ, કરતાં એક ખેરીસ્ટર તરીકે હું ઘણા સુખી હતો. આનું રાજનામું આપવા રોજ મન થાય છે, પણ તે ફરમાન જો તે દાવો માંડે તો મારો ફોલોઅર થાય અને મારી પ્રેક્ટીસમાં પણ વાંધો આવે. પ્રત્યેક રીતે તને સુખ આપવા તેણે કશું છું. હવે તને વાંધો છે ? વિચાર કરી જવાબ આપજો. તારા જવાબ ઉપર મારી જીંદગી અવલંબી રહેલી છે. ”

“ ત્યારે રૂના બદલામાં મને વેચવાની છે? પૂર્વના સમયમાં સ્ત્રીને એક ચીજ તારીકે ગણવામાં આવતી હતી અને તે વેચાતી હતી. આધુનીક સમયના એક ન્યા-મૂર્તિ પણ એમ જ કરશે? ”

“ પૂર્વના સમયમાં સ્ત્રીને થોડું સન્માન મળતું નહોતું. એ વિષયાંતર ઉપર આપણે વાદવિવાદ કરવો નથી. અત્યારે જવાબ ત આપવો હોય તો ન આપીશ. મારી સ્થિતિ સમજતી છે. તારી ના અને મારું મૃત્યુ બરાબર છે. ”

“ સત્સલા મહેતાએ મને કેટલીક વાત કહી હતી તે સત્ય લાગે છે. ”

“ એ રખડો તને મળ્યો હતો. ? ”

“ કેમ ? થોડા દિવસ ઉપર જ આપણે રીમલામાં મળ્યાં હતાં ? તે વખતે મને એણે કહ્યું હતું કે લાલચંદ સંબંધી લેખી પુરાવા મારી પાસે છે. મને તો લાગે છે કે એ બધું ખોટા ખોટી બતાવી છે. એક ભય ઉત્પન્ન કર્યો છે અને ભયની ભાતિ બતાવી આપની પાસે હા કહેવડાવી છે. આપ ન્યાયમૂર્તિ થયા છો તો પણ મારા સંબંધી આવો ન્યાય કરવાના છો ? ”

“ એ ભામટાએ તારી સાથે વાત કરવાની હિંમત કરી હતી ? ”

“ આપની રૂબરૂમાં જ અમદાવાદ સ્ટેશને તેણે વાત કરી હતી. આપે જ વાત ઉપાડી હતી. અને એણે વાત કરી તેમાં શું ખોટું થયું ? ”

“ શું, તારે એની સાથે પરણવાની લાલસા છે? એણે વાત કરી તેમાં શું ખોટું? એ અજ્ઞાત જાણના છાકરો એમ તારી સાથે વાત કરવાની હિંમત ધરે ? ”

“ પિતાજી, આપ અન્યાય કરો છો. ભલે, અત્યારે તેના પિતા અજ્ઞાત છે, પણ કાંઈ વખત નહરે થશે. ન્યારિ તેનું નામ જણાશે ત્યારે આપને ખબર પડશે કે તે પણ એક આપના જેવા ધારાશાસ્ત્રી છે. વધારામાં તે રૂબરૂએ જુવાન છે. વડી ધારા-સલાનો સભ્ય છે. તે અજ્ઞાન પિતાનો છાકરો આખા હિંદુસ્થાનમાં નાણીતો થયો છે, અને માનીતો પણ થવા માંડ્યો છે. ન્યારે એણે અમદાવાદમાં પગ મૂક્યો હતો ત્યારે તેને કાંઈ જાણતું પણ નહોતું. તે આપની સામે ચુટણીની ધમાકમાં આવ્યો ! અને આપ તેની સમક્ષે જ છત્યાન કોના પ્રતાપે તેણે હાર ખાધી ? તે લાલચંદના નીચ અને હીચકારા હુમલાથી, અત્યારે તે આખા ગુજરાતનો પ્રતિનિધિ છે અને આખા હિંદુસ્થાનનો માનીતો છે. જો એ સ્થિતિમાં લાલચંદ મુકાયા હોત તો નામના મેળવી શકત ? કદી નહીં. મને તો લાલચંદના શાળી, આશાવાદી, હિંમતવાળો, પુરુષાર્થ દાખવી શકે અને વ્યક્તિત્વ પ્રસારવી શકે એવો મરદ જુવાન પસંદ છે. પેસાને શું કરે ? ”

“ તું એક મજૂરનો પણ લે છે? એની સાથે તું લગ્ન કરવા માંગે છે? મારી આજ્ઞા છે કે તારે એ ભામટાનું નામ લેવું નહિ. ”

બન્ને મુંગાં રહ્યાં. પ્રત્યેક અર્થગંધ્ય ધારાશાસ્ત્રી તથા ન્યાયમુર્તિ પાસે સારી લાયઝેરી હોય છે. લાયઝના પુસ્તકો મોઢાં હોવાથી પ્રત્યેક માણસ તેની લાયઝેરી રાખતો નથી. અમરનાથની પ્રેક્ષીસ સારી હોવાથી તેણે સારી લાયઝેરી વસાવી હતી અને લાયઝેરીના ઓરડાને અલ્યાસગૃહ બનાવવામાં આન્યું હતું. વાળુ ક્યાં પછી શૈલખાળા સાથે થોડી વાર અલ્યાસગૃહમાં ગપાટાં મારી, પોતાના કામના કાગળો વાંચવા એવો નિયમ હતો. તે અવસરે શૈલખાળા પણ ત્યાં જ બેસતી અને પોતાનો અલ્યાસ કરતી. અમદાવાદમાં જે રાત્રીએ કેટલાક ભયંકર બનાવો બન્યા હતા, તે જ રાત્રીએ શૈલખાળા નિયમ પ્રમાણે અમરનાથ અને શૈલખાળા અલ્યાસગૃહમાં ઉપર પ્રમાણે વાતો કરી રહ્યાં હતાં.

“તે બદમાશે” તેના લાગીદાર પાસે મને એક પત્ર પણ લખાવ્યો હતો. મે તેનો થોડો જવાબ પણ આપી દીધો છે. જો, આ રહ્યો તેના તરફનો પત્ર. તેની ઉપર જ મારા પ્રત્યુત્તરની નોંધ કરી છે. બાળા, તે સંબંધી તે તેની સાથે વાત કરી છે?”

“ના, તે સંબંધી” મેં વાતચીત કરી નથી.”

“અને હવે પણ એ સંબંધી તારે વાત કરવી નહિ.”

“પિતાજી, આપણે વાચાથી એમ કહીએ છીએ કે પ્રત્યેક પુત્રીને પોતાના લગ્નના સંબંધમાં પોતાનો વિચાર દર્શાવવાનો અધિકાર છે. જ્ઞાનાવિચાર પ્રમાણે જે માતા પિતા લગ્ન કરાવી આપે છે તેમને ધિક્કારીએ છીએ. આપણે ક્યી પદ્ધતિ ધારણ કરી છે?”

“નવી પદ્ધતિ. જો પુત્રી ખોટા વિચારે ચડી હોય તો નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે પણ વારવારે અધિકાર છે.”

“અને દેવર પેટે પુત્રી આપવાના વિચાર તે પણ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે કે?”

અમરનાથ ગુસ્સાથી ઘુઝવા લાગ્યો. મુખની બહાર સખ્ત નીકળી શક્યો નહિ. તે અવાક બન્યો શૈલખાળા બધી વાત સમજી ગયું. ત્યાંથી ઉઠી જવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું. પોતાના શયનખંડમાં જઈ પથારીમાં પડી. ચંત્રવત્ અમરનાથ ત્યાંજ બેસી રહ્યો. કેટલાક દિવસ પછી તે ત્યાંથી ઉઠ્યો અને પોતાની પથારીમાં પડ્યો.

બન્ને જણને ઉંઘ આવી નહીં. તેમની વિચારમાળા અટકી જ નહિ, પાછલી રાતે ઉંઘ આવી હોય એમ લાગ્યું. શૈલખાળા નિયમ કરતાં બન્ને જગાં મોઢાં ઉઠ્યાં. શૈલખાળા નિયમ પ્રમાણે ચા માટે પાછા અલ્યાસ ગૃહમાં એકઠાં થયાં. બન્નેમાંથી કોણ પણ બોલતું નહોતું. નવેક વાગ્યાને સુમાર ચત્રા આવી હતો. થોડી વારે તેના ચાપુદારે એક તાર લાવેલો ન્યા. મૂ. અમરનાથ આગળ ધર્ષી.

“ઓ રામ, હું ધારતો જ હતો. ભયંકર યુવાન—”

“પિતાજી, શું થયું?”

“શું થયું? જો, તારા સહુએ શું ક્યું? ” એમ કહી તે તાર તેણે રોલબાળા

તરફ ફેંક્યો.

“ગઈ રાતના પાછલા પહોરે લાલચદંતું ખુન. સહુ શકદાર. તેને પહોંચ્યો છે. પુરાવો મળ્યુત લાગે છે. મોતીચંદ ” આ પ્રમાણે તાર વાંચ્યો.

“સહુ શકદાર ! તેને પકડ્યો છે ? તે ખુન કરે ? બીલકુલ અસંભવિત વાત.”

“હજી તું એનો પક્ષ છોડતી નથી ?” આટલું બોલતાં બોલતાં તે ધ્રુજવા માંડ્યો. તેના મગજમાં ખુનનો કે સહુનો વિચાર જ નહોતો. તે તો પોતાના વિચારથી ગડિ થઈ ગયો હતો. હવે દેહું કેવી રીતે પતાવશે, તે વિચારે તેનું મગજ ચગડાંળે ચડ્યું હતું.

બોડી વારે તે શાંત થયો. તે બોલ્યો, “બાળા, તને શંકા લાગે છે ? દરલા વર્ષથી એ જે જાણ વચ્ચે રાનુતા આવે છે ? સાંભરે છે ? ચુંટણીના પારલામ પછી તે જે વચ્ચે ચક્રમક ઝરી હતી ? ત્યાર પછી પણ એ જે જાણ વચ્ચે વિખવાડ ચાલ્યા કરતો હતો. આખા અમદાવાદમાં સહુ શિવાય લાલચદંતો બીલે કોઈ વેરી છે ? હજી મને આખા કેસના સમાચાર મળ્યા નથી. પણ મને શંકા લાગતી નથી.”

“પિતાજી, આ બાબતમાં આપ અત્યારે શી રીતે અભિપ્રાય દર્શાવી શકો ? આમ ન્યાયમૂર્તિ છા.તો પણ અત્યારથી આવો અભિપ્રાય દર્શાવો છા ? ” લાલચદંતો મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તે જરા આનંદમાં આવી હતી. પણ સહુના પકડાયના સમાચાર સાંભળી તેને આઘાત થયો હોય એમ લાગતું હતું.

તે જ સમયે બીલે દાર આંચો.

“સહુની છરીથી પીઠ ઉપર ધા થયો છે. છરી ઉપર સહુનું નામ છે. સહુ જ ખુની લાગે છે. તમે ધા-પાસ્ટ્રી રહ્યા હોત તો કેટલી મદદ મળત. મોતીચંદ.”

“પિતાજી, સહુ પીઠ પ્રાછળ ધા કરે એવો યુવાન નથી. પીઠ પ્રાછળ ધા છે તેથી મને એમ ચોક્કસ લાગે છે કે સહુ જવાબદાર નથી. સહુની છરીથી બીલ કોઈએ ધા કર્યો હોય એમ લાગે છે. આવો ધા ક્યાં તો કોઈ સ્ત્રીને હોવો લીધે એ અથવા કોઈ હીનદાર નો હોવો લીધે એ સહુ નિર્દોષ છે.”

“આટલો પુરાવો હોવા છતાં હજી તું એનો પક્ષ મૂકતી નથી.”

“આ કેસમાં આપ ન્યાયમૂર્તિ તરીકે વર્તેલા નથી. મોતીચંદના ધારાસાસ્ત્રી પ્રમાણે વર્તો છા. નિષ્પક્ષતાપણે વિચાર કરશો તો આપ મારા વિચાર સાથે સંમત થશો.”

“ તારા કરતાં મેં થોડાંક ચોમાસાં વધારે જોયાં છે. એવા યુવકોની સામાયી યોભાઈ જવું નહીં. હિંમત ધરીને ગયા હશે પણ ધા કરવો સહેલી વાત નથી. બોલવા માં જ હિંમત, પણ વર્તનમાં હીરતા! મારે વધારે માહિતી મેળવવી જોઈએ. અમદાવાદ તાર કંઈ ? ”

“ પિતાજી, આપ ન્યાયમૂર્તિ છો તેથી આપે આવા પ્રસંગોથી દુર રહેવું જોઈએ. નિષ્પક્ષપાતપણે બધું નિહાળવું જોઈએ, ધારાસાઝી તરીકે વર્તવું જોઈએ નહીં. આપના દરજ્જાનો યોગ્ય વિચાર કરો. ”

જે સમયે અમરનાથ અને શૈલબાળા વચ્ચે આ વાત ચાલી રહી હતી તે સમયે અમદાવાદમાં બળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. દુનિયા દોરગી છે. કેટલાક એમ અભિપ્રાય ફેલાવતા હતા કે સંતુ યુન કંઈ જ નહીં અને કેટલાકએક એની વિરૂધ્ધ પણ બોલતા હતા. થોડાજ સમયમાં કામદાર વર્ગમાં તે વાત પ્રસરી ગઈ તે વર્ગનો તે માનીતો હતો તેથી કામદારો મીલોમાં કામ કરતા બંધ થયા. થોડાં ટોળાં તો સતુએ મોટરમાંથી જોયાં હતાં. સાબ મતી ફેલ આંગળ કામદાર વર્ગનો જમાવ થયા. શ્રીમત વર્ગમાંથી થણા એમ માનતા હતા કે આનગી દેખને લીધે વખતે સતુએ યુન ક્યું પણ હોય ?

“ જ્યારે હું પ્રથમ આ જોલમાં આવ્યો ત્યારે વાતાવરણ જુદું હતું. તે વખતે હું ચોક્કસ નિર્દોષ હતો. આ વખતે પણ હું તો નિર્દોષ જ છું; પરંતુ મારે એક જાણની આબર સાચવવાની છે. જ્યારે કાલે રાત્રે મેં મારી માતાને વાત કી ત્યારે તે કેન્દ્ર બની ગઈ હતી ? એની આંખમાં ભયંકરતા કેખાતી હતી. રાત્રે તે બહાર ગઈ હતી. સવારમાં પાંચ વાગે હું ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તે આવેલી હતી. તેના ચપલ ઉપર કાદવ હતો. વધારામાં સાંભળવા પ્રમાણે પીઠ ઉપર ધો થયેલો છે. માત્રી છરીથી તે ધા થયો છે કોઈ જ સ નહીં અને કાલે તે મારી એફીસમાં આવી હતી તે છરી મારો ટેબલ ઉપર પડી રહેતી, તે મારાથી કેમ ના કહેવાય ? થોડો વાર તે એકંતી પણ બેઠી હતી! તે વખતે તેણે છરી લીધી હોય તો ? બસ એ જ. એણે નિશ્ચય દાખવ્યો હતો. સવારમાં એનું મુખ કેવું હતું ? તે નિશ્ચયાત્મકપણે બોલતી હતી. એના શિવાય બીજું કોણ હોય ? ”

“ માત્રી સાથે એને દુશ્મનાવટ હતી, તે વાત આખી દુનિયા જાણે છે. હું પણ તેને દુશ્મન ગણતો હતો તે દિવસે એક લપડાક લગાવી હતી. બેરીસ્ટર મુંદરાય પણ તે સંબંધમાં જુબાની આપી શકે. ઘણીવાર તો અમે સડક ઉપર પણ લડયા છીએ. અને ગઈ રાત્રે જ —” સતુથી વધુ વિચાર થઈ શક્યો નહીં. આગતો રાતના બનાવથી તે ધ્રુજ ઉઠ્યો. ફાંસીનો માંચડો તેને કેખાયો.

“જે હું સાચું કહું તો મારી પૂજ્ય માતૃશ્રી તે માંચડે લટકે ! તેના કરતાં જ મરણને શરણ પડે તો ? પણ મારે હજી બહુ કામ કરવાનું છે. મારી માતૃશ્રી રજા આપે છે તે હું દૂર કરી શક્યો નથી. અને જે હું મરણ પામું તો તે કામ ખરું ? ત્યારે હું શું કરું ?”

“માતૃશ્રીને તો બચાવવી જ લેઈએ. વયવો રસ્તો શી રીતે શોધાય ? મારે કોઈ કામ કરવું નથી. જે વકીલ કહે તો મારે બધી વાત કહેવી પડે, અને તેમ કરવાય ખતે મારી માતા ઉપર વાદળ ઘેરાય. અત્યારે કોઈને તેના ઉપર શંકા નથી, મને કહે છે ત્યારે તે કવી થઈ ગઈ હતી ! તેનાથી બોલાયું પણ નહતું. ચોક્કસ, આવેશ : આવેશમાં તેણે આ કામ કર્યું છે. પણ કોને માટે ? મારા સુખને માટે જ ને ? કોઈ મારા સુખ ઉધારીશ જ નહિ. જે યાચ તે ખરું.” આ પ્રમાણે તે બબડતો હતો. ખતે એની આંસુની દાર ખુલતાં હોય એમ લાગ્યું.

આને જ આપનો કેસ ચલાવવાનો છે. વખત થવા આવી છે. આને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કોર્ટમાં કેસ ચાલશે. ” સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું. “આપને જે કોઈ વકીલને માલુમ હોય તો તબવીજ કરી આપું ? કેસના સબંધમાં આપ એક શબ્દ પણ બોલશો નહિ ; અને જે બોલશો તો આપની વિરૂદ્ધ પુરાવામાં વપરાશે. ”

“બીજા સાધારણ આરોપીઓને આપ સવડ કરી આપો છો ? તમે મને કંઈ બચાવ પણ પુછતા નથી ?” મારી પાસે ગુન્હો ! બુલ કરાવવો નથી ? સતુએ પુછ્યું.

“અમારાથી આરોપીના શરીરને અડકાય પણ નહિ. અમારે શું કાવા ગુન્હો કબુલ કરાવવો પડે ? અમારા પોલીસના નિયમ પ્રમાણે અમારાથી એવું કંઈ પણ ચાલ નહિ. સ્વતંત્ર રીતે અમારે પુરાવા મેળવવાનો છે. ”

“આ સિદ્ધાંત બધાને લાગુ પડે છે ?”

“કેમ નહિ ?” સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે જવાબ આપતાં કહ્યું. “તેનાથી તે બહુ ડરતો હતો. તેને એમ લાગતું હતું કે જે એ છુટી ગયો તો પોતાને જેલમાં પડવું પડે. કાયદો વિરૂદ્ધ તે કંઈ પણ કરવા માંગતો નહોતો. તેના હાથ નીચેના અમલદારો ને પણ તેણે સખન સુચના આપી હતી. પોલીસના અધિકારી વિચારે પ્રમાણે વર્તવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ”

“અત્યારે મારે વકીલની જરૂર નથી ” સતુએ હું કાણમાં જ જવાબ આપ્યો.

“પરંતુ સતુલાઈ સાહેબ, ખુનના આરોપમાં એવો નિયમ છે કે આરોપી તરફથી બચાવ થવો જ લેઈએ. એ પક્ષી કામ ચાલી રાકે નહિ. જે આપ કોઈને

વકીલ નહિ નીમો તો સેશન્સ જડજને ત્યાં સરકાર કોઠને આપના વકીલ તરીકે નીમશે. તેના કરતાં અત્યારથી જ આપ કોઠને આપના વકીલ તરીકે નીમો તો ? ”

“એ પણ સારો ન્યાય કે સરકાર કેસ ચલાવે અને સરકાર ખચાવ પક્ષનો વકીલ નીમો. સેશન્સ કોર્ટ વખતે જોઈ લઈશું. અત્યારે તો વકીલની જરૂર નથી. ”

“ આપને ચોગ્ય લાગે તે ખરું. ” આટલું કહી તે ચાલ્યો ગયો.

પાછો સત્તુ એકલો પડ્યો. તેની વિચારમાળા શરૂ થઈ. શૈલબાળા જાણશે ત્યારે શું કહેશે ? તે મને ખુની ધારશે ? મારી આશાઓ ખધી ફેંગટ જશે ? શેખચલ્લીના વિચારો જ ગણાશે. મારી કેટલી ખધી અલિલાપાઓ ? ખધી ધુળ થવાની ! આ ખીટીશ કોર્ટમાંથી બે વાર મને ન્યાય મળ્યો છે. ન્યાયનો નાથ કોણ ? શું આ ન્યાય મુર્તિઓને ન્યાયના નાથ કહેવા ? અને પેલો અમરનાથ શું ધારશે ? સાડું છે કે તે અત્યારે ખારીસ્ટરનો ધંધો કરતો નથી. જો તે ન્યાયમૂર્તિ નીમાયો ન હોત તો ફકીર ઘેલાવાળા એને લઈ આવત; અને જો એ આંખો હોત તો ? ફાંસી—ખીલું શું મળે ? તે વખતે નિર્દોષને ત્રણ મહીના અપાવ્યા તો અત્યારે ?—હું નિર્દોષ નથી ? નહિ, નહિ. મારે નિર્દોષ નથી જ ઠરવું. મારે મારી માતાને ખચાવવી જોઈએ. ભલે, મારી અલિલાપાઓ ધુળ ભેગી થાય—ભલે, શૈલબાળા—” તેનાથી વધુ વિચાર થઈ શક્યો નહિ.

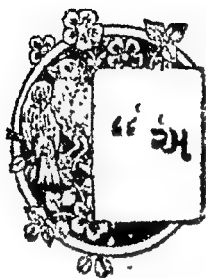
થોડી વારે તેને કોર્ટમાં લઈ જવા પોલીસ સુપ્રીટેન્ડન્ટ, સર ફેજલદાર અને બે ફેજલદારો આવ્યા. સવારે જે હુતા તે જ હુતા, જ્યારે સત્તુની મોટર જેલના કમ્પાઉન્ડની બહાર આવી ત્યારે પેલો મનુષ્યનો સાગર જોયો. “ સત્તુભાઈની જય ” બોલી. તે વીર ઘોષણાનો સખત પ્રત્યાઘાત પડ્યો. સત્તુ કંઈ ઉઠ્યો નહોતો; પણ ખીલ જ કાણે તેને શરમ આવા.

“ અત્યારે મારા ઉપર ખુનનો આરોપ છે. તેથી આપ બધાને મારી વિનંતી છે કે આપે શાંત રહેવું. અત્યારે, આપ બધા આપની મીલોમાં જાઓ અને કામે વળગો. —” સત્તુ વધારે બોલવા જતો હતો પણ સુપ્રીટેન્ડન્ટે તેને અટકાવ્યો.

“ જુઓ સત્તુભાઈ સાહેબ, અત્યારે ભાષણ આપશો નહિ. જો વખતે આપનાથી કંઈ વિચિત્ર બોલાઈ જશે તો પંચાતી થશે. ”

“ તમે કેટલી ખધી વાર કહ્યું ? હું નિર્દોષ છું. મારાથી શું બોલાવાનું હતું ? જો સ્વપ્ને પણ ગુન્હો કર્યો હોય તો મારાથી કંઈ વિચિત્ર બોલાઈ જવાય. જેવા તમે બધા નિર્દોષ છો તેવા હું નિર્દોષ છું. તેના મરણ માટે જો તમે દીલગીર છો તેવા હું દીલગીર છું. મી. ગામ્પડીઆ, હવે મને એવી ચેતવણી આપશો નહી. ” શુરસામાં સત્તુથી

દરમ્યાન—

ત્યારે હું ક્યાં રહું છું ? થોડા દિવસ ઉપર ક્યાં હતો ? કેશના મોઠામાંમોઠા અને સાથમાં સારા રાજકીય સંમેલનમાં હું ફરતો હતો—ત્યાં વાઈસરોયની ઠાઠન્સીલના સહયો અને તેમની પત્નિઓ મારી સાથે હસ્તધુનન કરી સુખ સમાચાર પૂછતાં હતાં. પ્રત્યેક પુરૂષે અને સ્ત્રીએ મારી સાથે હસ્તધુનન

કર્યું હતું ! આખા કેશનાં બધાં વર્તમાનપત્રોમાં મારી છબી આવી હતી. કેટલાકે તો અગ્રણ્ય છબી મને છાપે ચડાવેા હતો ! અને અત્યારે ખુનના આરોપસર જેલમાં રહું છું. “ કાળની ગતિ ગઢન છે. ” કેવા પ્રસંગોમાં મારો જન્મ ! કેવા પ્રસંગોમાં મારો અભ્યાસ ! કેવા પ્રસંગોમાં મારી જેલનત્રા ! શું અવનવા બનાવો બની ગયા ! એક વખતનો બાપના નામથી અજ્ઞાન રખરતો છોકરો તે અમદાવાદનો લક્ષાધિપતિ થયો અને વળી વડી ધારાસભાનો સભ્ય ચુંટાયો ! અને અત્યારે મારા ઉપર ખુનનો આરોપ ! ત્યારે બીજવાર જેલમાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે સરથસ કહાડયું હતું. પશુ તેમાં સત્યતા હતી. હું નિર્દોષ હતો. કામદારોને માટે હું જેલમાં ગયો હતો. તે વર્ગથી પરિસ્થિતિ બદલવા મેં શ્રમ લીધો હતો. વધારામાં, તે આરોપ મારા ચારિત્ર્ય ઉપર તરાપ મારતો નહોતો—આ આરોપ તો મારા ચારિત્ર્ય ઉપર તરાપ મારે છે. જેલમાંથી ન્યાયમંદીરમાં જતાં માફ સરથસ કહાડયું ! હું તેને ચોગ્ય કહેવાઈ ? અલબત્ત, હું નિર્દોષ છું. એવી હત્યા મારાથી થઈ શકે પણ નહિ. પરંતુ મારે મારી જીલ બંધ રાખવી જોઈએ છીએ. મારી માતાને કશું થયું જોઈએ નહિ. અત્યારે મારા ધધામાં મને નુકશાન નથી. બીજા મીલમાલીકા રડે છે પણ મારી મીલ ને નુકશાન નથી. મારો ભાગીદાર પણ સારો મ્હાણુસ છે. મારો પોતાનો ખંગલો છે. મારી મા તેમાં રહેશે. પણ મારા ગયા પછી એનું કાણું ? મારા પિતાજી પણ નથી. એના થી જીવાશે ? ત્યારે શું કરવું ? મારી માતાને તો બચાવવી જોઈએ ? હું શી રીતે બચું ? કોઈ ધારાસભીની સલાહ દઉં ? ના, તેમની આગળ પેટ ખોલવું જોઈએ. તેમના ઉપર શ્રદ્ધા રખાય ? ત્યારે શું કરવું ? ”

આ વિચારમાંથી ચાલતી હતી તે જ સમયે તેની કોટડીનાં બારણાં ઉપડયાં. એક ગ્રહસ્થને દાખલ કરી, સીપાઈ ચાલ્યો ગયો અને તરત જ બારણાં પાછાં બંધ થયાં. સતુ તે ગ્રહસ્થને નિહાળી રહ્યો. પેલો ગ્રહસ્થ પણ થોડો વખત અવાક રહ્યો.

“ સતુભાઈ સાહેબ, આપને એક વિનંતિ કરવા આંચો છું. તે સ્વીકારશો ? ”

“ હજી પણ મને સાહેબ કહીને બોલાવે છે ! ” તે મનમાં બબડ્યો અને પછી બોલ્યો, “ આપની વિનંતિ જણાવગર હું આપને કેમ વચન આપી શકું ? આપને આ સ્થિતિમાં શી મદદ કરી શકું એમ છું ? ”

“ આપની પાસેથી હું અત્યારે-મદદ માંગતો નથી. આપ આપનો બચાવ કરશો કે નહીં ? ”

“ હજી મેં વિચાર કર્યો નથી. ”

“ જો આપ પરવાનગી આપો તો હું બચાવ કરવા માંગુ છું. આપ નિર્દોષ છો એમ હું માનું છું અને મને આશા છે કે આપ મને વકીલતનામું આપશો. ”

“ આપની શુભેચ્છા માટે આપનો ઉપકાર માનું છું; પરંતુ હું નિર્દોષ છું એમ માનવાનું કારણ ? ”

“ હું આપને સારી રીતે જાણ્યું છું. પીઠ પાછળ ધા કરો એવા હિંચકારા આપ નથી. પીઠ પાછળ ધા છે તેથી જ હું એમ માનું છું કે તમે નિર્દોષ છો. ”

“ પણ તે છરી મારી છે. તેના ઉપર મારું નામ છે. મારા ટેબલ ઉપર પડી રહેતી હતી. ”

“ તે છરી તમારી છે પણ તેનો ઉપયોગ તમે કર્યો નથી. તમે મને બધી હકીકત કહો તો સમજ પડે. વખતે કોઈએ ચોરી પણ હોય ! ”

એ જ ક્ષણે સતુનું મોં પડી ગયું. આવેલો વકીલ પણ થોડું સમજ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે તે કોઈને બચાવવા માંગે છે. વકીલ પણ મૂગો રહ્યો.

“ તમારે, સતુભાઈ સાહેબ, આપ ગુન્હો ક્યુલ કરશો ? ”

“ ના, હું નિર્દોષ છું અને તેમ જ કહીશ. ”

“ તો પછી બચાવ કરવા દો ને ? કેસ વખતે હજાર વાત બહાર આવે અને આપના બચાવના તરતા જડે પણ ખરા ! પુરાવાનો બધો બોલો સરકારના ઉપર રહેશે. તમે પુરાવો લાવવા પણ બંધાએલા નથી. શું કરવા જઈ રહ્યો છો ? આપના પ્રત્યે મને માન છે તેથી આ વિનંતિ કરું છું. ”

“ આપની લાગણી માટે આપનો આભાર માનું છું. હું પોતે જ બચાવ કરીશ. ”

“ બચાવ માટે, કાયદાનું જ્ઞાન જોઈએ છીએ. ”

“ કાચદો એ અગમ્ય ચીજ નથી. ”

“ ઉઘટ તપાસ કરવી જોઈશે. ”

“ તે પણ હું કરી લઈશ. ”

“ આવી છઠ્ઠ કરવાથી આપ આપના બચાવનાં સાધન ચોછાં કરો છે અને બચાવની આશાને નિરાશામાં ફેરવો છો. આપ બચાવ કરવા માંગો છો ? કાંઈ ધોરણ બતાવશો ? અને તો હું આપને કાંઈ સુચના આપી શકું. તમારી છઠ્ઠ છોડો. તમે અનુભવી છો. વખત વિચારો. આના ઉપર છઠ્ઠગીનો આધાર છે. ”

સતુએ ઠોકું ધુણાવીનેજ જવાબ આપ્યો. તે વકીલના મનમાં ખાતરી થઈ કે તે કાઠને બચાવના માંગે છે. તે પોતે નિર્દોષ છે પણ પોતે હોળીનું નાળીએર થવા માંગે છે.

થોડી વારે જોલનો રક્ષક આવ્યો. વખત થઈ જવાની સુચના આપી. વકીલ કંઈ બોલવા જતો હતો પણ રક્ષકે તેમ નહિ કરવા સુચના આપી. છેવટે વકીલ ગયો. સતુ વિચારમાં પડ્યો.

“ આવા આવા વકીલો આવે છે અને મારી છલતું તાણું તોડવા પ્રયત્ન કરે છે. જે તેમના મનમાં શંકા ગઈ તો બાજુ બગડી જશે. જે મારી માતા અહીં આવે નહીં અને પોતાનું મુખ બોલે નહિ તો સારું. ગમે તેમ તો પણ તે સ્ત્રીની ભત ! બેઘવાનું ભાન નહિ ! મારા પ્રત્યેની લાગણીના આવેશમાં જે તે કંઈ વધારે બોલું બોલી જશે તો પચાતી પડશે. ”

તે જ ક્ષણે પાછાં બારણાં ખુલ્યાં. તેના મનમાં કાસકો પડ્યો હોય એમ લાગ્યું તેની માતાને જોઈ નહિ તેથી શાંતિ થઈ.

સીપાઈએ તેના હાથમાં સરકારી કાગળનો એક લખોટો મુક્યો.

“ આ નવો અંક શરૂ થયો. અમદાવાદ કોર્ટમાંથી મારો કેસ મુંબાઈ લઈ જવા માંગે છે. હાઈ કોર્ટે રૂઢ પથ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ” એ પ્રમાણે મનમાં બબડીતે બધા કાગળો વાંચી ગયો. સાથે સોગનનામું હતું તેમાં એમ જણાવેલું હતું કે-સતુ અમદાવાદમાં નામાંકિત પુરૂષ છે. તેના પ્રત્યે લોક લાગણી, સારી છે. જે અમદાવાદમાં કેસ ચાલશે તો પંચ (Jury) ના શૂદરથો નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી શકશે નહિ ! તેના પ્રત્યે જે માનની લાગણી છે તેનાથી વખતે દોરવાઈ પણ નય ! આ સંજોગમાં કેસ મુંબાઈની હાઈ કોર્ટમાં ટ્રાન્સફર કરવો જોઈએ. તેમ કરવા શો વાંધો છે તે બતાવવા નોટીસ ફહાડવા માં આવી હતી. હતી. એ બધું વાંચી રહ્યા પછી, રાતા શીકકા વાળા કાગળ ઉપર એની નજર પડી. પાછો તે બબડ્યો, “ અહીં પણ અમરનાથ ? મુંબાઈ હાઈ કોર્ટના

આટલા બધા જાણે તો પણ અમરનાથની કોર્ટમાં જ આ અરજી ? સારું છે કેસાથે બીજાને જડજ છે, તો પણ અમરનાથ તો ખરો ને? પહેલી ચુંટણીનું પરિણામ જણાયું હતું, ત્યારે મેં એમને કહ્યું હતું તેજ પ્રમાણે થાય છે. સામસામા મળવાનો પ્રસંગ આવી શકે છે જ ! આ બાબતમાં મારે વાંધો લેવો ? શું કરવા ? પંચમાં વખતે શ્રીમત વર્ગમાંથી ઘણા આવે, અને જો તેમ થાય તો તે લાલચ દેને પક્ષ લે. તેના કરતાં મુંબાઈનું પંચ સારું. આપણે વાંધો લેવો નથી. જો મુંબાઈ કેસ ચાલે તો મારી માતાને પણ કોઈ બોલાવે નહિં. એને બચાવવી છે તે સહેલાઈથી થઈ શકશે.”

હજી તેની માતા સંબંધી તે વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં પાછાં ખારણાં ઉઘડ્યાં. હસુમને જોઈ તે ઠરેઠગાર થઈ ગયો. તેના અવયવો કામ કરતા અટકી ગયા હોય એમ લાગ્યું. તે અવાક રહ્યો.

તેની માતા તેને વળગી પડી. સતુના હાથ હાલ્યા જ નહિં. તેમની બોલાયું પણ નહિ.

“સતુભાઈ—સતુ બેટા—ઘણે વખતે મળ્યાં તો પણ તું આમ કેમ થઈ ગયો છે ? મને બોલાવતો પણ નથી ? શરમ આવે છે ? તું નિર્દોષ છે પછી શું કરવા શરમાય છે ? ”

“બા, મને શરમ આવે છે ? તારું શરીર આમ કેમ સુકાઈ ગયું ? શું કરવાને આટલી બધી ફીફર કરે છે ? આજથી પંદર દિવસ ઉપર એક યુવતિ જેવી લાગતી હતી અને અત્યારે તો એક ધરડી ડોશી જેવી લાગે છે ! ”

“સતુ, તારા ઉપર ખુનનો આરોપ ? આવા ચારિત્ર્યવાન, મરદ, નામાંકિત અને પ્રતિભાશાળી યુવક ઉપર આવો ભયંકર આરોપ ? તું નિર્દોષ છે. મને તો એમ લાગતું હતું કે આપણા હુબનના દિવસ વહી ગયા અને સુખનો સૂર્ય ઊગ્યો ! તે રાત્રીએ અથાગ મહેનતના અતે મેં ઘણું શોધી કઢાડ્યું હતું. ઘણી બાતમી મેળવી હતી અને સવારે શું સાંભળ્યું ? ”

“બા, એ રાત્રી વિષે તું બોલીશ જ નહિં ! તને કોઈ પુછે તો તારે એમ જ કહેવાનું કે હું કંઈ જાણતી નથી. ધરતી બહાર ગયા વિષે તો તારે બોલવું જ નહિં. જો એ સંબંધમાં કંઈપણ આહું અવળું બોલીશ તો મારી મહેનત નકામી જશે.”

“મારે કંઈ બોલવું જ નહિં ? જાણે કંઈ જાણતી જ નથી ? ”

“હા. એમ જ.”

“પણ તું તારો બચાવ તો કરીશ ને ? કોઈ વધીલ-ખારીસર રોકવાનો છે ? ”

“હું માતે જ બચાવ કરીશ. કોઈને હું રોકવાનો નથી.”

“ બેસ, કોઈને રોકીશ નહિ ! મને તારા શિવાય ખીન કોઈનામાં શ્રદ્ધા નથી. તેઓ શું નહો ? શું કહેવું અને શું ન કહેવું તેમણે તે લોકને શું ભાન ? તું જ તારો ખચાવ કરો અને મને ખાત્રી છે કે તું છુટી જઈશ. ”

“ તેની મને ખાત્રી નથી. ”

“ કેમ, તું નિર્દોષ જ છે. તને કેમ શંકા રહે છે ? અત્યાર સુધીમાં તે વિચાર કર્યો હશે જ. મને ખાત્રી છે કે તું તારો ખચાવ બરોબર કરી ચકીશ અને નિર્દોષ કરીને છુટી જઈ રાકીશ. ”

થોડી વાર બંને મુગાં રહ્યાં. બંને એકએકનાં સાસુ જોઈ રહ્યાં હતાં પણ કોઈના મુખમાંથી શબ્દ નીકળતો નહોતો. અ તે કુસુમ બોલી.

“ હીરાચંદ્ર એમ કહ્યું છે કે તારી ઓરીસમાં કાંઈ ગયું હતું કે નહિ તેની ખબર નથી. મને ખબર છે કે હું તારી ઓરીસમાં ગઈ હતી. તે છેરી પણ જોઈ હતી. હું જો એમ...”

“ ના, ના, એણે બોલીશ જ નહિ. મારાથી સંભળાતું નથી. તું મૂંઝી રહે. ” સતુતું લોહી ઉઠી આવ્યું. તે ભાન ભૂલવા માંડ્યા. પાછા તે બોલ્યા, “ ના, બા, તારે કંઈ બોલવાની જરૂર નથી. હું જ બધું સહન કરીશ ” આટલું બોલો તેણે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સમજાવી.

તે શું બોલતો હતો તેણે અને ભાન જ નહોતું. તેના મનમાં જે લીતિ હતી તેની તેને ખાત્રી થઈ. તે ભયંકર રાત્રીના બધા વિચારો તેના મગજ આગળ તરવા માંડ્યા.

“ ત્યારે, સતુભાઈ, તું જ ખચાવ કરો. કોઈને પણ તારા ખચાવનું કામ સોંપીશ નહિ. તે લોક તારા કરતાં વધારે ડાહ્યાં નથી. અને મને જો બોલાવે તો ? ”

“ તો ? તારે એમ જ કહેવું કે મને ખબર નથી. કોઈને પણ તે રાત્રીએ બહાર ચાલી વાત કરવી નહીં. પણ વખતે તને બોલાવશે જ નહિ. આ કેસ મુબઈની હાઈકોર્ટમાં ચાલવાનો છે. અહીં ચાલનાર નથી. ”

“ તે શા ઉપરથી ? એમ કરવાનું શું પ્રયોજન ? ”

“ આજે જ મારા ઉપર હાઈકોર્ટની નોટીસ આવી છે. જો એમ બંદલી થાય તો શો વાંધો છે એમ મને પુછાવ્યું છે. હું ના કહેવાનો નથી. મુબાઈ કેસ ચાલશે તો તને કોઈ સતાવશે નહીં. અને જો બોલાવે તો એક જ “ના” કહેવાની છે. ”

“ હું પણ હિરાચંદ્ર સાથે મુબાઈ આવીશ. તું શી રીતે ખચાવ કરે છે તે મારે જોવું છે. ”

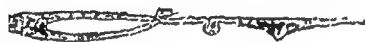
“ બા, એમ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. તું મુંબાઈ આવીશ તો વખતે તને સાક્ષીમાં ઘોષાવે ! તું આવીશ જ નહિં. તને ખબર છે ? આજે નોટીસ કહાડી છે તેમાં પણ જજ પેલો અમરનાથ છે. ”

“ એ અમરનાથ ? એ તો આગળનો આગળ. ઠીક છે. જ્યારે હું મુંબાઈ આવીશ ત્યારે એને જોઈશ. ”

થોડી વારે કુસુમને ત્યાંથી જવું પડ્યું. ’

સત્તુ પાછો વિચારમાં પડ્યો. ખચાવ કેમ કરવો તે વિચારમાં પડ્યો. તેણે ઘણું લખ્યું. થોડી વારે તે બધું ફાડી નાખ્યું. પાછું લખ્યું-પાછું ફાડ્યું. તે સાંજે તે જમ્યા પણ નહીં. રાત્રિએ પણ તે વિચારમાં જ બેસી રહ્યો. તેને ઉંઘ આવી નહીં.

“ પાછો અમરનાથ ? કોણ ફાવશે ? ન્યાયનો નાથ કોણ ? તેની મને સમજ પડતી નથી. તે કોણ હશે ? ”

દરમ્યાન—

“Stone Walls do not a prison make.”

ખા, વર્તમાનપત્રોમાં વિગતો વાંચી ? ”

“હા, હા.”

“તને શું લાગે છે ? ”

“હું વકીલ, ધારાશાસ્ત્રી કે, ન્યાયમૂર્તિ? છુ? ”

“હુનિઆદારીની સાધારણ અકલ્પથી વિચાર:
કરી જો: તેને માટે વકીલ, ધારાશાસ્ત્રી કે ન્યાયમૂર્તિ

થવાની જરૂર પડતી નથી.”

“તે દ્રષ્ટિએ મને નિર્દોષ લાગે છે.”

“તને નિર્દોષ લાગે છે ? ”

“હા, હા.”

“છરી સંબંધી વિગત વાંચી કે નહિ ? ”

“હા, હા.”

“તો પણ હું નિર્દોષ માને છે ? ”

“હા, હા.”

“કારણ ? ”

“પીઠ પાછળ ઘા છે તેથી.”

“શું તે પીઠ ઉપર ઘા કરે નહિ ? ”

“હા, ના.”

“એમ માનવાનું કારણ ? ”

“મને એનો અનુભવ છે.”

“તને એનો અનુભવ છે ? એ ભામટાનો—ખુનીનો તને અનુભવ ? ”

“પિતાજી, માફ કરશો. આપ ન્યાયમૂર્તિ થઈ તેને ખુની કહે છે ? ”

“ એ ખુની છે અને કહુ છું. ”

“ આ ન્યાયમૂર્તિ જોણે છે ? ”

“ શું હું જોઈ જોઈ છું ? ”

“ મને કાયદાની ખબર નથી; પણ મેં સાંભળ્યું છે કે આપના ન્યાયનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જ્યાં સુધી તે તકસીરવાન કરે નહીં ત્યાં સુધી ખુની મનાય નહિ. જ્યાં સુધી પંચનો નિર્ણય આવે નહિ ત્યાં સુધી પ્રત્યેક આરોપીને નિર્દોષ માનવો જોઈએ; તેનો સિદ્ધાંત હોવા છતાં આપ ન્યાયમૂર્તિ થઈ આવો અભિપ્રાય દર્શાવો છો ? ”

“ વિગતો વાંચી ન્યાયની દ્રષ્ટિએ મેં મારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. તને એનો અનુભવ ક્યાં થયો ? ”

“ આપને ખબર છે જ. હમણાં જ, ગયા ઉનાળામાં આપણે સીમલામાં એને મળ્યાં હતાં. આપે પણ એની સાથે વાતચીત કરી હતી. ”

“ બાહ્ય દેખાવોથી અભિપ્રાય બંધાય નહિ. ”

“ જ્યારથી એની સાથે પરિચય પડવાનો પ્રસંગ હતપન્ન થયો હતો ત્યારથી એની કારકીર્દી હું નિહાળી રહી છું. પ્રત્યેક પ્રસંગે તે એક ચારિત્ર્યવાન, મરદ, પ્રમાણીક અને ખાનદાન દેખાયો છે. તેના ઉત્તમ ગુણોથી તેણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રસરાવ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે પીક પાછળ ધા કરવાની તક ગુમાવી છે. આર્થિક સ્થિતિમાં ખરાબ હોવા છતાં; એક બાળક હોવા છતાં અને કોઈની પણ મદદ નહિ હોવા છતાં તે આર્થિક સ્થિતિમાં પણ લક્ષ્યાધિપતિ થયો, નામાંકિત થયો, એક અગ્રગણ્ય નેતા થયો, વડી ધારાસભાને સારો સભ્ય થયો અને એજ્યુએટ પણ થયો ? આ બધા બાહ્ય દેખાવો ? ”

“ લગ્ન પહેલાંના વિવાહના સગપણથી જોડાયેલી બાળાના જેવું તું જોણે છે ? તારે એની સાથે પરણવું છે કે શું ? ”

શૈલબાળા નિરૂત્તર રહી. તેના મુખ ઉપર શરમના આવરણો આવ્યાં અને ગયાં. તેમ જ ખુશાલી આવી અને ગઈ !

“ સાડેં થયું કે તેણે ખુન કર્યું ! લાલચ દ મારે મારો જીવ બળે છે. પણ લે આવો ભયંકર યુવક જીવતા રહે તો તારા જેવી ભોળી બાળાઓને સમાવે ! એ તે ઠીક; પણ લાલચદંડના મૃત્યુ માટે તારો જીવ તો બળે છે ને ? ”

“ એક મનુષ્યના મૃત્યુથી કોઈને આનંદ થાય ? ”

“ તેં દીવાસાપત્ર લખ્યો છે કે નહિ ? ”

“ જ, હા. મેં પ્રમિલા બહેન કપરે એક પત્ર લખ્યો છે. ”

“ સાડેં કર્યું. મેં પણ એક દીવાસાપત્ર મોતીચંદના ઉપર લખ્યો છે. ”

“ તને શું લાગે છે ? ”

“ એની સામે દાર્શનિક પુરાવો નથી. એની છરી વાપરનાં કોઈએ એને જોયા હોય એવો પુરાવો નથી. તેમ જુનાહની જગ્યાએ તેના પગલાં મળી આવ્યાં હોય એવો પણ પુરાવો નથી. પોલીસે બરોબર તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી. એની છરી મળી આવી તથા એને મરનારની સાથે તકરાર હતી માટે તે ખુની ? મને તો લાગે છે કે સર ચીમનલાલ અથવા બીજા જેવા કોઈ બેરીસ્ટરને રોકે તો તે નિર્દોષ ઠરે ! ”

“ તે ખારીદારથી અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે ! મને એ વિચાર નહોતો આવ્યો. વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે બચાવનાં સાધનો ઘણાં મળી આવે. તે જે કદાચ તે સાંભળ્યા પહેલાં હું એને નિર્દોષ નહોતો માનતો. પણ મેં સાંભળ્યું છે કે તે કોઈ ધારાશાસ્ત્રીને રોકવા ના પાડે છે. ”

“ ખરો જુની કાણ છે તે એને ખબર છે; પણ તે તેને બચાવવા માંગે છે એમ લાગે છે. ”

“ તેને બચાવવા માટે પોતાની ભવિષ્યની જીવન અને ઝળહટી કારકીર્દીને કચડી નાંખશે ? ફાંસીને લાકડે લટકશે ? અત્યારે એ ડડાપણું કરે છે, પણ જ્યારે તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવશે ત્યારે એ હિંમત હારશે ! પણ તે વખતે શું કરી શકશે ? કોઈએ એને સમજાવવો જોઈએ. ”

“ એ વાત સત્ય છે. જો જીવતો રહે તો દેશનું કલ્યાણ કરી શકે એવો યુવક લાગે છે. જો ને ! આપણી ઉંમર કેટલી થઈ ? ત્રીસ વર્ષના થયાં તો પણ અડધા સોલી-સીટર થયા ! એને કહે છે કે તેની ઉંમર તો ૨૬-૨૭ વર્ષની છે ! આટલી ઉંમરમાં તો દેશને હિંમતવાળી મુક્યા છે ! કયો હિંદવાસી તેને આજખતો નહિ હોય ? તેણે સરકારના પેટમાં તો તેલ રેડ્યું છે. દમનનીતિ હોય તો તેમ જ ચાલ ને ! ”

“ હવે સમજ્યો. કંટે પાણીએ ખસ જતી હોય તો ખર્ચાળાઉપાય શોધવાની શી જરૂર ? જુનના આરોપને લીધે પ્રબલ પણ એનો પ્રક્ષ લઈ શકે નાં. તે આરોપને લીધે ફાંસીની સજા પણ થઈ શકે ! એના જેવાને જીવતો રખાય ? વધારામાં અમરનાથને સેશન્સમાં ખેસાડવાના છે. એ બે વચ્ચે બુદ્ધિ વેર છે. એ બધી સમજણ પડી. આવો યુવક જો વિલાયતમાં હોય તો યુવતિઓ એની પાછળ ગાંડી ચાલ કે નહિ ? ”

“ એ હામદાર પક્ષનો છે તેથી શંકા લાગે છે. ”

આ સંવાદ એકાદ્ર ચિત્તથી સૈલજાળા સાંભળતી હતી. તે યુવકો ખરીદી કરી રહ્યા અને બચા. સૈલજાળાને કાંઈ સુઝતું નહોતું. તે બીજા કોઈ વિચારમાં પડી ગઈ હોય એમ લાગ્યું થોડી વારે તેને કાંઈ વિચાર સુઝ્યો ‘હો’ એમ લાગ્યું. તેણે નવી ફેશનની સાડી, મોઝ અને છુટ ખરીદ્યાં. તે જ પ્રમાણે નવી ફેશનનું બ્લાઝઝ ખરીદ્યું. ત્યાંથી તે અહમદ ધસાઅલીની દુકાને ગઈ. ત્યાંથી નવી ફેશનની કોર ખરીદી.

સાંજે આવો તેણે પેપરો વાંચ્યાં. તે પોતાના વિચારમાં દૃઢ થઈ હોય એમ લાગ્યું.

ખીજે દિવસે તેણે નવો ખર્ચારો પોષાક ધારણ કર્યો. ઘણી જ સંભાળથી તેણે તે કપડાં પહેર્યાં; તેટલી જ સંભાળથી તેણે પોતાનું માથું હેંટ્યું હતું. લગભગ અડધા કલાક સુધી તે આયના આગળ ઠલી રહી હશે !

“ આપણી મોટર જોવાનું ? ના. શોકરને ખબર પડી નંચ. ટેકસી જોવાનું ? ના—તે પણ નહિ. આપણી મોટરમાં બહાર્ટવેમાં જઈ. ત્યાંથી આપણી મોટરને રત્ન આપી દઉં. પછી ત્યાંથી ટેકસી લઉં. એમ કરવાથી કોઈને ખબર પડશે નહીં. ” આટલું બબડી તેણે પોતાની મોટર મંગાવી.

તે બહાર્ટવે લેડોમાં ગઈ. ત્યાં ઉતરી પોતાની મોટરને રત્ન આપી તે દુકાનમાં આમતેમ ફરી. એક બે ચીજ લીધી. થોડી વાર બહાર આવી, એક ટેકસીમાં બેઠી.

સત્તુને મુંબાઈ આવવામાં આંચો હતો. ઉમરખાડા જેલમાં સરતો હતો. તેનું મગજ હતું કામ કરતું નહોતું. તેની વિચારમાં જાનો અંત જ આતો નહોતો.

“ મેં હજી મુંબાઈ જ્યું નહોતું. મારી માતાને લઈ મુંબાઈ આવવાનો વિચાર હતો. કારણ અહીં ખેરીસ્ટરો ઘણા હોય છે. એટલે વખતે મારા પિતાજીનો પત્તો મળે ! પણ કેવી રીતે તેમાં આંચો ? અને અહીં શેલ—” તે બબરોટો બંધ થયો. તેનાથી આગળ વિચાર કરી શકાયો નહિ. તેના મગજનાં બધાં ખાનાં બંધ થઈ ગયાં હોય એમ લાગ્યું.

તે જ ક્ષણે તેની ઓરડીની બહાર કંઈ અવજન સંભળાયો. દ્વાર ખુલ્લો. એક વ્યક્તિને અંદર આવતાં જોઈ. સત્તુ મુંઘ જ થઈ ગયો. નખથી શિખા પર્યંત તેણે નિહાળ્યા જ ક્યું ! તેના મુખમાંથી સખ્ત પણ નીકળ્યો નહિ. આવેતો વ્યક્તિ પણ બોલી શકી નહિ. પંદરેક મીનીટ એ પ્રમાણે ગઈ હશે. છેવટે સત્તુ બોલ્યો.

“ તું અહિં ક્યાંથી ? ”

“ હેમ, ન આવું ? ”

“ લોક શું કહેશે ? એમની જલ કેવી હોય છે તે ખબર છે ? મારે લીધે તારે શા માટે વગોવાનું જોઈએ ? તારા પિતાજી પણ વગોવશે તેની ખબર છે ? અને શું આ સાચી વાત દેખાય છે ? અત્યાર સુધી મને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં ! સ્વપ્નાં સાચાં પડે ? શું સ્નેહ નજરે મને નિહાળી રહી છે ? શું તારા અંધર ધુજે છે ? તને ખબર છે કે તારી આશાએ હું જીવી શકું છું ? આ કાગવાસ અત્યારે સ્વર્ગ સમાન, મને લાગે છે. સાચું કહે—તું કેમ અહીં આવી ? ”

“ તમને મળવા. તમને મળ્યા વગર ચાલે ? ” આટલું બોલી તે પાછી સવુને વિચિત્ર પ્રકારે નિહાળી રહી. પ્રેમના પ્રકરણમાં બંને અજ્ઞાન હતાં. સવુ રાતે રખડનારો નહોતો. ચારિત્ર્યવાન હતો અને કુદીલ રીતરીવાજોની તે વિવ્રધ હતો. શૈલબાળા સુધરે લી સમાજમાં ઉછરેલી હતી, તો પણ આધુનીક બાળા જેવી નહોતી. જે કોઇને પ્રેમથી નિહાળતી હોય તો તે સવુને જ. તેના મગજમાં શા વિચાર આવતા અને જતા હતા તેની તેને પણ સમજ પડતી નહોતી. શુ કરવું અને કેમ વર્તવું તે પણ એ બંધતી નહોતી. તેને પ્રેમભરી-શૃંગારીક-નવલકથાઓ વાંચવાનો પણ શોખ નહોતો. જે તેમ હોત તો તે અત્યારે નાટક ભજવી શકત; પરંતુ તેના મગજમાં આધુનીક લાગણી નહોતી-સત્ય લાગણી હતી.

“ મને મળવા આવ્યા વગર કેમ ન ચાલે ? ”

“ સવુલાલ, તમને ખબર છે, તો પણ આ પ્રશ્ન મને પૂછા છે ? ”

“ તમે મને કોઇ દિવસ એવા ભાવાર્થનું કંઈ નથી. ”

“ મુખ ઉપરથી ભાવ પણ સમજી શકતા નથી ? ”

બંને જણ આનંદના સાગરમાં ડુબી ગયાં. સ્વર્ગમાં રેયાન મળે તો પણ એ સ્થાન છોડત કે કેમ તે શંકાસ્પદ લાગ્યું. “

“ શૈલ, શૈલ, તું આ સાચું કહે છે ? મારું સ્વપ્ન સાચું પડશે ? ” આટલું બોલી તેણે બે હાથ ધર્યાં. શૈલબાળા અંદર સમાધ ગઈ. એક કુલની માફક તેણે ઉંચકી; એક હાથમાં છુટણેથી તેના બે પગ અને બીજા હાથમાં તેનું માથું. તેનાથી તેને એ સ્થિતિમાં પોતાના હૃદય જાણે દબાવાઈ. બંને એ સ્થિતિમાં કેટલોએ વખત રહ્યા હશે. વખતનું જ્ઞાન રહ્યું નહિં. અડધા કલાક થઈ ગયો તો પણ ખબર પડી નહિં. મેળાપનો વખત થઈ જવાથી જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ દ્વાર બોલ્યાં, તેનો અવાજ પણ તેમને કાને પડ્યો નહિ. આંખો તો બંધ જ હતી. સુપ્રાન્ટેન્ડન્ટે તે હૃદય જોયું અને પાછા ખારણાં બંધ કરી દીધાં !

“ મીઆહ. ” તેમને કાને અવાજ અથડાયો.

બંને જણે ચારે બાજુ જોયું પણ બીકાડી કેપાઇ નહીં.

“ હવે મને નીચે મુકો-કોઇ જોશે-અને તમને ભાર પણ લાગશે. ”

“ કુલનો ભાર લાગે ? અને આ બંધ ઓરડીમાં કોણ જોવાનું છે ? શૈલ, તને નીચે મૂકાય ? શૈલ, તારી આવવાની હિંમત કેમ જાલી ? તું શી રીતે આવી શકી ? ”

“ તમને અહીં એકાંત ન લાગે ? એમાં હિંમત શી જોઈતી હતી ? ”

“ પણ તું ન્યાયમૂર્તિ અમરનાથની દીકરી ! ”

“ પણ હું ન્યાયમૂર્તિ નથી. તમને ખબર છે કે મારા પિતાજી ન્યાયાસને બેસવાનો છે ? તમારો કેસ એમની પાસે ચાલવાનો છે ? ”

“શું ઈશ્વર સંભળે છે? હા હા હા છે ! ત્રાજ વાર તે મારો ન્યાય ચુકવના બેસશે. હાઈકોર્ટ માં પણ એમનો વારો આવ્યો. સાંભરે છે, ચુંટણીમાં એમની વાત નહોતી. યદ ત્યારે મેં કહ્યું હતું તે ? ‘આપણે ફરી મળીશું’ અને તે લડવા માટે જ !’ પણ અત્યારે અમે પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે નહીં. અત્યારે તો પ્રતિપક્ષી તરીકે ! ઈશ્વરને જે જોઈ તે ખરું ! શેલ, તારા પિતાજી ન્યાયાસને બિરાજવાના છે, તો પણ તું મળવા આવીશ”

“શું કહેવા ન આવું ? મને હુનિઆની દરકાર નથી. મારા પ્રેમપાત્રને મળવા આવું તેમાં હુનિઆને શું ? તેમ છતાં લોકોને જાણવું હોય તો જાણે ! ‘હજી’ સુધી કું કોણ હું તે કંઈ આ જેલમાં નહીં, તેથી કોઈને ખબર પડશે નહિ. સંતુલાલ, મારા હૃદયમાં.....તમે જાણો છો-તમે જાણો છો. એ કેમ વર્ણવાય ? એ કેમ દર્શાવાય ? સતુલાલ.....” તેનાથી આગળ જાણાયું નહિ.

સતુએ ફરીથી તેને હૃદય સાથે દાખી :

“સતુલાલ, આમ વર્તે કંઈ ફાયદો થશે નહિ. મને અડધા કલાકનો સમય આપવામાં આવ્યો છે. વખતને વહી જતાં વાર લાગશે નહિ. મને છોડા. આપણે થોડી અમત્યમી-કેસના સંબંધીની વાત કરવાની છે. તમને સાર લાગશે.”

“મને સાર લાગતો નથી. મારા હૃદયનો સાર એછા થાય છે. એલ, શી વાત કરવાની છે ?”

“તમે તમારા બચાવ સંબંધી શો વિચાર કર્યો ? મને ખબર છે કે તમે નિર્દોષ છો. તમારાથી એકું નીચ અને હીચકાર કૃત્ય થાય નહિ. જોલો. તમે રીતે બચાવ કરવાના છો ? મારી વિનંતિ છે કે તમે સર સ્ક્સનલાલને કે જીલ્લાને રોકો તે લોક તમને ચોક્કસ છોડાવશે.”

“હવે તું અહીંથી જલદી જા. વખત યદ જવા માંડ્યો છે. તો કોઈ સાંભળશે તો ફોલોવી થશે. અત્યારે મને સ્વર્ગસમું સુખ લાગે છે. તો પણ ફોલોવીથી બહીવું જોઈએ.”

“સતુલાલ, તમે મને કહાડી મૂકશો ? ગમે તેમ કરશો તો પણ હું જવાની નથી. મને ખાંડ લાગતી નથી. જો આપણે પ્રથમની સ્થિતિમાં હોત તો આવો પ્રસંગ જલદી મળત નહીં. પણ હું તમને બચાવવા આવી છું. તમે નિર્દોષ છો. તમારી પાસે પૈસા છે અને જો ન હોય તો મારી પાસે છે. મારા ખાનગી પૈસા છે. તેમાંથી સર સ્ક્સનલાલને કે જીલ્લાને શી આપીશ. એ જેમાંથી એકને રોકા અથવા બંનેને રોકા.”

“તું મને બચાવવા આવી છે તે વાત ખરી. પણ મારા કપર એનો આરોપ છે તે ખબર છે ?”

“હા, ખૂનનો. પણ તમે નિર્દોષ છો. તમે પીઠ પાછળ ધા કરો જ નહિ. તમે બીજા કોઈને બચાવવા માંગો છો. એમ નહિ કહેવા દઉં. તમને ફાંસીના લોચે ચડવા હંફા નહિ. બધી જાત મને કહો. આપણે રસ્તા શોધી કહાડીશું.”

“શૈલ, શૈલ! તું બહુ ચક્રાર છોકરી છે...” સતુને બધી વાત કહી દેવાનું મન થયું. પણ તરતજ તે મન ઉપર કાબુ મેળવી શક્યા. તે બોલ્યો, “શૈલ! મને માનપત્રોમાં તે બધી હકીકત વાંચી હશે. ગાંડછા શું કરવા કહાડે છે? શૈલ! મારા વિચાર છોકરી કે હું મારો બચાવ કરીશ. તે શી રીતે બચુ કે હું નિર્દોષ છું?”

“એ બાણવાને મહેનત કરવી પડતી હશે? હું તમારા હૃદયને જાળખું છું. તમને પણ સારી રીતે જાળખું છું. તમે નિર્દોષ છો એ વાત સારી રીતે બાણું છું. તમે કોઈને બચાવવા માંગો છો તે પણ સમજી શકાય છે. તમારા નામવાળા છરી મળી આવી તેથી તમે ખૂની? તમારે જોની સાથે તકરાર હતી માટે તમે ખૂની? પોલીસે અરોબર તપાસ કરી નથી. ખૂનીની જગ્યાએ યગલાં જોયાં છે? તે છરી ઉપર બહુ નાખી આંગળા તપાસ્યાં છે? તમારા યગલાંની તપાસ કરી છે?”

સતુ ચમક્યા. તેને બાણાય કે તેની નિર્દોષતા સહેલાઈથી સાબીત થઈ શકે એમ છે; પણ એ રીતે તપાસ ચાલે તો તેની પૂજ્ય માતાનું શું થાય? તેને ધુભરી કુટી.

“શંભુ! એવી ગાંડછા કહાડીશ નહિ. હું પોતે જ બચાવ કરવાનો છું.”

“તે પણ બનશે નહિ. એ લોકના નિયમ પ્રમાણે ખૂનીના આરોપમાં બચાવ મદનો ધારાશાસ્ત્રી લેઈએ જ! જો તમે કોઈને રોકશો નહિ, તો સરકાર કોઈને નીમશે. પછી શું કરશો? આવી ગાંડી વાત જવા દો અને એ નિષ્ણાત ધારાશાસ્ત્રીઓને રોકો.”

સતુ પાછો વિચારમાં પડ્યો. સરકાર કોઈને નીમશે તો શું થશે. એમ, એને બાણાય ધારાશાસ્ત્રીના નામથી તેને ધુભરી કુટી હતી.

“સરકાર શું કરવાને ધારાશાસ્ત્રી નીમે? જો એમ કંઈ હોય તો પછી કેસ શું કરવાને ચલાવે?”

“તમને અદાલતોના બિનુભવ થયો છે, તો પણ આમ બોલો છો? આ દિવસોમાં આરોબર લેઈએ છે. બાણા દેખાવ કરવાનો છે! ન્યાય કેમ અપાય છે તે અમર નથી?”

“અહીં તો ન્યુરીએ ન્યાય આપવાનો છે ને?”

“પણ તે બંને પક્ષના બારીસ્ટરના તથા જડજના સામણે ઉપર આધાર રાખશે.”

“સામણ આપતાં મને આવડે છે.”

“તે સામણ અને આ સામણમાં જમીન આસ્માનનો ફેર! સતુલાલ, એમ છંદ પાડશો તે ચાલશે નહીં! બંને બંને બચાવ કરો મારો વિચાર કરો! મને પણ ફાંસીને લાડે ચડાવવો છે? તમ રી પાછળ સતી યઈશ. તમને કંઈ પડે તો હું જીવી ચૂકીશ? અત્યાર સુધી તમે મૈત્ર સામણ છે તે હવે નાડું પડશે. મારો ઉપર વિશ્વાસ નથી? મને બધી વાત કહો. હું પોતે બારીસ્ટરને કેસ સમજાવીશ. હું તમને બચાવીશ.”

સત્યનું મગજ ચક્રોળે ચડ્યું. તેનાં સ્વપ્નો સાચાં પડવાને પ્રસંગ આશયો, ત્યારે નવી આફત હણી યથા હતી. પોતાના મનથી એક વ્યક્તિને તેણે ખુની ધારી હતી. ને પોતે બચવા પ્રયત્ન કરે તો કોણ ફાંસીના લાકડે ચડે ? એ વિચાર તેને ગાંઠા બનાવતો હતો. તે શૈલબાળાના સામું લેઈ જ રહ્યો. તેનાથી જવાબ અપાયો નહિ. શૈલબાળાથી રહેવાયું નહિ.

“ સત્યલાલ, મારી ખાતર તમે જોલો. તમે, નિર્દોષ છો. તમે કોઈને બચાવવા માંગો છો. કોઈની ખાતર તમે મરવા માંગો છો. મારી ખાતર તમે સત્ય વાત કહો, તો તે વ્યક્તિના બચાવનો માર્ગ પણ શોધાય. આ અદાલતોમાં ખમ્મ છુની છુટી નથી છે. આપણા ખારીદરો કાંઈ કાંઈ યુક્તિ શોધી કહાડશે. ખુન કર્યું હશે—સાત્રીત થયું હશે તો પણ કાયદાની બારીકીથી નિર્દોષ ઠરી છુટી જવાશે. તમે જોલો, મારી ખાતર જોલો. હું સર ચીમનલાલને અને શીશુને બન્નેને ઓળખું છું હું એમને સમજાવીશ. તેઓ ધણી મહેનત કરશે અને જેને તમે બચાવવા માંગો છો તેને પણ તે બચાવી શકશે. મારી ખાતર જોલો. ”

“ શૈલ ! તને ખબર છે કે જે હું સર ચીમનલાલને કે શીશુને કેસ સમજાવવા બધ તો કેટલી ફોલોવી થાય ? તારા પિતાજી ન્યાયાસને ખીરાળે અને હું આરોપીને મદદ કરે, એ કેમ સંભવે ? ”

“ બધું સંભવે. તમે મારા પ્રાણ છો. તમારે, માટે ગમે તેવી ફોલોવી પણ સડન કરવા તૈયાર છું. ”

“ હું આ શું જોલે છે ? આધુનિક બાળાઓ એવી રીતે જોલે પણ જોલેલું” વચન પાળી શકે નહિ. બહારના કેબાવમાં તેવી બાળાઓ ક્ષાણીમરી કેમાય પણ તેમનાં અંતર તો શુષ્ક ! ”

“ હું આધુનિક સમયનાં હજી હું એ વાત ખતો. એક સમયે હું આધુનિક બાળા હતી; પણ સીમલાના તમે જે શબ્દો કહ્યા હતા તેથી મારી બ્રાંચ દુર થઈ છે અને મારામાં જે વાસના હાંપી તે ગઈ છે. મારા વિચાર મને મળ્યા અને તે પ્રમાણે વર્તું છું. ”

“ તો પણ હજી કેટલી ફેશનની સાડી છે અને આધુનિક બાળાને યોગ્ય બૂટ મોલ્ડ છે. ”

“ તમને એ ગમે છે—મને ખાત્રી છે. અહીં આવવા માટે સારો પોપાક લેઈએ અને તેથી જ મેં ગઈ કાલે આ કપડાં ખાસ ખરીદ્યાં છે. તમને ગમે છે ? સાચું જોલો. ”

“ હા, સારાં કપડાં તો લેઈએ. કપડાં પ્રત્યે મને તિરસ્કાર નથી. પરંતુ બાહ્યાડખર માટે મને તિરસ્કાર છે. આધુનિક બાળાના હાવલાવ મને પસંદ નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તેં બધ વગરનું બસાડ્યું પડ્યું નથી એ સારું ક્યું છે. સ્ત્રીએ મર્યાદા સાચવવી જ લેઈએ. મર્યાદિત ફેશન કરતને વાંધો નહિ. આધુનિક બાળાને જે વિચિત્ર પ્રકારનું સ્નાતચ્ચ લેઈએ છે તે માત્ર મને પસંદ નથી. ”

“હું તમારા બધા વિચાર બણી ગઈ છું, તે પ્રમાણે વર્તીશ. આપને કાંઈ દિવસ પણ એક થશે નહીં. પણ આ તો વિધવાંતર થયો. વખત તો થઈ ગયો લાગે છે. બોલો, તમે ધારાશાસ્ત્રીને શકશો કે હું રોકું ?”

“ખરા અંતઃકરણથી મારા પ્રત્યે તને પ્રેમ છે ?”

“હા, તમે મારા પ્રાણ છો. આધુનિક બાળાઓની માફક મને નાટક બજવતા આવડતું નથી. શૃંગારીક ભાષા અને હાવભાવ આવડતા નથી. હું તો સરળ અને લાખણીવાળી બાળા છું. મારી આંખમાં તમે પ્રેમ અને લાગણી જોઈ શકશો. જેમ હવે માનવજાતે કહ્યું હવે કે મારી ચામડી ઉતારીને અંદરથી જોશો તો ફરેક જગ્યાએ રામ નામ વાંચી શકશો, તે જ પ્રમાણે જો મારી ચામડી ઉતારશો તો ફરેક જગ્યાએ તમારું નામ વાંચી શકશો.”

“હૈલ ! ખૂબ થયું. મારી ખાતરી છે. હું પણ શૃંગારમાં સમજતો નથી. આપણે બે જો પચાસીએ તો આદર્શ પતિપત્ની થઈએ. પણ.....”

તે જ ક્ષણે બારણાં કંપર અવાજ થયો. બન્ને ચમક્યા. સવુએ શેલબાળાને ત્રીજી મૂંઝી ઝડપથી શેલબાળાએ કપડાં સંક્રમ્યાં.

“જો તને લાગણી હોય તો મને એક વચન આપ.”

“શું વચન જોઈએ છીએ ?”

“મૈન જીવનું !”

“શું મારે કરે ? જોલણું નહીં અને તમને ફોરીને લાકડે ચડવા કેવા ?”

“મારે માટે જો તને લાગણી હોય તો એક અક્ષર પણ બોલી શક નહિ.”

“તમે મને એક વચન આપો.”

“શું ?”

“સત્ય માત્ર મારા પિતાજીને અને ન્યુરીને કહેવી. બીલકલ જીવું બોલશો નહીં અને કંઈ છાતું રાખશો નહીં. તેમની આગળ તમે પણ મૈન રાખશો નહીં—”

તે જ સમયે બારણાં ઉઘડ્યાં.

“અડધા કલાકનો સમય આપ્યો હતો અને જો કલાક થયા તો પણ તમારે એળાપ પુરો થતો નથી ? ચાલો, વખત થઈ ગયો.”

શેલબાળાને બહાર જવું પડ્યું. તેણી શરીર બહાર ચાલ્યું પણ હૃદય તો ત્યાં જ રહ્યું !

સાલી, છાંદરી ! ન્યારે સ્વર્ગીય સુખ મળવાનો મસંગ આવ્યો ત્યારે આ સ્થિતિ ? મારી માતાને ગળાવવી કે સાવિ પત્નીને ફરખી કરવો ? મને કંઈ સુખ નથી. અંધાર જોઈએ તે અંધ ! જેલ પણ અંત્યારે સ્વર્ગ સમી લાગતી હતી ! હૃદયના પ્રેમને માટે સ્થાન જોઈએ છીએ ? માટે જ કંઈએ ગાયું હશે કે, “Stone walls do not a prison make.”

ન્યાયમંદિરમાં પિતાનો સાક્ષાત્કાર

“આ

વતી કાલે તમારો કેસ લેવાશે.”

“કોરટનું કામ ટેટલા વાગે રાત્ર થાય છે ?”

“સેશન્સ કોર્ટનું કામ બરોબર અમીઆર વાગે રાત્ર થાય છે. સારા બેરીસ્ટરને રોકશો તો કાયદો થશે.” બેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટે સવુને સલાહ આપતાં કહ્યું.

“આપની સલાહ માટે આપનો હપકાર માનું છું.”

તે દિવસનાં બધાં વર્તમાનપત્રોમાં એ વાત આવી મળ હતી. પ્રત્યેક વર્તમાન પત્રમાં મોટા અક્ષરે તે વાતને મોટું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. કોર્ટમાં મોટી મેદની થવાનો ભય હતો, તેથી પોલીસે ખાસ બંકોબસ્ત માટે પથરાં લીધાં હતાં. ક્લાર્ક ચોક્કસ ધી કાઉને એવો સરક્યુલર ફાડાડ્યો હતો કે-‘પ્રત્યેક બારીસ્ટર અને વકીલે પોતપોતાના કોર્ટના ટ્રેસમાં ત્યાં જવું અને સીલીસીટરોએ તેની આફીસમાંથી પાસ લઇ લેવા. તે શિવાય પ્રેમજનોએ કેસ સાંભળવા જવું હોય તો તેમણે પણ પાસ મંગાવવા અને તે આપતી વખતે બાનુઓની અરજ પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવશે. હપરની ગેલેરીમાં નાખલ થવા પાસ વિગેરેની જરૂર પડશે નહિ.’ મુખ્ય ટ્રેબલ આમંજની ખુશીઓનાં પહેલી લાઇન કેસનાં જે બારીસ્ટરો રોકાએલા હોય તેમનું માટે રીઝર્વ કરવામાં આવી હતી. વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધીઓ માટે પણ ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી.

ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાંથી શહેરમાં ધમાલ ચાલી રહી હતી. ચાલીઓ ના નળ હપર, બજારમાં શાકભાજી વેચાતી હતી ત્યાં, ટેક્સીઓ હલી રહેવાની જગ્યાએ, તેમજ ખીજ એવાં વિધિવિધ સ્થળોએ એ કેસની જ વાત ચાલી રહી હતી. ઘોઘ ટ્રેનોના એક પણ ખાનામાં સનુના સંબંધી વાત ચાલતી નહિ હોય એમ ન હતું. વેપારીઓના તેમજ ખીજ મોટી ઓશીસેના કારભારીઓ કોર્ટમાં જવાની તૃણવીજમાં રોકાયા હતા. રત્ન વગર કેમ જવું તેનો રસ્તો શોધવામાં પોતાના મગજને દસતા હતા.

દસ વાગ્યાથી ન્યાયમંદીર આગળ મનુષ્યની મેદની થવા માંડી. સારાદસ વાગ્યાનાં હપરની ગેલેરી ભરાઇ ગઈ. યુવાન ધારારાત્રીઓ પણ તેટલા જ વહેલા આવ્યા

હતા. કેટલાંક આનુઓ સાડીઓ અને જવાહીરના ઝળકારા સાથે હાજર થઈ ગયાં હતાં. પોણા અગીઆરે કોર્ટનો ચોરડો પણ લરાઈ ગયો !

“ આરોપીને ક્યારે ઉપર લાવવો ? ”

“ હવે હમણાં જ લઈ આવો. ”

“ હમણાં લાવીશું તો ગરમડ બહુ થશે—તેનાં કરતાં નામદાર ન્યાયમૂર્તિ આવી નય ત્યાર પછી લાવીએ તો ? ”

“ આરોપીને પ્રથમ જ લાવવો જોઈએ. ”

તે જ સમયે નીચે પોલીસે આગળ શરણાઈનો નાદ થયો.

“ ભૂંઓ, આપણા સેશન્સ જજસાહેબ આવી પહોંચ્યા. સંભાળીને આરોપીને ઉપર લાવો—અથવા લીફ્ટમાં લઈ આવો તો ઠીક પડશે. એક ઇન્સ્પેક્ટર અને બે સબઈન્સ્પેક્ટર તેની સાથે લીફ્ટમાં રહેશે. ”

પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે આપેલા હુકમ પ્રમાણે ખીલે પોલીસ અધિકારી સવુંને બેઠા ગયા. સાધારણ રીતે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ અને સરફોજદાર આવા કામમાં માથું મારતા નથી. ફોજદાર અને ખીલ પોલીસો આ સંબંધમાં લઈ આવે છે. પરંતુ આ આરોપી અસાધારણ મનુષ્ય હોવાથી મોટા અધિકારીઓએ ખુબ કામ હાથમાં લીધું હતું.

ઘડીઆળમાં અગીઆરમાં પાંચ કમ હતી. તે વખતે સરફોજદાર અને બે ફોજદારો સવું સાથે કોર્ટમાં હાજર થયા અને આરોપીના પાંજરામાં જવા તેના પગથીઆ ઉપર ચડવા માંડ્યા. તે જ સમયે ‘સવુંભાંઈની જય’ એમ કોઈ બોલી કહ્યું અને ત્યારે અંતરે બધા પ્રેક્ષકો અને બારીકદરે હસા થઈ ગયા અને તે ‘જય’ નો નાદ બીધો.

“ કેમ કેસાઈ ! તારે બંધાવની બ્રીફ લેવી છે ? ”

“ મને તો બોટું નહિ. ”

“ મહેતાને તો મોટા નામાંકિત ધારાશાસ્ત્રી થવું છે. ‘પણુ’ આ બ્રીફ લીધાથી તું નામાંકિત થઈ શકીશ નહિ. ”

“ કંઈ કહેવાય નહિ, વર્તમાનપત્રોમાં તે વિગતો વાંચી છે ? તે વાંચતાં મને તો લાગે છે કે તે નિર્દોષ છે, અને અબર છે કે ઝીણા આવા કેમ આગળ આવ્યા ? સ્મોલ ફોજ કોર્ટમાં આવો જ એક કેસ હતો. સર ફોજદારશાહ માણસ જોળખી ચક્રતા હતા. તેણે ઝીણાની કિંમત પારખી હતી. ઝીણાને તે બ્રીફ આપી. ત્યાર પછી બધા ઝીણાની પાછળ દોડવા માંડ્યા. તે જ પ્રમાણે આ છેલ્લે કોઈ આ કેસમાં ફાળો તો એનો ધંધો વમળીકાર ચાલવનો ! ‘પણુ’ એ ધારાશાસ્ત્રી રોકવાની જ ના કહે છે. ”

“ સવું કહે છે તે પ્રમાણે તે નિર્દોષ હોય તો શું કસ્વા ના કહે છે ? કોઈ બંધી બેઠીને મરે ? ”

“ તે કોઈને બચાવવા માંગે છે એમ લાગે છે. તે નિર્દોષ છે; પણ ખરો, ખુની કોણ એ સતુ બહુતો હોય એમ લાગે છે. કોઈને બચાવવા તે મરવા તૈયાર થઈ હોય એમ લાગે છે. અને ધાર કે તે ખરો ખુની હોય તો પણ શું ? ખુની કલમમાં કેટલા બધા અપવાદો છે ? છેવટે કંઈ નહિં” તો ખુનો આરોપ પણ બંધાવો શક્ય ! ‘વખતે છૂટી પણ બચ-પણ મને તો લાગે છે કે કોઈને બચાવવાને માટે જ આ મૂર્ખો માર્ગ એણે લીધો છે. ”

“ લાગે છે તો મરહ ! કેવો એકલો—અટુલો હશે છે ! બહુ તો જ ન્યાયમૂર્તિ અને આપણે બધા એના સમક્ષ બારીસ્ટરો ! જખરો તો ખરો ! જોની હમરે આપણે બીરીસ્ટર થયા હતા ખરો કે ? ”

“ અરે ! આપણે લંડનની ગટરો સુધંતા હતા ! આપણી હમારમાં એણે પૈસા મેળવ્યા, તેમ નામના પણ મેળવી ! ”

“ અને ખુનો આરોપ પણ મેળવ્યો. ” બાલુમાં બેઠેલી એક બાતુ બોલી.

“ પણ, તમે એને અન્યાય કરો છો. કેટલો પ્રતિભાશાળી અને સાદુસી ! આજે આખી દુનિયા એને ઓળખે છે ! ”

તેજ સમયે ‘સાયકેન્સ’ નો પોકાર થયો. ન્યાયમુર્તિના આગમનની સુચના થઈ. ચંત્રવત્ બધા હસા થયા. જ્યારે ન્યાયમુર્તિ એમની પુરશી આગળ આવ્યો ત્યારે ફરીથી કોઈએ સતુની જથ બોલાવી. આખા જોરડામાં તેનો પ્રત્યાધાત થયો, ફખીલી રીતે એ નામદારે સ્વસ્થતા સાચવી,

“ મી. એડવોકેટ—જનરલ, આ બુમાટથી તમારો કામમાં ખલેલ પહોંચાઈ હોયતો મને કહેશો. હું તરત જ બધાને બહાર જવાનો હુકમ આપીશ. ”

“ આપ નામદારનો ઉપકાર માતું છું. ”

નામદાર ન્યાયમુર્તિએ રાત્રી કલ્હો પહેર્યો હતો, અને માથે લાંબી મોટી વીજ પહેરી હતી. તે પહેરવેશમાં તેમનો દમામ સર્ખત લાગતો હતો. એવ ઉપર એક છેડે મુંબઝના શેરીફે જગ્યા લીધી અને બીજા છેડે ચાફ પ્રેસીડેન્ટી મેજસ્ટ્રેટ બીરાન્સા !

સતુએ સફેદ સાટીન ડકનો કોટ પહેર્યો હતો. તેના ઉપર કોઈ પણ જાતનો ડાઘ નહોતો. તે ઉપરથી તેને સ્વચ્છતા પ્રત્યે પક્ષપાત હશે એમ દેખાતું હતું. કાળી લાંબી રેશમી ટોપી પહેરી હતી. ઘોતીયું પણ સફાઈથી પહેરેલું હતું. પરમાં ચંપલ હતા. તેના પહેરવેશ ઉપરથી તેને કોઈ કામદાર-મલ્લુર કંઈ નહિ. ભરાવાદાર, અને મજબુત ચીર હતું. શરીરમાં અને આંખમાં ચપળતા હતી-મુખ ઉપર જરા દોષ હતો, પણ અવસ્થતા નહોતી. શરીરમાં ધુનરી તો શેની જ હોય ? તેને ખસવાનું હતું, પણ તેણે તો હસા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું.

પ્રેક્ષકોમાં પાછી એની વાત થતી માંડી.

“ કહે છે કે આ ન્યાયમૂર્તિએ સત્તુને જે વાર જેલમાં મોકલ્યો છે અને આને પણ એ ન્યાય સુધ્ધવા બેસા છે કેવો ન્યાય ? ” એક લલનાએ કહ્યું.

“ અને થોડો મહિના જે પ્રતિરપ્ધોઓ હતા. ત્રીસ હજાર મતદારોમાંથી બેજણુ જુએનાં મતમાં તેત્રીસનો જ ફેર ? ત્યારે તે કેટલો માનીતો હશે ? ”

“ અને તે ફેર પડરાનું કોરણ એમ સાંમળ્યું છે કે મરનાર લાલચદ તરફથી નનામાં પત્ર લખી સત્તુને ઉતારી પાડવામાં આવ્યો હતો. જે એ નનામો પત્ર લખાયા નહોત તે સત્તુને હજારી મત વધારો મળત.”

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ વાત કરતી હતી. એક સ્ત્રીનાં પાસે તેનો એળખાતો એક આર્થિસ્ટ બેઠેલો હતો. તેણે કહ્યું, “ અમારા ન્યાયનો સિધ્ધાંત એવો છે કે ‘ ન્યાય મળ્યો છે ’ એમ તદ્દિ પણ ‘ સાચો ન્યાય મળ્યો છે ’ એવી ભાવના થવી જોઈએ. ત્યારે આ જે જણુ લકાઇ કરતા આવ્યો છે અને તેમના મધ્યે ધણાં લહેણાં-દેવાં ચુકવવાનાં છે ત્યારે ન્યા. મૂ. અમરનાથે નો જ પાડવી જોઈતી હતી. કાણ એમ માને કે આ ન્યાયમૂર્તિ ન્યાય સુધ્ધી રાહો ? ”

આ વાત ચાલતી હતી. તે વખતે કલાઈ એક ધી કાઠનું ઉમા થયા. તેણે સત્તુનાં કેસનો પોકાર કર્યો.

“ મારા વિદ્વાન મિત્ર મી. ચર્મ સાથે હું સરકાર તરફથી હાજર થઈ છું. ” મી. એડવોકેટ જનરલે ‘ એપીયરન્સ ’ નોધાવતાં કહ્યું.

“ હું ખ્યાલ તરફથી હાજર થાઉં છું. ” મી. શૉએ કહ્યું.

“ નામદાર, મારા તરફથી હાજર થવા મેં કોઈને સૂચના આપી ન હતી. ” દેડ જાણમાં અને સચોટ શબ્દોમાં અજાજ આવ્યો.

બધાની દ્રષ્ટિ જે દીશામાંથી અજાજ આવ્યો હતો તે ત્રિશ તરફ વળી.

“ મી. શૉ! આરોપી ના કહે છે ” ન્યા. મૂ. અમરનાથે મી. શૉ ને પૂછ્યું.

“ નામદાર, આપણી કોર્ટના નિયમ પ્રમાણે આ ખુનના આરોપનો કેસ હોવાથી સરકાર તરફથી મને ખ્યાલ માટે રોકવામાં આવ્યો છે. ”

“ પણ આરોપી ના કહે છે પછી શું થાય ? ”

“ પણ આપણા નિયમ પ્રમાણે ખ્યાલ વગર આ કેસ કેમ ચલાવી શકાય ? ”

“ આરોપી (‘ prisoner at the dock ’)! અમારો એવો નિયમ છે કે ખુનના આરોપમાં ખ્યાલનો ધારણાએ જોઈએ. જે આરોપી પોતે કાઇ ધારણાએ રોકે તો ચાલે- અને જે તે તેમ ન કરે તો સરકાર એકને નીમે. જે તમારે કાઇ સ્વતંત્ર ધારણાએ રોકવો હોય તો તેમ કરી શકો છો. ”

“આપે જે સમજીન આપી, તેને માટે આપ નામદારનો ઉપકાર માનું છું, પણ હું કોઈને નીમત્રા માંગતો નથી, જે દર્દી મી. શૉ. બોલશે અથવા કરશે તેથી હું બંધાઈશ નહિ તેની નોંધ લેશો તો ઉપકાર થશે.” એક નિષ્ણાત ધારાસાક્ષીને શોભે, એવી છટાથી તે બોલ્યો. જે વખતે તે બોલતો હતો તે વખતે કોઈ એને આરોપી માને નહિ.

તે સમયે એક આંગ્રજ યુવતિ આવી. તેણે, બલકાલથી પહેરવેશ પહેર્યો હતો. ન્યારે તે ચુરતિ કોર્ટના આરડામાં દાખલ થઈ ત્યારે બધા પોલીસ અમલદારો અને બીજા તેને સલામ કરવા માંડ્યા. ક્લાર્ક એક ધી કાકનને ખબર મૂકી કે તમને તે તને આવકાર આપવા ગયા અને પોતાની સાથે તેને ખુરશી આપી. હું કાલુમાં તેણે તે યુવતિને બધી સમજ આપી અને શું શું બની ગયું તે પણ તેને કહ્યું.

“મી. એડવોકેટ જનરલ, આ બાબતમાં તમારું શું કહેવું છે ?”

“નામદાર, આરોપી લણેલો ચુરક છે. તેને બધી સમજ પાડી છે. તે ના કહે છે તો આપણે શું કરી શકીએ ? તેમ છતાં પણ આપની નોટમાં મી. શૉ. ‘એપીઅરન્સ’ છે જ.”

“નામદાર, મેં જે કહ્યું તેની પણ આપ નોંધ લેશો. મી. શૉ. ‘એપીઅરન્સ’ રદ કરશો.” તરત જ આરોપીનો અવાજ આંચો.

“જુઓ, મી. એડવોકેટ જનરલ ! હવે શું કહો છો ?”

“નામદાર, મેં તો પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે આ અસાધારણ યુવક છે. તે ધણે હોંશીઆર અને વિચક્ષણ છે—”

“નામદાર, અત્યારે મારા ઉપર ટીકા થઈ ચૂકે” સતું વચ્ચે જ બોલ્યો.

“નામદાર, હું ટીકા કરવા માંગતો નથી. ન્યારે આરોપી બરોબર સમજીને એમ કહે છે તો મી. શૉ. ‘એપીઅરન્સ’ રદ કરશે અને આરોપી જતે બચાવ કરશે—પણ તે સંબંધમાં પણ આપને સુચના આપવી પડશે.”

“આરોપી ! આ એક અસાધારણ કેસ લાગે છે. અમારી બાલુમાં આવો બનાવ બન્યાની ખબર નથી. તેમ, કોઈ પણ લૉ રીપોર્ટમાં આવો કેસ વાંચ્યો નથી. ન્યારે તમે ના કહો છો ત્યારે જબરજસ્તી થઈ શકશે નહિ. જો તમે પોતે તમારો બચાવ કરવાના હો તો મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે કલકત્તામાં કરવાનો તેમ જ યોગ્ય સમયે બીજી વાતમાં વાંધો લેવાનો અધિકાર તમને રહેશે. કાયદાની બાબતમાં મારે તપાસ રાખવી પડશે; કારણ કે તમે ધારાસાક્ષી નથી. તમારો બચાવ કરનાર કોઈ ધારાસાક્ષી નથી, તેથી તમારે શીકર રાખવી નહિ. કોર્ટ પ્રતિપક્ષો નથી.”

આ સખ્દેથી સતુને હસડું આવ્યું; પણ તરત જ તે એણે એટલાવું અને સાંતિથી બોલ્યો, “આપ નામદારનો ઉપકાર માનું છું; આપ નામદારના હાથમાં આ કેસ હોય પછી મને ચિંતા રાખવાનું કારણ ?”

“આ કટાક્ષ લાગે છે ! ન્યારે એ બે જણ વચ્ચે હરિકાંઈનું પરિણામ જણાયું હતું ત્યારે સતુએ શું કહ્યું હતું તે ખબર છે ?—આપણે બે જણ ફરી મળ્યું અને તે લડવા માટે જ.” એક બાનુએ બીજાને કહ્યું.

આ નિધિ પુરી થયા પછી તે નામદારે ક્લાર્ક ઓફ ધી ક્રાઉનને આગળ ચલાવવા કહ્યું.

તેણે આરોપપત્ર વાંચવા માંડ્યો. આરોપપત્રની ભાષા વિચિત્ર હોય છે. સાધારણ મનુષ્યને તો તે વખતે ઉઘ આવે. પરંતુ ન્યાયના સિધ્ધાંત પ્રમાણે તે બરાબર લાગે છે. આરોપીને તેના ઉપરના આરોપનો સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ થવો જોઈએ. પાછળથી ગરબડ કરવાનો માર્ગ રહેવો જોઈએ નહિ. આરોપપત્રનો ભાવાર્થ એવો હતો કે અમુક દિવસે અમુક વખતે અને અમુક જગ્યાએ સતુલાલ મહેતાએ લાલચક મોતી-ચંદ ફકીર ઘેલાવાળાને તેનું મરણ નીપજવવાના હેતુથી અર્થવા નીપજશે એમ જાણીને પોતાની છરી તેના વાંસામાં અમુક જગ્યાએ અમુક જાતનો ધા ફરીને મારી અને તેથી અમુક વખતે તેનું મરણ નીપજ્યું—વગેરે.

તે આરોપપત્ર વાંચ્યા પછી ક્લાર્ક ઓફ ધી ક્રાઉનને સતુને ત્રીજે પ્રમાણે પુછ્યું:—

“આરોપી ! તમે આ આરોપ ક્યુલ કરો છો ? કે તમે તમારો કેસ ચલાવવા

માંગો છો? (Prisoner at the dock! do you plead guilty to the charge or you claim to be tried?)”

“હું નિર્દોષ છું.”

“તે મારા સવાલનો જવાબ નથી.”

“હું નિર્દોષ છું.” ફરીથી સતુએ તે જ સખ્દો ઉચ્ચાર્યા.

ક્લાર્ક ઓફ ધી ક્રાઉનને પોતાનો પ્રશ્ન ફરીથી પુછ્યો અને બરાબર જવાબ માંગતાં કહ્યું, “મારે કાયદા પ્રમાણે આ રીતે સવાલ પૂછવો જોઈએ અને તમારે તેનો યોગ્ય રીતે જવાબ આપવો જોઈએ.”

“કાયદા પ્રમાણે ઘણું થવું જોઈએ. પણ આપના અત્યારના કાયદાના આધારે જ ઘણાં નિર્દોષ મનુષ્યો કારાવાસમાં ધકેલવાય છે અને આપ સપડાવવા માગતા હોરા; પણ મારો પ્રત્યુત્તર એટલો જ છે કે—હું નિર્દોષ છું.” હવે અવાળે સતુએ કહ્યું.

“નામદાર, આરોપીને ફરી પુછવાથી શો ફાયદો ? તેણે કહ્યું છે કે “હું નિર્દોષ છું” એ ઉપરથી આપણે એટલું જ સમજવાનું કે તે ગુન્હો ક્યુલ કરતો નથી. હવે આપણે કેસ ચલાવવો જોઈએ.”

નામદારે તે પ્રમાણે નોંધ લીધી.

“ આરોપી, જ્યારે તમે તમારો કેસ ચલાવવા માગો છો ત્યારે તમને જણાવવું જોઈએ કે કાયદા પ્રમાણે આ કેસ જ્યુરીની સમક્ષ અને તેમની મદદથી ચાલશે. કોઈ હિંદી એકલા હિંદીઓની જ જ્યુરી માંગી શકે છે. તેમજ બન્ને પક્ષને આઠ પંચોને-કોઈ પણ કારણ આપ્યા શિવાય--ના કહેવાનો અધિકાર છે. ત્યાર પછી જો કોઈ પંચ સામે વાંધો હોય તો કારણ દર્શાવી ના કહી શકાય છે. ”

“ એકલા હિંદીઓની જ્યુરી હું પસંદ કરું છું. ”

ક્લાર્કે એક ધી કાઢને પંચોના નામની ચીઠીઓનો ડબ્બો લઈ લીધો. તે ડબ્બાને તેણે હલાવ્યો. પછી ઉઠાડ્યો. તેમાંથી એક ચીઠી લઈ, તેમાં લખેલા નામનો પોકાર કર્યો. એડવોકેટ જનરલ વાંધો લીધો. એવી જ રીતે બીજી ચીઠી તેણે ઉપાડી અને બીજા નામનો પોકાર થયો. સતુએ એક પણ હિંદી પ્રત્યે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો નહિ. એડવોકેટ જનરલે આઠ નામ સામે વાંધો લીધો. નવ પંચો ચુકાયા. તેમને સોગન આપવાની વિધિ થઈ. પંચોને બેસવા સાંઠે એક પાંજરા જેવું બનાવેલું હોય છે. તે પાંજરાને નાકે એક સાજીંટને બેસાડવામાં આવે છે. તે તુ સાજીંટને; પણ સોગન આપવામાં આવે છે. પંચને આપવામાં આવતા સોગનનો સાર એટલો જ હોય છે કે ‘ નિષ્પક્ષપાતપણે અને નિડરતાથી જે જુઠાની પડશે તે ઉપરથી ન્યાય આપીશ. ’ પહેલાંના સમયમાં પંચોને નજરકેદ કરવામાં આવતા હતા. કાઠની સાથે વાત કરવા કેવામાં આવતી નહોતી. જે સાંજ સુધીમાં કેસ ખલાસ થતો નહિ તો તેમને હાથકોટ ટ્રાં જ સુવાડવામાં આવતા હતા. ત્યાં જ તેમને ન્હાવા ધોવાની તેમજ ખાવાપીણની સવડ થતી. હવે એટલી બધી ચોક્કસાઈ નથી. પરંતુ કેસ ચાલતો હોય તે દરમિયાન તેમને લગભગ નજર કેદી તરીકે રાખવામાં આવે છે. ત્યાં બેઠેલા સાજીંટ તેમને બરોબર સાચવે છે. પણ રાત્રના વખતમાં બહાર જવા કે છે તેમ જ રાતે ઘેર જવા કે છે; પરંતુ ભાષણ થયા પછી કોઈને મળવા દેતા નથી. નામદાર જજનું ભાષણ થયા પછીથી પોતાનો નિર્ણય જણાવે નહિ ત્યાં સુધી તેમને નજર કેદમાં રાખવામાં આવે છે.

પંચોએ પોતાનો પ્રમુખ નીમ્યો. તેને ફેરમેન કહે છે.

પંચની વિધિ પુરી થયા પછી, ક્લાર્કે એક ધી કાઢને તે લોકોને આરોપપત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. તે પછી એડવોકેટ જનરલ ઉભા થયા. તેમણે ગુનાહની જગ્યાનો પ્લાન બનાવડાવ્યો. હવે, તે પંચોને, તથા આરોપીને આપ્યો. પછી તેમણે કેસની રાજઆત કરી. પહેલાં જે કલમના આધારે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો તે કલમ વાંચી સંભળાવી. ખુનના અને મનુષ્ય વધના આરોપમાં શો ફેર છે તે સમજાવ્યું. ત્યારે પછી તેણે ભાષણ રાફ ક્યું.

“ નામદાર, તથા જુરુરીના ગૃહસ્થો ! આરોપી યુવાન ગૃહસ્થ કેખાય છે, પણ સમજેર માણસ છે—”

આ વખતે એક વ્યક્તિ કોર્ટમાં દાખલ થયું. બધા તેને માર્ગ આપવા લાગ્યા.

“ બાળા, અહીં કોર્ટમાં. પણ આવી ! તે શું કરશે ? ” સત્તુ મનમાં બબડ્યો.

“ શૈલ અહીં ક્યાંથી ? તે શું કરવા આવી ? મારી ફજેતી કરાવશે ? ” ઉપરથી અમરનાથ મનમાં બબડ્યા.

ક્લાર્ક ઓફ ધી ક્રાઉને તેને આવકાર આપ્યો. પોતાની પાસે તેને ખુરશી આપી. પ્રથમ આવેશી (અગ્રેજ પોપાકમાં) આંગણબાળા સાથે તેણે હસ્તધૂનનનો શિષ્ટાચાર કર્યો.

એડવોકેટ જનરલે પોતાના બાપણની ફરીથી શરૂઆત કરી.

“ આરોપીના જન્મની વાત પણ જાણવી જોઈશે. તે એક રખડતી બામણીનો દીકરો છે. તેનો પિતા-કોણ છે તે એને ખબર નથી—”

“ શરમ, ” (Shame) શૈલબાળાથી બોલી જવાયું.

કોર્ટમાં શાંતિ હતી. શૈલબાળા ધીમેથી બોલી હતી. પણ તેના બોલેલો રાખ્ખ બધાને સંભળાયો હતો. પરંતુ એડવોકેટ જનરલે તે સાંભળ્યું નહોતું કારણ કે તે તેમના કામમાં મશગુલ હતો.

“ આપ કંઈ બોલ્યાં એટલી સમજ પ્રતી પણ આપ શું બોલ્યાં તે ખબર નથી. કૃપા કરી ફરીથી કહેવાની તરફી લેશો ” એડવોકેટ જનરલે ધીમેથી શૈલબાળાને મુજબુ.

ક્લાર્ક ઓફ ધી ક્રાઉનની બેઠક ન્યાયાસનની નીચે જ હોય છે. શૈલબાળા તેની પાસે જ હતી તેથી તે એડવોકેટ જનરલની સામે હતી.

“ આ કેસમાં તેના જન્મની વાત લાવવાથી શો ફાયદો ? તે અસંબંધ નથી ? એ વાત લાવવાથી જુરુરીના ગૃહસ્થોના કાન બંધાયેલા નહીં ? એવી અસંબંધ વાત તમે કરી તેથી મેં ‘ શરમ ’ એમ કહ્યું. ”

એડવોકેટ જનરલે વાત સમજી ગયાં.

જ્યારે શૈલબાળાએ તે ઉદ્ધાર પ્રથમ કહ્યો હતો ત્યારે સત્તુને નવાઈ લાગી હતી. સત્તુ સામે તે ‘ શરમ ’ નો ઉદ્ધાર કહાડે ? તેમ જ તે સાંભળી અમરનાથ ખુશ થયા હતા. કારણ સમજાય એવું જ છે.

એડવોકેટ જનરલે તે વાત લંબાણથી કહેવાયું મુઠી દીધું, બે અક્ષરમાં પુરું કરી તેમણે આગળ ચલાવ્યું. સત્તુનો આખો ઇતિહાસ કહ્યો. ઈળકવખતની ઉરકાણીની તેમજ અમદાવાદમાં કહેવાતી મારકાડની પણ વાત કહી, પરંતુ બન્ને વખતની જોડની

વાત કરી નહોતી. લાંબચંદ સાથેનો અણખનાવ જરા લંબાણથી વણ્યો હતો. ખૂનની આગલી રાતે થએલી મારામારીની વાત પણ કહી, પોતાના લાંબણને અંતે તેણે કહ્યું, “ હવે હું સાક્ષીએને જોલાવીશ અને જે વસ્તુરિયતિ આપને કહી તે એ લોકોની મારફત સાબીત કરીશ. હવે માત્ર આપને એક શબ્દ કહેવાનો બાકી છે. અહીં જે જુબાની પડે તે ઉપરથી જ તમારે ન્યાય ચુકવવાનો છે. એ મહાપુરુષ છે વિગેરે ધ્યાનમાં રાખવાનું નથી. ”

પહેલાં એડવોકેટ જનરલે ડાકતરને જોલાવ્યો. છરીથી થએલા ઘા ઉપર સવાલ પુછ્યા. કેવો ઘા હતો-કેવી રીતે થએલો હતો, માણસ તેથી મરણ પામે કે નહિ, કેટલા વાગ્યાના સુમારે થયો હશે-એવા એવા સવાલ પુછ્યા. મુખ્ય તપાસ થઈ રહ્યા પછી જજે આરોપીને ઉલટ તપાસ કરવા કહ્યું. તેણે આભાર સાથે ના કહી. વિવેકની ખતર અમરનાથે બે ચાર સવાલ પુછ્યા.

પછી, તે રાત્રે ફોન ફરનાર પોલીસના સીપાઈને જોલાવ્યો. ટુંકાણમાં તેણે એમ જણાવ્યું કે તે દિવસે રોનમાં જવાનો તેનો વારો હતો. સંવારના પાંચના સુમારે તેને તે લાશ મળી આવી. તરત જ તેણે પોલીસ સુપ્રીટેન્ડેન્ટને ખબર આપી. પાંચક્યાસ થયા પછી તે લાશ મોતીચંદ શેઠને સોંપી. સદુએ ઉલટ તપાસ કરી નહિ.

એટલા સાક્ષીએને તપાસ્યા પછી બે વાગ્યા. કોરટ ઠંડી.

“ કેમ, કેસાઈ ! શું લાગે છે ? ”

“ આટલી જુબાની ઉપરથી ખુનનો આરોપ સાબીત થયો એમ કહેવાય નહિ. ”

“ એડવોકેટ જનરલનું લાંબણ કેમ લાગ્યું ? ”

“ લાંબણ ઉપરથી કોઈને તકસીરવાન કરાવાય છે ? હજુ હું તો એમ માનું છું કે જો કોઈ ધારાશાસ્ત્રી બચાવ કરે તો તે છુટી જાય. બધો આનુમાનીય પુરાવો છે. કોઈએ એને એ કૃત્ય કરતાં જોયો છે ? ”

હાઈકોર્ટનું કામ ધણું નિયમિત રીતે ચાલે છે. ખરેખર અગીઆરના ટકોરે જજ આપીને બેસે તે જ પ્રમાણે બે વાગે ઉઠે. ત્રણ વાગે ફરીથી આવે અને પાંચ વાગે જાય. એક ક્ષણનો પણ વિલંબ યાચ નહિ.

ત્રણ વાગે નામદાર જજ આગળ ચાલવા માંડ્યું. બધાંની આંખમાં આતુરતા હતી.

એડવોકેટ જનરલે પોલીસ સુપ્રીટેન્ડેન્ટ, સરકોજદાર અને ફોજદારને જોલાવ્યા. તેમની જુબાની તો થઈ ગઈ. ત્યાર પછી એવા બીજા પરચુરણ સાક્ષીઓની જુબાની થઈ. પછી કુદનરાયને જોલાવવામાં આગળ.

સવાલ પૂછ્યા. પુનઃ આગલી રાતે જે તેણે સાંભળ્યું હતું તે પણ લખાણ હતું. તેની જુઠાની પુરી થયા પછી બધાંને એમ થયું કે સત્તુને છુટકારો અસંભવિત છે. આ વખતે ઉલટતપાસ કરવાનું સત્તુને પુછવામાં આવ્યું નહિ. સરતપાસ પુરી થઈ કે તરત જ જળે વિવેકની ખાતર તેને જે ચાર સવાલ પુછ્યા.

“ ઉલટ તપાસમાં એટલો બધો હોંશીઆર ધારાચાચી કહેવાતો હતો કે ભલે ભલા તેનાથી મુજતા હતા. અને આજે કેવા સવાલો પુછે છે ? જાણે ફરીઆદીનો ધારા-ચાચી ! ” સત્તુ તેના મનમાં બખડ્યો.

નામદાર સવાલ પુછી રહ્યા કે તરત જ કુંદનરાયે જવાની તૈયારી કરી.

“ આપ નામદાર પરવાનગી આપો તો જે સવાલ આ સાક્ષીને પુછવા માંડું છું. ” સત્તુએ કહ્યું.

કુંદનરાય ત્યાં જ અટકી ગયા.

અમરનાથનું મુખ ઉતરી ગયું. પણ તરત જ હિંમત લાવતાં તેણે કહ્યું,

“ ખુશીથી પુછો. ”

“ પ્રત્યેક વખતે ઉલટ તપાસ માટે આરોપીને પુછવામાં આવતું, પણ આ વખતે કેમ પુછવામાં ન આવ્યું ? ” આ પ્રશ્ન બધાંના મગજમાં રમી રહ્યો હતો.

કુંદનરાય સાક્ષીના પીજરામાં હાજર થયા. સત્તુએ સવાલ પુછવા માંડ્યા.

“ આપે ઘણી વાર કહ્યું છે કે હું આપના સ્વર્ગ સ્થ શેઠને ધમકી આપતો હતો.

ફાપા કરી નામદારને કહેશો કે તે ધમકી કેવી હતી ? ”

“ ધમકીનો પ્રકાર કહી શકું નહિ. ”

“ આપની રૂબરૂમાં કોઈ દિવસ મેં ધમકી આપી છે ? આપે કોઈ દિવસ તે સાંભળી છે ? ”

કુંદનરાય ગભરાઈ ગયા. ઉત્તર આપવો સુન્યો નહિ.

“ આપ શું કરવા વિચારમાં પડે છે ? જલદી જવાબ આપશો તો કોર્ટનો વખત બગડશે નહિ. ”

“ મારી રૂબરૂમાં ધમકી આપવાનું મને ધ્યાન નથી. ”

“ ત્યારે આપે જે કહ્યું તે બધી સાંભળેલી વાત છે ? ”

“ હા, સાંભળેલી વાત. ”

“ આપને તે બાબતમાં જાત માહિતિ નથી ? ”

“ કોઈ પણ જાતની જાત માહિતી નથી. ”

“ મેં કોઈ દિવસ મારની કે ખુનની ધમકી આપેલી ? આપે સાંભળેલી ? ”

“ ના, એવી ધમકી મેં સાંભળી નથી. ”

“ કોઈએ આપને એમ કહેલું કે એરા પ્રકારની ધમકી મેં આપી હતી ? ”

“ ના, એવી ધમકી આપ્યાનું કોઈએ મને કહ્યું નથી. ”

“ આપે કહ્યું છે કે અમારા જે વચ્ચે તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી, કેવા પ્રકારની તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી ? ”

“ તે વાત કહી શકું નહિ. ”

“ નીમદાર, આટલા જ સવાલ પુછવા હતા. ”

ત્યારે સત્તુ સવાલ પૂછતો હતો ત્યારે બધા એટલા બધા આવેશમાં આવી ગયા હતા કે એમને દશાનુ પણ ભાન નહોતું. ત્યારે તે સવાલ પુછી રહ્યો ત્યારે બધાએ ઝુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. બધાને એમ થયું કે તે કેટલો હોંશીઆર ? જે ધારે તે પોતાનું નિર્દોષપણું સહેલાઈથી સાબીત કરી શકે. અમરનાથ પ્રત્યે તેઓને સંકા હતપણ થઈ. તેઓ માત્ર વિવેકની ખાતર જ સવાલ પુછતા હતા એમ થયું.

ત્યાર પછી મોતીચંદને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે પણ કુંદનરાયની માફક જુઝાંની આપી. જે જણુ વચ્ચે વેર હતું અને સત્તુએ ધમકી આપી હતી એમ લખાણથી કહ્યું. સરતપાસ પૂરી થયા પછી અમરનાથે થોડા સવાલ પૂછ્યા. મોતીચંદ જવા માંડ્યા. તરત જ સત્તુએ સવાલ પુછવા પરવાનગી માગી. આ પ્રસંગે અમરનાથના મુખ ઉપર રિખવાઈની વધુ છાયા દેખાઈ.

“ આપના પુત્રના અકાળ મૃત્યુ માટે જેટલો આપે દીલગીર છો તેટલો જ હું દીલગીર છું. પણ દૃષ્ટા કરી આપ કહેશે કે આપના પુત્ર નિયમિત હતા ? ”

“ કેવી રાતે નિયમિત પુછો છો ? ”

“ રાતે તેઓ નિયમિત ઘેર આવતા ? ”

“ ના, તેઓ કસબમાં જતા હતા અને મોડા ઘેર આવતા. ”

“ કોઈ કોઈ દિવસ અડધી રાતે પણ આવે—અને કોઈ દિવસ ન પણ આવે ? ”

“ વખત એમ બનતું. ”

“ તેઓ જરા છાંટો પાણી લેતા ? ”

“ હા—વધુ પ્રમાણમાં નાહે. ”

“ છાંટો પાણી લાંબા પછી તેઓ જમ ઉપર કાશુ રાખી શકતા નહિ ? ”

“ ના. ”

“ કોઈ ચાર ગટરદાળાં કપડાં સાથે જીંથડીને ઘેર લાવવા પડેલા ? ”

“હા”

“એમને શેઠાઈ કરવાનો બહુ રોગ હતા ?”

“તે કોઈનો મીઠળ સહન કરી શકતા નહોતા.”

“કોઈક મીઠ મનુષ્યને તે અપ્રિય પણ હતા ?”

“વખતે હશે.”

“‘હશે’ નહિ. હતા કે નહિ તે સવાલ છે.”

“અપ્રિય હતા.”

ત્યાર પછી સતુએ જે ‘સવાલો’ કુંવરનાયને ‘ધમકી’ અને ‘તકરાર’ ઉપર પૂછ્યા હતા તે-જ સવાલો તેને પૂછ્યા.

બધાંની ખાત્રી થવા માંડી કે સતુ નિર્દોષ છે પણ તે આવી હઠાઈને કેમ બેઠો છે તેની કોઈને સમજ પડા નહિ, ખીજો કોઈ મરનારનો કુરમન હતો કે નહિ તે સવાલ કેમ ન પુછ્યો. એમ બધાંને ધાગતું હતું.

એની જુઝાની પૂરી થયા પછી, એડવોકેટ જનરલે કુસુમને બોલાવવા કહ્યું.

“કેણ ?” નામદારે પૂછ્યું.

“નામદાર, આરોપીની માતા કુસુમ.” એડવોકેટ જનરલે જવાબ આપ્યો.

“કુસુમ” શબ્દ સાંભળી અમરનાયને ચેન પરચું નહિ.

“પણ તેની જુઝાની નીચલી કોટમાં લેવાઈ નહોતી. હવે તમે એને કેમ બોલાવી શકો ? તેનું નામ શાક્ષીઓની યાદીમાં નથી ?” અમરનાયે પુછ્યું.

“આપ નામદારની પરવાનગી માંગીશ.”

તે જ સમયે કુસુમને સાક્ષીના પાંજરામાં ઉભી કરવામાં આવી. જ્યારે તે આવી ત્યારે અમરનાય કાગળીમાં તપાસવામાં રોકાયેલા હતા. વોડી વારે તેણે ‘હંચું’ બોલ્યું. કુસુમનું મોઢું તેના તરફ જ હતું. જ્યાં તે અમરનાયે ‘હંચું’ બોલ્યું કે તરત જ કુસુમથી એક ભયંકર ચિયિયારી પડાઈ ગઈ. તરત જ તેને સુધાં આવી. રૈલબાણાની તેમ જ તે અંગ્રેજ પોલીસમાં સજા થએલી આંગ્લ માળાની ખુરશીઓ તેની પાસે હતી. તે બંનેની નજર પ્રથમથી જ કુસુમના પર હતી તેમણે કુસુમને ઝીલી લીધી. એ તેમણે મદદ આપી ન હોત તો તેનું માથું ચીરાઈ જત. અમરનાય પણ પોતાની ખુરશી ઉપરથી ઉઠી ગયા અને તે સાક્ષીના પાંજરા પાસે ન્યાયાસન ઉપર આવીને ઉભા રહ્યા !

તેમણે ક્લાકે એક ધી કાઉનને કાંઈ કહ્યું અને તે ટેલીફોન દરવા ગયા. ડાક્ટરની દબરેખ નીચે એમ્બ્યુલન્સ કારમાં કુસુમને તેને ઘેર લઈ જવામાં આવી. કુસુમના ઘરનો પત્તો પોતે પણ હા લીધો.

જ્યારે કુસમતું નામ લેવાયું હતું ત્યારે સતુનાં મોતીઆં મરો ગયાં હતાં. તેને મૂર્છા આવી તેથી તેને સંતોષ ને ખેદ જ થયાં. એનાથી જીભાની અપાક નહિ તેથી તેને ભારે સંતોષ થયા.

અમરનાથ પોતાની ખુશી-હપર જઈને બેઠા. તેને એનું પંડું ન હતું. થોડી વાર ટેબલ ઉપર માથું નીચું મુકીને બેસી રહ્યા. સાડાચારનો સુમાર થયા હતા.

“ મી. એડવોકેટ જનરલ, આજે આપણે અત્યારે કેસ ખંધ કરીશું. કાલે અગ્નિ-આર વાગે. ” આટલું બોલી તરત જ ઉઠ્યા. ચોપદારની પણ તેમણે રાહ બેઠી નહિ.

ઘેર ગયા પછી કુસુમને એતનું આંખું. ધીમે ધીમે તેની તખીયત સારી થઈ ગઈ. સાતેક વાગે દાકતર ગયા. એટલે બધા વખત દાકતર બેઠા છતાં ફી માગી નહિ.

“ મુંબાઈના દાકતરો આટલા બધા લાભ હશે ? ” તે બમડી.

સતુને જોડમાં તેની ચોરડીમાં પૂરવામાં આંખો હતો. આજનાં ડોર્ટના અવનવા બનાવોએ તેનું મગજ ઘેરી લીધું હતું.

“ મેં બે સાક્ષીઓને સવાલ પૂછ્યા તેથી અમરનાથનું પક્ષપાતપણું જણાઈ ગયું. પણ શૈલબાબાને શા વિચાર આવ્યા હશે ? તેના પિતાને હલકો પાડ્યો તેથી તેને ખોટું તો નહિ લાગ્યું હોય ? મારો માતાને કેમ બોલાવી ? અમરનાથે મારો પક્ષ કેમ લીધો ? તેના આંખા પછી તે અસ્તવ્યસ્ત કેમ થયા ? તે ડોર્ટમાંથી વહેતાં કેમ જોઈ ગયા ? માની માતાને કેમ હશે ? કોઈ દિવસ તેને મૂર્છા આવતી નથી અને આજે મૂર્છા કેમ આવી ? આવી રોતે વિચાર કરતો હતો તેટલામાં તેની ડોર્ટડીનાં દ્વાર ખૂલ્યાં.

“ બા, તું ક્યાથી ? તારી તખીયત કેમ છે ? ”

“ હવે સારી છે-પણ હું તને કહેવા આવી છું. ”

“ ના, ના, તારે માથાકુટ કરવાની જરૂર નથી. હું બધાને પહોંચી વળીશ. આજના કામથી મને અસંતોષ નથી. તું ગલરાઈશ નહિ. ” સતુએ વચ્ચે જ બોલવા માંડ્યું.

“ સતુ, તે રાતે મેં જે શોધી—”

“ બા, તે માતનું નામ જ લઈશ નહિ. બા, મેં તને શું કહ્યું છે ? તારે તારા મુખ જ ઉઘાડવું નહિ. ”

“ પણ હું તને કહું—”

“ના, તારે દોઢું નથી અને મારે સાંભળવું નથી. હું મારે મારું ફાડી લઉંશ ”

“ પણ આપણે જે સોધતા—”

“ બા, આપણે કંઈ સોધતા નહોતા. તું બોલીશ નાહ. અહીં પણ પીએથી બેલ. વખતે કોઈ સાંભળી લય તો ? ”

“ પણ, તારા પિતાને—”

“ તે હું સોધી કહાડીશ. તું તરતી લઈશ નહિ. શાંત થા. આ ફેસ પતી જશે ખી ખી કરીશ. ”

“ પણ મને તે મંત્રથી—”

“ પાછું તે રાતનું નામ લીધું ? ”

“ તને હજી સમજ પડતી નથી ? સત, આપણે ફાળ્યા. આપણને તે જડયા. ”

“ હેં ? શું રહે છે ? ”

“ હા, હા, તેજ. એક જ ફાણમાં હું ઓળખી ગય. ન્યારે હું સાક્ષીના પીંજરમાં ફાળત થઈ, ત્યારે તેઓ કેસના કાગળીઆ બેતા હતા. તે વખતે મને રાંધા ગય રાતો જલ્મો અને માયા ઉપર પણ કંઈ પહેરું હતું. તેથી તે વખતે ઓળખી શકી નહિ. પણ એમણે ઉંચું જોયું કે તરત જ હું એમને ઓળખી શકી. એમણે પણ મને ઓળખી લાગે છે. ”

“ તેથી તે અસ્વચ્ચ થઈ ગયા ! અને વહેલા પણ તેથી જ. ઉઠ્યા ! ”

“ શું તે વહેલા ઉઠી ગયા ? ”

“ હા, તને મૂર્છા આવ્યા થઈ તરત જ ઉઠી ગયા. શું, અમરનાથ મારા પિતા ? આ કેવા ન્યાય કહેવાય ! એ મારા પિતા કે વિધાતા ? એ મારા પિતા કે ન્યાયાધીશ ? ”

“ બન્ને. ”

“ બા, શું ન્યાય અપાય છે ? ન્યાયનો નાથ કોણ તે. મને સમજણ જ પડતી નથી ! પણ, બા તને નામ તો બીજું આપ્યું હતું. ”

“ હા, એ યુવાનીનાં લક્ષણ ! વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મુંધારકોના વિચારો યુવા મેરિંગાડા બનાવી મુકે છે. વિધવા પુનર્વિગન-જ્ઞાતિ બંધનનો ભંગ-અસ્પૃશ્યતા

વિગેરે ઉપર વગર વિચારે લાપણો આપવા માંડે છે. પુખ્ત હમરે તે વિચારો અદ્રશ્ય થાય છે. સમાજમાં પડવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે સમાજથી ખીએ છે. આમનું કૃત્ય પણ એવું જ લાગે છે--પણ આપણાથી અત્યારે નક્કી શું કહેવાય ? એમનો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ. ગમે તેમ તો પણ તે મારા પતિ ! મૌર્યાથી એમની બગદોઈ થાય નહિ અને કરીશ પણ નહિ. કંઈ વિચિત્ર સંજોગનાં; આવેશથી જ તેમણે મને ત્યજી હશે--ત્યજી હશે પણ કેમ કહેવાય ? વખતે તેમણે તપાસ કરી હોય અને મારો પત્નો મળ્યા ન હોય ! પણ હવે એમને કેવી રીતે મળવું ? આટલા દિવસ તો જોઈએ અને હવે હતાવળ કરવી ? ”

“ બા, મને લાગે છે કે તે તને મળવા આવશે. જો તારા પ્રત્યે તેમને લાગણી હોત નહિ તો તારો સાક્ષાત્કાર થયા પછી તે અરવસ્ય થાત નહિ. તેને કોઈ માર્ગ વહેલા ઉઠી ન જાય. એમની સ્થિતિ ઉપરથી એમ લાગે છે તે તને ચાહે છે અને તને મળવા આવશે. ”

“ પણ મારા ઠેકાણાની ખબર તેમને હશે ? ”

“ મને લાગે છે કે તે તેમણે મેળવ્યું છે. ”

“ પણ શૈલબાળા—”

“ મને પણ તે જ વિચાર આવે છે. જ્યારે એમણે મને આસાન કેદની સજા કરી હતી ત્યારે મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે કોઈ અંગ્રેજ યુવતિને શુદ્ધિ અપાવી, હીંદુ બનાવી, પાણ્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ અમદાવાદ આગ્યા હતા. ચુંટણી વખતે અને ત્યાર પછી પણ મેં તેમનાં પત્નીને જોયાં નથી. સીપલામાં પણ નહોતાં. મને આસાન કેદની સજા લગભગ સત્તર-અઠર વર્ષ ઉપર થઈ હતી. અને શૈલબાળાની ઉમર પણ તેટલી જ લાગે છે. ત્યારે તે આંગલ બાળાની છાંદરી હશે ? એમ હોય તો પણ તે મારી બહેન થઈ ! બા, હું વિધવાસકન માણસ નથી, મારું મન ત્રિકાળી નથી અને મારામાં ચાતુર્ય છે. તેથી મને એમ લાગે છે કે તે મારી બહેન તો હોવી ન જ જોઈએ. બહેન પ્રત્યે એવી લાગણી જ ન થાય તેમ તે આંગલ બાળાની છાંદરી પણ લાગતી નથી; કારણ તે આધુનિક છાંદરી જે નથી. તેણે હૃદય શુદ્ધ નથી તેનામાં ગહિણી થવાનાં સક્ષણ છે. બાલ દેખાવમાં તે આધુનિક છાંદરી જેવી લાગે છે પણ વાસ્તવિક તેમ નથી તેવી બાળામાં સદસ અને છાંદરી માટે પક્ષપાત હોય. તેની આમલીમાં પણ ફેર હોય. જો પિતા હિંદી હોય તો પણ તેની માતાની પરધો પરધો વગર રહે, નહિ. આ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે તે અમરનાથની પુત્રી નથી. ત્યારે કોણ હશે ? ”

“ શૈલબાળાનો આવો અજ્ઞાસ તેં ક્યારે કર્યો ? ” કુસુમના મુખ ઉપર નાનપણુ દેખાયુ.

સત્તુ મુગો રહ્યો. તે નીચું જોઈ રહ્યો.

“ પણ સત્તુ, તે લગ્ન કરવાનું ક્યુલ કરશે ? ”

“ હા, ક્યુલ કરશે તે નાલાયક માણસ લાગતા નથી. પહેલાં લાલચને લીધે તેઓ મને ધિક્કારતા હતા તેના હૃદયમાં કોમળતા લાગે છે. સત્યપ્રિય પણ લાગે છે. જો તેનામાં સત્યપ્રિયતા હોત નહિ તો આવા નિષ્ણાત ન્યાયમૂર્તિ ‘ઠહેવાત નહીં’. લોકોમાં તેને માટે લાગણી છે. લાલચને લીધે—અને ચોતાના સ્વાર્થને લીધે—તેઓ મને ધિક્કારતા હતા અને મારા કંસમાં તેઓ નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તી શકતા નહોતા.”

“ તે રાતે—”

“ તે રાતનું તો તું નામ જ લઇશ નહિ.”

તેટલાં કોટડીના દ્વાર ઉપર અવાજ આવી. તે સ્ત્રીઓ અને કુસુમ ગઈ.

“ ત્યારે ન્ય યમૂર્તિ અનુરનાય મારા પિતા ! ” સતુએ નિઃસ્વાસ નાખતાં કહ્યું

વેદના કે વિટંબણા ?

યમૂર્તિ અમરનાથ ન્યાયાસનેથી ઉઠીને પોતાની ચેમ્બરમાં ગયા. ત્યાં જઈ એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યા અને વિચારના વર્તનમાં પડ્યા. સાધારણ રીતે તે સાડા પાંચે કોરી લઈ પોતાને ખંગલે જતા અને ત્યાંથી ફરવા જતા. કોઈક વાર ખાર જમખાને કે વિલીંગડન સ્પોર્ટ્સ ક્લબમાં પણ જતા.

તે દિવસે રિવાજ પ્રમાણે ચોપદારે કોરીનો સામાન ટેબલ ઉપર મૂક્યો. સાડા પાંચ વાગ્યા—છ વાગ્યા—સાડા છ થયા; પણ ન્યાયમૂર્તિ ખુરશીમાંથી હાલ્યા પણ નહિ. ચોપદારે—સિપાઇઓ અને લીફ્ટવાળા વિચારમાં પડી ગયા. તેઓને પણ પોતાને ઘેર જવાનું મોડું થતું હતું. એક બે વાર ચોપદારે સાધારણ ખખડાટ કર્યો પણ અમરનાથનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. ઘરનું આકર્ષણ સઘળાને સરખું હોય છે. બે, ચોપદાર, ચાર સિપાઇઓ અને એક લીફ્ટવાળાનું કોનફરન્સ ભરાયું, સાત વાગે નામદારને ખબર આપવી એમ એ કોનફરન્સે ઠરાવ કર્યો.

‘ મોટર આવી ગઈ છે એમ સાત વાગે ખબર અપાઈ. નામદાર નાણે નગ્નત અવસ્થામાં આગળ હોય એમ લાગ્યું. યંત્રવત તેમણે કોર્ટનાં કપડાં બદલ્યાં અને ચોપદારની પાછળ ચાલ્યા.

“ આને જમખાને નહિ? ના, જમખાને કે ક્લબે જવામાં આને ફાયદો નથી.” તે બબડ્યા અને ઘેર જઈ અલ્યાસ ગૃહમાં એક ચેસ્ટરફીલ્ડ સોફા ઉપર પડ્યા.

ન્યારે કોર્ટમાંથી અમરનાથ અચાનક ઉઠી ગયા ત્યારે બધાને નવાઈ લાગી હતી. લગભગ સોળ—સત્તર વર્ષથી તે કોર્ટમાં નાણીતા હતા. પણ કોઈએ આવો પ્રસંગ જોયો નહોતો. વકીલ—બારીસ્ટરોમાં પણ વિચિત્ર વાત ચાલતી હતી. આવી વાતો ફરવા, કાઉન્સિલ માટે ખાર—જમખાના ઉત્તમ સ્થાન છે.

“ કેમ, દોરાબ, તું કોર્ટમાં હતો કે? આને પેલા અમરનાથને શું થયું હતું?” એક બારીસ્ટરે બીજાને સંબોધીને—ખાર જમખાનામાં કહ્યું.

સંખ્યામાં ધારાશાસ્ત્રીઓનું એક મંડળ છે અને તેને ખાર—એસોસીએશન કહે છે. તે મંડળમાં વકીલ કે સોલીસિટરોને દાખલ થવનો અધિકાર નથી. ફક્ત એડવોકે-

હતે અને ખારીસ્ટરોને માટે તે ખુલ્લું છે. પ્રત્યેક ખારીસ્ટર-અને એડવોકેટ તેનો સહ હોય છે જ. તે લોકના આનંદ માટે સ્વતંત્ર ખાર-જીમખાનું છે. તેમાં ખાર-એસોસીએશનના સભ્યો જ દાખલ થઈ શકે. જ્યારે ખાર-એસોસીએશનમાં દાખલ થવ કોઈ પણ જાતની વિધિની જરૂર નથી ત્યારે ખાર-જીમખાનામાં દાખલ થવા ધણી વિધિ કરવી પડે છે. તે જીમખાનામાં મહેમાનોને લઈ જવા માટે પણ સખતા છે. બીજા વકીલ મંડળોમાં અને ખાર એસોસીએશનમાં એક મોટો તફાવત છે એવા બીજા વકીલમંડળોમાં નહાના-મોટાનો વલો બહુ રાખવા પડે છે. સીનીયર વકીલોને “ સાઈ ” અથવા “ સાહેબ ” સંબોધીને બોલાવવા પડે છે. ખાર એસોસીએશનમાં એ પ્રણાલીકા નથી. ત્યાં સીનીયર કે જુનીયર હોય તો પણ કોઈને “ મીસ્ટર ” સંબોધન લગાડવામાં આવતું નથી. સાધારણ રીતે અંગ્રેજીમાં બધો વ્યવહાર ચાલે તેથી ‘ મીસ્ટર ’ કહીને બોલાવાય. પણ તેમ નથી. જો કોઈ માન આપવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેની હાંસી થાય. બધાને સરખા ગણવામાં આવે છે. આ પ્રણાલીકાને લીધે ભ્રાતૃભાવના વધે છે. ત્યાંથી આગળ વધીને બીજા એક પ્રણાલીકા પડી છે. ગુંજરાતીમાં જો કોઈ વાત કરે તો ‘ તું ’ કારથી વાત કરે છે. તેમ કરવાનું સમાનતા સાચવવા માટે છે. એ પ્રણાલીકા કાળજીથી સચવાય છે.

“ સૌરાષ્ટ્ર, તું ત્યાં હતો ? મેં તુંને જોયા નહોતો. ”

“ શું કરવાને તું મને જોય ? સાક્ષીના પંજરામાં પેલું પંખી આવ્યું હતું તેને, તાકીરહે કે મને જોય ? તેનાંથી અમરનાથ ધવાયો તો પછી તું ધવાય એમાં શી નવાઈ ? ”

“ પણ અમરનાથને શું થયું ? ”

“ કેમ જુદું, તને શું થઈ આવ્યું ? ”

“ તે બાઈને કેમ મૂર્છા આવી ? ”

“ પોતાનો ઇન્ડ્રો આરોપીના પંજરામાં હોય અને તેને જીખાની આપવા બોલાવો તો બીજું શું થાય ? ”

“ આરોપી લાગે છે હોંશિયાર ! જો સાક્ષીઓને થોડા જ સવાલ પુછીને તેણે એમ સાબીત કરી આવ્યું કે ‘ મને કલટ તપાસ કરતાં આવડે છે. હું નિર્દોષ છું. તમે બધા મારી આગળ બચ્યાં છો. ’ સમી રીતે ત્યારે એ પોતાનો બચાવ કેમ કરતો નથી ? ”

“ એ કોઈને બચાવવા માંગતો હોય એમ લાગે છે. કોઈને માટે એ મરશો ? ”

“ પેલા સાક્ષીઓ તકરારની વાત કરી ગયા, પણ પેલા સવાલો પછી તે વાત તો હડી નય છે ! ત્યારે હવે બીજો કયો પુરાવો રહ્યો ? ”

“ આ યુવક આતું ભયંકર કામ કરે એવો લાગતો નથી. ચુંટણીની ધમાધમા પ્રસંગે એણે જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે સીદ નથી. પીઠ પાછળ ધા કરનારો નથી. ત્યાર પછી જ્યારે તે ધાગસભામાં ગયો ત્યારે તેણે તે વાત સત્ય કરી બતાવી છે. આટલી નાની ઉંમરમાં તે તે લગભગ ટોચે પહોંચ્યો ! કહે છે કે કસેકે લાખ એકઃકે કર્યા છે અને નામના પણ મેળવી છે ! પછી શું કરવા આતું કૃત્ય કરે ? જગદી હાંઈથી દેખાય પછી મોતના માંચડે ચડવાનું કોને મન થાય ? ”

તે જ સમયે એરવોલ્ટ જનરલ આવ્યા.

“ આ ફાંસીના લાકડે ચડાવનાર આવ્યા. ” એકે કહ્યું. આ સમયે આ વાતમાં ભાગ લેવા મોટું ટાળું એકું થયું હતું.

“ ખૂન ક્યું હશે તો ફાંસીને લાકડે ચડશે જ. એમાં મરહૂમી શાની ? ” સાધારણ રીતે કોર્ટમાં એરવોલ્ટ-જનરલ જવા જોરલભર્યા અને સર્વીસરફે છે, પણ હાલના નામાં તે નાના છોડા જેવા થઈ જાય છે. ઘણી જ છુટકા. વાતમાં ભાગ લે છે અને મરહૂમીમાં લહેજતથી ટેકા આપે છે. તે પછી બોલ્યા, “ જો આ વાત કરવી હશે તો હીસ્ટ્રી-સોડા લેકશે. ”

તરત જ તેને હીસ્ટ્રી-સોડાનો ગ્લાસ મળ્યો. વાત રમ ઉપર ચલી.

“ કલકત્તામાં તમે જે સવાલો પૂછ્ય તેને માટે શું લાગે છે ? ”

“ અલબત્ત, તેણે તે વખતે બંધાનાં મન ઉપર અસર કરી હતી; પણ તે લાગે વખત ટકવાની નથી. એની સામે જે પૂરાવે છે તેની અસર તેથી જશે નહિ. ”

“ પણ જો બધો પરિસ્થિત્યાત્મક (circumstantial) પુરાવો છે. એ કાંઈ પ્રત્યક્ષ દર્શનાત્મક પુરાવો નથી, ”

“ તેમાં શું થઈ ગયું ? સાંજના બધા દુકાડા મળે છે. સર ચીમનલાલ કે હજી જો બચાવ તરફથી હોત તો પણ તે ફાવત નહિ. ”

“ ‘ ફાવત ’ નહિ ! એમ કેમ કહો છો ? તેમ કહેવાને હજી બહુ વાર છે. ” એકે કહ્યું.

“ મને તો એમ થોડુંસુ લાગે છે કે અત્યાચારી જ તેને માટે માંચડા ફરો બાવવો લેકશે. ”

“ સર ચીમનલાલને અને હજીને અન્યાય કરે છે. તમારા જેટલું અમને જ્ઞાન નથી પણ અમે અમારી અદ્ય મતિથી એમ કહીએ છે કે તે નિર્દોષ લાગે છે. આવી કેળવણી હાંકીકી દોવા છતાં પોતાની કરીથી કોઈ ખૂન કરે ? અને વખતે

આવેશમાં મારી હોય તો પણ તેના શરીરમાં કોઈ રહેવા દે? અને તારી જવાનો મુખ્યત્વે મળ્યો તો છરી કહાડી લેવાનો વખત ન મળે ?”

“એના કરતાં પણ હોંશીઆર ગુન્હેગારોએ એવી ભયંકર ભૂલો કરી નાંખી છે. જાતી ભુલાવે છે !”

“અમે નથી માનતા. મને યોગ્યતાને તો એમ લાગે છે કે આરોપીને અને મર-જામનો કોઈ દુશ્મન હશે. એકને માર્યો અને બીજાને ફસાવવા માટે-મારવા માટે-એ છરીનો ઉપયોગ કર્યો અને છરી ત્યાં રહેવા દીધી.” કેસાઈએ કહ્યું.

“ત્યારે તું બચાવ કંઈ નહિં કરતો ?”

“આરોપી ના કહે છે તેથી.”

“તું હજી બાળક છે. વાત કરવાને વાંધો નથી. તેથી કહું છું: કાલે એનો સાગી-દાર જ એમ કહેશે કે કોઈએ તે છરી ચોરી હોય એમ લાગતું નથી. તે શિવાય મધ્ય રાત્રે અને પાછલી રાત્રે લાગતી દના બંગલા આગળ સંતુને લેધો હતા એમ કહેનારા પણ સાક્ષીઓ છે. કેમ હવે બધી કડીઓ મળી ?”

“તે પણ દર્શનાત્મક પુરાવો કહેવાય નહિ. ” કેસાઈએ હુંકારમાં જ પતા-વવાના હેતુથી કહ્યું.

એટલી વારમાં એટલોકે જનરલે બહીરંગી સોડાના ત્રણ ગ્લાસ પુરા કર્યા હતા. તેની છલ ચડાવે ચડી હતી; પણ તેનું મજાજ ચાંત હતું. તે વખતે પણ જો કોઈ તેને શાંતિનું કામ સોંપે તો એવું બીજા પાંચ ગ્લાસો લઈને પણ કરી શકે એમ હતું.

કોડી ધણી બીજી વાતો કરી તે મોટા મંડળમાંથી નાનાં મંડળો ત્યાં ! બુની-અરોનું જીવ થયું.

“અમે તેમ હોય; પણ ધારાસભી લેવો હવતમ ધંધો નથી. વકીલ-સોક્ષી-સીટરોને વખતે કાળાં ધોળાં કરવાં પડતાં હશે, પણ આપણને તો શાંતિ ! બીક તૈયાર થઈને આવે ત્યાર પછી કોર્ટ પુરતું જ આપણે ધ્યાન આપવાનું ! કાયદો લેવો, તૈયાર કરવો-અને કોર્ટમાં કેસ ચલાવવો. બીજા બધા ધંધા કરતાં આ ધંધો મને ખસે છે. સત્તુ લેવાને બચાવવાનો પ્રસંગ આ ધંધામાં મળે. ધણીને આપણે રાહેત અપાવી શકીએ.”

“તેમ જો મોટામાં મોટી નિરાશા લેવી પડતી હોય તો તે પણ આ ધંધામાં છે ! કેટલા બધા ‘બીક-લેસ’ તરીકે રખડે છે ? કેટલા તો એ સ્થિતિમાં છુંદગીને આખરે પહોંચ્યા ! યુનીવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં પ્રથમ નંબરે આવ્યા હોય. પણ અહીં તેમને ‘કન્સેન્ટ-ગ્રીડી’ માટે પણ કોઈ બીક આપે નહિ. સર ચીમનલાલ યડ

હાસમાં પાસ થયા હતા અને બીજાએ યુનીવરસીટીની ડીગ્રીનાં દર્શન પણ નથી કર્યાં; તો પણ અત્યારે તે મહીને પચ્યાસ હજાર સુધી દમાઈ શકે છે. નશીબ જોઈએ છે. તે હોય તો આ ધંધો ઘણો સારો છે. તમારા દેશને પણ મદદ દેરી શકે. ત્યાં જોશો ત્યાં આ ધંધામાંથી દેશને મદદ થઈ છે. ”

“ નશીબની સાથે અકલ્લ હોંશીઆરી જોઈએ ’છીએ. ફક્ત ગોખલ પટ્ટીની શક્તિ જોઈતી નથી. વિચાર કરવાની શક્તિ અને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય હાયદાની પરિસ્થિતિ તપાસવાની શક્તિ જોઈએ છીએ. ”

થોડા ઘણા ગપાટા મારી મંડળ વિખરાવવા માંડ્યું.

આ બાબત અમરનાથને ચેન પર્યું નહિ. રાતે વાળુનો વખત થયો. માણસે વરધી આપી પણ તેણે તેની ગણના કરી નહિ. શૈલબાળા ઘણી વખત તેના અધ્યાસ ગૃહમાં જઈ આવી હતી પણ અમરનાથનું ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું. છેવટે શૈલબાળાએ જઈ અમરનાથને જમવાનું તૈયાર હોવાનું કહ્યું.

“ બહેન, આજે મારે જમવું નથી-તું જમી લે. ”

“ પિતાજી, આપની તબીયત સારી નથી ? ”

“ ના, આજે ઠીક નથી. ”

“ તેથી આજે કોર્ટમાંથી છઠી ગયા ? ”

“ હા. ”

“ તે કેસના સંબંધમાં તમને શું લાગે છે ? ”

“ મારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. ”

“ હજી તેમાં ફેરફાર કરવા માંગતા નથી ? ”

અમરનાથે જવાબ આપ્યો નહિ.

“ પેલા કુંદનરાયને અને મોતીચંદને હજાર સવાલ પુછાયા તે ઉપરથી આપને શું લાગે છે ? ”

તે પાછા મુગા રહ્યા.

“ જો કોઈ પ્રખર ધારાસાગ્રી બચાવ કરે તો તે નિર્દોષ કરે કે નહિ ? ”

“ આવા હિસ્સામાં તારે કોર્ટમાં આવવું જોઈએ નહિ. ”

“ શો વાંધો ? ”

શૈલબાળાએ ત્યાર પછી થોડા સવાલ પુછ્યા પણ અમરનાથે મૌનવ્રત ઓળ્યું

નહિ.

“ ત્યારે પિતાજી, તમે જમવા નહિ આવો ? ”

“ ના. ”

‘સૈલબાળા જન્મવા ગદ્ય અને ન્યાયભૂત’ તે જ સ્થિતિમાં પડી રહ્યા.

હસેક વાગે અમરનાયને કંઈ વિચાર સૂઝ્યો. તેણે કપડાં પહેર્યાં અને ચાલતા બંગલામાંથી બહાર નીકળ્યા. અત્યારે તે સાદા વેશમાં હતા. સાદું ઘોડીયું—સાદો સફેદ ડગલો અને માથે ટોપી ! કાણુ અને એ સ્થિતિમાં ઓળખે ? તે એક ભાડાની વિક્ટોરીયામાં બેઠા અને તેને ભુલેશ્વર તરફ લઈ જવા કહ્યું.

ભુલેશ્વરમાં કબુતરખાનાં પાસેના એક ચાર માળના માળા પાસે ગારી હલી રખાવી. ભાડાના પૈસા ચુકવી તે ગાડીને તેણે વિદાય કરી. પ્રત્યેક દાદરે ચડી ઓરડી શોધવા માંડતા, અમુક નંબર નહિ દેખાવાથી તે શોધતા-શોધતા છેક ચોથે દાદરે ગયા. રૂમ મળી હોય એમ લાગ્યું. બારણે તાળું નેહ્યું. માળામાં શાંતિ હતી. આખો દિવસ સખત કાંમકાજ કર્યા પછી તે સમયે કાણુ બગતું હોય ? સરકારી ઓફીસમાં નેહ્યું કામ હસ કારભારીઓ કરતા હોય તેટલું જ કામ મુખાઈની પેઢીઓમાં એક કારભારીને કરવું પડતું હોય; પછી ચાક લાગે કે નહિ ? તે અમુક ખોલીના દ્વારે તાળું નેહ તેને નિરાશા થઈ. સ્તબ્ધ થઈ પાંચ મીનીટ ત્યાં ઉભો રહ્યો. તરત જ તેણે સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું. તેણે નીચે ઉતરવા માંડ્યું. બીજે દાદરે તેણે એક વ્યક્તિને ચડતાં નોંધે. બન્ને વિસ્મય પામ્યાં ! નવી વ્યક્તિએ ઉપર ચડવ માંડ્યું અને અમરનાય તેની પાછળ યત્રવત ગયા. તે વ્યક્તિએ ખારણા ઉઘાડ્યાં અને બન્ને અંદર ગયાં.

“ તમે ? ”

“ હા, મને ઓળખ્યા ? ”

“ પરમેશ્વરને ઓળખવામાં વાર શી ? પણ માફ ઓળખાણ પડે છે ? ”

“ તે શિવાય અહીં અવાયું કુમ ? ”

“ નાનપણના દિવસો સાંભરે છે ? ”

“ વીલસન કોલેજની સાથેની ચોપાટી—વીલેપારસે—આર્થિકમાહુસ્ત—”

“ મને હજી પણ તલસાવો છો ? ”

“ જરા આધી આવી બેસો તો આપણે બન્નેનું મોં નેહ શકીએ અને નિરાંતે વાતો કરી શકીએ. ”

“ ના, આ જ સ્થિતિમાં વાતો કરીશું. ”

“ પણ, ન ફાવે. ”

“ ફાવશે. અમે તો હિંદુ બૈરાં રહ્યાં. પતિ તે પ્રાણુ અને પરમેશ્વર ! અત્યાર સુધી હું ને સાંભરી ? ”

“ તને શું લાગે છે ? ”

“ એ સવાલ પુછો છો ? જો હું સાંભરી હોત તો મને પચ્ચીસ વર્ગ આ રીતે રખડાવત ? ”

અમરનાથે એક મોટો નિઃશ્વાસ મૂક્યો !

“ કુસુમ, મેં તને ઘણું દુખ આપ્યું. તે વિધવા પુનર્લગ્ન કરી બતાવ્યું અને તેજ દિશામાં મેં ભીડતા દાખવી. ”

“ તમે મને છેતરી ! ખરું નામ પણ ન આપ્યું ! તે વખતે જે સ્થિતિમાં હું હતી તે સ્થિતિમાં સંલેગો પ્રમાણે સુખી હતી. તમે મને ફસાવી દે નહિ ? ”

અમરનાથથી બોલાયું નહિ.

“ મારી જેઠાણીના ત્રાસમાંથી તે ભલ્લી બાઈએ મને છોડાવી હતી. હું તેને ત્યાં સુખી હતી. તમે મને મોટી આશા દાખવી. મારી દ્રષ્ટિમર્યાદા તમે વધારી. મોટી મોટી આશાઓ આપી. હું ભોળવાઈ અને હવે પરતાઈ છું. આપણો પુત્ર—”

“ આપણો પુત્ર ? ”

“ હા, આપણો પુત્ર. ”

“ તે કેવી રીતે ? લગ્ન પછી તો આપણે આજ જ મન્યાં છીએ ? ”

“ પણ લગ્નને ફિવસે એક રાત વીલેપારલેમાં રહ્યાં હતાં તે ભલ્લી બાઈઓ છો ? ”

“ પણ એક રાતમાં—”

“ હા, એક રાતની જ એ પ્રસાદી છે. તેને ડેટલું સોસલું પડ્યું છે ? ”

“ ત્યારે એ આરોપી તે મારો-આપણો પુત્ર ? એ આરોપી અને હું ન્યાયમૂર્તિ ? ”

“ આ પહેલો પ્રસંગ છે ? કેટલાં મોઝલવાની રાડઆત તમે કરી હતી. ”

અમરનાથને ડાખ લાગ્યો. તેને પાછલો ઇતિહાસ સાંભરી આવ્યો. અત્યાર સુધી જે સવ મહા પાતશી લાગતો હતો તે જ સવ તેને એક મહાપુરૂષ દેખાયો. પોતાને લીધે સવને સોસલું પડ્યું તે વાતમાં તેને સત્યપ્રિયતા લાગી. તેને દુઃખ થયું.

“ કેમ મૈાન ધારણ કર્યું ? સવને તમે સ્વીકાર્યો નહિ ? વિધવાની આ જ દયા હોય ? ”

“ તું વિધવા નથી. ”

“ વિધવા કરતાં પણ ખુરી. ન્યારે વિધવા હતી ત્યારે સમાજે સંધરી હતી. ન્યારે વિધવા હતી ત્યારે મારા પ્રત્યે સમાજ લાગણી ધરાવતી હતી. ન્યારે વિધવા હતી ત્યારે તે ભલ્લી બાઈએ મને આશરો આપ્યો હતો. ન્યારે પુનર્લગ્ન કર્યું ત્યારે સમાજે મને ફેંટી દીધી. પેલી ભલ્લી બાઈ-પણ એનો વાંક કંઠાય ? લગ્ન કર્યું હતું. પુનર્લગ્નની કોઈને ખબર નહોતી. એ બધાં મને વિધવા અવસ્થામાં જ સમજતાં

હતાં--અને તે સ્થિતિમાં મારી ગર્ભિણીની સ્થિતિ દેખાય તો સમાજ મને કે શકે ? તે બાદ પોતાના ઘરમાં કેમ રાખી શકે ? તે છુપા લગ્નમાં કેટલી લીરતા હતી ! જો સમાજ સમક્ષ તે લગ્ન થયું હોત તો ફેર ન પડત ? એને પરિણામે મેં તો દુઃખ લોગળું ! પુરુષોનો શો વિશ્વાસ ? આંગલ બાળા સાથે લગ્ન ક્યું ! તમે તમારા મન ઉપર કાણ રાખી શકો છો ? મને દેખી પાણવાનું મન થઇ ગયું--આંગલબાળાને દેખી તેને પરણવાનું મન થઇ ગયું ! એની સાથે લગ્ન કર્યા પછી હું શું કરવાને સાંભર ? ”

“ પણ તે લગ્નની તને ક્યાંથી ખબર ? જો તે વળતે તો મને બોળખી કહાડ્યો હતો તો પછી અત્યાર સુધી રખડ્યા કેમ ક્યું ? ”

“ બધામાં સ્ત્રીઓનો જ કોષ હોય છે ! તમે મને ભૂલું નામ આપ્યું--તમે મને સંભારી નહિ--તમે મને બોલાવી નહિ--તમે મને તરછાડી--અને...”

કુસુમનું મુખ જરા રાતું થયું. શુસ્સાનો આવેશ વધી ગયો. તેનાથી વધુ બોલાયું નહિ. હાલ આગળ ચાલી જ નહિ.

“ જરા સાંત થા. મને દુઃખ નહિં થતું હોય ? ”

“ કેને ? તમને દુઃખ ? આણું બોલી મને વધારે દુઃખી કરો છો ? મેં શો ગુન્હો કર્યો છે ? હજી પણ મને શું કરવા સંતાપો છો ? આટલાં બધાં વર્ષ તમે તો બીજું લગ્ન કરી સુખી રહ્યા. અમને દુઃખના હુગરમાં દાખી દીધાં અને હજી કાઝ્યા ઉપર હામ ! ”

થોડીવાર બન્ને મુગાં રહ્યા. ‘અનેના પેટમાં હલસા ધણા હતા. કોઈ બહાર કહાડી શક્યું નહિં.

“ કુસુમ--કુસુમ--તારી બ્રમણા છે. આંગલબાળાને હું પરણીને સુખી નહોતો થયો. વિચિત્ર સંલોગામાં જ તે લગ્ન થયું હતું. વિધવા પુનર્લગ્નના હિમાયતિ તરીકે તારી સાથે લગ્ન કર્યું. શુદ્ધિની હિમાયત કરવા તે લગ્ન ક્યું. ”

“ ત્યારે એકે પ્રત્યે તમને લાગણી નહોતી. એકે તમને પસંદ નહોતી. બાલા-ડંબર માટે બે લગ્ન કર્યા--”

“ એમ નથી. તારા સંબંધમાં લાગણી--માન, અને સમાજ સુધારણા એમ બધું હતું. આંગલ બાળાના સંબંધમાં ભૂદી સ્થિતિ હતી. હું બધું કબુલ કરીશ--અને તારી પાસે મારી--”

“ હિ હુ પત્ની પાસે મારી ? માફ માંગવા તો અમે સરખયા બીએ--”

“ તું એમ આવેશમાં આવી જઈશ નહિ. વગર કારણે તું તારી ભત્રીજા શું કરવા ગાળો કે છે ? ”

“ જ્યારે હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે મને એમ હતું કે પરોક્ષ રીતે પાઠ' ભણવા કરતાં પ્રત્યક્ષ રીતે કામ કરવાથી સમાજ ઉપર સારી અસર થશે. અત્યાનંદ તારી સાથે ઓળખાણ થયું, તને ખબર છે ? ફેટલા દિવસે સુધી ચોપાટી ઉપર તારી સાથે બેઠો. બરોબર નિરીક્ષણ કરતો હતો—”

“ તે જ નિરીક્ષણની ટેવ આપણા સતુમાં છે. ” હુસુમ વચ્ચે બોલી.

“ તે મને ખબર છે. મારા નિરીક્ષણને પરિણામે તારી સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાવા મન થયું. તે દિવસે મારા મિત્રોને તે સંબંધમાં, ઝોટાઘાટ કરવા લાઇ આવ્યો. પવિત્ર અંતઃકરણથી તારી સાથે વાત કરી. તે જ સ્થિતિમાં લગ્ન થયું. ત્યાર પછી મારા મનમાં જૈરા ઉદ્વેગ થવા માડ્યો. તે સ્થિતિમાં મુકાયા પછી સમાજનું નિરીક્ષણ તે દ્રષ્ટિએ કરવા માડ્યો. મનમાં ચિંતા થવા માંડી. તે સ્થિતિમાં સમાજનું કટાક્ષ સહન કરવાનું મારામાં ધૈર્ય રહ્યું નહિ; બધાં માત્ર મોઢે બોલે એટલું જ. પછી વિચાર આવ્યો કે આઈ. સી. એસ. થયા પછી મારી સ્થિતિ બદલાશે. સમાજ મારી દરકાર કરશે અને તે સ્થિતિમાં મુકાયા પછી મને કોઈ વગોવશે નહિ. સાધારણ માણસની નિંદા કરવામાં સમાજ કુશળ હોય છે; પરંતુ જે પૈસે ટકે અથવા બીજી રીતે સારી સ્થિતિમાં હોય છે તે સમાજને દબાવી શકે છે. તે વિચારે બધું છુપું રાખ્યું. વખતે આર્ય સમાજવાળા પોતાનાં બણાં કુંકવા વર્તમાનપત્રોમાં સમાચાર આપી કે એ બીકે મેં માફ નામ બદલ્યું. યુ. પી. કે સી. મી. કે બંગાળી નામ રાખવાથી કંઈ ખબર પડશે નહિ અને અજ્ઞાત રહેવાશે એમ મને લાગ્યું. તે હેતુથી અમરનાથ નામ ધારણ કર્યું. વિલાયતમંદ એક વખતના સુરતના ક્ષેત્રેટર મી. ગીલીગન સાથે ગાઢ પરિચય થયો. હું એની પુત્રીને મુંબાઈથી સાધારણ ઓળખતો હતો. હું કુંવારો છું એમ બધાં સમજતાં હતાં. મીસ ગાલીગને મને પરણવાની ઈચ્છા દર્શાવી. મેં ત્રા કહી. તેણે બહુ આગ્રહ કર્યો. ઠંડે પાણીએ ખસ જાય એ હેતુથી ‘અંગ્રેજ’ સાથે લગ્ન કરવા માંગતો નથી પણ હિંદુ થાય તો વિચાર કરીશ.’ એવો જવાબ આપ્યો. તે વખતે શુદ્ધિની ચળવળ તરફ મારું લડય હતું. એ ‘હા’ કહેશે એમ રૂપને પણ ખ્યાલ નહોતો. તેણે શુદ્ધિ લઈ હિંદુ થવા કબુલ્યું. ગળે ગોટલી આવી. પાછું તેના માતૃપિતાને હિંદુ થવા કહ્યું. તે પણ હા કહી. એટલે વિમાસણમાં પડ્યો. એ લોકને હિંદુ બનાવવાથી શુદ્ધિની ચળવળ વધે એમ લાગ્યું. તે વખતે તે ચળવળની સરચાત જ હતી, મને પરણવાનું મન નહોતું. શું ધારું હતું અને શો જવાબ મળ્યો ? હિંદુમાં એક કરતાં વધુ લગ્ન થઈ શકે એ વિચાર આવ્યો. શુદ્ધિની ચળવળને આગળ ધપાવવા વખતે પોત ના સિધ્ધાંત ઉપર છરી મુકવી પડે તો વાંધે નહિ એમ ધારી તે લગ્ન કર્યું. હું તને તે વખતે પણ ભૂલ્યો નહોતો. હું મારા સમક્ષ પ્રત્યેક

વેળા મૂર્તિમંત થતી હતી. સાથે છઠ્ઠુંઠર ગળ્યા જેવું થયું હતું. અહીં આઠ્યા પછી મારી વિટંમણા વધી. તારી તપાસ કરી પણ પ-તો ખાધો નહિ. વધુ તપાસ કરતાં ખીતો હતો. વખતે પ-તો મળ્યો તો ? એને કેમ ધરમાં રખાય ? આખી દુનિયા એમ ધારતી હતી કે તે દ્વિતીય લગ્ન નહોતું. એ મિત્રો જ બાણતા હતા. તેમને સમજાયા. તે સંબંધમાં ભીંશના વધતી ગઈ. તું રોજ સાંભરતી પણ ચાંપતી તપાસ થઈ નહિ. મારા હૃદયમાં જે વેદના થતી હતી તે વર્ણવી શકું એમ નથી. બધાંને એમ લાગતું હતું કે હું સુખી હતો, પણ એમ નહોતું. આંગલ-હિંદુ લગ્નથી સુખ સંભવે ? વધારામાં તારા વિચાર વેદના થતી. પરિણામ આ આવ્યું. હવે ક્ષમા મળશે ? ”

કુસુમ નીચું જોઈ રહી. તેનાથી ખોલાયું નહીં. •

“ જ્યારે કોર્ટમાં તને સતુની માતા તરીકે વર્ણવી અને તને જોઈ ત્યારે મારા મનમાં વિચિત્ર સ્થિતિ આવી હતી. તને જોઈ કે તરત જ ઓળખી. પણ તેજ વખતે સતુનો વિચાર આવ્યો. મને એમ થયું કે મારી ગરહાજરીમાં આડા સંબંધને ક્ષીણે તે મુત્ર થયો હશે—પણ એ આપણો—”

“ શું ? આડો સંબંધ ?—” કુસુમને મૂર્છા આવી. થોડીવારે તે શુદ્ધિમાં આવી. અમરનાથના ખોળામાં પોતાનું માથું દેખ્યું. તેણે તે લઈ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ શાંત થા. શું કરવાને લઈ લે છે ? હવે આપણે સતુને બચાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ” વાત ફેરવવાના હેતુથી તે બોલ્યો.

“ તમે સતુને બચાવશો કે મારશો ? ”

અમરનાથ શો જવાબ આપી શકે ? તે પ્રશ્નમાં કટાક્ષ હતો. અમરનાથ સમજ્યા હતા. કુસુમને ઉશ્કેરાએલી દેખી થોડી ધણી શાંત કરી, રાતે ત્રણ વાગે તે ત્યાંથી પોતાને ઘેર ગયા.

પ્રથમ તે અલ્યાસગૃહમાં ગયા. ત્યાં તેણે શૈલબાળને હજી બેઠેલી દેખી.

“ પિતાજી, ક્યાં ગયા હતા ? ”

“ હજી તું જાગે છે ? સુઈ જા. બહુ રાત ગઈ છે. ”

“ ના, પિતાજી, મારે આપની સાથે અગત્યની વાત કરવી છે. કાલે પેલો કેસ ચાલશે. તમે—”

“ અત્યારે એ કેસ સંબંધી વાત થાય નહિ. હું ન્યાયાસને બેસું છું તેથી કોર્ટની બહાર એ કેસની વિગત સંભળાય નહિ. ”

“ પણ, પિતાજી ! મારે આપને એટલી જ વિનંતી કરવાની છે કે એ કેસ લંબાવો. કંડુલાલ કોઈને બચાવવા માંગે છે અને તેને બદલે એ મરવા માંગે છે. જો થોડો વખત મળે તો વધુ તપાસ થાય અને ખરો ખૂની શોધી કઢાઈ. ”

“ આટલી બધી મહેનત તારે શું કરવા લેવી પડે ? ”

“ કેમ ? આપને ખબર નથી ? હું એને ચા—મને એને માટે લાગણી છે. એવા યુવક પાછળ પ્રાણ આપીએ તો પણ શું થઈ ગયું ? ”

“ તું આવું આવું બોલતી ક્યારથી થઈ ? બિચારો લાલચદંડ મરી ગયા સેથી તને લાગણી થઈ આવે કે આ કેસના અંગે તારો જીવ બળે એમાં નવાઈ નથી. હવે તું મુઠ્ઠા બા.” અમરનાથે વાત ફેરવવાના હેતુથી કહ્યું ‘હજી ખૂરી’ વાત શૈલબાળા નહોતી નહોતી. સત્તુના અને અમરનાથના સંબંધની તેને ખબર પડી નહોતી અને અમરનાથ તેને કહેવા માંગતા નહોતા.

“ પિતાજી, લાલચદંડના મૃત્યુને લીધે મને આ કેસને માટે ચિંતા નથી થતી. સત્તુલાલને લીધે ચિંતા થાય છે. હું એમને બચાવવા માંગુ છું. થોડી ધણી વીગત બહાર છે અને તેથી મને ખાતરી છે કે તે નિર્દોષ છે. જેલમાં એની સ્થિતિ...”

“ શું ? જેલમાં તું એને જોઈ આવી ? તેને મળી આવી ? ”

“ આપ ગુસ્સે થશો નહિ. હું એને જેલમાં મળી આવી. મેં એની સાથે વાટા ટ કરી અને તેમના બોલ...”

“ હું ન્યાયાસને બેસું છું. એ આરોપી અને તું એને જેલમાં મળવા ગઈ ? મારી શી આખર ? મારી ફજેતી કાઢી છે ? ”

“ જ્યારે હું મળી ગઈ હતી ત્યારે મને કોઈએ ઓળખી નહોતી. મેં આપનું નામ ઘીધું નહોતું. આપ શીકર કરશો નહીં. પણ મારે જેમને બચાવવા છે. એ નિર્દોષ છે. શું કરે ? અત્યારે આપણા બે જણ વચ્ચે સંદેશો લઈ જનાર અથવા લાવનાર ગઈ ! મારે કેટલીક વાત આપને કહેવી હોય તે કેવી રીતે કહેવાય ? ”

“ ખુશીથી મને કહે. એની શી વાત છે ? સંકેત રાખીશ નહિ ”

“ પિતાજી, બે એને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવે તો મારે સતી થવું પડે ! ”

અમરનાથ થમક્યા. આ વિષેની એને ખબર નહોતી. તે રાતે જોઅવ નવા બનાવો બન્યા હતા અને અડધા કલાક ઉપર જ તેણે સમાચાર સાંભળ્યા હતા, તેથી વધારે ખેડ થયો. ભારે વિમાસણમાં પડ્યા. મગજ પાછું ચક્રોળે ચડ્યું.

“ તું શું એને પચાવવા માંગે છે ? ” થોડી વારે અમરનાથે પૂછ્યું.

શૈલબાળાને ચરમ આવી. તે નીચું જોઈ રહી. મુખ ઉપર રતારા હતી. આંખમાં ભીનીશ હતી.

“ તારે એની સાથે પગથાડું છે ? ” પાછો તે બબડ્યો. “ અત્યારે સુધ નં. ગાંડો ન દહાડ. લાલચંકના મુત્યુથી તને બહુ લાગી આવ્યું હોય એમ દીસે છે. નં. ”

“ ના, પિતાજી. હું ગાંડા નથી દહાડતી. આપ સમજ્યા નહોતા ? સરમને તોયે હું આપને કહી રાકી નહોતી. પરંતુ મારા આચરણ ઉપરથી આપ સમજ્યા હશે એમ મને લાગતું હતું. લાલચંકની મનભંજિત્વથી આપ એને તિરસ્કારો છો અને એના પિતાજીના નામની ખાતર નથી તેથી આપ એનું અપમાન કરો છો. ધણી યુવકો યુવાનીના આવેશમાં વિચિત્ર રીતે વર્તે છે અને તેવા વર્તનનો ભોગ કુસુમબા થયાં છે. સતુલાલના પિતાજી કોઈ નિષ્ણાત બારીસ્ટર છે. તે હયાત છે એમ સતુલાલનું હૃદય સાક્ષી પુરે છે અને મારું હૃદય પણ એમ માને છે. આ વિચારે હવે તે ગૃહસ્થને—તે ગૃહસ્થ કહેવાય ?—શરમ આવતી હશે, તેથી કુસુમબાને બોલાવતા નથી. પણ સતુલાલ મહાપુરુષ છે. તે ભયંકર યુવક નથી. એનામાં ધણું સૌજન્ય છે—વિશાળ દ્રષ્ટિ-મર્યાદા છે—વ્યક્તિત્વ છે—તીક્ષ્ણ હોંસી-આરી છે—વિચક્ષણતા છે—ઉચ્ચાભિલાષ છે અને એના સમક્ષ ઝળકતી કારકીર્દી છે. જો સ્વરાજના ધોરણ ઉપર સ્વાતંત્ર્ય અપાવવામાં કોઈ નેતૃત્વ લઈ શકે તો તે યુવકજી અત્યારે કેમાય છે. આત્મજી ઉપર શ્રદ્ધા હોય, એનામાં નિડરતા છે. પ્રમાણીકતાને લીધે એને કોઈની ખીંક લાગતી નથી. એના ઉપર ખુનનો આરોપ તે આપણા દેશની અધોગતિ કાબજે છે અને એના જોવા ઉગતા મહાપુરુષના ઉપર કેસ ચલાવવા ન્યાયાસને ખેસણું તેજ દંડજીતીના ફાળકા—”

“ અત્યારે ભાષણ આપે છે કે શું ? જો એમ કરવું હોય તો કંગ્રેસમાં ન-મને ભાષણ ? ” છેલ્લા શબ્દોથી અમરનાથનું હૃદય ધણું ધવાયું. શૈલબાળાના શબ્દો તેના કાને પડતા હતા—તે સાંભળતા હતા—પણ તેનું મગજ વિચારવમળમાં ગોથા ખાતું હતું. પોતે યુનેગાર હોય અને એડવોકેટ જનરલ જ્યુરી સમક્ષ ભાષણ આપતો હોય એમ એને લાગતું હતું. છેવટે તેની ધીરજ તૂટી નહીં. અને શૈલબાળા પોતાનું વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં વચમાં જ તે બોલી હટ્યા, તેને એમ પણ થયું કે શૈલબાળાને એક પણ અક્ષર ખોટો નહોતો. પ્રત્યેક શબ્દ તેને લાગુ પડતો હતો.

અમરનાથે થોડી ધણી વાત કરી, શૈલબાળાને સમજાવી. થોડું ધણું આત્વાસન આપી, તેને સૂવા માટે વિદાય કરી. તે એકલા પડયા અને પાછો વિચાર આવવા માંડયા.

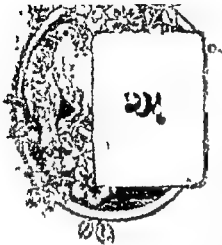
“ આજનો કેવો દિવસ કહેવાય ? મેં શું જોયું—શું સાંભળ્યું અને શું વિચાર્યું ? સતુ મારો પુત્ર અને હું એનો પિતા ! કુસુમ મળી પણ કેવી સ્થિતિમાં ? આટલા બધા

દિવસમાં એક ક્ષણ પણ હું એને ભુલ્યો નહોતો. પરંતુ એને પાછી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ? તેને બદલે સતુને દુઃખ દીધું ! સતુ જોવો જો એને દીકરી મળ્યો નહોત તો એની શી કથા થાત ? હું મનુષ્ય કહેવાઉં ? મારામાં નિડરતા ખરી ? મોટી મોટી વાતો કરે પણ કાંઈ માં કેવો ? ક્યા સતુ ને ક્યાં હું ? અત્યારે અમારાં બેનાં સ્થાન ક્યાં ? લોલચોથી હું ન લોભાયો ? ગીલીગનને ના કહી હોત તો ? મારી ભીરતાથી હું મારી જ જાળમાં સપડાયો ! શુદ્ધિની ચળવળ પાછળ ગાંડો થયો હતો. એક રીતે મેં દેવસેવા કરી છે. શુદ્ધિ શિવાય અન્ય રીતે નથી--પણ અહીં આંખો પછી એ દિશામાં મેં કેટલો ભાગ લીધો છે ? એક ભારતીની હિંદુ પત્ની હોવા છતાં શુદ્ધ હૃદયની આંખ બાળાને પરણ્યો ! ક્યાં હિંદુ પત્ની અને ક્યાં વિદેશી પત્ની ? આટલો તિરસ્કાર કરવા છતાં પણ તે મને તિરસ્કારે છે ? આંગળ પત્ની શું કરે ? છુટાટ્ટા લઈ બીજાને પરણે ! સાત વર્ષ સુધી તે નાહ જીવે--અને પછી પતિને મરણ પામેલો માને અને ફરી પરણે ! હિંદીના અને વિદેશીનાં લગ્ન સંભવે ? બિચારી કુસુમ ! પણ આ વેદના તો કારણે રહી બીજી વિટબણા ઉભી થઈ છે તેનું શું કરવું ? સતુ મારો પુત્ર ! શૈલબાળા તેને પરણ્યા માંગે છે ! આ વેદના કે વિટબણા ? " આજ સમયે તેને એક આંખુ અને તે ત્યાં જ જીવી ગયા.

[૨૩]

શૈલબાળા

મરનાથે પરાણે શૈલબાળાને તેના શયનખંડમાં મોકલી, પણ તેનું મગજ શાંત થયું નહોતું. અમરનાથ સાથે તેને ઘણી બાંધ છેડ કરવી હતી. ગમે તેમ કરી, તેને ચાર દિવસનો અવકાશ ભેઠતો હતો અને તે દરમિયાન ખરા ખૂનીને શોધી કહાડવાની તે હમેશા રાખતી હતી. ખરા અંતઃ-

જાણતી તે એમ માનતી હતી કે સતુ નિર્દોષ છે અને તે કાઢને છુપાવવા માગે છે. ફરીથી તે સતુને મળવા જવાનો વિચાર કરતી હતી. તે એમ માનતી હતી કે તેની આગળ સતુ પોતાનું પેટ ખોલશે. અમરનાથને સમજાવવામાં તે ફાવી શકી નહીં—ન્યાયમૂર્તિ નિમિત્ત રહ્યા.

એક વખત શૈલબાળા કેરી હતી ? સતુ પ્રત્યે કેવા પ્રકારનો તેનો ભાવ હતો ? અમરનાથ—અભિમાની બાળના હૃદયમાં સતુ માટે એક વેળા તુચ્છકાર હતો ! મનુષ્ય જોઈને એ માણસ અને રખડો—રખતો યુવક તેના નજરમાં કેમ ખૂપે ?

વિચાર કરતાં કરતાં તે પોતાના શયનખંડમાં ગઈ, ખચારીમાં પડી; પણ હંધ આવી નહિ. તે બેઠી થઈ—આમ તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. તેની આંખમાંથી અશ્રુ ઝરવા માંડ્યા ! જેમ તેમ કરી તે પોતાના અભિમાની—રડતા હૃદયને શાંત કરી શકી. તેનો મર્દાઈ સ્વભાવ ગળવા માંડ્યો હતો; નવા ભાવે એ નવી સૃષ્ટિ રચી હતી. પોતે અનાથ લાગી. સતુ શિવાય તે પોતાને અનાથ અબળા માનવા લાગી ! તેના મગજમાં વિચાર સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું અને તે સામ્રાજ્યનો મહારાજ સતુ હતો.

પ્રેમ થીજની તેને ખબર નહોતી, પ્રેમને અંગે હશી થતી વેદના તે જાણતી નહોતી. આત્યાર સુધી તેનું મગજ વિચારોયો હલારાઈ જતું; હવે તેમાં શુન્યતા આવી ! એકાંક હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરેલી રહેતી; તે હવે હરીઆથો હલારાઈ જતું ! ઘોડા દિવસ હજાર ફક્ત સતુના શરીરની છટા તેના હૃદય—અશ્રુ આગળ ખરી થતી; હવે આશુ શરીર અટકવ બન્યું ! પોતે ત્યાં બેઠેલી હતી છતાં પોતાની નાનુક અને કુમળી શરીરવેશ સતુ બા શરીર—વૃક્ષ સાથે વીંટળાઈ વળી હોય એમ લાગ્યું. શૈલબાળાને પોતાના વિચારોની વેદનાની સમજ પડી નહીં.

અમદાવાદમાં સ્વદેશી વસ્તુ ભંડારમાં થયેલું પહેલું મીલન, પછી એલીસામીજ ઉપર, પછી કાંકરીઆ આગળ, પછી મુકુંદરાયના આગમન વખતે રેટેશન ઉપર, પછી સીમલામાં અને પછી જેલમાં—એમ અનુક્રમે થયેલાં મીલનો તેના હૃદય-ચક્ષુ આગળ ખડાં થયાં. પ્રથમ વેળાતેની કેવી લાગણી હતી અને તે કેમ બદલાતી ગઈ અને અત્યારે કેવી હતી તેની તુલના કરવા માંડી—પણ જ્યાં મગજ અને હૃદય બંને સત્તમ બન્યા હોય ત્યાં તુલના થઈ શકે ? તે એને પરમેશ્વર—પુરુષોત્તમ—રૂપે જ નીહાણીશકી ! પ્રથમ તો ફક્ત તેને મળવાનું અને વાતચીત-કરવાનું મન થતું—પણ અત્યારે તેનું હૃદય તેને માટે તલસતું ! આવી ઉર્મિઓની પરપરા ઉછળતી અનુભવી તે ચમકી—જસ ગભરાઈ. જે ઉર્મિને સમજ જ શક્તી નહોતી એની પરંપરાના ઉછાળાથી તે ગભરાઈ નહિ ? તેણે તેના હૃદયમાં ચમકાવનારો, વિચિત્ર, અપરિચિત અને તોફાની સમુદ્રના જેવો તલસાટ પ્રથમ વાર અનુભવ્યો ! તે સિંહણની માફક આસથી તેને આંટા મારતી હતી ! તેનું ચાલે તો જેલની દીવાલોના પત્થર તોડી—સળીઆને મરડી નાંખી, સતુને છોડાવી લાવે એવી રિયતિમાં આવી ! સ્વાસ્થ્ય મેળવવા ધણે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ બધો અર્થ ગયો. છેવટે તે થાકી અને અશ્રુદ્વારા થાક ઉતારવા માંડી. થાકીને તે પથારીમાં પડી.

હૃદયની એ ઉર્મિઓનો અને પથારીનો સંયોગ થયો. એ સંસ્કારી હતી, શેફ-રૂપીઅરનાં અને કાળીદાસનાં કાંઠો વાંચ્યાં હતાં—તેમણે દોરેલાં કેટલાંએ ચિત્રો એની આગળ ખડાં થયાં ! જ્યારે તેણે તે કાંઠો વાંચ્યાં હતાં—જ્યારે તેનો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો—ત્યારે તે સમજ શકી નહોતી; હવે એક દશુમાં જ તે સમજ ગઈ. મેઘદૂતની કલ્પના તેના મગજમાં પેસી શકી નહોતી, હવે અત્યારે તેના દૂતની શોધમાં તેનું હૃદય તલપી રહ્યું ! રસની ભાવના સમજવા માંડી. રસસાગરનાં તોફાની મોજ તેના હૃદય સાથે અથડાતાં તેણે અનુભવ્યાં; અને રસોર્મિઓએ તેને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી.

અણધારેલા પ્રસંગોથી, અણધારેલા અનુભવથી, અણધારેલી રસાસ્વાદની દૂર કેખાતી ભાવનાથી અને અણ વિચારેલી કલ્પનાઓથી તેના મગજ ઉપર અને હૃદય ઉપર ભાર વધ્યો ! તેનું શું પરિણામ આવે ? નિદ્રાદેવીએ તેને આશ્રય આપ્યો. તે પથારીમાં પડેલી જ હતી. હવે તે નિદ્રામાં પડી !

ન્યાયમંદિરનો ન્યાય

પિતાની કબુલાત

જે બીજો દિવસ હતો. સવારનાં દસ વાગ્યાથી ન્યાયમંદિર તરફ લોકોનાં ટોળાં જતાં દેખાતાં હતાં. ગઈ કાલની સાંજના તથા આજ સવારનાં વર્તમાનપત્રોમાં મોટાં અને વિચિત્ર મથાળા નીચે સંપૂર્ણ સમાચાર આવવાથી લોકોનું આકર્ષણ વધ્યું હતું. તમાસાને કાંઈ તેડું હોય છે ? ગઈ કાલે કુસુમને મુર્છા આવવી અને જળને વહેતાં હૃદયું એ બે પ્રસંગના ઐક્યને લીધે ભત ભતની ગપો ઉડતી હતી.

સાડા દસ વાગે ન્યાયમંદિરમાં સેશન્સ કોર્ટ ચિકાર થઈ ગઈ. પરંતુ ગેલેરીમાં પણ એટલું જ લોકો હતાં. તે સમયથી પણ ફેટલાંક બાનુઓ કોર્ટમાં હાજર થઈ ગયાં હતાં. કાંતના કરતાં આજે શેઠની વધી હતી. ત્યાં હસા રહેવાની પણ જગ્યા નહિ મળવાથી ઘણા લોકોને પાછાં જવું પડ્યું હતું.

શેઠીવારે સતુને પોલીસ કોર્ટમાં લઈ આવ્યા. તેને આરોપીના પાંજરામાં ઉભો કરવામાં આવ્યો. સાધારણ રીતે પોલીસ સીપાઈઓ આરોપીને ખભાથી પકડે છે; પણ સતુના પ્રભાવને લીધે તેઓ તેને અડકી શકતા નહોતા. સતુને ખેંસવાનું કહ્યું પણ તેણે હસા જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. સાધારણ ઉંચો-સાધારણ શરીરે પહોળો-મજબુત યુવક એ પ્રમાણે ટટર ઉભો રહે તો કેવો લાગે ! પોતાના બે હાથ પાછળ હતાં-એક પગ જરા આગળ હતો. તેના મુખના ચહેરા ઉપરથી એમ ચોક્કસ લાગતું હતું કે તે સાધારણ યુવક નથી તેનામાં કંટપનાશકિત-હેરોશીઆત-પ્રભાવ-વ્યક્તિત્વ-સ્વાતંત્ર્ય-ન્યાય પ્રત્યે પ્રીતિ આ નિર્દોષપણું દેખાઈ આવતા હતાં. મગજ શકિત સાથે સરી શકિત પણ દેખાતી હતી. પાંજરામાં ખઘાથી તનરાળો, એકલો-અટલો, ટટાર, અન્યાયનું પરેશુમ બની, કુઝા લીની આંખે સર્વ નિહાળી રહ્યો હતો ! તે સ્થિતિમાં પણ ગૈર શાળી દોરતો હતો. પાંજરાના પગથીઆ ઉપર ઉભેલો હોવાથી, તે બીજા બધાં કરતાં જરા ઉંચા રથાને હતો.

ન્યુરીના પાંજરામાં નવે સદરથો બેસી ગયા હતા અને પોલીસ સ્ટાન્ડે તેમનો :
કબજો પણ લીધો હતો.

નામદાર ન્યાયમૂર્તિ આંખ્યા, તેમણે ન્યાયમૂર્તિનો કબજો પહેર્યો હતો. રાતા
લાંબા-ઝલસાથી અને માથે ઘોળી વીગથી આંખે જરા વિચિત્ર લાગતા હતા. પગમાં
તોર ઘટ્ટી ગયું હશે એમ લાગતું હતું; કાનણ કેતે લથડાયાં ખાતા હતા. ઘોડી સ્વરયતા
મેળવી તે પોતાની ખુરશીએ પહોંચ્યા અને બેઠા.

ન્યાયમૂર્તિ નીચું બેઠેને જ નિહાળી રહ્યા. એમના દોઝનું નિયમ પ્રમાણે
ન્યાયાસને, આવી તરત જ કામ શરૂ કરતા હતા. એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવતા નહિ.
આંખે કેટલીએ કાણો ગઈ પણ નેમણે હંચું જ બેચું નહિ. અવાજ અન્માં તરફ વિતરું
વધવા માંડ્યા. હૃદયમાં લાગણીનો આવેશ વધી ગયો. એટલી બધી શાંતિ પ્રસૂરી
ગઈ હતી કે જરા હંચેથી સ્વાસ લેતાં પણ સલા (!) જોને બીક લાગતી હતી.
કોઈ જરા સળવળાટ કરતો તો પણ તેનો અવાજ સંભળાતો. એકોએક જતરકનામાં
પણ ગભરાટ અને કુટુહલતા વધી ગયાં હતાં. અને તેથી હસા થઈ કામ આગળ શરૂ
કરવાની એમની હિમત ચાલી નહીં.

સતુની અને ન્યાયમૂર્તિ અમરનાથની બન્નેની ઉપર જણાવેલી સ્થિતિમાં સતુ
જજ લાગતો હતો અને અમરનાથ આરોપી દીસતા હતા.

આ વિચિત્ર સમયે અમરનાથના હૃદયમાં-સતુના મગજમાં અને સસાનનોની
કલ્પનારાક્તીમાં હલારો વીચારો આંખ્યા અને ગયા. જેમ જેમ વળત જવા માંડ્યો
તેમ તેમ બધાના હૃદયમાં લાગણીનો આવેશ વધતો ગયો. આવી સ્થિતિમાં વધુ
વખન બેસવાનું અશક્ય લાગ્યું—હૃદયે બંધ થઈ જશે એમ લાગ્યું !

અમરનાથે જરા હંચું બેચું—બધાનાં મુખ તેથી હંચાયાં ! નાણે મદારીની
લાક્ષી ફરી ! લોહચુંબક લોહની લાક્ષીને હંચી નીચી ફરી શકે તેમ અમરનાથનું મુખ
ફરી રહ્યું હતું.

“મી. એડવોકેટ-જનરલ, આંખે દીકગીર છું કે કામની શરૂઆત કરવામાં
જરા વિલંબ થયો છે—” આટલું બોલી અમરનાથ ખાણ અટકી ગયા. ચંત્રવત
કામના કાગળીઆં તે ફેરવવા માંડ્યા પણ સંદેહ વગર દેખાઈ આવતું હતું કે તેનું
ચિત્ત કાગળીઆં તરફ નહોતું.

અમરનાથના ઉપર બોલાવેલા શબ્દોથી સસાનનોમાં લાગણીનો આવેશ બોલો
થયો હોય એમ લાગ્યું. તેઓ થોડી ધણી વાતચીત કરવા માંડ્યા !

“આરોપી એટલો જ ગર્વીષ્ટ અને ગૌરવશાળી લાગે છે !”

“વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો એ પ્રભાવ !”

“નાણે પોતે જ જજ હોય !”

“તે નિર્દોષતા સુચવે છે.”

“તેના મુખ ઉપર પસ્તાવો તો દેખાતો જ નથી.”

“નિર્દોષતા મુખ ઉપર પસ્તાવો દેખાય ?”

“અમરનાથના મુખ ઉપર પસ્તાવો દેખાય છે તેનું શું કારણ ?”

“ગદ કાલે ત્યારે તમે શું સાંભળ્યું ? આવો જ બારીસ્ટર ! પેલા બે સાક્ષી બાને એણે કેવા સવાલ પૂછ્યા હતા ? તેણે કલટ તપાસ કરવી જોઈએ, તેને બદલે એડવોકેટ જનરલને મદદ કરે એવા સવાલો પૂછ્યા ! પછી આરોપીએ સવાલ પૂછ્યા, તેથી સાક્ષીઓ કેવા ઝંભરાઈ ગયા હતા ? અમરનાથને શરમ ન લાગે ? તેથી પસ્તાવો ન થાય ?”

“કાલે સાંજે જમખાને એડવોકેટ જનરલ કહેતા હતા કે પ્રત્યક્ષ દર્શનીક પુરાવો છે. મરનારના બંગલા આગળ આરોપીને પાછલી રાતે જોયો હતો એવો પુરાવો છે.”

“પણ મરનારની સાથે જોયા હતા ? મરનારની લાસ પાસે જોયા હતા ? જો એવો પુરાવો ન હોય તો પ્રત્યક્ષ દર્શનીક પુરાવો ગણાય ? એ બધો પરિચિત્ત-સ્વાતંત્ર્યક પુરાવો જ ગણાય !”

“તું આગળ વધીને રહીશ કે મરનારની લાસ પાસે આરોપીના પગલાં હતાં...”

“અને છરીનાં હાથા ઉપર આરોપીનાં આંગળાં હતાં ?”

“હવે તો એક્ક્સ-એમ-લાગે છે કે આરોપી નિર્દોષ છે, પણ એડવોકેટ જનરલ સાધારણ રીતે નિષ્પક્ષપાત રહે છે-તેઓ તટસ્થ રીતે વિચાર કરી શકે છે-કોઈ પણ રીતે આરોપીને અન્યાય થાય એમ કરતા નથી. અને આ કેસમાં કેમ આમ બોલે છે?”

“એનું કારણ છે. આ કેસમાં રાજદ્વારી સવાલનું મીશ્રણ છે. એ આટલી નાની વયમાં વધી ધારાસભા સુધી પહોંચ્યા અને ફરજિયાત મીલીટરી શીક્ષણનું બીલ લાવી શક્યા, તે સરકારને ઇખતુ હોય એમ લાગે છે. એને મદદાત કરવાનો આ પ્રસંગ છે ! ‘જો હુકમી’ સરકારનીતિ તેના લાલ લીલા વગર રહે ?”

સી.મ.ડળમાં બીજી જ વાત ચાલતી હતી.

“કહે છે કે કાલે અમરનાથની પુત્રી અહીં આવી હતી !”

“કેમ તમે ઓળખતાં નથી ? સૌવમાળા અહીં કાલે આવી હતી.”

“તે શું કરવા આવી હશે ?”

“કહે છે કે તે મરનાર સાથે અદરાશ હતી.” બી.ન. એક પારસી બાનુએ કહ્યું.

“અદરાશ હતી તો પછી અહીં શું કરવા આવી ? આરોપીને અદરાશ હોય તો આવવા જોઈ.” બીજીએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

સત્તના મગજમાં વિચારની દૃષ્ટમાળ ચાલ્યા જ કરતી હતી. અમરનાથના આચરણથી તેને નવાઈ લાગતી હતી.

“આ નાટક ક્યાં સુધી ભજવાવાનું? અમરનાથ આજે આજે કેમ વર્તે છે? કોઈ દીવસ પણ આવું વર્તન સાંભળ્યું નથી. શું, એને ખાતર પડી હશે? અખર પડી હોય તો પણ આ સ્થિતિમાં તે બધું કબુલ કરે? હજી જ્યેષ્ઠ આરોપીના પાંજરામાં ન હોત-ફક્ત વડી ધારાસભામાં બેસતો હોત--અમદાવાદમાં મીલ ચલાવતો હોત--અને મોટા મહેલમાં ખિરાજતો હોત તો વખતે, અમરનાથ કબુલ પણ કરે! પણ આ સ્થિતિમાં? એને પોતાને શરમ ન લાગે? સંભવતું નથી.” તે બખડ્યો. તેના હૃદયમાં અમરનાથ પ્રત્યે પ્રેમની અને તિરસ્કારની લાગણીનું મીઠાશુદ્ધ હતું. પાછો તેને વિચાર આવ્યો અને બખડ્યો, “શૈલખાળા-તે મારી સાવકી બહેન! શું એ ખરી વાત હશે? અમરનાથ મારા પિતા-એટલું જ જણાયું છે, પણ તે બે વચ્ચેનો સબંધ જણાયો નથી. પણ હવે શું બાકી રહ્યું? મારા પિતાની પુત્રી તે મારી બહેન નહિં તો બીજું શું? પણ મારી બહેન પ્રત્યે મનોવિકાર સભવે? મારા મન ઉપર મને શ્રદ્ધા છે. એના પ્રત્યે એવી લાગણી ઉદભવી છે તેથી તે બહેન સંભવે નહિ.” આ વિચારે તેના મગજમાં શાંતતા ઓપાપી ગઈ. આગળ વિચાર જ કરી શક્યો નહિ.

તેજ સમયે અમરનાથના મુખમાંથી શબ્દોન્યાર સંભળાયા. પૂર્વવત પાકી શાંતિ પ્રસરી રહી.

“મી. એડવોકેટ—જનરલ, હું તમને એક વસ્ત કહેવા માંશુ છું. તે તમારું વિચિત્ર છે. આ કેસ હું ચલાવી શકીશ નહિં—મારાથી આ કેસમાં ન્યાયાસને બેસાડો નહિં.” એનાથી વધુ બોલાયું નહિં. સૌ એક મેક્ના મુખ સામું બેસી મંડ્યાં. કોઈ તેની આતુર અવસ્થામાંથી ખસ્યું નહિં. વર્તમાન પત્રોના રીપોર્ટરે ઝડપથી કાંઈ લખવા મંડ્યા. તેમની ઇન્ડિપેન્ડન્ટ પેનને અવાજ સંભળાતો હતો. એટલી શાંતિ હતી.

સત્ત એટલી જ દટતાથી ઉભો હતો, તે એટલો જ ટટાર હતો, એના શરીરનું એક અવયવ પણ હાલતું નહોતું, આંખમાં સ્વસ્થતા દેખાતી હતી, આંખની કીકીયા જરા પણ ગભરામણ નહોતી. એના મુખ ઉપર જરા હાસ્ય હતું. ક્યાં સત્તની સ્વસ્થતા અને અમરનાથની અસ્વસ્થતા!

ન્યાયાસનેથી ફરી અવાજ આવ્યો.

“મારા વચનથી વિચિત્રતા લાગશે પણ મારે સત્યવાત કહેવી પડશે. આ કેસમાં ન્યાયાસને બેસવા, હું અયોગ્ય છું.” બાજુ બોલાયું નહિં.

“ આ સમયે સતુને દયા આવી. પિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ હલગાઇ આપ્યો. શું, તેને ખબર પડી હશે ? શું તે કબુલ કરશે ? તેના હૃદયમાં એટલી લીનાશ છે ? વિગેરે ઘણા વિચારોએ તેના મગજને ઘેરી લીધું !

“ મી. એડવોકેટ-જનરલ, હું ટ્રાટ ને ખરખાસ્ત કરું છું. જ્યુરીને પણ ખરખાસ્ત કરું છું. ક્યાં તો સેરાન્સની આ બેઠકમાં બીજા જાન અને જ્યુરી આમળ આ કેસ ચલાવવામાં આધરી અથવા સેરાન્સની આવતી બેઠકમાં ચલાવવામાં આવશે. હું સર નાયમૂર્તિને ખબર આપુ છું અને ચોગ્ય હુકમો તે સંબંધમાં એ કરમાવશે. અહીંથી હડતાં હેલાં મારા આ વર્તનનું કારણ કહેવા માંચું છું. ” એટલું બોલી તે જરા થોભ્યા. તેના શ્વાસોશ્વાસનો વેગ વધી ગયા હતા. કેવા શબ્દોમાં બોલવું તે એને સમજ પડતી નહોતી.

ઉપરના શબ્દોથી શ્રોતા જન ઉપર પણ વિચિત્ર અસર થઇ હતી. હૃદયનો વેગ નરમ પડી ગયોયો કેખાતો હતો—અટકી જવાનો ભય માગતો હતો.

“ ગાંધી કાલે રાતે, મી. એડવોકેટ જનરલ, મારા બહુવામાં આગ્યું કે આરોપી સતુ મારો પુત્ર યાય છે. ” આ શબ્દોથી શ્રોતાજનોએ વિચિત્ર અવસ્થામાં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. “ તે મારો સગો પુત્ર છે. હું વિધવા પુનર્લગ્નનો-હિમાયતી હોવાથી મેં યુવા વયમાં એક બાળવિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું, વધારે કહેવાની જરૂર નથી. સવ મારો સગો પુત્ર છે. સતુ અને તેની માતા કુસુમ પ્રત્યે જે મેં અન્યાય કર્યો છે તે અહીંજ કબુલ કરું છું. મારે એ પણ કબુલ કરવું જોઈએ કે તે પ્રથમથી સતુની મેં સંભાળ લીધી હોત—જે મેં પિતા તરીકેની ફરજ બજાવી હોત—તો આ પ્રસંગ ઉભો થાત નહિ. મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે સતુના કરતાં હું વધુ ભયંકર ગુનેગાર છું. આજ પ્રસંગે જો હું કુસુમની અને સતુની ક્ષમા માંગું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. ” એટલું બોલીને તે અટકી ગયા. તેનાથી વધુ બોલાયું નહિ. તેના શબ્દોમાં સચોટતા હતી પણ જરા ધ્રુમ્મારો હતો.

સવ એજ રિયતિમાં ઉભો હતો. એને જરા નવાઇ તો લાગી પણ તેની અવસ્થામાં ફેર પડ્યો નહોતો.

સભા-શ્રોતા-જનો હઠ્યા ! એડવોકેટો-હલા થયા ! બધા વીખેરાવા માંડ્યા ! સતુથી અને અમરનાથથી હલાયું નહિ. મૂર્તિવત્તબન્ને પોતપોતાના રથાને ચોટી ગયા હોય એમ લાગ્યું.

એડવોકેટ જનરલ વિટબાણમાં પડ્યા—અડળાયા.

“ આપ નામદાર હવે પછીનો કેસ લેશો ? ” એડવોકેટ જનરલે આન ખેંચવાના હેતુથી આ સવાલ પૂછ્યો.

“ ના. મી. એડવોકેટ-જનરલ ! આજે તો હું કોર્ટ ખરખારત છું છું.”
આટલું બોલી તે પણ હસ્યા.

સતુને લગ જવામાં આવ્યા.

સલાજનોમાં વિચિત્ર વાત થવા માંડી. સ્ત્રીમંડળમાં—કામદારમંડળમાં—
ખારીસ્ટર મંડળમાં—એમ જુદા જુદા મંડળોમાં જુદી જુદી વાત ચાલતી હતી. મોટાં
મોટાં મથાળાં ફરી વાતને મોટું સ્વરૂપ આપી, ‘ધરાડું આકર્ષવા વર્તમાનપત્રોના
રીપોર્ટરો લખવામાં મશગૂલ હતા.

ન્યારે સતુ કારવાસમાં પહોંચ્યા ત્યારે તેની વિચારમાળા શરૂ થઈ. “ કોર્ટ-
માં આ પ્રમાણે બોલતાં મારા ખિસાજને દુઃખ નહિ થયું હોય ? એક ન્યાયમૂર્તિને આ
પ્રમાણે બોલવું પર તે કેવું હૈવાય ? પણ એમણે અમને બહુ દુઃખ આપ્યું છે; હવે
તે ભોગવે છે. હુનિઆમાં એમજ ઘટમાળ ચાલે છે. ઇશ્વર અહીં ને અહીં જ શિક્ષા
ફરમાવે છે અને બધાને ભોગવવી પડે છે. સ્વર્ગ-નર્કની જાત માહિતિ નથી, પરંતુ
અહીં આગળ જ સ્વર્ગ - નર્ક દેખાય છે.” તેજ ક્ષણે તેની માતા સંબંધી તેના
મગજમાં વિચાર આવ્યા અને તેનામાં શ્રમ્યતા આવી.

કોર્ટના સમાચાર બહાર વિદ્યુત વેગે પ્રસર્યા. તાર મારફત આખા હિંદમાં
તે સમાચાર ફેલાયા.

ન્યાયમૂર્તિ અમરનાથની અવસ્થા વધુ વિચિત્ર થઈ હતી. તે પોતાની ચેમ્બર
માં બેસી શક્યા નહીં. પુત્ર સાંભર્યો—પત્ની સાંભરી ! બંગલે જવા વિચાર આવ્યા.
પોતાની મોટર તે સમયે ક્યાંગી ને ચ ? ટેકસી મંગાવવા હુકમ આપ્યા. લંધરતે પગલે
અને ખીચા મુખે તેઓ પોતાની ચેમ્બરમાંથી નીકળ્યા અને લીફ્ટ તરફ વળ્યા. ટેકસી-
માં ઘેર ગયા.

પોતાના અલ્પાસ્ત્રબ્રહ્માં બેસી કેસની વિગતો સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા.

“ મેં એકપક્ષી પુરાવો સાંભળ્યો છે. બીજા પક્ષને સાંભળ્યા સિવાય કંઈ
નિર્ણય કપર અવાય નહીં. તે ત્યાં કંઈક બોલ્યો હતો પણ તેણે પોતાને કેસ જણા-
વ્યો નથી.” આટલું બોલ્યા પછી તે કંઈ નિર્ણય કપર આવ્યા. કપડાં હટારવાં જ
નહોતાં—તે તરત હસ્યા. પોતાની જ મોટરમાં જવા નિશ્ચય કર્યો. નીચે આવી, મોટરમાં
બેસી, હમરખાડી તરફ લેવા શોફરને હુકમ આપ્યા.

હમરખાડી જેલના દરવાને ન્યાયમૂર્તિને જોયા અને તે આબો બન્યા. ટટાર
હોવા રહી, તેણે સલામ કરી. હમરખાડી જેલની અમરનાથને કે શોફરને શેની ખબર
હોય ? મોટર ફક્ત રખાની, દરવાનને કંઈક પૂછ્યું. રાખા હાથે મોટર ચાલી ગયે જેલ
સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટનાં ઓફીસ આગળ જઈને હામી રહી.

“જાદાર કેખો—અળી એ મોટરમે કોન કેદીકું લાગ્યા? સીવીલ હુય કે ફેજદારી?” સુપ્રોન્ટેન્ડેન્ટ અંદર બેઠે બેઠે મોટરનો અવાજ સાંભળી જાદારને એ પ્રમાણે હુકમ આપ્યો.

જાદારે મોટર તરફ ભલકાથી જોયું. અમરનાથને જોઈ તે પણ આભો ખેંચી બેઠો. તે પણ ટટાર થઈ ગયો અને સલામ કરી. સુપ્રોન્ટેન્ડેન્ટ આ ચેષ્ટા જોઈ અને તેને નવાઈ લાગી. તે બહાર આંખા અને તે પણ યંત્રવત ટટાર થઈ ગયા અને સલામ કરી.

અમરનાથને સતુની ખોલી તરફ લઈ જવામાં આંખા.

સતુ શુન્ય મગજે બેઠો હતો. દ્વાર હંપર અવાજ થયો તેથી તે ચમક્યો. ખીજ કાણે તેણે અમરનાથને જોયા.

“પિ... ..” તેનાથી વધુ બોલાયું નહીં.

“હા, સતુભાઈ—હું તમારો પિતા છું.”

સતુ પોતાના પિતાને શોધવા અગાધ પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો અને ન્યારે ‘પિતા’ કહી બોલાવવાનો પ્રસંગ આંખા ત્યારે આખો શબ્દ તેના મુખમાંથી નીકળ્યો નહીં. હર્ષનો અથવા તિરસ્કારનો આવેશ એવો જ હોય છે. અત્યારે કેવો આવેશ હતો? વખતે બનેલું મીઠાણ હશે એમ દેખાયું. ન્યારે તેણે અમરનાથને ‘પિતા’ કહી બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે શૈલબાળા સાંભરી આવી હોય એમ લાગ્યું. તે પણ ‘પિતા’ કહીને બોલાવે અને પોતાને જ ન જ પ્રમાણે કહીને બોલાવવાનું અસંભવીત દેખાયું—તેને લાંબે-વખતે—ના શબ્દ મુખમાંથી નહીં નીકળ્યો હોય? ગમે તેમ હોય, પણ આટલું ચોક્કસ દેખાતું હતું કે શૈલબાળાને લીધે તેના મગજમાં અસંબંધ કિયારો આવતા હતા. તેરો અને શૈલબાળાનો પિતા એક જ કેમ સંભવે? એ વિચાર તેના મગજમાં શુન્યતા લાવતો હતો અને તેના અંતરની ઘાગણીમાં જરા તિરસ્કારનું મીઠાણ ફરાવતો હતો.

થોડીવાર બંનેના મુખમાંથી વધુ શબ્દ નીકળ્યો જ નહિ.

“આપે અહિં આવવાની તરફી લીધી?” સતુથી એ પ્રમાણે બોલી જવાયું.

અમરનાથે હત્તર આપ્યો નહિ—એનાથી અપાઈ નહિ. પાછા બંને મુગા થયા.

“આપ અહિં આવ્યા તેથી આપનું વગોવણું નહિ થાય?” અત્યારે સર્વના શબ્દમાં નમ્રતા હતી—ઘાગણી હતી. આવી નમ્ર રીતે તે કોઈ કીવસ અમરનાથ સ્તરે બોલ્યો નહોતો. ગમે તેમ—તો પણ બંને હિંદુ હતા—હિંદુભાવના મય કે?

“ સતુભાઈ, આવા વિલક્ષણ પ્રસંગે વગોવણાની ફરદાર થાય ? ન્યાં સુધી તારા કેસમાં હું ન્યાયાસને બેઠો હતો ત્યાં સુધી નહોતો આવ્યો—હવે આવવાની શી ફરદાર છે ? કાલે રાતે મને બધી ખબર પડી. કાલે, કોર્ટમાં હુસમને જોઈ-લગ્ન પછી પ્રથમ વાર જ જોઈ—તરત ઓળખી—રાતે એને ત્યાં ગયા, ત્યાં ખબર પડી, મધ્ય રાત યથ ગઈ હતી—તેજ સમયે અહીં આવવાનો વિચાર હતો; પરંતુ તે સમયે હું ન્યાયાસને હતો તેથી આવ્યો નહિં. હવે શી ફરદાર ? ”

“ આપ બેસરો ? ક્ષમા કરશો—અત્યારે હું આપને આપના યોગ્ય આસન આપી શકું એમ નથી. આરોપી શું કરી શકે ? ન્યાયના કહેવાતા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ન્યાં સુધી આરોપ સાબીત થાય નહિં ત્યાં સુધી તેને નિર્દોષ ગણવો જોઈએ—પણ આરોપી તો ખરો ! આપ આ સાદડી ઉપર બેસશો ? ”

“ સતુભાઈ, તમારા વચનને લાવાઈ સમજી શકું છું ! હું પણ આરોપી છું. મારો કેસ તમારે ચલાવવાનો છે—અને પછી ક્યાં તો શીક્ષા ફરમાવશો કે ક્ષમા આપશો. ”

“ મારે ક્ષમા આપવાની ? ”

“ ક્ષમા ન આપવી હોય તો શીક્ષા ફરમાવશો, ”

“ આ શબ્દો અને આ શિષ્ટાચાર અંગ્રેજ સમાજને શોભે કે હિંદુ સમાજને ? આપણે તો હિંદુ—અને ગમે તેવા વિદેશીઓ આવી, આપણા ઉપર અત્યાચાર ચલાવશે—સાદરથી ગળી બનાવી, ક્વીનાઈનની ગોળીઓ આપશે—તો પણ આપણી હિંદુ ભાવના નુષ્ટ થવાની નથી. આપ બેસો. ”

“ સતુભાઈ, હિંદુ ભાવના પ્રત્યે પ્રેમ જોઈ-દેશ લાગણી જોઈ અને તમારે વ્યક્તિત્વ જોઈ મને ઘણો આનંદ થાય છે. તમારા અને હુસમના ઉપર હુખ પડ્યું તેથી મને ઘણું હુખ થાય છે. એ બધું મારે લીધે ભોગવવું પડ્યું છે તે મને ખબર છે અને તેથી જ તમારી ક્ષમા ચાચું છું. પણ સતુભાઈ ! આટલા બધાં વર્ષોમાં મને સુખ નહોતું. મારા અંતરની પીડા હું જ સમજતો હતો. મારા હૃદયને કલેશ થોડો નહોતો યતો ! કોઈ ક્વિસ પણ હું સુખેથી ક્યો નથી—મેં સુખેથી ખાધું નથી—સુખેથી રાત્રી પસાર કરી નથી. હું એમ માનતો હતો કે હુસમ કેસાસનિવાસી યથ હશે—અને તેને લીધે મને હુખ થતું હતું; પણ કાલે જ બધી ખબર પડી ! ”

“ પણ, આપે જ મારી ક્ષવી જાંઘણીની શરૂઆત કરાવી છે—”

“ હા, એ બધું દૃઢ મારી નજરે આગળ તર છે. એને સંભારીને કામ છે? મોરો ઉપરનો આરોપ હું કમલ કરું છું—અને ક્ષમા ચાચું છું. ”

સતુથી બોલાયું નહીં. ત્યાર પછી અમરનાથે વાત ઉપાડી. અને એ ભૂતકાળની માતો પેટ ભરી કરી.

“હવે આપણે વર્તમાનકાળની વાત કરવી જોઈએ. અને કેસની વિગત કહો.”

“આપ બધી વિગત જાણો છો.”

“સતુભાઈ, હજી પણ મરકરી ?”

“મારો મરકરો સ્વભાવ જ નથી.”

“ત્યારે બધી હકીકત કહો.”

“ના, તે હું કહી શકું એમ નથી. હું મારો બચાવ કરીશ હું નિર્દોષ છું. જો જ્યુરી અને નીર્દોષ ઠરાવશે તો ઠીક છે; નહીં તો આ પચીસ વર્ષને આંતે મારી છાંદશી નો આંત આવશે. દેશને શુભામીમાંથી છાંદાવવાની મારી અલોભાષાનો પણ આંત આવશે ! હામદાર મરજીનો અભ્યુદય માતાંથી થશે નહીં અને હિંદને મનુષ્યત્વ પાછું અપાવાની મારી મહેનત વ્યર્થ જશે ! બીજું શું થશે ?”

“એમ નહીં-સતુભાઈ ! આપણે પુરાવા મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ. અત્યારે તમારી સામે જે પુરાવા છે તે અખરાબ છે. તેની સામે પુરાવા જોઈએ. જો તેમ નહીં કરે તો મને શંકા રહે છે. અલારના પુરાવા ઉપરથી જ્યુરી તમને નીર્દોષ ઠરાવશે નહીં.”

ત્યાર પછી જો જણ વચ્ચે તે સંબંધમાં રકબક ચાલી. અમરનાથના ઉપર વિશ્વાસ જોડો નહીં અને પોતાની માતાના સંબંધમાં વાત કરવી નહીં એમ એને હિચિત લાગ્યું !

“સતુભાઈ ! તું કાંઈ ધારવવા માંગે છે-મને બધી વાત કહીશ તો જેને તું બચાવવા માંગે છે તેને પણ બચાવી શકીશું. બધી વિગત કહેતો કંઈ રસ્તો શોધી શકાય. ભાઈ ! બધી વાત કહે.” આવા આવા શબ્દોમાં સતુને સમજાવવા ઘણું પ્રયત્ન કર્યો; પણ સતુએ માન્યું નહીં.

“આપે જ્યારે લાન કર્યું ત્યારે આપણું નામ અમરનાથ નહોતું. ત્યારે તે વખતે લોખી બાળાને છેતરવા માટે આપે બોટું નામ ધારણ કર્યું હતું ?”

અમરનાથને આ પ્રશ્નો રૂબ લાગ્યા. તેનાથી બોલાયું નહીં.

“આપ શું વિચારમાં પડ્યા ?”

“તે વખતે મેં બોટું નામ આપ્યું નહોતું.”

“ત્યારે નામમાં કેમ ફેર ?”

અમરનાથ તરફથી કંઈ ઉત્તર મળ્યું નહીં. તે જ ક્ષણે શેલબાળા સંબંધ શુલાસો કરી લેવા મન થયું.

“ ત્યારે શૈલબાળા કોણ ? ”

તે પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર મળ્યો નહીં.

“ આપે આંધબાળા સાથે ફરીથી કેમ લગ્ન કર્યું ? ”

“ શુદ્ધિની ચળવળને ઉત્તેજન આપવા. ”

“ આપ એક પત્નિવૃત્તમાં માનો કે ? ”

“ હું એ વૃત્તમાં માનનારો છું. ”

“ પણ એક પત્નિની હયાતીમાં બીજું લગ્ન કેમ ? ”

“ શુદ્ધિની ચળવળને પોષવા માટે. ”

“ શું તે વૃત્ત કરતાં શુદ્ધિની ચળવળને વધારે માન આપો ? ”

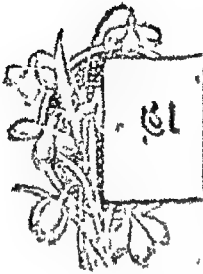
પાછું તેણે મૌન ધારણ કર્યું. -

“ ત્યારે શૈલબાળા..... ”

તે જ સમયે ખોડીનાં દ્વાર ખખડ્યાં. અમરનાથના હાથમાં એક ચીક્રો મુકાઈ-
તે સહુને ભેટવા ગયો. સુપ્રાન્ટે-રેન્ટના સમક્ષ સહુથી ના કહેવાઈ નહીં. બન્ને યંત્રવત
ભેટયા અને છુટા પડયા.

ન્યાયમંદિરનો ન્યાય (ચાલુ)

હોટમાં ત્રણ પ્રકારના મંડળોમાંથી અમુક સંખ્યામાં ન્યાયમૂર્તિઓની નીમણી કરવા માટે 'લેટર્સ-પેટંટ' માં દરલેખ છે. હાઉન્સેલ મંડળમાંથી અમુક જલે લેઈએ-તેમ પ્રમાણે આઈ. સી. એસ. મંડળમાંથી અને વકીલ મંડળમાંથી પણ અમુક જલે નીમાવા લેઈએ. પ્રત્યેક મંડળની વિચાર

મર્યાદા વિચિત્ર હોય છે. દરબના સરિતની મર્યાદામાં પણ ફેર રહે છે. હાઉન્સેલ મંડળના તરફો હોરોસા હકારવૃત્તિથી પ્રત્યેક વસ્તુને નિહાળે છે. તેઓને અપીલ હોટમાં 'બાદુ' ની બીજ દોળી નથી. પ્રત્યેક કેસમાં વ્યવહાર ધુન્ધીથી કામ લે છે. હાઉન્સેલ હોટની બોરીડનલ સાહુ હપર રોજનો ખર્ચ ચરતો હોવાથી તે તે પ્રમાણે કામ લેવામાં ન આવે તો ખર્ચનો આંદરો ફેરલો વધી જાય તેનો ખ્યાલ પણ આપી શકાય એમ નથી. જેમ ઘડીઆળનો કાટિ ફર્મા ફેર છે તેમ ખર્ચનો કાટિ રોજ-પ્રત્યેક ફાલ્સે-ફર્મા ફેર છે. ત્યાં દ્વી-સુખી (ટાપાલ) સીસ્ટમ હોવાથી કામ પાછું નિયમીત રીતે અને કાળજી પુર્વક ચાલે છે. પાટીંગા હપર કેસ આવે તે વખતે બન્ને પક્ષ પોતાપોતાના સામર્થ્ય સમજી શકે છે. કેસ તૈયાર થયા પછી, તે ચલાવવાને માટે હાઉન્સેલને બોરી આપવી પડતી હોવાથી બધું કામ તટસ્થ રીતે ચાલે છે. 'ફ્યરાર્બ' લે સના લેવું કામ સોલીસીટરને તૈયાર કરવાનું હોવાથી કામ ચલાવવામાં થણા ફેર પડે છે. જેમને દ્વી-સુખી સીસ્ટમની પુરેપુરી મારિતી નથી હોતી તે લોક તેની વિરૂધ્ધ બોલે છે-પણ એ વાસ્તવિક નથી. એક નહિં તો બીજા રૂપમાં પણ દ્વી-સુખી સીસ્ટમ બધે પ્રચલીત છે. એક સીનીઅર વકીલ બીજા જુનીઅર વકીલને સાથે રાખી તેની પાસે સોલીસીટર લેવું કામ કરાવે છે-અને એમ ચલું જ લેઈએ નહિં તો સીનીઅર વકીલથી બરોબર પટોચા વળાય નહિં. આજ સરકારને લીધે ગ્રાંટમાં પણ રૂ. ૫૦૦૦૦ હપરના કેસમાં બે વકીલો રાહવા નિયમ થયા છે. આવા મંડળમાંથી નીમાએલો જજ સાધારણ રીતે તે હાઉન્સેલ-જજ અથવા બારીરટર-જજના નામે જોળખાય છે. જરા પણ બીક વચ્ચે તેઓ અસંબંધ પુરાવો કાખલ કરવાના નહિં. વ્યવહારીક દૃષ્ટિએ કેસનું સમાધાન (અધીઅર દબાણ શિવાય) કરાવવા પણ પ્રયત્ન કરવાના

જાદારી કેસોમાં પણ તેઓ તેજ પ્રમાણે ઉદાર વૃત્તિથી વર્તે છે. જ્યાં સુધી આરોપી
પરવાર થાય નહિ ત્યાં સુધી આરોપીને તે નિર્દોષ માને છે. આરોપીના પાંજરામાં
સો રહી એટલે તેણે જેલમાં જવું જ લેખ્યું એવો એમનો સિદ્ધાંત હોતો નથી.
૪૨ પણ શંકા હોય તો તેનો લાલ તે આરોપીને આપે છે. બચાવ પક્ષને બનતી
પ્રવચ્છ અપાવે અને સરકાર પક્ષ તેને હેરાન કરે તો તે સહન કરે નહિ. પોલીસની કે
સરકારની તે લોક દરકાર રાખતા નથી અને પોતાની ન્યાય અને વિવેક બુદ્ધિને યોગ્ય
માર્ગે તેજ પ્રમાણે તે વર્તે છે.

વકીલ—જજમાં એટલી બંધી ઉદાર ભાવના હોતી નથી. તેઓ અપીલ કોર્ટમાં
૪ ધંધો કરતા હોવાથી એમને દુનિયાદારીનો ખરોખર ખ્યાલ આવતો નથી. તેયાર
રચેલા કાગળો ઉપરથીજ દલીલો કરવાની ટેવ પડેલી હોવાથી તેમની કલ્પના શક્તિ
બી મર્યાદા તેમજ દષ્ટિ મર્યાદા સંકુચિત હોય છે. નીચલી કોર્ટના પેપરો વાંચીને
મલિત્રાય બાંધવાની ટેવ પડેલી હોવાથી, તેમને ચોરીજીનલ સાર્દદ ઉપર કાવતું નથી.
પ્રાચી લેવાની ટેવ નહિ હોવાથી, તેઓ હવટ સુધી તટસ્થતા બળવી શક્તા નથી
નહો અબલે તેમનાથી વચ્ચેથી જ અલિત્રાય બાંધી દેવાય છે. કેટલી વાર તો તેઓ
ખચહારની—દુનિયાદારીની—અક્ષય અજ્ઞાનતા કાળવે છે. જો આ ત્રણે મંડળના
વિવિધ ન્યાયમૂર્તિઓનાં સંસ્મરણો લખવા બેસીએ તો હજારો પાનાં ભરાય એવું
કુસ્તક લખી શકાય ! એક નિષ્ણાત વકીલ—જજની એક કોર્ટમાં બનેલો બનાવ
વેચારીએ. તે વકીલ—જજ ધણા નિષ્પક્ષપાત રહેતા. તેમજ તે ધણા હોંશીયાર, લાયક
બને ન્યાયી હતા. તેમની કોર્ટમાં એક વાર શેર બજારના સોદા સબંધી કેસ આવ્યો.
એક કંપનીના સો શેર વાદી પાસે હતા અને તેણે પ્રતિવાદી પાસે વાપદામાં તે જ
કંપનીના એક હજાર શેર વેચાવ્યા.

“પણ મી...તેની પાસે સો શેર હતા અને એક હજાર શેર શી રીતે
વેચાવ્યા ?” નામદાર જજે સવાલ પૂછ્યો.

“પણ નામદાર, વાપદામાં તેમ બની ચકે. રોકડાના ધંધામાં તે અસંભરીત
કે.” ધારાશાસ્ત્રીએ સમભવતાં કહ્યું.

“પણ તે કેમ બને ? હું તમને કાળજી આપુંઃ બુઝો; મારા ખીસામાં
પાંચ રૂપિયા છે, હું શી રીતે સો રૂપિયા ખરચી શકું ?” નામદારે શંકા સમાધાન
માટે પુછ્યું.

લાખો રૂપિયાનો તે કેસ હતો. તેમાં મોટા નામાંકિત ધારાશાસ્ત્રીઓ રોકાયેલા
હતા. જજનું કહેવું એ પ્રમાણે સાંભળી આખી કોર્ટમાં એટલી બંધી હસાહસ મારી
લી કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ.

આઈ.સી. એસ. મંડળમાંથી નીમાએલા જળ તો વિચિત્ર હોય માંથી નીમાએલા ૫૦ ટકા જેટલા જળો તો હાઇકોર્ટને ભાર રૂપજ હોય પચીસ ટકા જેટલા સાધારણ સારા નીકળે છે; પણ તે મંડળના ખાસ શું તે મંડળનો પ્રત્યેક જળ તુમાળી તો હોય જ ! આખી હાઇકોર્ટના સારો મરતો હોય એમ માને । પક્ષકારોનું હિત (1) એમને હેડેજ વસતું હોય કલપના શક્તિ અને દષ્ટિ મર્યાદા ધણીજ સંકુચિત । કેટલાકને કલ્પના શક્તિ હોય છે પણ વ્યવહારીક જ્ઞાન ધણું ઓછું હોવાથી. તેઓ નથી. ફોન્ટેરીટ્સોમાં તે ધણા અપ્રીય હોય છે. પોલીસ પ્રત્યે તે દષ્ટિએ જોવાના નહીં । તેઓ એમ પણ માને કે કંઈપણ શુના વગર તે પકડે જ નહીં, અને મેજસ્ટ્રેટ આરોપીને સેશન્સ કમીટ કરે નહીં પ્રતિસ્થાપક પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષ કરારનીક પુરાવા જેટલાજ માનથી નીહાળે--ન્યારે કા પરિસ્થિત્યાત્મક પુરાવાને માન આપે નહીં પ્રથમથી જ તે લોકને પો સામે અપીલ થશે કે કેમ એ ખીક-રહે છે--હાઇકોર્ટની અપીલ કોર્ટને ધણીજ રહેવાનો. અને હાઇકોર્ટના ઉચા અને સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં અપીલ કોર્ટના બાહુથી ધણા ડરવાના ।

સવૃત્તું નરીત્ર વિચિત્ર હતું. અમરનાથ પછી આઈ. સી. એસ. જળોનું કંઈક થઈ હતી. તે નવા ન્યાયમૂર્તિ જ નરા કાયદાબાજ હતા--હોશીઆર તેમનામાં તીવ્રબુદ્ધિ હતી, વૃક્ષના કરવાની શક્તિ હતી; પરંતુ તે મંડળના શુદ્ધ થોડું ધણું દિગ્દર્શન તેમનામાં થતું હતું. વ્યવહાર અને વિવેક બુદ્ધિ કેસને નિહાળતા નહીં પુરવાની વૃક્ષના કરતી વખતે તેમજ કેસની સર્વ વૃક્ષના કરતી વખતે તેઓ વશાળ દષ્ટિ મર્યાદા રાખી શક્તા નહીં. તેમ કલપના શક્તિ કામ કરી શકી નહીં । એમની પાસે જે વીગતો રજૂ થઈ હોવાની સખત દ્રષ્ટિએજ નિહાળે । વ્યવહારોન-વવેકના-ન્યાયબાજના વિચાર પણ પે તાના મગજમાં તે પેસવા કે નહીં. પુરાવામાં પડેલી વિગતોને જેવા આગી રહે કે તેમનાથી આજીવનનું દેશુ કેપાય નહિ । પરિ પુરાવાને પણ પ્રત્યક્ષ પુરાવાના જેટલું જ માન આપે. તેવા વ્યવહારીક દષ્ટિએ નિહાળે નહીં. હવે સવૃત્તના કેસમાં પરિસ્થિત્યાત્મક પુર અને તે ઘણો વિરૂદ્ધ-ભયંકર હતો અવા નવા ન્યાયમૂર્તિ ન્યાયાતને મિરાજ અને સવૃત્તની જંગલીનો નિર્ણય કરવાના હતા । સવૃત્ત નશીબ ।

પ્રત્યેક ન્યાયમૂર્તિના શુભો ધાર રાજાઓ તથા સોલ્ડીસીટરો, નણ સવૃત્તના વ્યક્તિત્વથી ઘણા યુવાન ધાનરાજાઓ આકર્ષાયા હતા. જે રીતે;

૧ ઉલટ તપાસ કરી હતી તેથી પણ સત્ પ્રત્યે માનની લાગણી વધી હતી. એક દે
રાત્રીએ સતુને જેલમાં મળી આવ્યા હતા. સતુએ પોતાની હઠ રોડી નહોતી.

કેસ ચાલવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. પ્રથમની માફક જ આ વખતે પણ
તુષ્ટની મેદનીથી ચંકાર હતી જુદા જુદા મંડળોમાં જુદાં જુદાં ગપ્પાં ચાલતાં
ભરનાથ માટે પણ વિચિત્ર વાતો ચાલતી હતી. કેટલાક એમ પણ માનતા હતા
ચમૂર્તિની જગ્યુંતું રાહનામું આપશે અને સતુને ખચાવ કરશે.

સતુને લાવવામાં આવ્યો અને ન્યાયમૂર્તિ પણ પધાર્યા. પૂજની, માફક જ
વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો--સતુને પૂછવામાં આવ્યું, તો તેણે નિર્દોષ છું

સરકાર (પ્રેસીડ્યુશન) તરફથી એડવોકેટ જનરલે પોતાની હાજરી નોંધાવી.
પક્ષ તરફથી કોણ હાજર થાય છે એમ પુછવામાં આવ્યું અને અમરનાથનું
જે સવાલ જવાબ થયા હતા તે જ પ્રમાણે પાછા ફરીથી થયા ! નામદારે આદે-
શાસત્રી રોકવા સલાહ આપી. તેણે સલાહ માટે ઉપકાર માન્યો પણ પોતાને
ફેરવ્યો નહીં. પહેલા શું બની ગયું હતું તે નામદારને બધી ખબર હતી; પણ
કંઈ જાણતા જ નયા એમ વર્ત્યા હતા.

ન્યુરી બોલાવવામાં આવી--નેવ સભ્યો ચુંટાયા. તેઓએ એક પ્રમુખ નીમ્બર
સોગંદ આપવામાં આવ્યા. ઘણા ન્યુરોને ચેલેન્જ કરી, એડવોકેટ જનરલે
નીમ્બરને વધુ પ્રમાણમાં ચુંટાયા હતા. જનના આરોપમાં કિંદુઓ નરમ હોય
ચુરોપીઓ ઘણા કડક રહે છે. સત્તુ રાજદારી ચળવળમાં લાગ લેનારો હવે
વડી ધારાસભા સુધી પહોંચી ગયેલો હતો. ફોલ્ય ત મીલીટરી શીફણનું બેદ
રજી ક્યું હતું. સરઆતની વિધિ થઇ રહ્યા બાદ એડવોકેટ જનરલે પોતાનું ભાષણ
કર્યું. ગઈ વખતે જેમ બોલ્યા હતા તેમ તે આ વખતે બે લ્યા. સતુએ ઉલટ તપાસ
પુછ્યા હતા તેનો વિચાર કરી એડવોકેટ જનરલે જરા સુધારા વધાર્યો
પોતાના નામથી અજ્ઞાત એક રખડતો છોકરો છે એવા રાખેલા આ વખતે એડવોકેટ
સરલના મુખમાંથી નીકળ્યા નહીં. પણ " જ્યારે એ અમદાવાદ ગયો ત્યારે તે
નજાન રખડતો છોકરો હતો અને ત્યાંથી જ તેની અને લાલચંદની વચ્ચે ચક્રમ
કેરંતી હતી. અને તે તકરાર રહીને દહડે એટલી બધી વધી ગઈ કે કંઈ કહેવાની
નહીં " એ પ્રમાણે કહેવામાં તે ચૂક્યા નહિં.

સતુની છરી ઉપર બહુ ભાર મુક્યો. તે જ પ્રમાણે જુનની રાત્રે એ બે
મંદ્યએલી તકરાર ઘણી જ બીણવટથી સમજાવી; ધરમાં તેની અજ્ઞાએલી રીતિ
તે બોલ્યા.

નરા ન્યાયમૂર્તિને એડવોકેટ જનરલ ઓળખતા હતા. પરિસ્થિત્યાત્મક પુરા-
વાને અધોગચ માન આપશે એમ એ માનતા હતા અને તેથી દરેક સ્થિતિને તેણે ધણી
જ ખારીકાઇથી સમજાવી ઘણું મોઢું સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

પૂર્વવત્ પ્રત્યેકના હૃદયમાં લાગણીના આવેશ ઘણા વધી ગયા હતા—એટલે
તીવ્ર થયો હતો કે તેઓ ખુલાસેથી શ્વાસ પણ લઈ શકતા નહોતા. બે કાંધના ઉપર
તેના સાપણની અસર ન યદગ્ધોય તે તે માત્ર સતુના ઉપર જ.

પુરીવો લેવાનું કામ શરૂ થયું. પ્રત્યેક સાક્ષીની સર તપાસ પુરી થયા પછી
સતુને હાલ તપાસ માટે પુછવામાં આવતું હતું. સતુ ના કહેતો હતો. સાક્ષીઓના ક્રમમાં
આ વખતે ફેર પડ્યો. કુંદનરાયને પહેલાં બોલાવ્યા નહીં પણ મોતીચંદને પ્રથમ
બોલાવ્યા. સાક્ષીનું કામ ત્રણ દિવસ ચાલ્યું.

મોતીચંદની સર તપાસ પુરી થઈ કે તરત જ સતુએ પુછ્યું, “નામદાર, આ
સાક્ષીની હાલ તપાસ કરવા કેવા પરવાનગી છે ?”

“ઘણી ખુશીથી.”

“મોતીચંદ રોક, આપના વડાલા એકના એક પુત્રના મૃત્યુથી જેટલો આપને
ખેદ થયો છે તેના કરતાં મને અધીક થયો છે. તેનું સ્મરણ કરાવી આપને વધુ વેદના
કરવા ઈચ્છતો નથી; પણ મને ફરજ પડી છે તેથી બે સવાલ પુછું છું—માફ કરો.”

આપે ઘણીવાર હાથ છે કે મારી અને લાલચંદની વચ્ચે દુશ્મનાવટ હતી. કેવી
દુશ્મનાવટ હતી તે કૃપા કરી કહેશો ?” સતુએ થોડાં ઉપોદ્ધાત પછી સવાલ પૂછ્યો.

“તમે એને દુશ્મન ગણતા હતા.”

“તેમ ગણવાનું કારણ ?”

“તમને તે પસંદ નહોતો.”

“તેનું કારણ ?”

મોતીચંદ અકળાયો. જવાબ આપવા ફાંફાં માર્યાં. પણ આખી રાત્રી નહીં.

“નામદાર, આપણા વખતનો વ્યય થાય છે. સાક્ષીને કહેશો કે જલદી હાજર
આવે ?” સતુએ નામદારને કહ્યું.

“અલખત. મી. મોતીચંદ, જલદી જલદી જવાબ આપો.” નામદારે કહ્યું.

“પણ સાહેબ, મને સમજ પડતી નથી. લાલચંદને સવ પસંદ નહોતો
આવે જ હું હજી રાત્રી એમ છું.”

“હું પસંદ નહોતો. તેનું કારણ ?” તરત જ સતુએ પુછ્યું.

મોતીચંદ અકળાયા. તે બોલી શક્યા નહીં.

“ નામદાર, એ એમ કહે છે કે લાલચંદને હું પસંદ નહોતો--દારણ આપી શકતા નથી. આપે નોંધ લીધી ? ”

“ હા. ”

“ મારા શિવાય બીજા કોઈ સાથે તેને હુશનાવટ હતી ? ” સત્તએ મોતીચંદને પૂછ્યું.

“ ના ”

“ શા ઉપરથી કહે છે ? ”

“ મને ખબર છે તે ઉપરથી. ”

“ જરા વિચાર કરીને કહે. ”

“ બીજા કોઈ સાથે તેને હુશનાવટ હતી એવી મને ખબર નથી. ”

“ ખત્રી છે ? ”

“ ખાસ હુશનાવટ નહોતી. ”

“ ખાસ એટલે ? ”

“ જાણવા જોગ. ”

“ જાણવાજોગ એટલે ? ”

“ જેને ખરા સ્વરૂપમાં હુશનાવટ કહી શકાય એવી હુશનાવટ નહોતી. ”

“ ક્યા સંલોગોમાં તમારા અણીખાચ પ્રમાણે ખરા સ્વરૂપમાં હુશનાવટ કહેવાય ? ”

“ એ જાણુ વચ્ચે મારામારીનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો ખરા સ્વરૂપમાં હુશનાવટ કહેવાય. ” જરા વિચાર કરી મોતીચંદે જવાબ આપ્યો.

“ અને જ્યારે મારામારીનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તેથી તમે એ પ્રમાણે કહે છે ? ”

“ હા. ”

“ અમારા એ વચ્ચે ક્યારે મારામારી થઈ હતી ? ”

“ ખૂનની આગલી રાતે. ”

“ મેં હાથ ઉપાડ્યો હતો ? ”

“ ના--તમે પાછલી રાતે ઉપાડ્યો. ”

“ ત્યારે એણે હાથ ઉપાડ્યો ત્યારે મેં ઉપાડ્યો હતો ? ”

“ ના. ”

“ લુઓ; આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર લાલચંદ વચ્ચે અને તમારી મીલનો મત્તરે વચ્ચે ડરવો પ્રસંગ ઉભો થયો હતો ? ”

“હા.”

“તે વખતે લાલચદે એક મંજૂરના ઉપર હાથ લગાડ્યો. હંતો ?”

“હા.”

“તે મંજૂરે વણાટનું હથીઆર ફટું માયું હતું ?”

“હા.”

“અને તે વાગ્યું નહોતું ?”

“ના.”

“અને તેથી તેણે ‘ખૂન કરીશ’ એમ કહ્યું હતું ?”

“હા.”

“એના શબ્દો મેં કોઈ દિવસ પણ ઉચ્ચાર્યા હતા ?”

“ના.”

“તેમ છતાં તમે એમ કહેવા માંગો છો કે તેન મારા એકલા સાથે હુરમનાવટ ફાળી ?”

“મોતીચંદની બોલાયું નહિ. કાયદાબાજ ન્યાયમૂર્તિના ઉપર પણ અસર થઈ.”

“ભલે, જવાબ આપવો ન હોય તો ન આપશો-પણ એ સંબંધમાં એક વસ્તુ સવાલ-એના છોકરાએ આજે અહીં જુબાની આપી છે ?”

“હા.”

“જવાબથી મને પકડવામાં આવ્યો છે, ત્યારથી તેનો પગાર વધારી આપ્યો છે ?”

“ચોડા વખત યહીથી. તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે તે મંજૂરે તેનું ખૂન કર્યું છે ? અને મારા પક્ષમાં જુબાની આપના મેં પગાર વધારી આપ્યો છે ?”

“એમ હું કહેવા માંગતો નથી. કોણે ખૂન કર્યું છે તે નક્કી કરવાનો મારો અધિકાર નથી. મેં નથી ક્યું એ બતાવવાનો મારો અધિકાર છે.” સતુએ કહ્યું.

“જુઓ, હજી પણ ધ્યાન આપીને ઉત્તર આપશો. બીજા સવાલ પુછું છું.”

“લાલચદેને સ્ત્રી મંડળમાં ફરડું ગમતું હતું ?” સતુએ પુછ્યું.

“તે કોને ન ગમે ?” આ જવાબથી બધાને હસવું આવ્યું.

“રૂપા કરીને સત્તાલનો જવાબ આપશો. લાલચદેને તે ગમતું હતું કે નહિ ?”

“હા.”

“મંજૂર વર્ગની રૂપાણી સ્ત્રીઓની મંડળીમાં પણ ફરડું ગમતું હતું ?”

“તે મને ખબર નથી.”

“ નામદાર, સાક્ષીને કહેવાની જરૂરીયાત છે કે તે સોગન ઉપર જુખાની આપે છે. એક વાર એને પોતાની વાત ફેરવવી પડી છે તે આપે જોયું હશે. ” સતુએ ત્યાંથી મૂર્તિને કહ્યું.

“ મી. મોતીચંદ, તમે સોગન ઉપર જુખાની આપો છો તે ધ્યાનમાં રાખજો. ” નામદારે સાક્ષીને સુચના આપી.

“ નાથો ફરીને એક સુંદર રૂપાળી સ્ત્રી તમારા કારખાનામાં, હતી ? ”

“ હા. ”

“ તે યુવાન હતી ? કુંવારી હતી ? ”

“ હા. ”

“ લાલચંદને તે પસંદ હતી ? ”

“ તે ખબર નથી. ”

“ થોડા દિવસ માટે લાલચંદે તેને ઘર કામ માટે ખંગલે રાખી હતી ? ”

“ હા. ”

“ તેમ છતાં તમે કહો છો કે મને ખબર નથી. પંદરેક દિવસ પછી તેને કહાડી મૂકો ? ” સતુએ આગળ સવાલ પૂછ્યો.

“ હા. ”

“ તે વખતે તેણે લગાઈ જગાવી હતી ? ”

“ હા. ”

“ સ્ત્રીઓ શિયળ સાચવવા બહુ આગ્રહ હોય છે, નહિ ? ”

“ હલકી બર્ણની સ્ત્રીઓ નથી હોતી ”

“ તે ટંસીલી પણ હોય છે ? ”

“ હા. ”

“ મજબૂત પણ હોય છે ? ”

“ હા. ”

“ તે ઘણા ભાગે પીઠ પાછળ ઘા કરે-સામે ઘા કરવાની હિમત હોતી નથી, ખરું ? ”

“ એમ ખરું. ”

“ એ નાથીએ તે વખતે એમ કહ્યું હતું કે ખૂન-કરીસ ? ”

“ એવી બહીવરામણીથી કોણ ડરે છે ? ”

“ તે સવાલ નથી, તેણે એમ કહ્યું હતું ખરું કે નહિ ? ”

“ હા. ”

ત્યાર પછી સતુએ ગઈ વખતે પૂછ્યા હતા એવા ખીન સવાલો પૂછ્યા. એડવોકેટ જનરલે ત્યાર પછી કુંદનરાયના સાથીઓને બોલાવ્યા. જરા બારીકાઈથી એમની જુબાની લીધી, સતુએ તેમની ઉલટ તપાસ કરી નહીં. પછી કુંદનરાય આવ્યા. તેમની ઉલટ તપાસ કરવાનું બહુ મન થયું પણ સતુ જરા અચકાશે. વખતે તેની માતાનું નામ અંદર આવી જાય તો ? તેમ છતાં તેણે ધૈર્ય ધરી, ગઈ વખતે જે સવાલો પૂછ્યા હતા તેજ પુછ્ય અને વધારામાં લાલચંદને ખીન સાથે લડાઈ હતી એમ મલાવ્યું. એટલી ઉલટ તપાસથી એમ ચોક્કસ થયું કે લાલચંદને ખીન હુરમતો હતા, અને તે લોકોએ ખૂનની ધમકી આપી હતી.

ત્યારપછી એડવોકેટ જનરલે એક કેવળીઆ કરીને મનુરને બોલાવ્યો.

“ નીચલી કોર્ટમાં તેણે જુબાની આપી નથી ? ” જલે પૂછ્યું.

“ ના, નામદાર. ”

“ ત્યારે હવે કેમ બોલાવી શકો ? ”

“ નામદાર, આખું ધ્યાન એવવા પરવાનગી માગુ ? ” સતુએ પૂછ્યું,

“ હા. ”

“ તેમણે પોતાના ભાષણમાં પણ એ માણસનું નામ લીધું નહોતું. ”

“ આરોપીનું કહેવું એમ લાગે છે કે તે બનાવટી સાક્ષી છે. ” એડવોકેટ જનરલે કહ્યું.

“ બધાને એ શંકા નથી. ” નામદારે કહ્યું.

“ એની ઉલટપાસ થશે. એથી એ શંકાનું નિવારણ થશે. ” એડવોકેટ જનરલે કહ્યું.

તે સાક્ષીની જુબાની લેવાઈ. એનો સાર એ હતો કે ખુનના દીવસે સવારે તેને ધમ હતું તેથી તે ખોળે ગામ જતો હતો. કંડે પહોરે પહોંચવા માટે તે સવારમાં ચાર વાગે નીકળ્યો હતો. તે ગામ ચારેક માઈલ હતું અને ગાડી નહોતી તેથી તે ચાલીને જવાનો હતો. લાલચંદના ખંગલા આગળ આરોપીને જોયા હતા. તે ઉશ્કરાએલો હતો. વિકરેલો લાગતો હતો. સિંહની માફક આમ તેમ આંટા મારતો હતો. હું પાંસે યઈને જ્યાં હતો તો પણ મને એણે કેળ્યા નહોતો. એવી દશા જોઈ એટલી સવારે તે ત્યાં હતો તેથી મને નવાઈ લાગી. એક ઝાડના એથે ઉભો રહ્યો. થોડી વાર તે આમથી તેમ ફર્યો—પછી જતો રહ્યો. એના ગયા પછી વરત જ રોત ઉપરનો પોલીસ આવ્યો. તેણે લાલચંદનું શખ જોયું. હું ગભરાઈ ગયો અને મારે રસ્તે ચાલી ગયો.

આ જીભાની સાંભળી બધાનાં મોં ઉતરી ગયાં. થોડી વાર ઉપર એમ લાગતું હતું કે સતુએ પોતાનું નિર્દોષપણું સાબીત કર્યું--પણ આ જીભાની સાંભળી સતુનું મૃત્યુ નજીક દેખાયું. જળના મુખ ઉપર પણ વિચિત્ર અસર થઈ હતી. તે કાયદાબાજ ન્યાયમૂર્તિ હતા--મનુષ્ય નહોતા. ફુનિઆદારીના--મનુષ્યના--વ્યવહારીક વિચાર કરતા નહોતા.

સતુએ કલટતપાસ કરવા માંડી. અધારૂં-નહતું કે, અજવાળુ--વિગેરે કલ્પા સવાલો એણે ઉચલાવીને પુછ્યા. પહેરવેશ સંબંધી--આવેશ સંબંધી--અંતર સંબંધી એવા ઘણા સવાલ પુછ્યા પણ સાક્ષીએ મચક આપી નહિ. બધા સવાલોના હકાક જવાબ આપ્યા અને એક વાત કહ્યા, કરી કે તે સવારે સતુને તેણે ત્યાં જોયા હતા. જેણે સતુ બેસી ગયા.

ત્યાર પછી બીજા કેટલાક સાક્ષીઓને બોલાવ્યા. દાકતર--ફોજદાર--પોલીસ વગેરેની પણ જીભાની યથા ગઈ, ત્રણ કિવસે સાક્ષીઓનું કામ પુરું થયું. એડવોકેટ જનરલે પોતાનો કેસ બંધ કર્યો.

સતુને સ્ટેટમેન્ટ કરવા કહેવામાં આવ્યું.

“તમે આ બધો પુરાવો સાંભળ્યો છે. તમારા વિરૂધ્ધના પુરાવા વિશે તમે શું ખુલાસો કરવા માંગો છો ?”

“નામદાર, હું નિર્દોષ છું. આ કોર્ટમાં બેઠેલા બધા નિર્દોષ છે એવો હું નિર્દોષ છું. મારી સામે પ્રત્યક્ષ પુરાવો પડતો નથી. અને તેનું કારણ એક જ છે, કે મેં જીવન કર્યું નથી. ખુન કરવા જેવું મારે કાંઈ નહોતું અને તે પુરાવામાં ફરીઆદીએ બતાવ્યું નથી. બીજા ઘણા હુશ્મનો હતા. પીઠ પાછળ ધા કેઠ ઢીવસે મેં કંઈ નથી હું એ હીચકારો નથી. કેવળીઆનો પુરાવો છેલ્લી ઘડીએ લાવવામાં આવ્યો છે. જો તે ખરો સાક્ષી હોત તો નીચલી કોર્ટમાં તેને તપાસવામાં આવ્યો હોત. છરી મારી છે તેથી મેં ગુનો કર્યો છે એમ કહેવાય નહિ. મારી છરી ત્યાં રહેવા દઈ એટલો મૂર્ખો હું હોઉં? એના કોઈ હુશ્મનનું કામ છે અને મારા પર આરોપ ઢળી પડે તેથી તે છરી ત્યાં રહેવા દેવામાં આવેલી હોવી જોઈએ. હું નિર્દોષ છું.”

તે સમયે પાંચ વાગ્યા અને કોર્ટ બંધી. બીજે કિવસે જ્યારે કોર્ટ ભરાય ત્યારે એડવોકેટ જનરલનું ભાષણ રાત્ર થયું. આરોપીના વિરૂધ્ધ ને પુરાવો હતો તે કમ્પ્રોજ બારીકથી તેણે તપાસ્યા. તેના લાભને પુરાવો હતો તેના સંબંધમાં તે એટલું જ બોલ્યા કે તે આરોપીની હોશીઆરી બતાવે છે. જ્યારે ભાષણ પુરું કરી તે બેસી ગયા ત્યારે એમ લાગ્યું કે સતુને ફાંસીના લાકડે ચડવું પડશે. તે કંઈ એક કલાક જ બોલ્યા.

પણ તે સાઠ કલાક જેવા બધાને લાગ્યા હતા. ન્યારે ન્યારે સતુની વિસ્ફોટ અક્ષરો બોલાતા ત્યારે ત્યારે સર્વેના હૃદયમાં ખીલા ઠોકતા હતા.

“ એડવોકેટ જનરલનું હૃદય શેનું હશે ? ” એક સ્ત્રીએ બીજને પૂછ્યું.

“ અરે, હું તો મરી જતી હતી !--અને તેને કંઈ લાગતું નહોતું--પત્યાનું હૃદય પીગળે તો પંજુ એનું નહોતું પીગળતું ! કાંઈ જાનવે એના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો હશે. ! ”

આ રા પ્રકારની વાત ચાલવા માંડી. થોડી વારે સતુએ ભાષણની શરૂઆત કરી. એના ભાષણને સાર નીચે પ્રમાણે હોય :—

“ નામદાર, અને સહૃદયો; મારા ઉપર જે આરોપ મૂકનારાં આવ્યા છે તે આવેને ખરર છે. ખુનનો આરોપ છે. મારે આપને કહેવું જોઈએ કે મનુષ્યવધને કાંઈ દિવસ પહેલે ઉત્તેજન મળવું જોઈએ નહિ. જેણે ખુન કર્યું હોય તેને મહા ધત્તી મળેજો. અને તેને ખરાબમાં ખરાબ સજા થવી જોઈએ. પણ જેવા તમે નિર્દોષ છો તેવા હું નિર્દોષ છું. એડવોકેટ જનરલના જેવી ધારાશાસ્ત્રી તરીકેની મારામાં નિપુણતા નથી. તેમની માફક મારાથી ભાષણ થઈ શકશે નહિ. વધારામાં હું આરોપી છું. તેથી મારા હૃદયમાં ત્રિચિત્ર લાગણી કામ કરી રહી છે; ન્યારે એડવોકેટ જનરલને તે સંબંધમાં શાંતિ છે.

“ મેં ધારાશાસ્ત્રી રોક્યો નથી તે સંબંધમાં મારે ખુલાસો કરવો જોઈએ એમ લાગે છે. નામદાર આપને જણાવશે કે એડવોકેટ જનરલે જે કહ્યું છે તે યોગ્ય છે કે નહિ. મારી પાસે પેસા છે એ વાત ખરૂં છે; ધારાશાસ્ત્રી રોકી શકે એમ છે. સરકારના ધારાશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે હું ગુન્હેગાર છું તેથી ધારાશાસ્ત્રી મેં રોક્યા નથી. પણ એમ નથી. મારી જીંઠીમાં કેટલીક ખાનગી વાતો છે. તે ખાનગી વાત ધણી પવિત્ર છે. એમાંની એક વાત તો આ કોર્ટમાં જ જણાઈ ગઈ છે. એવી જ બીજી વાત છે. જે હું ધારાશાસ્ત્રીને રોકું તો મારી વાત તેમને કહેવી પડે. આપ શ્રદ્ધા ધણી યુરોપીયનો છો. અને આપને ઘણી ખાનગી વાત હોય છે તેથી આપ આ સમજી શકશો.

“ હું સોમન ઉપર જીભોની આપવા તૈયાર છું--પરંતુ કહેવાય છે કે આરોપીને સોમન અપાય નહિ. ઉલટ તપાસ થાય તેથી હું રાજ છું કે જેથી આપને બધાને યોગ્ય ખુલાસો મળે. પ્રત્યક્ષ પુરાવા નથી તેથી મને સાક્ષીઓ બોલાવવાની સમજ પડી નથી. એવો કંઈ પુરાવા છે કે જેની સામે મારે સાક્ષીઓ લાવવા જોઈએ સરકારે પક્ષનો અધિક પુરાવા પરિસ્થિત્યાત્મક છે--પ્રત્યક્ષ--દર્શનીક નથી. એ રા પુરાવાને કેટલું વજન અપવું જોઈએ ? આપ દુનિયાદારીના મનુષ્યો છો. વ્યાપારીઓ છો. આવા પુરાવામાં કેટલું વ્યાજબીપણું હોય છે તે આપ સમજી શકશો. વખતે કાચાખાજ ધારાશાસ્ત્રીઓ

ન સમજી શકે પણ આપ સહેલાઈથી સમજી શકો. આપના ઘરમાં-આપની જે રીતમાં એવા ઘણા દાખલા બની ગયા હશે કે પરિસ્થિતિ ઉપરથી એક વિચાર બધાય પણ કાળે ફરીને પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળી આવે ત્યારે પરિસ્થિતિ ઉપરથી બાંધેલ અનુમાન ખોટું પડે. આ કેસ વધારે ભયંકર છે. જો તમે 'ગીટ્ટી' ઠેરવશો તે ફાંસીની સજા થશે. અને જો મને ફાંસીએ ચઢાવ્યા પછી પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળી આવશે તો આપે કેટલો અન્યાય કર્યો હશેવારો તેનો વિચાર કરશો. કોઈ પણ મનુષ્ય ન સજાવન કરી શકશે નહિ. મનુષ્ય હતા કરી એમ આપને લાગશે—આપ આણું ભય કામ કરશો ?—અને યાદ રાખજો કે કાળે ફરીને પણ ખરો આરોપી મળી આવ્યા વગર રહેશે નહિ—કારણ હું નિર્દોષ છું.”

આટલું બોલી તે કાળજી લેવા મંડ્યો. આ કાળે સભાજનોને તેમ જ જુરુરીને એમ લાગ્યું કે આરોપી કહે છે તે વાત ખરી છે. સત્ય એ તેમના ઉપર સારી અસર કરી હતી.

“ખૂનના કારણ સંબંધી હવે કંઈશ. કાળ ? સરકારપક્ષના કહેવા પ્રમાણે મારે એની સામે અદાવત હતી માટે. એવી અદાવતથી મારે ખૂન શું કરવા કરવું પડે એ સમજી શકતો નથી. ઇશ્વરકૃપાથી મને પૈસા મળ્યા છે, નાખના મળી છે, વડી ધારા સભાનો સભ્ય ચુંટાયો છું. આખા દેશમાં અને ઇંગ્લેંડના પેપરોમાં પણ મારું નામ ચર્ચાય છે. મારે એની શી દરકાર હતી? ખૂન કરવા જેવી અદાવત સાબીત થઈ છે ? ના. તેને બદલે એને સાબીત થયું છે કે જે જણાએ તો ખૂનની ધમકી આપી હતી. તેમ છતાં ખૂનનો આરોપ મારા ઉપર ઠોકરી બેસાડવાનું કારણ ? ફરીઆદીને કંઈ કારણ જણાયું નહિ એટલે અદાવતનું કારણ બતાવ્યું છે; પણ મેં આપને ખરોખર સાબીત કરીઆપ્યું છે કે તે ખોટું છે.

“ખૂનની અગલી રાતે મારે એની સામે બોલા ચાલી થઈ હતી. તેણે મને સખત ધા કર્યા હતા, તે વખતે હું આવેશમાં આવી ગયો હતો; વળી એને બે એકલા હતા. કોઈ ત્યાં નેતું હવું તેની અમને ખબર નહોતી, એ પુરાવામાં છે, જો પછી મારે એનું ખૂન કરવું હોત તો તે ચોગ્ય સમય નહોતો ? એ પણ સાબીત થયું છે કે એના કાતમાં મારામાં બળ વધારે છે. મારે એને મારી નાખવો હોત તો કેટલી વાર થાત ? જ્યારે માણસનું લોહી ઉઠ્ઠી આવ્યું હોય ત્યારે ખૂન થાય કે તે પછી ? આ સંલેગોને લીધે પણ હું કંઈ છું કે ફરીઆદીનું અનુમાન માનવા જેવું નથી.

“પછી કહે છે કે પાછલી રાતે હું છરી લઈને ગયો અને એને મારી નાંખ્યો. તે સંભવિત છે ? એ છરી મારી આંશીસના ટેબલ ઉપર પડી રહેતી હતી. પુરાવામાં એણે સાબીત થયું છે કે તે છરી લઈને જતાં મને કોઈએ જોયો હતો ? હું તે છરી ઘેર

ઈ ગયો હતો ? ના. ત્યારે હું એવો મૂર્ખો હોઈ કે તે છરી એના શરીરમાં રહેવા દઉં ? જો પાછલી રાતે ખુનના વિચારે બહાર ગયો હોઈ તો તે બધો વિચાર મેં કંઈકો હોવો જ જોઈએ-અને જો તેમ હોય તો છરી એના શરીરમાં રહેવા દઉં ? અસંભવિત વાત છે. મારી ઔદીસમાંથી એ છરી કોણે ચોરી એ મને ખબર નથી માટે હું ખુની ? આપ વ્યવહારીક જ્ઞાનથી વિચાર કરશો—અને ફાંસીએ લટકાવતા પહેલાં બધો વિચાર કરી જોશો. આપની વ્યવહારીક-વિવેક-બુદ્ધિમાં મને શ્રદ્ધા છે. એક નિર્દોષ મનુષ્યની જાંઠગી પીમારો હાથમાં છે. આપના ‘હ’ કાર અને ‘ન’ કાર ઉપર બધું અવલંબેલું છે—જો પાછળથી ખરો ખુની મળી આવશે તો આખી જાંઠગીસર આપને બધાને પશ્ચાત્તાપ નહિ થાય ?

“ સીમલામાં નામના મેળવી, આગલી રાતે જ ઘેર આંચો હતો. એક દિવસમાં એટલી બધી શી અદાવત વધી ગઈ કે મારે બીજે જ દિવસે એનું ખુન કરવું પડ્યું ? અને તેની નામના મેળવ્યા પછી હું ખુન કરું ?

— ‘ છેલ્લી ઘડીએ નવો પુરાવો લાવવામાં આવ્યો છે. જો નીચલી કોર્ટમાં પેલા વળીઆને તપાસવામાં આવ્યો હોત તો તેની જુઝાનીના સંબંધમાં વિચાર કરવાનો ને વખત મળત. તેમ જ તે પહેલાં પણ મને ખબર આપવામાં આવી નહોતી. છેલ્લી ટીએ તેને બોલાવી મને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે એમ હું માનું છું. જો તે ખરો પ્રાણી હોત તો પ્રશ્નથી જ તેને બોલાવત નહિ ? મને ખબર આપત નહિ ? આપને મારી વિનંતિ છે કે એની જુઝાની ઉપરુ આધાર રાખશે. ” આ પ્રમાણે બોલી તેણે બોલવાનું બંધ કર્યું.

તેની બોલવાની છટા ઘણી દ્રઢ હતી. તે આરોપી હતો છતાં દ્રઢતાથી બોલ્યો હતો. તેના હાથમાં કે શબ્દમાં ક્ષુબ્ધો નહોતો. તે વખતે પણ તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેપાડી રાખ્યો. તે લીર નથી એમ બધાને લાગ્યું અને એનું સાપણ પુરું થયા પછી બધાને એમ થયું કે એવું ધાતકી દામ તે હદી કરી રહે નહિ.

ખરોખર જે વાગે તેણે પોતાનું સાપણ પુરું કર્યું અને લંચ માટે કોર્ટ છડી.

તેણે વાગે ન્યાયમૂર્તિ આજ્યા. ખુરશીમાં બેઠા પછી ન્યાયમૂર્તિ ટટાર થયા. તેમણે પોતાના બધા કામળો એકઠા કર્યા. જ્યુરીના અડસ્ટો પણ ટટાર થયા અને રાખાજનોના કાન તે તરફ વળ્યા.

એડવાકેટ જનરલ જે ધોરણ ઉપર બોલ્યા હતા તેજ ધોરણ ઉપર તે બોલ્યા. તેનાથી બીજું શું થાય ? એવા પુરાવા ઉપર પ્રત્યક્ષ પુરાવા નેટલું જ વજન આપ્યું. તેમણે ક્લાકેક સુધી બાપણ આપ્યું.

જ્યુરીએ યોતાનો અભિપ્રાય નક્કી કરવા ઉઠના રબ માંગી તેઓ ઉઠ્યા-જ્યુરી રૂમમાં ગયા. ન્યાયમૂર્તિ પણ ઉઠ્યા.

બધા આતુર નયને નિહાળી રહ્યા. કોઈને શ્વાસ લેવો ગમતો નહોતો તો બોલવું કેમ ગમે ? ન્યાયમૂર્તિના સમીંગ-અપ માટે જરા વિરોધ દર્શાવવા માંડ્યા. કાયદાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હશે પણ મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તે યોગ્ય કહેવાય નહિ, એમ બધા ધીમેધીમે બબડવા માંડ્યા.

લગભગ અડધા કલાક પછી જ્યુરી પાછી આવી. ન્યાયમૂર્તિ પણ આવ્યા. ક્લાઈ ઓફ ધી કાઉને ફોરમેનને સલાહ પૂછ્યો.

“ મી. ફોરમેન, આપના અભિપ્રાયમાં બધાં સમત છે ? ”

“ ના. ”

“ આપનો અભિપ્રાય જણાવ્યા વગર કહેશો કે કેવી રીતે મત પડેલા છે ? ”

“ તે કહેતાં પહેલાં કેટલાક સભ્યોને નામદારની સલાહ જોઈએ છીએ. ”

“ કયા મુદ્દા ઉપર મારી સલાહ જોઈએ છીએ ? ” નામદારે જ પૂછ્યું.

“ નામદાર, અમને એમ સમજ પડતી નથી કે આરોપી જેવા નામાંકિત પુરૂષને આવું ઘાતકી કામ કરવાનું શું પ્રયોજન ? અને બીજું એના જેવો ચાલાક, સમજી અને હોંશીઆર વેપારી એ છરી એના સરીરમાં રહેવા કે ? ને તાત્કાળિક આવેરામાં તેણે યુન ક્યું હોય તો બીકથી નાશી જવામાં એ રહેવા કે. પણ કેસમાં તેમ નથી. પુરાવામાં એમ કહેવાયું છે કે યુન કરવા માટે જ શ્વાસ તે છરી લઈને ગયો હતો. અમને એ વાતમાં સમજ પડતી નથી. તે શિવાય ત્રીજો મુદ્દો અમને એ લાગે છે—જે મુદ્દા ઉપર કોઈએ વિવેચન ક્યું નથી—કે આરોપી આગલે દિવસે સીમલાથી આવ્યો હતો. તેને શી રીતે બબર પડી કે મરનાર અમુક જગ્યાએ મળશે ? અમારા વિચાર પ્રમાણે કોઈ બહુજેઠું યુન કરેલું હોવું જોઈએ. ”

ન્યાયમૂર્તિ વિચારમાં પડ્યા. ત્રીજા મુદ્દાથી ઘણા વિચારમાં પડ્યા.

જ્યુરીનો આવો અભિપ્રાય બહુ બધાંને એમ થયું કે છુટી જશે. સતુને પણ એમ લાગ્યું.

જે નીમીટ ગઈ—ત્રણ ગઈ—પણ ન્યાયમૂર્તિ મૂગા રહ્યા, થોડી વાર પછી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

“ તમે જે મુદ્દા કહ્યા છે તે અગત્યના છે. આવો બારીકાઈથી વિચાર કર્યો છે. તેને માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પહેલા મુદ્દાનજ સંબંધમાં મારે તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે એમના વચ્ચે કંઈ ખાનગી વેર હોય તો કોને બબર ? એણે પેસ્ટે જ ક્યું છે, એના જીવનમાં ખાનગી-પવિત્ર વાત છે. વખતે તે ખાનગી-પવિત્ર-

વાતને લીધે ખુન કરવું પડે એમ હોય તો ? સીમલાથી કંઈ સાંભળીને આવ્યા હોય અને તેને લીધે તાત્કાળીક ખુન કરવાની જરૂર પડી હોય તો ? પણ એ બધું તમારે વિચારવાનું છે. તમને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે તુલના કરશો. ખીજા મુદ્દાના સંબંધમાં છરી માર્યા પછી તરત જ ડોહના પગલાં સાંભળ્યા હોય--અને પુરાવામાં એમ છે કે પેલો સાક્ષી કેવળ તે રસ્તે ચલે જતો હતો અને તેણે આરોપીને ઘણા આવેશમાં જોયા હતા--તો તરત નાશી જાય. વળી એણે એમ પણ ધાર્યું હોય કે છરી પકડાશે તો 'ઝૂલો બચાવ ચરો. જે બચાવે એણે અત્યારે રજૂ કર્યા છે તેનો પહેલેથી વિચાર કર્યો હોય તો ? એ સંભવિત છે. પણ તેના ઉપર તમારે વિચાર કરવાનો છે. આ તો મેં એક વિચાર દાખવ્યો છે. આપ વિચાર કરી જોશો. ત્રીજા મુદ્દાના સંબંધમાં, ત્યારે આગલી રાતે તકરાર થઈ ત્યારે મરનાર કંઈક બોલી ગયો હોય તેના ઉપરથી ત્યાં આરોપી સમજી ગયો હોય ! સાધારણ રીતે તે સમયે મરનાર પથારીમાં હોવો જોઈએ--પણ આગલી રાતે તકરાર થઈ ત્યારે એ કંઈ બોલી ગયો હોય તો સંભવિત છે. પણ આ વાત પુરાવામાં નથી. આપને યોગ્ય લાગે તેમ વિચાર કરી જોશો. વધુ કહેવાનું નથી."

જ્યુરી પાછી ગઈ. સભાજનોમાં આતુરતા વધી. અડધા કલાક પછી તે ગ્રહરથો આવ્યા. તે સમયમાં જે તીવ્રતા હતી તે કેમ વર્ણવાય ?

"મી. ફોરમેન, આપના અભિપ્રાયમાં તમે સંમત છો ?" ક્લાઈ જોડે ધી ક્રાઈને પૂછ્યું.

"હા."

"ગીટ્ટી કે નદોષ ?"

"ગીટ્ટી."

આ સાંભળી વજ્રઘાત થયો હોય એમ લાગ્યું. એ વજ્રઘાત બધાના ઉપર સારખી રીતે પડેલો દેખાયો. ફેટલાદી એમ પણ બોલી જવાયું કે 'અન્યાય-અન્યાય !'

સતુના ઉપર વજ્રઘાત થાય એમાં શી નવાઈ ? એક ક્ષણભર તે મૂર્છાવિશમાં રહ્યો. પણ તરત જ ચેતનમાં આવ્યો. તે ઘોળી પૂછી લેવો થઈ ગયો હતો. તો પણ તેની આંખમાં એટલું જ તેજ ચમકતું હતું. તેના લ્હા રહેવાની છટામાં હજી પણ ગૌરવ હતું. તેનો દૃઢ અને ગર્વિષ્ટ-સ્વભાવ દેખાઈ આવતો હતો. ગર્વિષ્ટ દેખાતો હતો પણ ગૌરવશાળી દીસતો હતો.

"આરોપી, એક મતે જ્યુરીએ તમને તકસીરવાનું કાઢ્યું છે. તમારે કંઈ કહેવું છે ?"

“નામદાર, આપનો ઉપકાર માનું છું. પણ હવે મારે શું કહેવાનું હોય ? એક-
વોકેટ જનરલ તો ધારાશાસ્ત્રી હતા તેથી તેઓ ગમે તેવો પુરાવો રજૂ કરી શકે-ગમે
તેવી દલીલ રજૂ કરી શકે ! પણ આપ ન્યાયાધીશ હતા. આપે તટસ્થતાથી-નિષ્પક્ષ-
પાતપણે પુરાવાને તપાસ્યા છે ? જ્યારે જ્યુરીએ આપને શંકા પુછી ત્યારે આપે એક
‘ન્યાયાધીશને છાંંએ એવી’ રીતે તેનું સમાધાન ક્યું છે ? વિચિત્ર બુદ્ધિ ઉઠાવીને તમે
તેને જવાબ આપ્યો તે શું ચોગ્ય ક્યું છે ? હવે આપને એક જ વાત કહેવાની
છે. હું નિર્દોષ છું. લાઠચંદને કોણે છરી મારી તે પણ મને ખબર
નથી. પરિસ્થિત્યાદિમક પુરાવા ઉપરથી જો મને ફાંસીએ ચડાવશે તો આપને
કોઈક દિવસ ‘પસ્તાણું’ પડશે, મારો અંતરાત્મા એમ સાક્ષી પુરે છે
કે જતે દહાડે ખરો ખુની દેખાઈ આવશે. જો તે વખતે હું મરણ પામેલો
હોઈશ તો આ અન્યાય આપને આખી જીંદગી ભર સાલશે. એ અન્યાય આપને કોઈ
દિવસ સુખે ખેસવા દેશે નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખશે.” તે ઘણી જ દબતાયી ઉપર
પ્રમાણે બોલ્યો. તેનાં અવાજ ખોખરો પણ થયો નહોતો :

ન્યાયમૂર્તિએ કંઈક લખ્યું. પછી તે બોલ્યા : “સતુલાલ, તમને એક મંતે જ્યુ-
રીએ લાલચંદના ખુનના આરોપ ઉપર તકસીરવાન ઠાંંયા છે. હું એમની સાથે
સમંત થાઈ છું; અને સજ ફરમાવું છું કે તમને ગળેથી ફાંસીના લાકડે જ્યાં સુધી
તમારું મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધી લટકાવવા.” આ પ્રમાણે બોલતી વખતે ન્યાયમૂર્તિ
સતુ સામે જોવાયું નહિ. એના મુખ ઉપરના તેજથી તે અનલક ગયા હોય એમ
લાગ્યું. તેના મુખ પર નિર્દોષતા છવાએલી લાગી અને એમનાં કૃત્યથી તે પોતે જ
શુન્હેગાર દેખાયા !

“આપનો ઉપકાર માનું છું. હું નિર્દોષ છું અને નિર્દોષ રીતિથી મરણને
શરણ થઈશ. આજથી, ન્યાયની દ્રષ્ટિએ નહિં તો ઈશ્વરની દ્રષ્ટિએ આપ શુનેગાર કરો
છા-અને મારા મૃત્યું પછી આપ ખુની કહેવારો. નિર્દોષને ફાંસીએ ચડાવે તો ન્યાય
મંદિરનો ન્યાય કે ?” સતુએ કહ્યું. અને તે બ્રબડયો, “ખાસ કરીને મારા સંબંધમાં
તો એમ જ થયું છે.”

સાસુ અને પુત્રવધૂ

જે. અમરનાથે આગ્રહથી શૈલબાળાને સુવા મોઢી ત્યારે શૈલબાળાને હાથ આવી હતી ? જરા પણ નહિ. તેના મગજમાં વિચારમાળા ચાલી રહી હતી અને તેને છેડો જ આવતો નહોતો. અમરનાથના મન ઉપર પણ એટલી બધી અસર થઈ હતી તેથી તેને નવાઈ લાગતી હતી. અમરનાથે એને પોતાના અલ્યાસશબ્દોમાંથી બહાર કઢાડી, ત્યાર પછી તે પોતાના શયનખંડમાં ગયું. અમરનાથ હુસુમને મળ્યા હતા તે એને ખબર નહોતી. અમરનાથ જેવા નિષ્ણાત ધારાશાસ્ત્રી અને ન્યાયાધીશને સહેવાસ દોવાથી શૈલબાળાને કાટ ના કેસોમાં રસ પડતો હતો. આટલાં બધાં વર્ષોમાં અમરનાથ ને આવી રીતે અકળાએલા કોઈ દીવસ તેણે જોયા નહોતા. તે વખતના ફેરફારથી શૈલબાળાને ઘણી નવાઈ લાગી. સત્તુને કેવી રીતે છાડાવવો—બચાવવો—એ વિચારે તેના મગજને ઘેરો ધાકડો હતો.

“મારે સત્ય વાત શોધી કઢાડવી જોઈએ જ. સત્તુ નિર્દોષ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. તે કોઈને બચાવવા માંગે છે. કોને માટે એ મરવા માંગતો હશે ?” આવા વિચારની પરંપરા ચાલી. આખો કેસ તપાસવા માંડ્યો. ન્યારથી સત્તુ અમરનાથ ગયો હતો ત્યારથી તેની કારકીર્દી તપાસવા માંડી. લાલચક સાથેની તકરાર—તેને લીધે જેલમાં જવું—ધારાસભાની ચુંટણી—એણે ફેરવેલો નનામો પત્ર—તે દિવસે થયેલી તકરાર—આથી કશ્ચિત્તિ ખરાબ કરવા કરેલો પ્રયત્ન—વિગેરે બધા બનાવો એના મગજમાં આગ્રા અને ગયા. એ પ્રમાણે છેક ખૂનની રાત્રી સુધીના બધા બનાવો એના મગજમાં આગ્રા.

“સત્તુ એની માતા માટે મરી પડે એમ છે—એજ પ્રમાણે હુસુમબાળાને પોતાના પુત્ર માટે એટલી જ લાગણી છે. દુનિઆમાં એને પોતાના પુત્ર સિવાય કોણ છે ? સત્તુને હુરમત તે હુસુમબાળાને હુરમત હોવો જ જોઈએ. સત્તુએ બધી વાત હુસુમબાળાને કહેલી હોવી જ જોઈએ. મને એમણે ઘણી વાર કહ્યું હતું કે ‘મારી માતા તમને અમુક વાત કહેશે’ અને એ વાત મારા રિવાજ સંબંધીની હોવી જોઈએ. મારી સાથે લગ્ન કરવા એમનું અંતર બેચાલ છે એ વાત કહેલી હોવી જ જોઈએ. તેમ કારણમાં એવી વાત

આવી હતી કે મારું સગપણ લાલચદ સાથે થઈ ગયું! સીમલામાં મારી સાથે વાત કરી તેઓ અમદાવાદ ગયા હતા અને એજ અરસામાં એ વાત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થઈ હતી. સીમલામાં એમણે નામના મેળવી હતી તેથી લાલચદે એ વાત છુપાવી દીધી હતી. આ બધી વાત પણ કુસુમબા સાથે થયેલી હોવી જોઈએ. લાલચદ સખત પ્રતિસ્પર્ધી થયો—સ્ત્રીનાથી એવો પ્રતિસ્પર્ધી ખમાય ? હવે તો એક ને એક બે બેઠું લાગે છે. વધારામાં તેજ રાતે લાલચદે સતુને સખત ધાડ્યો હતો, રાતેજ કુસુમબા નીકળેલાં અને લાલચદને ધરી મારેલી ! સતુ કુસુમબા સિવાય ખીબા કાઢીને માટે મરે નહિ—કુસુમબા માટે જ મરવા તૈયાર થયા છે—કુસુમબા જ—” આ પ્રમાણે તે બબડી.

તે ઉઠી—આમતેમ ફરવા મૂંડી. ધડાચાળમાં જોયું. પાંચેકનો સુમાર થયો હતો. પાછો કંઈક વિચાર સુઝયો હોય એમ લાગ્યું.

“ જો કુસુમબા જ ખરા ખુની હોય અને એ વાત બહાર આવે નો ? સતુલાલ કબુલ કરશે ? પોતાની માતાને મરવા દેશે ? અને જો એ જાણે કે મેં એ વાત શોધી કહાડી તો પછી મને સ્વીકારશે ? જોને માટે એ મરવા તૈયાર થયા છે, તેને હું મારવા તૈયાર થઈ છું ! અને જો એ મને ન સ્વીકારે તો પછી મારું શું ? હું એમના વગર જીવી શકીશ ? પુરૂષને શું ? જો એ કારણને લીધે મારા પ્રાથે ધિક્કારની લાગણી પ્રગટી આવે તો મને સ્વીકારે ? ત્યારે શું કરવું ? ”. તે બબડી અને તેનું મગજ પાછું વિચાર કરતું બંધ થયું.

થોડી વાર ચેતનમાં આવી. “ કુસુમબાને તે વખતે કેટલાં મૂર્ખાં આવી તેનું કારણ તે જ હોવું જોઈએ ! એને બધું ભયંકર લાગ્યું જુદું. પોતે શુનેગાર હોય તો હુકમ તો હશે. તેને માટે માતૃપ્રેમ, તેથી સતુલાલ મરવા તૈયાર થયા છે—પણ પત્ની પ્રેમને વિચાર કર્યો ? જો એકને માટે પોતે મરે તો બીજા તેને માટે મરે ! કુસુમબા જીવતાં રહે અને સતુલાલ અને હું—એમ બે મરીએ ? ” એમ વિચાર કરતાં પાછો લાગણીનો આવેશ વધી ગયો.

શૈલબાળા આખરે સ્ત્રી હતી અને પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં અમુક ભતની અદેખાઈ તો હોય છેજ. તે વખતે તેનામાં સ્ત્રી-અદેખાઈ હલરાઈ આવી. ભાવી સાસુ ભલે. કાંસીએ ચડે પણ ભાવી પતિ બચવો જોઈએ—એ વિચારે તેના મગજને હચમચાવી મૂક્યું હતું. ભાવી સાસુને ફસાવવામાં વખતે ભાવી પતિ નારાજ થઈ જાય, એ વિચાર આવ્યો હતો; પણ પ્રથમ વિચારે તેના મગજમાં એટલું ઉંડું ઘર ઘાલ્યું હતું કે પાછળનો વિચાર ક્ષણભર જ એના મગજમાં રહ્યો !

તેને બીજા કોઈ વિચારને ખુદો સુઝયો અને તે ઉઠી. સવાર પડવા. આવી હતી—પાંચનો સુમાર હતો. તેણે દાતણપાણી કર્યું—મોં ધોયું—કપડાં બદલ્યાં—અને

ખંડલાની બહાર નીકળી. ત્યાંથી ટેકરીમાં એસી તે ક્લાર્ક એક ધી કાઢતના અંગે ગઈ. ત્યાં બહારથી સીપાઇને બે સવાલ પૂછ્યા અને તરત જ તેણે ગીરગમ ઉપર ટેકરી લેવડાવી. ત્યાં ચાર માળના એક મકાન આગળ ટેકરીને ઉભી રખાવી, તે સીધી ત્રીજે દાંદને ગઈ. રૂમો ઉપર નંબર શોધતી--શોધતી આગળ ચાલવા માંડી. ૧૧૭ નંબર આંચે ત્યારે ઉભી રહી--અને બારણા ઉપર ટકારા માર્યા. આંધિત વચ્ચે એક ગદસ્ત બહાર આવી. તે પુરૂષ શૈલબાળાને જોઈને આવો બન્યો--ન્યાયમૂર્તિની પુત્રી એને ત્યાં ?

તે ગદસ્તે પુરતા ભંબેક સાથે વાત કરી અંદર આવવા કહ્યું. પણ તે ઉતાવળમાં હતી. શૈલબાળાએ ઇંધક સવાલ પૂછ્યા અને તે ગદસ્તે માનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યા. તરત જ આભાર માની તે ત્યાંથી નીકળી.

ટેકરીને બૂલેશ્વર તરફ વળવા હુંકમ આપ્યા. થોડી વારે, પાછલી રાતે જ્યાં અમરનાથ ગયા હતા ત્યાં આવીને તે ઉભી. બારણા ઉપર ટકારા માર્યા અને તરત તે ઉઘડ્યાં.

“કાનું કામ છે--બહેન ?” “આપનું.”

“અત્યારે પરોઢીઆમાં મારી બરડા પડી ?”

“હા.”

“આવો--બહેન--અંદર આવો.”

બંને અંદર ગયાં. ભુવેશ્વરના એક નાનાં માળામાં ત્રણેક રૂમનો પ્લોક હતો. સંતુનો ભાગીદાર પણ ત્યાં હતો. દીર્ઘાનખાનાના જેવા લાગતા રૂમમાં તેઓ બેઠાં. પણ શૈલબાળાને કીડીઓ કરડતી હતી. તેને તો કુસુમ સાથે ખાનગી વાત કરવા હતી.

“બહેન, તમારું નામ ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“શૈલબાળા.”

“શૈલબાળા ! મારા સહુની--” કુસુમથી આગળ બોલાયું નહિ.

“કુસુમબા, આપણે બીજા ઓરડામાં જઈએ તો ડીક, મારે ખાનગી વાત કરવી છે.”

“આવો; શૈલબાળા ! તારું--તમારું--મુખ જોવા દો.”

“આપણે અંદર જઈએ પછી વાત.”

બંને અંદરના ઓરડામાં ગયાં. સવારનો પહોર હતો--અરણ્યદય થયો હતો. સાંધારણ પ્રકારનો હતો. કુસુમ તેના ભાવી પુત્રવધુનું મુખ જોવા તલસી રહી હતી.

“આવો, શૈલબાળા ! આ બારી આગળ આવો--મુખ જોઈ છે--મારાં સંતુને લાલક તો હો જ. કવી-ડાંઢી-વહુ !” આટલું બોલી તે એને બેઠી-પડી.

આ પ્રેમ—આ ઉમંગકે જોઈ શૈલબાળા ઠંડી જઈ ગઈ. જે પૂછવા આવી હતી તે એનાથી પુછાયું નહિં.

“મારો સત્તુ ઘણો ડાહ્યો છે—ઘણો હોંશીયાર છે—મારા સત્તુને આવી જ વધુ જોઈએ. શૈલબાળા, મારો સત્તુ છુટી જશે કે નહિ ? તે બધાને પુરો પડે એવો છે. તે આજે ચોક્કસ છુટી જશે. કાંઈ એનો વાંકો વાળ પણ કરી રાકશે નહિં.”

શૈલબાળા કાંઈ બોલી શકી નહીં. જે સવાલ પૂછવા આવી હતી તે સવાલ પૂછવાની હિંમત આલી નહિ.

“શૈલબાળા, તમારા પિતાએ તમને કંઈ હકીકત કહી છે ?”

“ના.”

“હવે જરા અજવાળું થયું છે. જોઈ : તમારું મુખ—હા કેવું સારું છે ? મારા સત્તુને લાયક મને પુત્રવધૂ મળશે ! શૈલબાળા—કેવું સુંદર નામ ? નામ પ્રમાણે ગુણ—અને તેજ પ્રમાણે રૂપ ! આવી શાણી—ડાહી—ગુણસુંદરી—રૂપસુંદરી—પુત્રવધૂ મળશે ! મારો સત્તુ અને તમે બન્ને કેવાં ભાગ્યશાળી !”

શૈલબાળાથી હજી પણ બોલાયું નહીં. જેના અંતરમાં આટલી બધી લાગણી હોય તેને એ જે સવાલ પૂછવા માંગતી હતી તે સવાલ કેમ પુછાય ?

“તમારો ભાવી પતિ જેલમાં સડે છે તે ખબર છે ? તેના ઉપર ખૂનનો આરોપ ! તે નિર્દોષ છે. જો તમે કે મેં ખુન ક્યું હોય તો મારા પુત્રે અને તમારા ભાવો પતિએ ખુન ક્યું હોય ! એ કાંઈ કિવસ ખુન કરે ? એના હાથે એવું ધાતકી કામ થાય ?” કુસુમે આવેશ પાં પુછયું.

“હા, એમના ઉપર ખૂનનો આરોપ છે, તે મને ખબર છે. પણ મને ખબર કે કે તે નિર્દોષ છે. તે કાંઈ કિવસ પણ એવું હીચકાર કૃત્ય કરે નહિં.” શૈલબાળાએ કહ્યું.

“મારા સત્તુને પરણવા લાયક બાળા ખરી ! સત્ય વાત છે. તમે પણ એના જેવું જ બોલો છો—એને બચાવવા પ્રયત્ન નહિં કરો ?—પણ સત્તુ બંધાને પહોંચી વળે એવો ઘણો જ હોંશીયાર અને ઘણો જ ડાહ્યો છે. એડવોકેટ જનરલને તો તે ધૂળલોગો કરી નાખશે. કાંઈ એનો વાંકો વાળ પણ કરી રાકશે નહિ. આજે તે છૂટશે.”

“તમે કહો છો તેટલું તે સહેલ નથી. તેમને બચાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે તમે અને હું એ દીશામાં પ્રયત્ન નહિં કરીએ તો એ દીસીને લાકડે ચડી જશે અને આપણે રડતાં બેસી રહીશું.”

“શાંત પાપ—શાંત પાપ—તે બને જ નહિ. તેને બદલે હું મારા તૈયાર છું. મને ખુની ઠરાવી હોય તો પણ મને વાંધા નથી. એને બદલે હું ખુશી થઈ

ફારીએ ચઢીશ. પુત્રને મટ એક. મોગલ બાદશાહ મી ગયો હતો એ વાત મેં જાણી છે--તેજ પ્રમાણે હું મંવા તૈયાર છું. મારો સવું ગમે તે પ્રકારે બચવો જોઈએ--એ ખૂતી નથી--એણે કંઈ ક્યું નથી--એ નિર્દોષ છે."

પાછું તે શૈવમાળાનું મુખ જોતા લાગી સાવરણ અજગણ થયું હતું. તે જાદુમણ સારી રીતે દેખી શકી શૈવમાળાને જોઈ તે અટકી ગાંડી થઈ ગઈ. આજે એને અવસર વાર જોઈ હતી. ગમે તેમ તો પણ હુસુમ વ્હૂના જમાનામાં હજારી હતી--અને તેણી જમાનાના વિચાર પ્રમાણે પુત્રાધુને જોઈ ગાંડી થઈ ગઈ તેમાં શી નવાઈ?

હુસુમની હજાર સાંભળી તે ઠંડી થઈ ગઈ! જો તેને માટે મરવા તૈયાર છે તે ખૂતી કેમ હોઈ શકે? હુસુમનું કૃત્ય લાગતું નથી એમ એને થયું. એ હુસુમના ઉપર આશ્ચર્ય મૂકી શકી નહિ--એના મુખમાંથી એના શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ.

"તમે કહો છો તે પ્રમાણે તે બચી શકશે નહિ. આપણે ખરો ખુતીનો તપાસ કરવો પડશે." શૈવમાળા શી એટલું જ માલમલ્યું.

"મારા સવુંને તમે હજી એળખતાં નથી. એ એટલો બધો હોંશીયાર છે કે આ જગ્યા કહેવાતા ધારાશા સ્ત્રીઓ એની આગળ પાણી ભરે એમ છે. એ સો અને આ એટલો બરોબાર છે, જોલો, એ એનો બરોબાર બચાવ કરશે. આજે એ નિર્દોષ કરી મર જાશે. જ્યારે એ નિર્દોષ કરશે ત્યારે લોકો એનો જવાબો આપશે કે નહિ?"

"તમે કહો છો તેટલું મધું એ સહેલું લાગતું નથી. અત્યારનો પુરાવો ઘણો જાણ્યો છે. તે પુરાવા ઉપરથી તે બચી શકે નહિ. જુન થયું છે એ વાત ચોક્કસ--પછી ખૂતી તો જોઈએ! જો ખરો ખુતી નહિ--મળી આવે તો એ ફાંસીને લાકડે લટકશે." શૈવમાળાએ સમજાવતાં કહ્યું.

"ત્યારે એમ હે વ તો હું જમને જઈ કહી અવું કે મેં જુન ક્યું છે. મારા અવુંને છોડા મુકો અને મને ફાંસીને લાકડે ચડાવો." હુસુમે રતો ખતાવતાં કહ્યું.

આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી શૈવમાળા શું બોલે? અત્યાર સુધી અવેશમાં ને આવેશમાં હતી રહી શકી હતી. આટલું બોલતા તે થાકી ગઈ અને મુઠ્ઠા અંબી. મુઠ્ઠા આવવાની સાથે તે પડી ગઈ. શૈવમાળાએ એને ઝીલ ઝીલ પાસે સાદી ઉપર સુતારી. થોડી વારે તે જગત્તાવરણમાં આવી.

"શૈવમાળા, મારાથી હવે અહીં રહેવાયું નહિ. મારાથી વધુ જીવી શકું એમ પણ નથી, એમ મને લાગે છે. મને મારા સવુંના ધરમાં લઈ જશે. અમદાવાદ જમનાવાદ--" હુસુમથી વધુ બોલ્યું નહિ.

શૈવમાળાએ પોતાની ઘડીઆળ તરફ જોયું. ભગમગ સાડાં છ થયાં હતાં.

"હુસુમ બા, ક્યારે અમદાવાદ જવું છે?"

“ પહેલી ગાડીએ. ”

“ અત્યારે એક ગાડી નંચ છે. ”

“ તો અત્યારે—પણ તમે આવશો ? તમે લઈ જાઓ અને મારો સત્તુ પાછા આવે ત્યાં સુધી તમે મારી સાથે અમદાવાદમાં એના ઘરમાં રહો, તો જલુ છે. ”

“ હા. આવાશ અને ત્યાં રહીશ ” શૈલખાણાએ કહ્યું. પછી મનમાં બબરી, “ અમદાવાદ જઈશ તો ખરા યુનીનો પતો મળશે. અહીં તપાસ કરે કંઈ વળવાનું નથી. ”

“ અત્યારે ગાડીનો વખત છે ? ”

“ હા. ”

“ તમારે તમારા પિતાને—” કુસુમથી બોલાયું નહિ. પણ શૈલખાણા તરત જ સમજી ગઈ.

“ હું ઘેર જઈ થોડાં કપડાં લઈ આવું. તમે પણ તૈયાર થઈ રહેજો. ” આટલું કહી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ટકસી હજી ઉભેલી જ હતી, જલદીથી ઘેર ગઈ અને ત્યાંથી થોડાં કપડાં લીધા, થોડા પૈસા લીધા—અને તરત જ નીકળી ચાલી. કમ્પાઉન્ડની બહાર નીકળતાં તેને કંઈ સાંભરી આવ્યું. તે પાછી ગઈ, ઝડપથી એક ચીફો લાખી દહાડી—પોતાના ટેબલ ઉપર મુકી—અને તરત જ બહાર ગઈ.

આન્ટરૅડ પહોંચ્યા ત્યારે ટ્રેન આવેલી હતી. સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ લેવાની હતી તેથી વાર લાગી નહીં. ટ્રેનમાં બેઠાં કે તરત જ તે ઉપડી. ”

, ધીમે ધીમે કુસુમમાં સ્વસ્થતા આવતી હતી. પ્રત્યેક મળે શૈલખાણા તેને કહેવાને મન કરતી અને પાછી તે અટકી જતી જેણે મરવાની તૈયારી બતાવી, તેને ખુનો કેમ કહેવાય ? એ વિચાર એના મગજમાં ઘોળાયા કરતો હતો.

“ શૈલખાણા, કાલે તમારા પિતા મને મળવા આવ્યા હતા. રાતના ફરેક નો સુમાર હશે. તમને ખબર છે ? ” ટ્રેનમાં સ્વસ્થતા આવ્યા પછી કુસુમે શૈલખાણાને પૂછ્યું. સુભાગ્યે એમના સેકન્ડ ક્લાસના ખાનામાં કોઈ નહોતું.

“ મારા પિતા તમને મળવા આવ્યા હતા ? ” શૈલખાણાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ કારણ ? ”

“ કહું ? ”

“ મારી લાગણીને લીધે આવ્યા હતા ? કુસુમખા, કહો—હું અકળાઈ છું. ”

“ મમારો પિતા તે મારા પતિ થાય ! ”

“ હેં ! ત્યારે હું તમારી પુત્રી ? ”

“ જો તમે મારા પતિની પુત્રી હો તો તમે મારી સાવકી પુત્રી ખરાં !

“ ત્યારે હું તમારી સગી પુત્રી નહિ ? ”

“ ના, તે તો નહિં જ. ”

“ ત્યારે સતુલાલ મારા— ” શૈલબાળાથી જોવાયું નહિ.

“ મારો સતુ તમારો સાધ-એમ અત્યારે તો લાગે છે. ” કુસુમે કહ્યું.

શૈલબાળાના હપર વજાલાત થયા હોય એમ લાગ્યું. તેને જરા મુછાં આવીને જોવાન થઈ. કુસુમે તેનું માથું પોતાના જોળામાં લીધું—પાન્યું.

“ મારા પિતા તે તમારા પતિ ? ”

“ તે મારા પતિ તો ખરા. ”

“ તારે બન્નેએ એકમેકને જોળખ્યા ? ”

“ હા. ”

“ તેથી તમને કાટમાં મૂછાં આવી હતી ? ”

“ હા. ”

“ હવે થોડી સમજ પડો. પણ તેમને બચાવવા ખરા ખુની શોધવો જોઈએ. મારા પિતાના સહવાસને લીધે હું થોડું ધણું કેસમાં સમજી શકું છું. અત્યારનો પુરાવો તો એમને ફાંસીએ ચડાવે એવો છે. ત્યાં સુધી ખરા ખુની મળે નહિં ત્યાં સુધી જન્મ અને જ્યુરી એમને જ ખુની તરીકે ગણશે. ” શૈલબાળાએ કુસુમને બે શબ્દો કહેવાનાં હેતુથી કહ્યું.

“ આપણે અમદાવાદમાં તપાસ કરીશું. ”

“ કુસુમબા, મારા પિતાએ આપને શું કહ્યું ? આપનાં લગ્ન ક્યારે થયેલાં ? એમનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયેલો ? બધું કહેશો ? ”

કુસુમે ટુંકાણમાં બધો ઈતિહાસ કહ્યો.

આખા દિવસની મુસાફરીના અંતે અમદાવાદ આવવાનો સમય થયો.

“ કુસુમબા, હવે અમદાવાદ આવવાનો સમય થયો. આપની તબીયત કેમ છે ? ”

“ હવે ઠીક લાગે છે. તમે અમારું ઘર જોયું છે ? ”

“ ના. ”

“ તમે અમારું ઘર જોશો ત્યારે ખુશ થશો. હવે તો તે તમારું પણ ખરું. અને જો તમે મારા સતુને પરણો તો તે તમારું જ ઘર ! હું તો પછી ત્યાં મહેમાન ! ”

શૈલબાળાએ જવાબ આપ્યો નહિ.

અમદાવાદ રેલેશન આવ્યું. ગાડી કરી બંગલે પહોંચ્યાં.

“ બંગલામાં ફરી કુસુમે આખું ઘર બતાવ્યું. કુસુમના ઓરડામાં જ બન્નેએ મુકામ કર્યો. બંગલોને બેઠ તથા વ્યવસ્થા બેઠ શૈલબાળાને અનંદ થયો. તે ઘરમાં ખુશાથી ફરવા માંડી.

સડને રસોઈ માટે હુકમ આપવામાં આવ્યો. બન્ને જણે સ્નાન કર્યું. થોડી વારે તેઓએ દીવાનખાનામાં બેસી ગંપટાં મારવા માંડ્યા. સંતુની વાત ચાલવા માંડી. ફરી—ફરીને કુસુમે એવા ઉદ્ગાર કહાડ્યા કે જે સંતુ ખૂબતો હોય તો તે મરવા તૈયાર છે.

બન્ને જમ્યાં. ઘણા દિવસના ઉઠેલા વાતાવરણમાંથી આવેલાં હોવાથી બન્ને ઉંધી ગયાં.

ન્યારે સવારે ઉઠ્યા ત્યારે પેપરો રોજના નિયમ પ્રમાણે દીવાનખાનાના ટબલ ઉપર પડેલાં હતાં. તે ઉપરના મોટા મથાળાથી શૈલબાળાનું ધ્યાન ખેંચાયું. હતાવળથી તેણે પેપરો વાંચ્યાં અને કુસુમ પાસે દોડી ગઈ.

“ કુસુમબા, કાલે તમે જે વાત કરી હતી, તે વાત મારા પિતાજીએ કોર્ટમાં કહી હતે મારા પિતાજી આ કેસમાં ન્યાયાસને બેસવાના નથી. ખીલ જ જ નીમારો અને તે કેસ ચલાવશે. ”

“ શું એમણે બધા સમક્ષ વાત કહી ? ”

“ હા. ”

શૈલબાળાએ પાછી વાત શરૂ કરી. “ કુસુમબા, તમે, ખુની છા’ એ શબ્દો કહેવા તે ઘણી તત્પર થઈ રહી હતી. પણ કુસુમના શબ્દો સંભળી તે પ્રમાણે કહેવાની તેની હિમત ચાલતી નહોતી.

બપોરના શૈલબાળાને ધારેલો અવસર મળ્યો.

“ કુસુમબા, તમને ખબર છે ? ”

“ શેની ? ”

“ કોણ ખુની છે તે ? ”

“ મને શી રીતે ખબર હોય ? ”

“ સતુલાલ કોઈને બચાવવા માંગે છે. ”

“ તેમ મને પણ લાગે છે. ”

“ તેમને જે વહાઈ હોય તેને બચાવવા માંગતા હશે—અને વહાલામાં તો તમે અને હું બે છીએ. ”

“ ત્યારે શું મને બચાવવા માંગે છે ? હું ખુની છું ? ”

આંટણે બોલી કે તોતજ તેને મૂર્છા આવી. હાથ પગ ઠંડા થઈ ગયા. મુખમાંથી

જરા શીશુ આવ્યું. શૈલબાળા ગભરાઇ ગઇ. પોતાની બેઠમાંથી સ્મેલીંગ સોલ્ટ લઇ આવી. તે જરા સુંઘાડ્યું પણ તેની અસર થઇ નહિ. તે વધારે ગસાઇ. છુમ પાડીને સડને બોલાવ્યો. ત્યારે જ તેમના બ્રાજબીતા દાકતર દેસાઈને બોલાવવા ભડ દોડી ગયો. તે દરમિયાન શૈલબાળાએ સ્મેલીંગ સોલ્ટ સુંઘાડ્યા ક્યું. થોડી વારે તે જરા હાલી. તરત જ તેણે બ્રાંડીની બે ચમચી પાણી સાથે પાઇ. અડધું પાણી ગમે હતયું અને અડધું ન હતયું. તેણે હાથે અને પગે બ્રાંડી ચોળવા માંડી. તે જ વખતે દાકતર આવી પહોંચ્યા.

દાકતર સર્વનો મિત્ર હતો. તે ઘણો પરાપક્ષી હતો. તેણે ક્યુમને તપાસી.

“ દાકતર, શું લાગે છે ? ”

“ એમને આરામ આપો. ”

“ બચશે ? ”

“ કંઈ કહેવાય નહિ. ”

“ ગમે તેમ કરીને બચાવો. મારી વિનંતિ છે. હું પગે પડું છું. ”

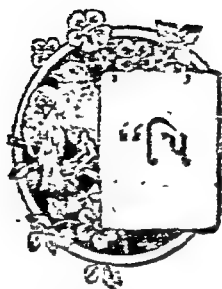
“ તમે ગમરાઓ નહિ. એ મારી મા બેવાં છે. ”

“ એમને ગમે તેમ કરી બચાવો—હું તમને ખાસ શી આપીશ—હજાર રૂપિયા આપીશ. એમને બચાવો. ” શૈલબાળાને પણ મુર્છા આવશે એમ લાગ્યું.

તેજ સમયે દાકતરની નજર પેપર ઉપર પડી અને તે આંખો બંદી ગયી.

ખુનની રાત્રીએ કુસુમ કયાં ગઈ હતી ?

વાણ, તમે આવી પહોંચ્યા ? ”

“ હા, હું મારા પુત્રના ઘરમાં આવ્યો ! ”

“ મારા આવ્યાની ખબર તો મળી હશે ? ”

“ જમવા વખતે તપાસ કરવાં તારી ચીકો રહ્યા હતા. પણ મારે તને કહેલીઃ વાત સ્હેરાની છે—કુસુમને

મળું તે પહેલાં તને કહેવું લોકલે. ”

“ વર્તમાન પત્રો મેં વાંચ્યાં છે. તે શિવાય કંઈ કહેવાનું છે ? ”

“ ત્યારે બંધી હકીકત તારા જાણવામાં આવી ગઈ છે. ”

“ પિતાજી, તે વર્તમાનપત્ર વાંચી મને બહુ નવાઈ લાગી છે. મારે તમને કંઈ કહેવાનું છે. ”

એન સમયે ડૉ. ફેસાઈ આવ્યા.

“ પિતાજી ! આ ડૉ. ફેસાઈ. સહુવાદના પરિવર્તિત મિત્ર છે. ”

“ મળવા જ આવ્યા છે ? ” અમરનાથે એમની સાથે દસ્તાવેજીત કરવાં પૂછ્યું.

“ જી, ના. કુસુમના સીક છે નાટો આવ્યો હતો. ”

“ હે ? તે સીક છે, શું થયું છે ? ”

“ વર્તમાન પત્રોમાં સમાચાર વાંચી એમને દોષ થઈ આવ્યો. દોષ એમ લાગે છે. દોષને લીધે મૂર્છા આવી છે. હજી બરોબર વળી નથી. ”

અમરનાથ મૂંઝા રહ્યા. વાત સત્ય લાગી નહિ.

“ તેને મરશે ? ”

“ હા. ”

“ ક્યારે ? ”

“ નકળી કહેવાય નહિ શરીર સાડે યશે એમ ચોક્કસ લાગે છે; પરંતુ મગજ સંબંધી કંઈ કહેવાય નહિ.”

“ સારામાં સારા અને નિષ્ણાત કન્સલ્ટન્ટની સલાહ લેવી હોય તો દેશી. પૈસા સામું જોશો નહિ. મુંઝાવથી કોઈ કન્સલ્ટન્ટને બોલાવવો છે ? તેમ વિચાર થતો હોય તો તાર કરો.”

“ અત્યારે નહિ. તાછી વાત જાણો હું એમની તપાસ લઉં.”

દાકતર એના શયનખંડમાં ગયા. કુસુમને તપાસી. નર્સની જરૂર લાગી.

“ નામદાર સાહેબ, આપની આજ્ઞા હોય તો નર્સને બોલાવું.” શૈલબાળા બહેનની તબીયત પણ ઠીક હોય એમ લાગતું તરી. એમને અને આપને પણ આરામની જરૂર છે.”

“ નર્સ તો જોઈએ જ. હજી બોલાવી નથી ? ટલીફોન કરીને બોલાવી દો.”

ટલીફોનથી નર્સને હુકમ આપ્યો. થોડી વારે નર્સ અવી પહોંચી. એને બધી સંમતિ આપી.

થોડી વારે દાકતરે રજા લીધી.

“ પિતાજી આપને જ શબ્દ કહેવા માશું છું.”

“ શું છે ? ”

“ આપને કોના ઉપર શંકા ભય છે ? ”

“ સત્તું નિર્દોષ છે.”

“ તે કોઇને માટે મરતા તૈયાર થયા નથી ? ”

“ એમ લાગે છે.”

“ તે કોણ હોય ? કોઈ પ્રિયમાં પ્રથ સંબંધી માટે મરવા તૈયાર થાય. અત્યારે કુનિઆમાં એમને કોણ એવું પ્રિય છે ? ”

“ કોણ કુસુમ ? ”

“ સંભવીત નથી ? ”

“ ના, એ એવું કામ કરી શકે નહિ.”

“ એમની આક્રીસમાંથી ધરી કોણ લઈ શકે ? ક્યાં તો એ પોતે અથવા કુસુમબા. તેમ એમને માટે જ તે મરવા તૈયાર થાય—બીજા કોઇને માટે એમને મરવું એમ ? ”

“ દેખીતી રીતે તારાં અનુમાન બરોબર છે—પણ તેમ હોય નહિ.” અમરનાથ સાંત જાયા. પાછા બોલ્યા, “ ના, શૈલબાળા, તારાં અનુમાન બરોબર નથી. કુસુમ જુની નથી.”

“ ત્યારે બીજું કોણ હોય ? તપાસ કરવી જોઈએ. જો કોઈ મળી નહિ આવે તો એમને ફાંસીને લાકડે ચડાવી દેવામાં આવશે.”

“કાલથી એનું કામ ચાલશે. વખતે જો ત્રણ દિવસ ચાલે. તેટલા સમયમાં ખરો, ખુની શોધી કહાડવો જોઈએ.”

“ કોણ જજ નીમાયો ? ”

“ પેલા આઈ. સી. એસ. ”

“ ત્યારે તો, સતુલાલના ખાર વાગ્યા ! ” શૈલબાળાએ કહ્યું.

વાતમાં ને વાતમાં દસ વાગ્યા. સ્નાન વિગેરે કરી તેઓ પરવાર્યા, અને કુંદુ:

“ શૈલબાળા, બનરમાં હું એક આંટો મારી આવું. સાદે વેશે જઈશ. બનર ગપાટા પણ સાંભળવા જોઈએ. ”

“ હા પિતાજી, જઈ આવો. ”

અમરનાથે દેશી કપડાં પહેર્યાં. ધોતીઈ, હાફકોટ અને માથે સાદી ટોપી પહેરી.

તે રાયપુરની પોલીસ ચોકી પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી શાકબનર તરફ વળ્યા. ત્યાં એક ટોળું જમણું હતું. ત્યાં કાન માંડ્યાં. સતુના કેસની વાત ચાલતી હતી. એક બ્રાન્ડેજ રસોયો હોમો હોમો !વચિત્ર વાત બેસતો હતો. અમરનાથનું ધ્યાન એના ઉપર પડ્યું. તેને બારીકાઈથી-ધારાશાસ્ત્રીની નજરથી-નિષ્ણાત ન્યાયમૂર્તિની નજરથી તપાસ્યો. કેટલાક ગપાટા માર્યા પછી તે ખપડીઆ તરફ વળ્યો. અમરનાથ પણ તેની પાછળ ગયા. જયારે તે ટોળાની દૃષ્ટિમર્યાદાની જહારંગ્યો ત્યારે અમરનાથે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો.

“ કેમ, મંગન મહારાજ ! તખીયત તો મજામાં ? ”

“ હાજી, કેમ રાંધવાનું કામ છે ? હોય તો કહેલો. બંદા તૈયાર છે. ”

“ કેમ, હુમણાં ખરોખર ધરાકી નથી ? ”

“ એવી ધરાકી શા કામની ? કોઈની કાંઈ ખાનગી મીજલસ હોય તો પછસા મળે ! ખાનગી મીજલસ હોય તો કહેલો. ”

“ ખાનગી મીજલસ નથી. પણ તમને પૈસા તે પ્રમાણે આપીશું. ”

“ તે કામ લાગે નહિ. ખાનગી મીજલસમાં જઈએ તો જન્મારાની કમાણી રહે. ”

આ સાંભળી અમરનાથ ભડક્યા.

“ એજો તમે અમારા બંગલે આવલો તો ખરા. તમને કમાણી થશે. ”

“ કમાણી થાય એમ હોય તો બદા હાજર તમારા શેઠ પાસેથી પૈસા અપાવશો તો તમારો અડધો ભાગ ! ”

“ મારાં શેઠ બહુ લાલ છે. સારા પૈસા આપશે. ”

“ તો તમને પણ લાલ થશે. બોલો, ક્યાં અને ક્યારે આવું ? ”

અમરનાથ તેના કાનમાં બખડયા. મહારાજના ડોળા ફાટયા.

“ ચોક્કસ. રાતે આઠ વાગે આવીશ. ”

અમરનાથ ધૂરતરફ વળ્યા. ત્યાં જઈ અલ્યાસગૃહની એક ખુરશી ઉપર

બેસતાં તેમણે કહ્યું :

“ નશીબ મફત કરશે એમ લાગે છે. ”

અમરનાથ સાથે થયેલી વાતચીત પછી શૈલબાળા વિચારમાં પડી હતી. અત્યાર સુધી એના મનમાં જે ચંકા હતી તે તેને દૂર કરવી પડી. નવી દ્રષ્ટિથી તે વિચાર કરવા લાગી. જેટલી વાર અમરનાથ બહાર રહ્યા હતા એટલી વાર તે સદના શયનખંડમાં બેસી વિચાર કરતી હતી.

ખોરના બંને જણ જમ્યાં તે પોતપોતાના વિચારમાં હતાં. જમ્યા પછી કંઈ ખાસ કામ ક્યું નહિ. કુસુમના ઓરડામાં બેસી રહ્યાં અને વિચાર કર્યો. સાંજ ના કોઈ ફરવા પણ ગયું નહિ.

“ શૈલબાળા, આજે રાતના આઠ વાગે એક માણસને મેં બોલાવ્યો છે. જો તે આવશે તો તારી ગેરસમજ દૂર થશે એમ હું માનું છું. સેયાને કહી દેજે કે એક મગન મહારાજ કરીને બાલણ રસોયી આઠેક વાગે આવશે. તેને મારી પાસે અલ્યાસગૃહમાં લઈ આવે. ”

“ કોક. ”

અમરનાથ આતુરતાથી તે વ્યક્તિની રાહ જોતા હતા. પ્રત્યેક પળ બહાની પળ જેવી લાગતી હતી. આઠના ટકોરા ચયા અને ચંદ્રપટ્ટી થવા માંડી. થોડી જ દલ પછી પગલાં સંભળાયાં.

“ આવો મગન મહારાજ. ”

“ જુ, સાહેબ. ” એ પ્રમાણે બોલી તે પુરુષ અમરનાથની ખુરશી આગળ નીચે બેઠો.

“ તમે ક્યારના અહીં છો ? ”

“ મેં માસની આખરથી અહીં છું. ”

“ મું બાઈ ક્યારે છોડેયું હોય ? ”

“ ગઠ દિવાળી પછી તરત. મારા વતનમાં જવું પડ્યું હતું. ત્યાર પછી મુંબઈ ગયો નથી. ”

“ મને જાણખ્યો ? ”

“ હા, હા સાહેબ, આપ તો મુંબઈ હાર્ડિંગનું ન્યાયાધીશ સાહેબ થઈ ગયા ? સાંભરે છે ? જ્યારે આપ વાલેપારલે આઠ્યા હતા ત્યારે કેવડા હતા ? ” ઉત્સુકતા વધારવાના હેતુથી મગન મહારાજે વાતની શરૂઆત કરી,

લીલે પારલેની વાત સાંભળી અમનાથ ચમક્યા.

“ તમે ક્યા સમયની વાત કરો છો ? ”

“ સાહેબ, મારે પૈસાની જરૂર છે. ”

“ મને ઉપયોગી થાય એવા સમાચાર આપશો તો તેના પૈસા આપીશ. ”

“ પણ સાહેબ, આપને ઉપયોગી થાય એવા જ સમાચાર છે. ”

“ તો પૈસા મળશે. ક્યા સમયની વાત કરો છો ? ”

“ સાચારણુ ઉનાળો હતો. આપ એક બાળ વિધવાને લઈને આઠ્યા હતા. આવી સમાજના સ્વામી ત્યાં હતા. પછી આપનું લગ્ન થયું હતું અને ખાનગી જલસો ઉડ્યો હતો. મને તે વખતે રસોઈ કરવાને બોલાવ્યા હતા. મને આવા જલસામાં જવું બહુ ગમે છે. આવા ખાનગી જલસા હોય તો, લોકો મને શોધી કહાડે છે. ”

“ હું હતો—અને મારું લગ્ન થયું હતું તેની શી ખાતરી ? આવી બનાવટી વાતો કરો છો કે ? ”

“ સાહેબ, હું કાચો નથી. મને ફોટો પાડતું આવડે છે. પાંચ રૂપીઆનો હાથ કેમેરા આવે છે તે પણ હું મારી પાસે રાખું છું અને આવા ખાનગી જલસાના ફોટા પણ લઈ લઈ છું જ્યારે આપ પરણી ઉઠ્યા ત્યારે મેં આપનો ફોટો લઈ લીધો હતો. વધુ વરનો સાથે. સાહેબ, આપને જો એ સમયનો ફોટો જોઈતો હશે તો કુસુમબાને કહેજો. ” મહારાજે પોતાની બળ ખરોબર પાથરવા માંડી.

અમરનાથ આ વાત સાંભળીને ધણી અસ્વસ્થ બન્યા. પરંતુ તરત જ સ્વસ્થતા મેળવી અને બોલ્યા, “ એવા ફોટાની કોણ ફરકાર રાખે છે ? એવા ફોટાની શી જરૂર ? ”

“ આપે કોઈ માં ક્યુલ કરી દીધું તેથી જરૂર નહિ. પણ આપ એ પ્રમાણે ક્યુલ ન કરો તો ? ”

“ એ ફોટો ક્યાં છે ? ”

“ કુસુમબા પાસે છે. તેમની પાસેથી લેજો. હવે મારી પાસે એક નકલ છે. તેની દિશ્વત રૂપીઆ એક હજાર ! ”

“ કુસુમને કહેવો, વેચી ? ”

“ જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં કિંમત આપી હશે. ”

“ મને શી રીતે શોધ્યા ? ”

“ ત્યારે આપ જજી નીમાયા ત્યારે વતમાન પત્રોમાં આપના ફોટા આંચ્યા હતા. આપનો ફોટા જોઈ મને ઓળખીતો ચહેરો લાગ્યો. મારી પાસે જે ફોટા હતો તેની સાથે તે સરખાવ્યા. ત્યારથી મને ખબર પડી. ”

“ પછી ? ”

“ ટીવાળી પછી વતન ગયો. ત્યાંથી એક દિવસ અહીં ઉતર્યો. વખતે એવો ખાનગી જલસો હોય તો કામ મળે એમ આશ હતી. પૈસા ખુટ્યા હતા. પૈસા મેળવવાની વેતરણમાં હતો. તેટલામાં એક દિવસ કુસુમબાને અને સવુભાઈ સાહેબને સ્વદેશી વસ્તુલંડાર આગળ લેય. કુસુમબાને તરત જ ઓળખ્યાં. તે જ દિવસે સવુભાઈ સાહેબ સીમલાથી આંચ્યા હતા. એક ખાનગી પત્ર લખ્યો. કુસુમબાને મળવા વિનંતી કરી. એટલું જ લખ્યું હતું કે ખાનગી સમાચાર આપવાના છે. આપના ઉપર જે વિચિત્ર આળ છે તે જતું રહેશે. બેલીસ બ્રીજ આગળ રાતે બારેક વાગ્યાના સુમારે મળવાનું લખ્યું હતું. ”

“ પછી ? ”

“ રાતે બાર વાગે આંચ્યાં હતાં. જરા જરા છાંટા પડતા હતા તેથી હું એમને ધીર ઘેલા વાળા ખંભલાની પાસે લઈ ગયો. ”

“ પછી ? ”

“ પછી બધી વાત કહી. ફોટા પણ બતાવ્યાં. મેં એમને કહ્યું કે એ મોટા માણસ થઈ ગય અને તેથી તમને જોલાવતા નથી. આ સાધન છે. ”

“ પછી તમે ફોટા વેચ્યા ? ”

“ હા. સાહેબ. ”

“ પૈસા ક્યાંથી આપ્યા ? ”

“ કેમ, સાહેબ ! કુસુમબા પાસે પૈસા નથી. આપના કરતાં સવુભાઈ સાહેબ પાસે વધારે પૈસા છે. ”

“ પછી એ એકલી ઘર આવી ? ”

“ ના. એમની પાસે તે વખતે પૈસા નહોતા. હું એમને ઘર લઈ આંચ્યા. ઘર આંચ્યા પછી તે અંદરથી પૈસા લઈ આંચ્યાં. હું બંડાર ઉભો હતો. તે મને પૈસા આપી ગયાં હું થોડી વાર ઉભો રહ્યો. ”

“ કેટલા વાગ્યાનો સુમાર હતો ? ”

“અમે ઘેર આવ્યાં ત્યારે ત્રણ વાગ્યા હતા. અને ચારેક વાગ્યાને સુમારે હું મારે ઘેર ગયો.”

“એ ક્યું ઘર હતું ?”

“આ સાહેબ, જે ઘરમાં આપ બેઠા છો તે જ ઘર.”

“હવે પેલો ફેટો મને આપવો છે ?”

“ના સાહેબ, મારી પાસે એક જોઈએ.”

“તમે એને શું કરશો ?”

“સાહેબ, એ તો એક હીરાનો ઢાગીનો છે. ઝવેરીઓ એની ગિંમત ફેરી રાકે.”

“તમારે એ ફેટો મને આપવો પડશે.”

“અને ન આપું તો ?”

“તો તમે હેરાન થશો. કુસુમે તમને પૈસા આપ્યાં હોય તે પાછું આપો.”

“સાહેબ, આ મારો ધંધો છે. એમ હું બીવાનો નથી. એવી બીક રાખીને આવો ધંધો થાય નહિ. તમારા કરતાં પણ વધારે મોટો બારીસ્ટરની સલાહ લીધી છે. દમ આપશો નહિ.”

“એ ક્યો દિવસ હતો ?”

“તે કહું. જુઓને-પેલા લાલચંદનું ખૂન થયું તે જ રાત.”

“તમારી પાસે જે ફેટો છે તે વધારી ખાલો. લો, આ દસ રૂપીઆ.”

“એ દસ રૂપીઆને શું કરું ?”

“ત્યારે ફેટો જોઈએ છે ?”

“કંઈ નહિ સાહેબ. આપની મહેરબાની. તરફી માફ કરશો.” એમ કહી મહારાજ જવા માંડ્યા. ઉપરથી બેપરવાઈ હતા પણ અંદરથી ગરજ હતી.

“મગન મહારાજ.”

“હા, સાહેબ.”

“તે રાતની હડીકત મને કાપી આપશો ? સો રૂપીઆ આપીશ.” અમરનાથે પાછા બોલાવીને પુછ્યું.

“સાહેબ, એમ કાંડાં કાપી આપાય કે ?”

“વીણે પારબેની વાત ન લખશો. તે રાતની વાત લખજો. તમે કાંગળ લખ્યા-કુસુમ તમને મળી-તમે પાછા આવ્યાં-ફેટો વેચ્યો-પૈસા લીધા-અને રાતે ચાર વાગે તમે ઘેર ગયા. એમાં તો કાચકો નડતો નથી ?”

“ફેટાની કિંમત દસ રૂપીઆ લખીશ.” મગન મહારાજ સો રૂપીઆના નામે જણાવી જતા હતા.

‘સલે, એમ કરો.’

‘પણ જે નોટ આપેા સાહેબ, મારે બહુ જરૂર છે.’

“હીં.”

મગન મહારાજે લખી આપ્યું આગ વધા કરી, તેને પોતાના કામ પુરતો કાચદો આપડતો હતો. સંભાળથી લખી આપ્યું.

“લો, આ જે નોટ.”

તે જે નોટ લઈ મગન બહારાજ વિદાય થયા.

થોડી વારે અવરનાથે શેઠાખાણે જોવાની. પેશું લખાણે એના હાથમાં આપ્યું.

“આપનું અનુમાન ખરું. હુમખા ખૂનની રાતે બહાર ગયાં હતાં—પણ ખુન કરતા માટે નહિ—પણ આ માફિતી મેળવતા માટે. એ વાત એમણે કહી દીધી હોય તો ? પણ પેલા રસોયના રાખડ ઉપર અને ફેટો ઉપર કેમ આધાર રખાય ? હવે સતુલાલને ખમર આપવી લેઈએ. જો એમને એમ ખાતરી થાય કે હુમખા નિર્દોષ છે તો તે બરોબર બચાવ કરે અને છુટી જાય.”

“હમણાં એને મગીશ નહિ. આ યોગ્ય સમય નથી. આપણે વધારે તપાસ કરવા લેઈએ.”

“હું એ તપાસમાં જ છું.”

શંકા

લખાણને કંઈક વિચાર મુંઝવે હોય'લાયું. સવારના પહોર-
માં તે સતુની મીલે ગયું.

“ હિરાચંદ્રમાઈ છે ? ”

“ નૈ, એ મુંબાઈ ગયા છે. ”

“ એમની સાક્ષી પુરી થઈ નથી ? ”

“ પરમ દિ.સે પૂરી થઈ ગઈ. કેસ પુરો થતાં સુધી રોકાવું પડશે. વખતે
આને પુરો થશે. ”

“ તમે મને જાણખી ? ”

“ હા. તમે શેલખાળા બરેન. ”

“ અત્ય રે રોકેઆતું કામ કાણુ સંભાળે છે ? ”

“ હું સંભાળું છું. ”

“ સતુલાલને તમે મદદ કરી શકશો ? ”

“ એમને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર છું. ”

“ તમારું નામ ન.યાલાલભાઈ, કેમ ? ”

“ હા. ”

“ છુપી પોલીસના લેણુ અગત્યતું કામ કરવાતું છે. કરી શકશો ? ફક્ત શંકા

જો-અનુમાન છે. ધરવર મદદ કરે તો ફાર્વોએ ખાનગી છે. ”

“ ખાનગી હોય તો હુન્કત નહિ. આપણે કાંઈ યુક્તિ શોધી દેવાડીશું. ”

“ આપે સાંભળ્યુ હશે કે લાલચદની ચાલચલગત; સારી નથી. સતુલાલે
મોતીચંદને હલક તપાસમાં લે સચાલો પૂછ્યા હતા તે યાદ હશે. ખીછ બાલુએથી
તપાસ કરતાં મેં એમ સાંભળ્યું છે કે સ્વરૂપવાન મીલ મલુરણેને તે સદાવતો હતો.
આવી મીલ મલુરણેમાંથી બે ત્રણનાં નામે સાંભળ્યાં છે. કહે છે કે તે પછી જ રૂપાણી-
મારા કરતાં પણ ઘણી રૂપ બી હતી. ફરવીકને તો તેણે પગલાવાતું વચન આપ્યું
હતું. એવું એવું બોલી તે ફસાવતો હતો. વખતે, આમાંની એકાદ મીલ મલુરણે એ

સાચાંર કૃત્ય ક્યું હોય એમ સંકા નય છે. જો આપણે લાલચાંદની મીલનાં હાજરી પત્રક જોઈએ તો કંઈક મળી આવે. જો એમાંની કોઈ મીલ મનુરણે એ કુખ્ય કૃત્ય કરે તો હાજરી પત્રક ઉપરથી ખબર પડશે. હાજરી પત્રક જોવા મળશે ? ”

નાયાલાલ વિચારમાં પડ્યા.

“ હું પ્રયત્ન કરું. હમણાં જ જાઉં. ” નાયાલાલ ઘણી વારે બોલ્યા.

“ પણ તમે ક્યી મીલમાં જશો ? એમની મીલો ઘણી છે. ”

“ એ મને સાંભલ્યું નહોતું. ”

“ એમની સારામાં સારી ક્યી મીલ ? ”

“ મોતી મીલ. ”

“ ત્યારે ત્યાં તપાસ કરો. ”

“ એ ત્રહેલાઈથી બની રાહશે, કારણ કે તે મીલના સેક્રેટરી મીલમંડળના સેક્રેટરી છે અને હું કામદાર મંડળનો સેક્રેટરી છું. ”

“ ઇશ્વર તમને સહાય કરશે. મોટરમાં જાઓ. હું અહીં જ બેસી રહીશ. ”

નાયાલાલ મોટરમાં ગયા. મોતી મીલમાં જઈ સેક્રેટરીની તપાસ કરી. સાધારણ રીતે સવુની મીલના કોઈ પણ અમલદારને મોતીચાંદની મીલમાં કામદાર થવા કેવામાં આવતા નહિ; પરંતુ નાયાલાલ કામદાર મંડળના સેક્રેટરી હતા, તેથી તેમને છુટ હતી, તેઓ અવારનવાર જતા હતા તેથી કોઈને સંકા ગઈ નહિ. તરત જ સેક્રેટરી સાથે મેળાપ થયા.

“ તમારાં હાજરી પત્રક જોવા કેશો ? ”

“ હાજરી પત્રકનું શું કામ પડ્યું ? ”

“ અમારા કામદાર મંડળના કામે. ”

“ કમારનાં જોઈએ-છે ? ”

“ મેન્ટુનનાં આપો. ”

સેક્રેટરીએ મે માસથી તે આચાર સુધીનાં હાજરીપત્રકો મંગાવ્યાં.

“ હું અમારા મંડળની ઓફીસે લઈ જાઉં ? ”

“ ઓફીસ બહાર હાજરીપત્રક લઈ જવામ ? ”

“ હું બગાડીશ નહીં. ”

“ તો પણ ઓફીસ બહાર કેમ લઈ જવા કેમ ? અમારે ત્યાં નક્કી રહેતી નથી. શેઠ ખૂબ પાડે. ”

“ શેઠ તો મુબાઈ છે. લઈ જવાં કે ને ? સાજના પાંછાં આપી દેશો. ”

“ બાર વાગ્યા પહેલાં પાછાં આપી નહોતો તો લઈ નહોતો. ”

“ બાર વાગ્યાના છુટી પહેલાં લેઈએ ? ”

“ હા. ”

“ અગીઆર વાગે આપી જઈશ. ”

“ કોઈને કહેશો નહીં. ”

“ આપને હેરાન કરાવતો મારો હેતુ હોય ? ”

“ ઠીક લઈ નહોતો. અગીઆર વાગ્યા સુધીમાં પાછાં આપી જાતો. ”

નાથાલાલે બધાં હાજરીપત્રકો એક ઠગમાં બાંધી લીધાં. તરત જ મોટરમાં તે પાછા ફર્યા.

“ એટલીવારમાં આવી પહોંચ્યા ? ”

“ હા. મેં માસથી તે અત્યાર સુધીનાં હાજરી પત્રકો લાવ્યા છું. જે રીતે તમારે લેવાં હોય તે રીતે લેઈ લ્યો. તમે જાતે જાઓ તો ફેર પડે. અમે તો કામદાર મંડળના મલુખ્ય રહ્યા ! ”

શૈલબાળા મુંગી રહી તે હાજરી પત્રકો તપાસતા મંડી પડી.

“ હજી નિશ્ચયથી કંઈ કહેવાય નહિં. શકા જ કહેવાય ! ” તે બબડી.

તેણે એક કાગળ ઉપર બે ત્રણ નામો લખ્યાં.

“ આમાંથી એક હજી સુધી અવતી નથી. થોડા દિવસથી બીજાએ આવવા માંડ્યું છે અને ત્રીજા વચ્ચે વચ્ચે આવે છે. આ છોકરી તો ખૂબના પછીના દિવસથી બંધ છે. તેની પહેલી તપાસ કરીએ તે મીલ મલુરોમાં અવાસમાં જ રહે છે. તે દર ની હું સોમીઆણું છું. જે માન પિતાજી માટે ચુરહીની ધમાલમાં ભાંડી ન હોય તે અત્યારે હેા ન યાત. ” આ પ્રમાણે તે બબડી

“ નાથાલાલસાહેબ, આ હાજરીપત્રકો આપી આવશે તો મને વાધો નથી. મેં તપાસી લીધાં. ”

“ આટલી વારમાં ? ”

“ હા. ”

“ મેં તપાસ્યાં હોત તો મને આખો દિવસ યાત કેમ ? કંઈ મળ્યું ? ”

“ હજી શંકા છે. ”

નાથાલાલને મોટર આપી ચોટી મીલમાં મોકલ્યા. તે હાજરીપત્રકો આપી આગ્યા. જલદી પાછાં મળ્યાં તેથી તેનો સંકેતરી પણ રાજ થયા.

નાથાલાલના પાછા આવવા પછી શૈલબાળા મોટરમાં ગઈ. તે મીલ મંડળના અવાસમાં ગઈ.

“ જીવી માઈ છે ? ”

“ તમારે શું કામ છે ? ”

“ મેં સાંભળ્યું છે કે તે માંદાં છે. બનતી મદદ કરવા આવી છું. ”

“ તમે કેણુ છો ? ”

“ હુંમ ? તમે મને જાણખી નહીં ? ”

“ હમણાં લોક નવી વાત કરે છે તેથી જાણખાણ પડતું નથી. પહેલાં તો હું

તમને પેલા જડજની દીકરી તરીકે જાણતી હતી. ”

“ અને હજુ પણ જડજની દીકરી જ છું. ”

“ કેવી રીતે ? પેલાં કુસુમખા એ જડજનાં વંદુ અને સતુ શેઠ એમનો દીકરો;

તેણી તમે કાનાં દીકરી ? ”

શૈલખાજાને સખત ડાખ લાગ્યો. આ કટાક્ષની આશા રાખી નહોતી, તેણે અસ્વસ્થતા મેળવી તો ખરો; પણ મનમાં અસ્વસ્થતા રહી.

“ પણ જીવીખાઈને તાવ આવતો હોય તો હું ડાક્ટરને બોલાવું—માવજત કરે. ”

“ અત્યાર સુધી ક્યાં હતો ? ”

“ મને આજે જ ખબર પડી કે જીવીખાઈ સીકે છે. ”

“ જાઓ, જાઓ, તમે તો લાલી ખાઈ છો તમારે કંઈ કામ નથી. ”

એ જણ વચ્ચે થોડી રોકક ચાલી; પણ જીવીની માએ શૈલખાજાને ધરમાં

મૂકવા દીધો નહીં.

શૈલખાજા વીલે મુખે ધીર શબ્દ.

“ હું ક્યાં ગઈ હતી ? ” અમરનાથે પુછ્યું.

“ પિતાજી, રાતના મને એક વિચાર સુઝ્યો હતો. તે હપરથી મને શંકા આવી.

તેજી નિવારણ કરવા સવારની ગઈ હતી. ”

“ નિવ. શુ થયું ? ”

“ શંકા દૂર થતી નય છે. ”

“ મને કહીશ ? ”

શૈલખાજાએ બધી વાત અથથી તે છીંત સુધી સંભળાવી. અમરનાથે ધ્યાન દઈ

તે વાત સાંભળી. તને પણ તે જ પ્રમાણે શંકા ગઈ.

“ એની માએ તને ધરમાં પગ પણ મૂકવા દીધો નહિ ? ”

“ ના. ”

“ હીકે છે. તું પ્રયત્ન કરજે અને હું પણ કરીશ. વખતે તારી શંકા ખરી હોય !

જાણકાં કવિ જોઈએ ધધીર મદદ કરશે. ”

“ પિતાજી, મુંબાઈના કંઈ સમાચાર ? ”

“ વર્તમાનપત્રો વાંચ્યાં નથી ? ”

“ ના ”

“ બધું ખલાસ થઈ ગયું. ”

“ કેમ ? ”

“ કહે સાંજે-મોડી સાંજે-- ન્યુરીનું વર્ડીક્ટ આવી ગયું ! ”

“ શું આંધું ? પિતાજી ! ”

તેણે એક વર્તમાન પત્ર એની આગળ ધર્યું. તેનાથી ખાલાયું નહિ.

“ હવે શું થશે ? ” શૈલબાળાએ પુછ્યું.

“ હજી વીસ દિવસ છે. એકવીસમે દિવસે એ ભયંકર કામ થશે. ”

“ હજી વીસ દિવસ છે ? ફરિયાન એ જીવી પાસે સત્ય વાત કહેવડાવીશું. જો એ સત્ય વાત કહી દે તો શી વિધિ થવી જોઈએ ? ”

“ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ આગળ તેણે ‘ કન્ફેશન ’ આપણું જોઈએ.

“ તમે ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટને જોળખો છો ? ”

“ હા. સીટી મેજસ્ટ્રેટને અને કલેક્ટરને—એમ બેને ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટના અધિકાર છે. બન્નેને જોળખું છું. ફ. ક. સીટી મેજસ્ટ્રેટ મી. વકીલના છે અને ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ મી. મેક્કર્સન છે. ”

“ તમે બન્નેને વાત કરી મૂકશો ? જો અત્યારથી વાત કરી હોય તો ન્યારે બોલાયોએ ત્યારે આવે. ”

“ હા. મજબૂત; પણ અત્યારથી કેમ વાત થાય ? હજી તો શંકા છે. ”

આટલી વાત થયા પછી બીજી આગળ વાત થઈ નહિ. બન્નેના મુખ ઉપર તાળાં વસાઈ ગયાં.

“ કાંતર સાહેબ, મીલ મજૂરોના અવાસમાં સેનીટરિયનતા પ્રચાર માટે ચવરયા કરવી જોઈએ. ”

“ ન્યાયમૂર્તિ અમરનાથે મને કટલીક વાત કહી છે તેને લીધે ? ”

“ એમણે આપને શા સંબંધમાં વાત કરી છે ? ”

“ પેલી જીવીના સંબંધમાં. ”

“ ફાસલાવીને કામ લેવા જોઈએ છે. જીવીની મા જરા કડક લાગે છે. તે કોઈને ઘરમાં પેસવા દે એમ લાગતું નથી. આપણે આ પ્રમાણે કાર્યક્રમ તૈયાર કરીને એ મહેલાઓમાં ફરે. બધાને સ્વચ્છતા માટે સુચવું. જીવીના લતામાં હું નહિ

નહીં. ત્યાં તમે જાલે અને જે કાઈ માંડું હોય તેની તમે સારવાર કરાજો. ખીજાનું જોઈ, વખતે જીવી પણ તમારી ક્વા લેવા માંડે. પછી શુક્રિતથી કામ લેજો.”

“ ઠીક છે.”

બન્નેએ પોત પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. શૈલબાળા સવારના પાંચ વાગ્યાથી તે લત્તામાં જતી. દસેક વાગ્યા સુધી તે સર્વને સ્વચ્છતા સાચવવા સમજાવતી. જીવીના ઘર હપર પણ નજર રાખતી. જોડા દિવસમાં તે મીલ મલુદોમાં બરોબર ભળી ગઈ. તે ઘણી પ્રિય થઈ ગઈ. જો કોઈક વાર તેને મોડું થતું તો બધાંને તે લત્તામાં ચિંતા શતી ! સાથે સાથે તે મધપાન નિષેધ હપર પણ બોલતી. વળી તેમના તરફથી અદર અંદરના ક્લેશ પતાવી આપવા પણ તેને કહેવામાં આવતું.

ડો. કેસાઈ પણ પોતાનું કાર્ય બરોબર કર્યું જતા હતા.

“ અરે સાહેબ, તમે કેસાઈ દાકતરને તમારી છોડીનું શરીર બતાવો ને ! વૈદ્યથી કંઈ થવાનું નથી. તે મટાડી આપશે આ મારો છેલ્લો દિવસથી મદદિ હશે. વૈદ્યથી કંઈ વળ્યું નહિ અને દાકતરે મટાડી આપ્યું.”

“ પેલી ડાકણનો મળતીયો છે. મારે એનું કામ નથી, ”

“ એ બિચારીને ડાકણ કહો છો ? કેવી સલી છાકરી ! આપણા લોકને મારે કટલી મહેનત લે છે ! સતુશેઠ એ પ્રમાણે કરતા હતા. આપણામાંથી કટલા બધાંએ કાઢ છોડી દીધો ? એના આબ્યા પછી આપણા ઘરોમાંથી જીઆ અને ચાચડ ગયા ! ”

“ બરોબર છે. મોતીબેન કહે છે તે બરોબર છે. દાકતરને બતાવો.” બીજા ધક્કાશણે કર્યું.

“ કહે છે કે એ પૈસા લેતા નથી. ક્વાના પણ પૈસા લેતા નથી.” ત્રીજાએ આપ્યો.

આ પ્રમાણે વાત ચાલવા માંડી. સવાર-બપોર-સાંજ તેને તે પ્રમાણે શીખા-મણ મળવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં દસ દિવસ થઈ ગયા.

અગીઆરમે દિવસે જીવીનો મંદવાડ વધ્યો. વૈદે પણ બીજા દાકતરને બતાવવા સલાહ આપી છેવટે બધાંના આગ્રહને વશ થઈ બીજા દીવસે સવારે ડો. કેસાઈને બતાવવા નીકળી ગઈ.

“ દાકતર સાહેબ ! મારી જીવીને મટશે તો ખરું ને ? કેવી ગારી છાકરી ? રૂપનો તો ભંડાર ! અમારા ગરીબના ઘરમાં આવું રોગન ક્યાંથી બચે ? દાકતર સાહેબ, જોને બહુ સારી દવા આપજો.” જીવીની માગણી કર્યું.

“ શીકર કરશે નહિ. મઠી જશે. તમારી છાકરી બચશે. પણ એની પાસે માણસની આવ-ન થવી જોઈએ નહિ, વધારામાં, એની માવજત બરોબર થવી જોઈએ. અડધા અડધા કલાકે દવા આપવાની છે. શેક આપવો પડશે. વખતે ધ્વાસ્તર પણ મારવું પડશે માથે કાલન વોટરના પોતાં મુઠ્ઠાં પડશે. ખગે—”

“ અરે ! દાકતર સાહેબ, આ બધું અમે અણલુ શી રીતે કરી શકીએ ? ”

“ ત્યારે હું નર્સ મોકલી આપું ? તે બધું કરશે. નર્સના આગ્રહથી તમારાથી એની પાસે નહિ જવાય. ”

“ સાહેબ, અમારી પાસે નરસના પૈસા હોય ? ”

“ તેની તમે શીકર કરશો નહિ. ”

“ ત્યારે સાહેબ કીક ! ”

એક નર્સને ખાનગી સુચના આપવામાં આવી. જીવીને નર્સની સંભાળમાં મુકવામાં આવી.

“ ડોક્ટર, તમને શું લાગે છે ? ”

“ નામદાર, મને લાગે છે કે નર્સ શૌક છે. ”

“ તેલું કારણ ? ”

“ ક્યાં તો તે કાર્ય તેણે કર્યું હોય અથવા તેના પ્રત્યેની લાગણીના આવેશને લીધે હોય. ”

“ મીલમજૂરણને એવી લાગણી હોય ? ”

“ તે લોકમાં હોય ! કેટલાંક ડંસીલાં પણ હોય છે. જે તેણે, શરબતમાં લાવ્યો આપી હોય અને પાછળથી તે ફરી ગયા હોય તો ડંસ રાખે—અને વખત આવ્યે છેલ્લી હલ સુધી પણ ભય. ”

“ પણ તેના ખુનના સમાચાર સાંભળી એવી માંદી થાય ? ”

“ સંભવતું નથી. ”

“ ઈશ્વર જે કરે તે ખત્ર ! ”

અમરનાથ અને ડા. દેસાઈ વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ સાંભળી શૈલબાબાના નવચેતન આવ્યું હોય એમ લાગ્યું ! અમરનાથની પરવાનગી લઈ શૈલબાબા તે રાતે મેલમાં મુખાઈ ગઈ.

હુસુમની અવસ્થા એવી ને એવી જ હતી. બાલે તે કંઘમાં પડી હોય એમ લીસવું હતું. કોંઈ વાર જાગતી—પણ બાલે તે કંઘમાં જાલતી હોય એવું. મોસંખીના રસમાં ઘાંટી આપવામાં આવતી. દહાડામાં દસેકવાર મોસંખીનો રસ અને ત્રણ ચાર વાર તેમજ ઘાંટી અપાતી. સવાર સાંજ થોડું દુધ પણ અપાતું.

‘મુંબાઈમાં સતુની સ્થિતિ પણ વિચિત્ર હતી. જરૂરીના વર્ડીક્ટ પહેલાં તે પોતાને સ્વતંત્ર માનતો વર્ડીક્ટ પછી તેને બહુ ગેરત આવતી. દુનિયામાં ભયંકરમાં ભયંકર કૃત્ય હોય તો તે ખૂનનું કૃત્ય હતું. હવે તેના ઉપર ફક્ત આરોપ નહોતો પણ તે ખુની ઠર્યા હતા.

તેના મગજમાં ઘણા વિચારો આવતા—હવે કુસુમ—અમરનાથ કે શૈલબાળા કાઠ બખર નહોતું હેતું તેથી તેને બહુ ઓછું આવતું હતું. બધાં ‘સુખના સાથી’ છે એમ શંકા ઉદભવી ! તે જ ક્ષણે વિચાર આવ્યો કે કુસુમ સુખની સાથી નહોતી. વખતે સુખાન બાળા સુખની સાથી હોય !

“તે કેમ આવતી નથી ? તેનામાં પણ હાલની આધુનિક બાળાના જેવા બનાવટી પ્રેમ છે ? કોર્ટ ખુની ઠેરવ્યા તેથી તે લડકી ગઈ ? અત્યાર સુધી જે પ્રેમ કાબજતી હતી તે શું ? કેખાર ? આનાં કરતાં મૃત્યુ શું ખોટું ? કહે છે કે એકવીસમે દિવસે મને લટકાવવામાં આવશે. આજે તેરમે દીવસ થયો. હવે આ ક્ષાની દુનિયામાં સાત દીવસ રહેવાનું !” સતુ આ પ્રસાણે વિચાર કરતો હતો. તે જ વખતે એની બોલીનાં બારણાં ખખડ્યાં.

“કાણુ ? શૈલ—”

“હા. હું શૈલબાળા.” એટલું બોલીને તરત જ તે સતુના શરીરમાં લપાઈ ગઈ. તેણે તેને બાયમાં લીધી. જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ ત્યાં આવેલો હતો તેથી બંને અચકાતાં હતાં. શૈલબાળાનું શરીર લોની છાતી સરસું દબાયું અને બંનેની આંખમાંથી હનાં અશ્રુ ઢળ્યાં.

સતુએ સ્વસ્થતા મેળવી પણ શૈલબાળા મેળવી શકી નહિ. તેનું ફક્ત એટલું બધું વધી ગયું કે તે સાંભળી પત્યર પણ કંકળી ઉઠે.

“સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ, આપ બહાર જઈ શકો નહિ ?”

“નિયમ વિરૂધ્ધ છે.”

“અમને બંનેને ઓળખો છો. અમે તોફાન કરીએ એવાં છીએ ?”

“પણ નિયમ ત્રિરૂઢ છે” તેનાથી વધુ બોલાયું નહિ. તે આહું જોઈ ઉભો રહ્યો.

“મારું પ્રાણુ ! તમને એમ લાગતું હશે કે—” શૈલબાળાથી વધુ બોલાયું નહિ.

“તું શાંત થા. મને મરણનો ભય નથી. હું નિર્દોષ છું તેથી મને સંતાપ છે.”

“અમે બધાં અમદાવાદમાં હતાં, તેની ખબર છે ?”

શૈલબાળાએ ગમે તેવા કઠણ હૃદયને પીગળાવે એવી રીતે હું દાણમાં બધી
કંદાણી કહી. ફક્ત છવીની વાત કહેવાઈ નહિ તે વાત એનાથી સભારાઈ પણ નહિ.

“ શૈલબાળા બહેન, વખત થઈ ગયો. ”

“ હવે માત્ર પાંચ મીનીટ ? ”

“ એક કાણુ પણ રહેવા દઉં તો મારે ફાંસીને લાકડે લટકવું પડે. હવે નહિ. ”

“ પણ આટલી વાત કહેવા કે. વહાલા, મારા પ્રણેયર, તમે નિર્દોષ છો
અમે સાબીત કરી રાકીશું. ”

“ એમ ફાંફાં મારેથી શો કાયદો ? ન્યાયમંદીરમાં ન્યાત્ર તોળાય છે કે કાયદો
તોળાય છે ? ન્યાયમંદીર કે કાયદામંદીર ? ન્યાયમૂર્તિ કે કાયદામૂર્તિ ? એ બધું કાયદો
ઈક ચત્ર લાગે છે ! કાયદાને અને ન્યાયને સબધ લાગે છે ? જો કંઈક નો અને બિચારી
નો મેળ ખાય તો કાયદાનો અને ન્યાયનો મેળ સભવે એમ નહીં ? ” સતુએ ઉચ્ચે
કહાડતાં કહ્યું.

“ શૈલબાળા બહેન, હવે બહુ સમય થઈ ગયો ” સુપ્રીટેન્ડેન્ટે પાત્રું નમ્રતા
પૂર્વક કહ્યું.

“ તમે બચશો--અરો જુની-- ” સુપ્રીટેન્ડેન્ટે શૈલબાળાનો હાથ ખેંચીને
તે પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં તેને જવું પડ્યું. વાક્ય અધુરું રહ્યું !

સતુ પાટો એકલો પડ્યો. શૈલબાળાને મળનાથી વિચારના મણકા વધ્યા.

શૈલબાળાને અમરનાથ તરફથી બીજું દામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, પણ
સાથે સાથે તેણે ઉપર પ્રમાણે સતુને મળી લીધું.

શૈલબાળાને સોંપેલું કાર્ય અમરનાથને જ કરવું હતું; પણ છવીને લીધે તેણે
અમદાવાદ છોડવા માંગતા નહોતા. તેમ તે બાળા સોંપેલું કાર્ય કરી શકે તેવી પણ દલીલ.

અમરનાથની સુચના પ્રમાણે તે સુંબાઈ સરકારના ‘ હોમ ’ મેમ્બરને મળવા
ગઈ. તેને એક પીટીશન આપી. ફળમાં બે શબ્દો કહ્યા. ‘ હોમ ’ મેમ્બરે તે પીટીશન
વાંચી અને શૈલબાળા સાથે શાંતિથી વાત કરી. પોતાની સહાનુમતિ દર્શાવે એને
બીજો દિવસે આવવા સુચવ્યું.

બીજો દિવસે તે પાછી મળવા ગઈ. ‘ હોમ ’ મેમ્બરે જણાવ્યું કે : ગઈ કાલે
કાઉન્સિલની ખાસ બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી. તે પીટીશન ઉપર ચર્ચા થઈ.
ન્યુરીએ સર્વાનુમતે અભિપ્રાય આપેલો હોવાથી અને ન્યાયમૂર્તિએ ‘ દામ ’
માટે પલાતેજી દેલી નહિ હોવાથી કંઈ થઈ શક્યું નહિ, એમ કહ્યું છે.

એ પ્રમાણે સાંભળી શૈલબાળાનાં મોતીયાં મરી ગયાં ! તેને શીત આવ્યું.
“હોમ્” મેઝબરે તેને બાંડીને ડોઝ આપ્યો. થોડી વારે તે વિદાય થઈ યઇ. આ
સમાચાર સાંભળી તે અમદાવાદ જઈ શકી નહિ. સત્તુ સાથે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

આ બાબત અમદાવાદમાં ડૉ. દેસાઈ પોતાનું હાર્થ કરે જતા હતા. ઠાકતરને
તરત ખબર અપાય તેથી જીવના ધરમાં ટેલીફોન મૂકવામાં આવી અને
તરત સુચવવામાં આવ્યું કે જો વિચિત્ર પ્રસંગ હશે. ચાલ તો ઠાકતરને-પછી
અમરનાથને-પછી સીડી મેજિસ્ટ્રેટ મી. વકાસનાને અને પછી ડી. મે. મી. મેક્ડર્મનને
ખબર આપવી.

કુસુમની સ્થિતિમાં પણ ફેર પડ્યો નહોતો. તે જ અવસ્થામાં પડી રહી હતી.
અતુના સમાચાર એણે સાંભળ્યા નહોતા, તેથી એક રીતે બધાને અસંતોષ થતો
નહોતો. નિર્દોષ માણસને ખુની કહેવાથી કેવી ભયંકર અસર થાય છે ? ખરે
ખુની હોય તો પછી તેણે આજ મુકતાં પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ !

“ઠાકતર સાહેબ, મને મટશે ? હું બહુ દુઃખી થઈ છું.” જીવીએ એક દિવસ
ઠાકતરને પૂછ્યું.

“બહેન, અમે અમારૂં બનવું કરીએ છીએ.”

“જો મને મટ એમ ન હોય તો મને કહેલો—મારે તમારી સાથે ખાનગી વાત
કરવી છે.”

ઠાકતરથી બોલાયું નહિ. આજે આગલીસમેા દિવસ હતો.

“ઠાકતર, એને કહી દે ને હવે મટશે નહિ.”

અમરનાથે સાંજના ડા. સાંધને કહ્યું.

“સ્થિતિ એવી છે-પણ મારી જાંઘ કપડતી નથી.”

“એમ હિ મત હાર્થ ચાલશે ? વચ્ચે એક દિવસ છે.”

“આજે એ બોલી તે કપરથી મને ચ કા ભય છે કે-” ડૉ. દેસાઈથી આગળ
બોલાયું નહિ.

“શી શંકા ભય છે ?” આતુરતાથી અમરનાથે પૂછ્યું.

“જીવીએ જ ખુન કરેલું.”

“મારી શ કા પણ દહીંમૂત થતી ભય છે. ત્યારે એ ભસી કેમ મરતી નથી

“ફાંસીને લાકડે ચડવું કેને ગમે ?”

“પણ એ એક યુવાનને ચડાવશે ?”

બીજે દિવસે સવારે પાછા જીવીએ તે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો. હિ મત એકડી કરી.
ડૉ. દેસાઈએ કહી દીધું કે મટશે નહિ.

“ ત્યારે કેટલા દિવસ છવાશે ? ”

“ થોડા કલાક. ”

“ થોડા કલાક ? સાંજ સુધી તો છવાશે ને ? ”

“ હા. ” કે. દેસાઈથી ‘હા’ બહુજી ગઈ.

અમરનાથ પાસે ઉભેલા હતા. તેણે એક ઠોસો માર્યો. ડા. દેસાઈ સમજ્યા.

“ જીવીએન, જે કંઈક હોય તે કહોને. શું કરવા વિલંબ કરો છો ? હુકમને!

માર ઓછો ધરો. શાંતિથી મરવું એ સાર છે. ”

“ દાકતર સાહેબ, તમે હમણાં કહ્યું ને કે સાંજ સુધી છવાશે, ત્યારે હાલ નહિ. ”

બધાનાં હૃદય ધડકવા લાગ્યાં. આજે રીસમે! દવસ હતો. પ્રત્યેક પળ હિંપચોગી

હતી. સત્તુને માટે ફાર્સીનો માંચડો હોયો યદ્ય ગયો હશે એમ બધાંને યથું. પણ શું કરે ?

અમરનાથને ઘેર જવું ગમ્યું નહિ. તે ત્યાંજ બેસી રહ્યા, જમવા પણ ગયા નહિ.

એ જ સ્થિતિમાં સાંજ પડી. દાકતરે એને ફરી તપાસી.

“ દાકતર સાહેબ, હવે કેટલા દિવસ છવાશે ? ”

“ થોડા કલાક. ”

“ ત્યારે હમણાં નહિ. થોડા કલાક પછી વાત ફરીયા. ખાનગી વાત છે. તમને

એકલાને ફરીયા. થોડા કલાક પછી મને પૂછજો. એમ કંઈક કરતાં કરતાં રાતના નવ વાગ્યા.

બધાએ બહુ સમજાવ પણ તેણે માન્યું નહિ. ધમકી આપવાનો વિચાર કર્યો પણ તેથી

વધુ બીક લાગી. તેની દશા પણ બગડવા માંડી. હાથ પગ ઠંડા થવા માંડ્યા. દાકતરે

રટીમ્યુલેટનો ટોચ આપ્યો. ખારના ટકોરા સંભળાયા અને બધાનાં હૃદય ધડકી ઉઠ્યાં.

ડી. જી. મી. મેક્કર્સનને અને મેજ. મી. વક્રીવનાને તરત જ ટેલીફોન કર્યો. એક સારા

નિણાત વૈદ્યને પ્રજ્ઞ ટેલીફોન કર્યો.

“ જીવી બહેન, હવે વખત આવી લાગ્યો છે. પાંચેક મીનીટની વાર લાગે છે. ”

“ હા. મને એમ લાગે છે કે હવે હું જીવીશ નહિ. મને વિમાન દેખાય છે.

જીઓ—”

એટલામાં મોટરનો અવાજ સંભળાયો.

“ જરા હલાં રહેો બહેન, લો આ દવા. ” એમ ફરી ફરીથી રટીમ્યુલેટનો

ટોચ આપ્યો.

મી. મેક્કર્સન-મી. વક્રીવના અને વૈદ્ય આવી પહોંચ્યા.

“ હવે હું જીવીશ નહિ, ખરું ? ”

“ ના. પાંચ મીનીટ પણ નહિ. ”

ન્યાયનો નાથ કોણ ?

“ત્યા” રે મારે કહેવું લેઈએ. નિર્દોષ, ન્યાયી, અને અમારા લોકના આત્મારૂપ સત્ શેઠે શું કરવા મરવું લેઈએ ? તમે કહો છો કે હું મરવાની છું—પછી બેને મરવાનું કારણ ? ને જીવવાની હોત તો જેમ અત્યાર સુધી ન બોલી તેમ બોલત નહિં. સત્ શેઠને વખતે મરવા પણ દેત. હવે નહિં. એમણે જીવવું લેઈએ.”

“ પણ હવે જલદી કર. બોલવું હોય તે બોલી દે—નાહ તો એક ફલાકની અંદર તારા સત્ શેઠ કાંતીને લાકડે લટકી જશે. ”

અમરનાથની ઈચ્છાથી વૈદ્ય માત્રા આપી. તે સારી ચેતનમાં આવી. તે જ સમયે બહાર મોટરનો અવાજ સંભળા થો અને કોર્ટનો ઇન્ટરપ્રીટર તથા પોલીસ સર્જન આવી પહોંચ્યા.

“ બુઓ, સાંભળો. ” જીવીએ કહ્યું.

“ હમાં રહો. તમે જે કંઈ બોલશો તે તમારી વિરુદ્ધ પુરાવામાં વાપરવામાં આવશે. ને કોઈ ફોજદારી ગુનો થયે એવું બોલતાં હો તો તમે તેમ કરવાને બંધાએલાં નથી. કોઈ પણ માણસ ફોજદારી ગુનો કબુલ કરવા બંધાએલું નથી અને અમે તમને તેમ કરવા કહેતા નથી, એટલું જ નહિં પણ તેમ કરવા ના કહીએ છીએ. ” મેજીસ્ટ્રેટ મીં વડીલનાએ જીવીને કહ્યું. ઇન્ટરપ્રીટરે પોલીસ સર્જનને અને મીં મેજીસ્ટ્રેટને તે સમજાવ્યું. મીં મેજીસ્ટ્રેટને તે પ્રમાણે નોંધ લીધી.

“ મને બધી ખબર છે. તમારે સમજાવવાની જરૂર નથી. હું મારા મનથી બોલું છું. હવે વખત ગુમાવશો નહિ. ” જીવી બોલી. તેણે આગળ ચલાવતાં કહ્યું, “ લાલ અંદરે હું સારી રીતે જાણ્યું છું. હવે તો તે મરી ગયો—સારું થયું—હુનિઆમાંથી એક પાપી એકા થયો. સત્ શેઠની છરીથી મેં એને મારી નાંખ્યો છે. તેનું કારણ હું તમને વિગતવાર જણાવીશ. ધ્યાનમાં રહું ? તમે લખી લીધું ? સત્ શેઠની છરીથી લાલ અંદરે તે રાતે—તે રાતના પાછલા પહેરે—તેના જ બંગલાની નજીકનાં મેં મારા સગા હાથથી મારી નાંખ્યો છે. પાછળના લાગમાં એવી જોરથી છરો ખોતી

હતી કે તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર ધમ દધને નીચે પડ્યો અને તરત જ 'મરી ગયો. મેં' પોતે અને મેં મારા સગા હાથથી તે પવિત્ર કામ કર્યું છે—' આટલું બોલતાં તે થાકી ગઈ હતી. પર જરા ફીણ આપ્યાં. અમરનાથે વેધને આંખના અણસારાથી સમજાવ્યું અને તરત જ વેધે એક માત્રા ચઢાડી. પોલીસ સમજ્યાંને અને ડા. દેસાઈએ તેને તપાસી અને સર્ટીફિકેટ લખી આપ્યું કે જીવી બોલતી હતી તે વખતે તે પૂર્ણ શુદ્ધિમાં હતી. અમરનાથે મીઠા વકીલનાને અને મીઠા મેકફર્સનને સુચવ્યું અને તેથી તેઓએ લખી લીધેલું રેકૉર્ડમેન્ટ જીવીને વાંચી સંભળાવ્યું. જીવીએ સાંભળ્યું અને પોતાના મનથીજ સહી કરવા તે કાગળો માંગ્યા. મીઠા વકીલનાએ ગુજરાતીમાં લખ્યું હતું અમે જેમ્સન્ટરપ્રીટર તરબુતો કરે જતો હતો, તેમ મી. મેકફર્સને અંગ્રેજીમાં લખી લીધું હતું. બન્ને જણે લખેલા લખાણ ઉપર સહી કરી. વળા, વધારામાં ઉમેર્યું કે પોતે રાજ્યપ્રીતીથી લખાવ્યું છે અને તે સત્ય છે. પોલીસ સમજ્યાંને અને ડા. દેસાઈએ એને ફરીથી સર્ટીફિકેટ લખી આપ્યાં. ઇન્ટરપ્રીટરે અને વેધે પણ પોતપોતાના રેકૉર્ડ કર્યા.

“કેમ ખૂન કરવું પાડ્યું?” વકીલનાએ પૂછ્યું.

“હા, તે કહ્યું. લાલચદંડ ખરાબ ચાલેલો હતો. તે કાફી ગ્રાહ્યો હતા. મારા જેવી રૂપાળી છોકરીઓની પુઠે પડતો—અને તેમને ખરાબ કરતો. હું પૈસાની લોભી નથી. મને માફ શીજ બહુ વહાલું છે. હું મારી માની સાથે એની મીલમાં નોંદરીએ રહી હતી. ત્યાં એક દિવસ મને એણે જોઈ. એ મોહાંધ થયો. એક દિવસ એકાંતમાં બહાલું ફાડી મને તેણે બોલાવી. તે મને સમજાવવા મંડ્યો. મેં ના કહી. ચોટખા શબ્દોમાં મેં એને કહ્યું કે તે વાત ફક્ત મારા ધણી સાથે જ થશે. મારે પૈસાવું છે—મારે ઘર માંડવું છે—મારે પરણેતર થઈને રહેવું છે—આડો સંબંધ બંનશે નહિં. થોડા દિવસ પછી પોણી મને બોલાવી. તેણે કહ્યું, ‘થોડા દિવસ મને તારી સાથે સમાગમમાં આવવા દે. જો ફાવજે એમ લાગશે તો હું પરણીશ.’ મેં વાતને ટેકા આપ્યો. તેણે મને ખંગલા ઉપર કામમાં રોડી. આઠેક દિવસ પછી મને કહે, ‘તારી સાથે ફાવશે. હું કંગન કરીશ. મનુષ્ય સાથે આમ લગન કરાય નહિં તેથી તારી માને પૈસા આપીશ. એક સાડા ઘર લઈ આપીશ. સારાં સારાં કપડાં અપાવીશ. શેરનો સટો કરાવીશ. એમ કરવાથી તમે પૈસાવાળા કહેવાશે, તેથી લગન કરી શકીશ.’ એના શબ્દોથી હું મોહવાઈ ગઈ. મેં નાતજાત માટે પુછ્યું. એણે એ વાંધાને હસી છાડ્યો. ત્યારથી મને મેણે ખંગલા ઉપર રાખી. રાતે મને સારાં સારાં—કમઠા—કપડાં પહેાવતો, વાંટી સેંથી પાડી માથું હોળાવતો—અત્તર—સેંટ છાંટતો અને મઝા કરાવતો. એમ કરતાં બહુ દિવસ થઈ ગયા. મને અટચાણ આવતી બંધ થઈ. મેં એને લગન માટે સંભાર્યું. એમ પણ કહ્યું કે વાત બહાર પડી નય એવા સંલોગો હતા થાય છે. તે ખખડાટ હરેયા.

મને મૂખી ગણી દહાડી. મેં એને શાળનો છુંદારો લેયો. ફરીફરી સમજાવ્યો. એણે માન્યું નહિ. પછી મેં વિચાર કરી લેયો. સત્તુ શેઠને ફરીઆદ કરવા વિચાર કર્યો. સલા માણસ ! હું એમની ઓશીસમાં ગઈ. તે વખતે સત્તુશેઠ બહાર ગયા હતા. એકાદ ક્ષણ ઉભી હોઈશ, એટલામાં મારી નજર પેલી છરી ઉપર પડી. તાત્કાલીન મને વિચાર સૂઝ્યો. એ છરી મેં મારા બદનમાં સંતાડી દીધી અને હું છાનીમાની બહાર ચાલી ગઈ. છેટ્ટી સત્તુ શેઠને મેં આવતા લેયા અને હું દોડી ગઈ. તેની સંતાડીને હું લાલચ દેને ખંગલે ગઈ. રોજના નિયમ પ્રમાણે સારાં સારાં કપડાં હેરીને ત્યાં સુવત્તે પડી. તે દિવસે લાલચ દેને મેં બહુ ચડાવ્યો. એને બહુ ખુશ કર્યો. પરીઠના ત્રણેક વાગ્યા હશે, ત્યારે મેં બહાર કમ્પાઉન્ડમાં ફરવા જવા સુચવે. ગરમી લાગતી હતી તેથી તેણે હા કહી. અમે બહાર કમ્પાઉન્ડમાં ફરતાં, હતાં તેટલાંમાં વરસાદનાં જરા ફેરાં પડ્યા. લાલચ દે ધરમાં જવા સુચવ્યું. મેં ના કહી. ત્યાં ખૂંસે જ અમે છાંપરી નીચે બેઠાં. ફેરાં બંધ થઈ ગયાં. જરા આમ તેમ ફરવા સુચવ્યું. કમ્પાઉન્ડથી થોડે આંધે લઈ ગઈ. પાછું લગ્ન માટે મેં સુચવ્યું. તેણે તે વાતને હસી દહાડી. મારી આંખમાં ઝેર વ્યાપ્યું. સંતાડેલી છરી દહાડી. તે હત્યો. મરકરી માન તે ધર તરફ વળવા માંડ્યો. એ જરા વળ્યો કે તરત જ પેલી તીણી છરી ખોંસી દીધી. તે ઢગલો થઈને ભોંય ઉપર પડ્યો. છરી ખોંસ્યા પછી મેં હિમત ગુમાવી દીધી. ત્યાંથી હું દોડી. છેક ઘેર આવીને ઉભી. તે દિવસના કપડાં અહીં જ છે. ત્યાંથી આવ્યા પછી તરત જ હું ચાકી ગઈ અને પથારીમાં પડી. પછી ઉઠાયું જ નથી. મટવાની આશા હતી. મારી માન પણ કહ્યું નહોતું. તેને શંકા ગઈ હશે એમ લાગ્યું. પણ હું બોલી નહિ. પછી—” તેનડી આગળ બોલાયું નહિ. ડૉ. દેસાઈએ તેને સ્ટીચ્-લંટનેા ડોઝ આપ્યો. મીં વકીલનાએ તે લખાણનો કાગળ ધર્યો. તેણે તરત જ સહી કરી આપી. મીં મેક્કર્સનના લખાણ ઉપર પણ એણે સહી કરી. આગળ બોલવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનાથી બોલાયું નહિ. તરત જ તેને શીત આવ્યાં. બગાસ આવ્યાં. એક વાધણી આવી અને સ્વાસ બંધ થઈ ગયો !

ચંત્રવત બધાએ પોતપોતાની ઘડીઆળ લેઈ. એ વાગવા આવ્યા હતા.

“ હવે શું કરવું ? ” ડૉ. દેસાઈએ પૂછ્યું.

“ આ સ્ટેટમેંટ તારથી મુંબાઈ મોકલીએ. ” મીં મેક્કર્સને સુચવ્યું.

“ તે શિવાય બીજો ઇલાજ નથી. કાલે સાડા સાતે ફાંસી છે. ” અમરનાથે કહ્યું.

થોડી મસલત પછી એમ ક્યું કે ડી. મે. મેક્કર્સને તથા પોલીસ સન્મને મુંબાઈ તાર કરવા. ‘ હોમ ’ મેન્જર ઉપર-પોલીસ કમીશનર ઉપર-ચીફ જસ્ટીસ ઉપર અને ન્યાય આપનાર ન્યાયમૂર્તિ ઉપર-એમ ચાર તોર કરવા હયું.

“ તાર એક જ કરવો અને તેની ચાર નકલો તે પ્રત્યેકને મોકલવા તાર ઓર્ડરો સને જ કહેવું. પ્રત્યેક નકલના થોડા પૈસા લે છે તે ચાજ લઈને તે બધાને એક જ સાથે મળશે. ” મી. વશીલનાએ સુચવ્યું.

“ પૈસાનો સવાલ નથી. તમને ઠીક લાગે તેમ કરો. ” અમરનાથે કહ્યું.

“ ન્યા. મૂ. અમરનાથ, આપ ગવર્નરને પણ તાર કરો તો ? ” મી. મેન્ડર્સને પુછ્યું.

“ આ બાબતમાં મારે તાર કરવો યોગ્ય નથી. ”

“ ત્યારે પાંચ તાર કરવાનું રાખો. મારા નામથી પાંચ તાર બંધ, ” મેન્ડર્સને કહ્યું.

“ ઠીક છે. પણ, હવે વિલંબ ન કરો. ”

આખું સ્ટેટમેન્ટ તારમાં લખી દીધું. ડાક્ટરોનાં સરટીફિકેટ પણ તારમાં લખ્યાં.

ટાળું તાર ઓફીસે ગયું. જવાબ મોકલવા તારથી સુચવ્યું હતું. બધા ત્યાં જ

બેસી રહ્યા.

સાડા પાંચ થયા પણ તાર પહોંચ્યાનો જવાબ આવ્યો નહિ. તારની વિગત પોસ્ટ માસ્ટરને પહોંચી હતી તેથી તે નીચે આવ્યા.

“ સાહેબ, આપ ટેલીફોન કરો તો ? ” પોસ્ટ માસ્ટરે સુચવ્યું.

“ બરોબર છે. ’ બધાના શરીરમાં જીવ આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું. ”

“ પહેલો તો કોને કરવો ? ”

“ ગવર્નરને ” અમરનાથે કહ્યું.

મુખ્યાલય ગવર્નરનો નંબર મંગાવ્યો.

“ ગવર્નર સાહેબ અત્યારે બગતા હોય ? અત્યારે ટેલીફોન કરનાર કોણ મૂખ્ય ? ” તેના એ ડી. સી. એ જવાબ આપ્યો.

“ અમદાવાદથી ટેલીફોન છે. ”

“ અત્યારે ટેલીફોન નહિ ” તુંડમીનજી એ. ડી. સી. એ ટેલીફોન મુકી દીધો.

“ છ તો વગી ગયા ! હવે શું કરીશું ? ”

“ હોમ-મેમ્બરને ટેલીફોન કરીએ. ”

“ બે ત્યાંથી પણ આવો તુંડ મિત્રજી જવાબ મળે તો ? ”

“ પોલીસ કમીશનરને કરીએ. તેને ત્યાં તો મધ્ય રાત્રીએ પણ ટેલીફોન આવે. તેથી ત્યાંથી એવો જવાબ નહિ મળે. ” પોલીસ સજ્જતને સુચવ્યું.

“ તે સલાહ બધાને યોગ્ય લાગી. ”

“ પોલીસે કમીશનર ? ”

“ અમદાવાદથી ડી. એ. મેકફર્સન વાત કરે છે. સાંભળો. ” પોસ્ટમાસ્ટરે ટેલીફોન જોડીને કહ્યું.

“ હલ્લો, મી પોલીસ કમીશનર ! હું અમદાવાદનો ડી. એ. મેકફર્સન. ”

“ હા શું કહો છો ? હા-હા જ તમારો તાર મળ્યો. તે સંબંધમાં વાત કરવા માર્ગો છો ? ”

“ હા. ”

“ સારું થયું -- તમે ટેલીફોન કર્યો. હું તો મરકરી માનતો હતો. તમારો અવાજ ઓળખાય છે તેથી હવે ખરી વાત માનું છું. સાત જો વાગ્યા, બનતી ઉતારણે બધી તજવીજ કરે છું. ફીકર કરશો નહિ. નામદાર ત્યાં છે ? ”

“ હા. ”

“ એમને ટેલીફોન ઉપર બોલાવો. ”

અમરનાથ ટેલીફોન ઉપર ગયા.

“ હલ્લો. ના. અમરનાથ, અભિનંદન. હું બધું કરીશ. ફીકર કરશો નહિ. ”

“ આપને કપકાર. ”

ટેલીફોન બંધ થયો.

મુંબઈમાં બધાને તાર મળી ગયા હતા. બધાને નવાઈ લાગતી હતી. તેટલામાં પોલીસ કમીશનરે તે ટ્રાફિકને ટેલીફોન કર્યો.

આ બાબતે ઉમંગાડી જેલમાં બધી તૈયારી થઈ ગઈ હતી. માંચડો હલો થઈ ગયો હતો. સવુને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તે સમયે પણ સવુએ પોતાની દૃઢ ચાલ છોડી નહોતી. તેની ગૌરવભરી ચાલ નિહાળીને બધાને ક્ષમાઈ લાગી. તેના હાથ--પગ અને આંખમાં રૂ સ્થિત હતી--ગભરાટ નહોતો.

જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ--જેલ ડાક્ટર વિગેરે અધિકારીઓ હાજર થઈ ગયા હતા. “ કંઈ કહેવું છે ? ” અમ પૂછવામાં આવ્યું. ઘણી જ સ્વસ્થતાથી નકારમાં જવાબ આવ્યો.

સાડા સાતમાં પાંચ કમ રહી. સવુને માંચડા ઉપર ચડાવવામાં આવ્યો. ટોપી પહેરાવાની વિધિ થઈ. દોરડાના ફાંસો કેરાયા-- તે ફાંસો સવુના ગળામાં નાખવામાં આવ્યો.

આ બાબતે પોલીસ કમીશનર-- હોમ સેક્રેટરી અને પેલા ન્યાયમૂર્તિ અવનરને બંગલે પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં સવા સાત થયા. તેઓ ગવર્નરની સાથે મોટરમાં ઉપડ્યા. અમરનાથને ઘેર ગયા. શેલબાળા ઠંડો થઈને ખેંઠેલી હતી. ગવર્નરને જોઈને

પણ તે હાલી નહિ. ગવર્નરે તેને ટુંકાણમાં હકીકત કહી. તે તરત સમજી ગઈ. તેને મોટરમાં લીધી અને મોટર હમરખાડી જેલ તરફ ઉપડી.

સાડા સાતનો ટકારો થયા અને દાકતરે સંજ્ઞા આપી. સતુને લટકાવવા ઉભા રહેવાનું સ્થાન ખેંચી લેવામાં આવ્યું. દોરડાનો ફાંસો વિચિત્ર બંધાયો. હરો, કંધક ઇશ્વરી પ્રેરણાથી તે ફાંસો ખસ્યો નહિ અને સતુ નીચે પડી ગયો. ફાંસો એવો ને એવો જ રહ્યો. સતુ તરત જ ઉભો થઈ ગયો. તેને થોડું વાગ્યું હતું.

જેલ સુપ્રીટેન્ડેન્ટ ફાંસી આપનારને લડવા મંડ્યો. તે જ ક્ષણે મોટરના ફાંસોનો અવાજ સંભળાયો. ઉપરાઉપરી હોર્ન વાગતું હતું. બધાની નજર તે તરફ પડી. શાફરની છાતી ઉપર રાતો પોષાક દેખાયો. બધા ભડક્યા ! થોડી જ વારે મોટર પિર નંબરન બદલે શાફી શીકકો દેખાયો ! વધુ ભડક્યા ! બધા તે તરફ તાકીને ઉભા રહ્યા. હજી પણ સતુમાં સ્વસ્થતા હતી.

મોટર ઉભી અને તેમાંથી ગવર્નર-વિગેરે મંડળી ઉતરી. બધાના હાથ પગ જીવા માંડ્યા પણ સતુ સ્વસ્થતાથી ઉભો હતો. તેની એવી સ્વસ્થતા નિહાળી બધાને શ્રો જ અચંબો થયો.

શૈલબાળા સતુને બાઝી પડી. સતુએ તેને હૃદયસંરસી દાખી.

“ શૈલબાળા, આ સમયે તારે આવવાનું કારણ ? ”

“ તમને છોડાવવા—તમે નિર્દોષ છો. ”

“ હા, હું નિર્દોષ છું. તેની મને ખબર છે જ. ”

“ ના—ના. હવે તો બધા જાણે છે. તમને ફાંસી નહિ. ”

ગવર્નરે સતુ સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. ન્યાયમૂર્તિ આગળ આવ્યા. તેમણે પણ હસ્તધૂનન કરી અભિપ્રાય દર્શાવ્યું.

“ આપ ન્યાયમૂર્તિ કે કાયદામૂર્તિ ? ન્યાયનો નાથ કોણ, તે કહેશો ? ” સતુએ તાકીમાં પુછ્યું.

સ્વાગત

મહાર ગવર્નર સતુને તથા શૈલબાળાને હમરખાડી જોલમાં લઈને નીકળ્યા, અ. પ્રથમ ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં ગયા. ત્યાંથી અમદાવાદ પોસ્ટ માસ્ટરના ઉપર તથા ઉ વિભાગના કમીશનર ઉપર પોતે ટેલીફોન કર્યા. અમરના ટેલીફોન ઉપર બોલાવી શૈલબાળા પાસે તથા સતુ પાસે વાત કરાવી નામદાર ગવર્નરનાં બાનુએ એમને અ

નંદન આપ્યાં અને હારતોરા પહેરાવી વિદાય કર્યાં.

સતુ અને શૈલબાળા અમરનાથને બંગલે ગયાં.

“ અત્યારે આપણે બધાં વિચિત્ર સંલોગોમાં મૂકાયાં નથી? અમદાવાદમાં તમારા બંગલામાં પિતાજી અને કુસુમબા અને અહીં પિતાજીના બંગલામાં તમે અને હું ! ” શૈલબાળાએ સતુને કહ્યું. ક્યા સંબોધનથી સતુને બોલાવવો તે સમજ નહિં પડવાથી તે કોઈ પણ સંબોધન વાપર્યાં શિવાય સતુને બોલાવતી હતી.

“ એવું થયું છે ખરું ! ” સતુએ કહ્યું.

તેજ વખતે નામદાર ગવર્નરનાં બાનુ અને એક એ. ડી. સી. ત્યાં આવ્યાં.

“ માસ્ટર અમરનાથ, તમારે જો અત્યારે તમારા પિતાજીને તથા માતૃશ્રીને મળવા જવું હોય તો સ્પેશીઅલ ટ્રેનની વ્યવસ્થા કરાવી આપુ ? ”

“ આપ નામદારના અંતઃકરણ દુર્વંદ આભાર માનીશ. ” સતુએ કહ્યું.

સતુએ તથા શૈલબાળાએ તેમને બંગલામાં આવવા ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ એ પ્રત્યુત્તર સાંભળી તરત તે ત્યાંથી જતાં રહ્યાં.

“ અત્યારે અત્યારેજ અમદાવાદ જવાની વાત થાય છે, ત્યારે મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે કુસુમબા સી. છે. ” શૈલબાળાએ કહ્યું. ધીમે ધીમે અને યુક્તિથી તેણે જાધી વાત કહી.

“ હું ત્યાં જઈશ એટલે મદી નશે. ” સતુએ કહ્યું.

સતુએ હજી અંભીરાષ ત્યજી નહોતી. અત્યાર સુધીના બધા અવનવા બનાવેશ્વીરી તે વિચારમગ્ન રહેતો ખાસ કરીને તેનું ધ્યાન વિધવા-ત્રિવાહ, દિંદુ-આંગ્લ લગ્ન શુદ્ધિ, આધુનિક સુધારાના વિચારો અને કાયદાની કોર્ટના પ્રશ્નો તરફ આકર્ષિત રહેતું હતું. તેજ પ્રમાણે દિંદુ શુભાવેલાં મનુષ્યત્વ અને સ્વાતંત્ર્ય માટે પણ વિચાર આવતા હતા. તે ધ્યાનસ્થ રહેતો હતો, તેમ છતાં પણ તે કોઈ નિર્ણય હપર આવી શક્યો નહોતો. પોતાના જ અનુસવથી નિર્ણય હપર આવતું તે એને, વાસ્તવિક લાગતું નહોતું.

થોડી વારે ના. ગવર્નરનાં માનુષ્યે આવીને હજી કે સાક્ષરો કોલાખાથી સ્પેશીઅલ હપરશે; સાડા પાંચે અમદાવાદ પહોંચશે. એટલું જોડી તે ચાલી ગયાં.

બન્ને સ્નાતવિધિમાં રોકાયાં. તરત જ તેમણે થોડું થાણુ જમી લીધું. સ્પેશીઅલ દેનનો વખત થવા આવ્યો હતો.

છવીની હજીરાના અને સતુના હુટકારાના સમાચાર બંને પ્રસર્યા હતા. સુબાઈમાં રોકાઈ વર્તમાનપત્રોએ ખાસ વધારા કરાડી તે સમાચાર સુબાઈ શહેરમાં ફેલાવ્યા હતા. તારંથી એ સમાચાર આખા દિંદુમાં અને પરદેશમાં પણ ગયાં હતા. વડી ધારાસભામાં સતુએ નામના મેળવેલી હોવાથી તે સમાચાર વિલાયત સુધી પહોંચી ગયા હતા સ્ટેશન પર જતાં પહેલાં તો, કેટલાએ તારંથી અભિનંદનના સંદેશા આવવા માંડ્યા !

“ શૈલખાળા, તમારો લેથો ? ત્યાં સુધી પેલી છવીએ જીતેલો હજીવ નહોતો થયો ત્યાં સુધી આ અધાં મારી સથે બોલવામાં પણ પાપ સમજતાં હતાં ! અને અત્યારે ? તણે એ લોકને મારે માટે એટલી બધી લાગણી છે કે પ્રાણ આપે ! ”

“ હાં આ છે, ગમે તેમ તો પણ તે લોક પાંમર છવો જ. આપણા જેવાએ કદાર ચિત્ત રાખવું ” શૈલખાળાએ સલાહ આપતાં હજી.

કોલાખા સ્ટેશનથી સ્પેશીઅલને હપરવાનો વખત થવા આવ્યો. સતુ અને શૈલખાળા દેનમાં મોઠવાઈ ગયા. દેન હપર ન્યાયમૂતે--ન્યૂરીનાં સકથો--નેહની મધિધરીઓ--ધારાસમાના સકથો--પોલીસ કમીશનર--મુનીસી--લ કોરપોરેશનના મુખ્ય નિર્દેશકની મળ્યા હાજર હતાં. એકોકેટ--જનરલ પણ આવી પહોંચ્યા હતા. દેનને હપરવાને કોડો સમય હતો અને નાનદાર ગવર્નરનાં આદુ આવો હોંઝ્યાં. બધાંએ ફરીથી અભિનંદન આપ્યું--હસાવ્યું--ની વિધિ, થઈ અને જીન હપરી

“ અમદાવાદમાં સંવરની બધાને ખબર પડવા માંડી હતી. જેમ જેમ કાનૂન રાજમાં વાત ફેલાતી ગઈ તેમ તેમ ” સતુએની જય ” બાદાવી તે લોક રમ માંગતા

માંડયા. મીલ માંડીકાએ પણ સ્થિતિ વિચારી લીધી અને સતુનાં છુટકારાના માનમાં મીલો બંધ કરી.

સ્પેશીઅલ ટ્રેન સાંજે સાડાપાંચે અમદાવાદ આવી પહોંચશે તે સમાચાર, પણ બધાને મળી ગયા. સતુના સ્વાગત માટે બધી વ્યવસ્થા થવા માંડી. મોટું સરઘસ કઢાડવાનો એમનો વિચાર જણાયો. પ્રથમ તો તેઓએ સરઘસના આકારમાં સતુને ઘેરે જવાનો વિચાર કર્યો, પણ કુસુમની માંઢગીને લીધે તેઓએ તે વિચાર માંડી નાંખ્યો. ત્રણ વાગ્યાથી રેશન ઉપર ધ્વજ પતાકા સાથે કમદારોનાં જુથ જમવાં માંડ્યાં. કુસુમની તબીયતમાં પણ આજે ફેર લાગતો હતો. ધીમે ધીમે ચેતન આવતું હોય એમ લાગ્યું. ડૉ. દેસાઈને સંતોષ થયો.

પાંચ વાગે સ્ટેશન ઉપર હજારો માણસની મેઢની દેખાતી હતી. શહેરના બધા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સ્ટેશન ઉપર હતા. ઉત્તર વિભાગનાં કમીશનર પણ આવી પહોંચ્યા હતા. આ દૃષ્ય નિહાળી અમરનાથનું હૈયું એક હાથ ઉછળી આવ્યું—છાતી કુલી આવી આવો નામાંકિત પુત્ર છે, એ વિચારે ક્યા માતપિતાને હર્ષ ન થાય ? અમરનાથ અને સતુ બંને શુજરાતના પ્રતિનિધિઓ ! બહારગામથી પણ ઘણું લોક સતુના સત્કાર માટે અમદાવાદ આવ્યું હતું અને તે બધાં સ્ટેશન ઉપર હાજર હતાં.

વાંઢરાની ખાડી છોડય પછી, સતુના પ્રતિનિધિત્વની હદ રાફ થતી હતી. સાધારણ રીતે મેલની ઝડપથી સ્પેશીઅલ જાય તો પણ દસ કલાક થવા જોઈએ તેને જલ્દી સાડાસાત કલાકમાં તે ટ્રેનને અમદાવાદ પહોંચાડવાની હતી. તે કારણને લીધે મેલના કરતાં વધુ ઝડપથી ઠોડાવવા પર માનની આપવામાં આવા હતી અને ઘણાં જ મોડાં સ્ટેશને ઉભી રહેવાની હતી. સ્પેશીઅલના સમાચાર ચારે બાજુએ ફેલાયેલા જોવાથી, વલસાડ—સુરત—ભરૂચ—વડોદરા—આણંદ અને નડીઆદ સ્ટેશને તેના સ્વાગત માટે તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. શુજરાતે તો સતુને પોતાના આત્મારૂપ માનીયો હતો. બધાની શુભાશિષો સ્વીકારતો તે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો.

અમદાવાદ સ્ટેશને સાહી સન્માન મળ્યું ! માથે તાજ નહોતો તેટલો જ વાંધો હતો, પરંતુ તાજ વિનાના રાજ થવું એ મહેલ નથી. અમરનાથના હૃદયમાં લાગણી જલજલ્દી આવી—મોડાં હર્ષાશ્રુ પણ આવ્યાં. રૌલબાળા તરફ કોઈ નજર જ નહોતું રહ્યું. કોણે મળે શા કારણથી પણ રૌલબાળા બધાની સાથે પહેલાંની માફક છુટથી હાજીમળી રાખી નહિ. અસિનંદનની વિધિ થઈ રહ્યા પછી 'સતુભાઈની જય' ના મોડાસવવએ બધાં બહાર નીકળ્યાં. રૌલબાળા એક ટેકસીમાં બેસી વહેલી ઘેર પહોંચી ગઈ ! તેનાથી ત્યાં રહેવાયું નહિ.

સ્ટેશનેથી સરખસ ગોઠવાયું. વચ્ચે વચ્ચે ગગનભેદી નાઢી સતુની જયધોપણ થતી હતી !

એ જ સમયે કુસુમ જરા ભગ્વતાવસ્થામાં આવી. શૈલબાળાને ધાંટો પાડ્યો. કોઈ વિચિત્ર પ્રેરણાથી તે પ્રથમથી જ ત્યાં આવેલી હતી. કુસુમે ત્યાં એક વિચિત્ર વ્યક્તિને જોઈ. તેને નવાઈ લાગી.

“ તમે કોણ છો ? ”

“ હું નર્સ છું ”

“ મને સારી હાંધ આવીશુતી, ખરું ? મારી શૈલબાળા ક્યાં છે ? ”

તે જ સમયે કુસુમનો અગળ સાંભળી શૈલબાળા ત્યાં આવી પહોંચી.
“ શૈલબાળા, તમે ક્યાં હતાં ? મારો સતુ ક્યાં ? ”

“ આવે છે. ”

“ મને ખાત્રી જ હતી કે તે બધાંને હાંધવશે. છેવટે તે જીત્યા ! બધા બારીસ્ટર રૈફવાળી સલાહ આપતા હતા ! તેની આગળ એ લોક તો પાગી ભરે ! મારો સતુ હવે હમણાં આવશે. આ સતુભાઈની જય સંભળાય છે. હા—સ ધસ ફહાડયું હશે. એ આવે ત્યારે મારે એને આવકાર આપવો જોઈએ—”

“ ના—ના—કુસુમબા, આપ ઉઠશો નહિ. આપને આરામ લેવાનો છે. ”

“ અરે, મેં ધણો આરામ લીધો. કાલે રાતે મને સરખ હાંધ આવી હતી. આજે હવે ઠીક છે. પરમ કિવસે મુંઝાઈથી નીકળ્યા પછી મને યાદ લાગ્યો હતો. સારી હાંધ આવી સીધી હવે સાફ છે. મારાથી ઉઠાશે. ”

“ ના—ના—કુસુમબા—ઠાકતર સાહેબ અમને લડશે ”

“ કાલે રાતે મને હાંધ આવી તેમાં ઠાકતર સાહેબ તમને શુ કરવા લડે ? ”

નર્સ આગળ બોલવા જતી હતી; પણ શૈલબાળાએ તેને એમ કહેતાં અટકાવી.
શૈલબાળાએ તેને ટેકો આપ્યો અને કુસુમ કહી.

“ જુઓ, મારા સતુએ મારે માટે એક બનારસી સડી લીધી છે. એને તે બહુ મો છે. રૂ. ૩૦૦) આપી આપ્યા હતા. તે પહેરીશ અને તેમાંનું જ બદલ છે. હીરાના હવળીઆ અને બગીચાં પણ પહેરીશ. હીરાનો કંઠો જ ન પણ પહેરીશ. મારો સતુ બધાંને હાંધવાને આવે ત્યારે મારે બરોબર કપડાં પહેરવાં જોઈએ. ” કુસુમ આ માણે બોલતી હતી. નર્સને નવાઈ લાગતી હતી. લગભગ બાવીસ દીનસથી તે રાંખવત રહેલી—અત્યાર તે સાજી લાગતી હતી—આખમાં તજ ચમકતું હતું.

“ લાંબો આપું ? ” શૈલબાળાએ પૂછ્યું.

“ના, શૈલબાળા, તે બધું તું પહેર. એમાંની બીજી જોડ છે તે હું પહેરીશ. તે વસ્તુઓ મેં એક પણ વાર પહેરી નથી.” કુસુમે વિચાર બદલતાં કહ્યું.

“તમારું પહેરેલું હોય તો મને વાંધો નથી.”

“એક જોડ મેં પહેરી છે અને બીજી જોડ તારે માટે જ રહેવા દીધી છે. મારા આગ્રહથી એણે બે જોડ લીધી હતી. વહુ માટે એને રોજ હું કહેતી, તેથી એણે બે જોડ લીધી છે. આપણે બે સરખું પહેરીએ.”

“કુસુમબા, તમને લાગી આપું?”

“આ કપડાં જો. હો, આ કુંચીઓ. કહાડો હવે. એ કુંચીઓ તમારી પાસે જ રાખજો.”

“કુસુમબા, આમાં ફક્ત કપડાં જ છે. તમે કહો છો તે ધરેણું અંદર નથી.” શૈલબાળાએ કપડાં કહાડતાં કહ્યું.

“સતુનો ચોરડામાં ત્રીજોરી છે તેમાં તે છે” એ પ્રમાણે બોલી તે શૈલબાળાને લઈને સતુના ચોરડામાં ગયું. શૈલબાળા પાસે ત્રીજોરી ઉઘડાવી અને તેની પાસે બધાં ધરેણું દડાંઓ. બન્ને જણે પહેરવા માંડ્યું.

આ દ્રશ્ય જોઈ નસીને બહુ નવાઈ લાગી જે દરદી અત્યાર સુધી કોઈના સામું જોઈ શકતું નહોતું તે દરદી અત્યારે આમ હરીફરી, આતું કામ કરી શકે તે સ્વપ્નવત્ લાગ્યું.

શૈલબાળાની સુચનાથી કુસુમે મુખ ધોધું. શૈલબાળાએ તેનો ચોટલો વાળ્યો અને પછી ચાલ્યો કર્પા.

“શૈલબાળા, તમારે મને ચાલ્યો કરવો જોઈએ કે મારે તમને ચાલ્યો કરવો જોઈએ?” કુસુમ બોલી. શૈલબાળા શરમાઈ ગયું.

ચોટલા-ચાલ્યા કરી, કપડાં પહેરી અને ધરેણુંથી શણગારીયે તૈયાર થયાં કે તરત જ સતુની જયધોષણ નો ગગનભેદી નાદ સંભળાયો.

“મારો સતુ આવ્યો.” કુસુમ બોલો.

તે બન્ને નીચે ઉતર્યા. અંગલાના કપાલકંડનાં દરવાજા આગળ જઈને ઉભાં રહ્યાં. કુસુમને કંઈ સાંભળું હોય એમ લાગ્યું. તે ધરમાં દેડી. એક ચાંદીના કળશમાં પાણી અને તેવી જ તાસડમાં કંકુ અને અક્ષત લઈ આવી.

તે જ સમયે સતુની મોટર દરવાજા આગળ આવી પહોંચી. કુસુમને ત્યાં જોઈ અમરનાથ અને ડો. દેસાઈ દિંગ જ થઈ ગયા. બધાંને નવાઈ લાગી !

કુસુમે એના માથે પાણી ફેરવ્યું—તે વિધિ કરી કંકુ ૧ ચાલ્યો કર્પા અને ચોખા દાખ્યા. બધાં અંદર દાખલ થયાં. આતજન અંદર આવ્યાં. કામઠાર મંડળે અને

સઘળા હાજર રહેલાઓએ સતુની જયઘોષણા બોલાવી. ત્રણ વાર તે બોલાયા પછી તે બધા જવા માંડયા. સતુએ કહ્યું:—

“મારા પરમપ્રિય મિત્રો—મારા બધુઓ ! આજે આપે બધાએ મારા પ્રત્યે

મમતા દાખવી છે તેનો હપકાર દર્શાવવા મારી પાસે પુરતા શબ્દો નથી. આપે આટલો બધો શ્રમ લીધો છે—આપે આટલી મધી મમતા દાખવી છે—આપે મને બધાવી લીધો છે તે લેઈ કોની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ન આવે? અત્યારે જો હું વધુ બોલી શકું નહીં તો માફ કરશો. ”

“બસ—બસ, વધુ બોલ્યાનો જરૂર નથી—અમારો આભાર માનવાની જરૂર નથી—અમે તો આપના સેવક છીએ. ” એવા એવા અવાજ આવ્યા.

“પણ મારે બે શબ્દો કહેવાના બાકી રહી જાય છે. જે આ ફત્તેહ મળી છે તે કોને આભારી છે ? અત્યારે જે સ્થાન મને મળ્યું છે તે કોને આભારી છે ? ઈશ્વરનો હપકાર માન્યા પછી મારે મારી માતાનો હપકાર—”

“હુસુમખાની જય ” વચ્ચે જ જયઘોષણા થઈ.

“મારે મારી માતાનો હપકાર માનવો લેઈએ. ” આગળ ચલાવતાં કહ્યું. બાછો બોલ્યો, “તે પછી મારે મારા પૂજ્ય પિતાજીનો હપકાર માનવો લેઈએ—”

“અમરનાથની જય ” અમરનાથની જયઘોષણા બોલાઈ.

“પછી મારે શૈલબાળાનો હપકાર માનવો લેઈએ—”

“શૈલબાળાની જય. ”

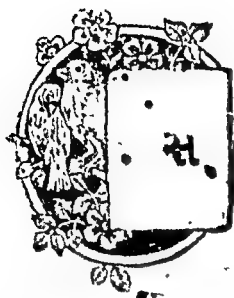
“અને આપનો—અમદાવાદીઓનો—શુજરાતીઓનો હપકાર પ્રથમથી માનેલો જ છે અને ફરીથી માતું છું. જે શુજરાતમાં વસે તે શુજરાતી. હિંદુ—પારસી—મુસ્લમાન કે અંગ્રેજ—જે શુજરાતમાં વસે તે શુજરાતી—એવા બધા શુજરાતનો હપકાર માતું છું. ”

આટલું બોલી તેણે ‘વંદેમોતરમ્’નો પોકાર કર્યો—તે બોલ્યો બધા વિખેરાયા.

“હાહર, આતું નામ ‘સ્વાગત. ’ ” અમરનાથે ડા.દેસાઈને ધરમાં જતાં કહ્યું.

બે સન્નેડાં

તુમા સ્વાગત પ્રજી, કુસુમ બધાંને ધરમાં લઈ ગયું. યુક્તિથી કુસુમે શૈલબાળાને સટુની સાથે રાખી. સટું અને શૈલબાળા બે સાથે ચાલતાં હતા—મણે, વધૂવરને વધાવી, કુસુમ તેમને ધરમાં લાવતી હોય !

કુસુમને અત્યારની સ્થિતિમાં નિહાળી દાકતરને અને તસને નવાઈ લાગતી હતી. રાત દહાડો મહેનત કર્યા છતાં કુસુમ શુદ્ધિમાં આવતી નહોતી, અત્યારે અચાનક તે શુદ્ધિમાં આવી ! જે દાકતર કેવને માનતા નહોતા તે દાકતર અત્યારે દેવને માનવા તૈયાર થયા !

ધરમાં આંચા પછી કોઈ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યું નહિ. બધા ચત્રવત ફરવા માંડ્યા. લાગણીને આવેશ ધણો વધી ગયો હતો.

આટલા બધા શ્રમથી કુસુમને યાક લાગ્યો. વધારામાં લાગણીનો ઉભરો ચક્ક આંચો. ફરતાં ફરતાં પડીગઈ, એને ઉંચકીને પંચારીમાં સુવાડી. ડો. દેસાઈને પાછા બોલાવવામાં આંચો. ડો. દેસાઈએ કન્સલ્ટન્ટને બોલાવ્યો. બંને દાકતરોને એમ લાગ્યું કે આરામની જરૂર છે. સ્ટીમ્યુલન્ટના ડોઝ આપવા માંડ્યા.

“દાકતર, તમે ધરના છો તેથી તમને પૂછવામાં વાંધા નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે એની માંદગી નર્વસ-શૉક્ને લીધે છે. અંગ્રેજ વૈદકમાં એને માટે થોડુંક ફાવે છે એમ હું ધારતો નથી. આયુર્વેદમાં મને થોડી ધણી શ્રદ્ધા છે. આવા દરદ માટે તે વૈદકમાં ફાવે છે. જો તમે સલાહ આપતા હો, તો આપણે કોઈ દેશી વૈદકને બોલાવીએ. “અમરનાથે દાકતરને કહ્યું.”

“ડો. દેસાઈને એ પ્રમાણે કહેવામાં વાંધા નથી.” સટુંએ કહ્યું.

“જો દેશી વૈદકને બતાવવા વિચાર હોય તો વીસનગરવાળા સ્વામીને બોલાવો. તે મહા પરાયકારી છે અને જે મનુષ્ય પરાયકાર કરે છે તેને માટે તે સારી લાગણી ધરાવે છે. તે પૈસા લેતા નથી તેથી એ કોઈના બંધાએલ રહેતા નથી; પરંતુ પરાયકારી ને તેઓ પ્રથમ સ્થાન આપે છે. આપણા સટુલાઈ મહા પરાયકારી પુરૂષ છે. એમનું નામ સાંભળી તે તરત વીસનગરથી આવશે.” દાકતરે પોતાની સલાહ આપતાં કહ્યું.

“અમને પરિચય નથી.” અમરનાથે કહ્યું.

“મેં એમનું નામ સાંભળ્યું છે.” સતુએ કહ્યું.

“એમનામાં આયુર્વેદનું જ્ઞાન છે, એટલું જ નહિ પણ તે યુનાની અને અંગ્રેજ વૈદકશાસ્ત્ર પણ જાણે છે.” ઠાકતરે કહ્યું.

“ત્યારે તો ત્રિવેણી સંગમ થયો ! બ્રાહ્મવો.”

તરત જ સતુના નામથી લાંબો તાર કરતામાં આવ્યો.

“પિતાજી, આપનો પૂર્વનો ઈતિહાસ જાણવાં અમે બધાં બહુ આતુર છીએ” તે રાતે વાળુ પછી બધાં દીવાનખાનામાં બેઠાં હતાં તે વખતે શૈલબાળા બોલી.

“કુસુમની તબીયત ઠીક થાય ત્યાર પછી ચાત.” અમરનાથે જવાબ આપતાં કહ્યું.

બીજે દિવસે સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. એમણે કુસુમની વિગત જાણી તેણે શરીર તપાસ્યું. એક માત્રા આપી. તરત જ શરીરમાં ચેતન આવ્યું. તબીયતના પ્રયાણમાં અસાધારણ શક્તિ દેખાઈ. તેમના ઉપચારથી ફાયદો થશે એમ બધાંને લાગ્યું. સતુએ અને અમરનાથે ઠાકતર દેસાઈનો અને સ્વામીજીનો ઉપકાર માન્યો.

થોડા દિવસમાં કુસુમની તબીયત અસાધારણ રીતે સુધરી ગઈ. સ્વામીજી (શીવાનંદ અને પરમાનંદ) એ શૈલબાળાને-સતુને અને અમરનાથને પણ યૌજન આપવા માંડ્યું. આટલી ચિંતા અને શ્રમને લીધે સર્વેને ઉપચારની જરૂર હતી.

બધાંની તબીયત સુધરતી જણાઈ અને કુસુમની તબીયત ઘણી સુધરી ગઈ. તે પછી સ્વામીજીએ રજા લીધી, ફવા આપીને તે પાછા વોસનગર ગયા.

એક દિવસ બધાં સતુના અભ્યાસગૃહમાં બેઠલાં હતાં. વાત કરવાનો પ્રસંગ અમરનાથને ઠીક લાગ્યો. આટલાં બધાં વર્ષની ટેવને લીધે કે એવા બીજા ઠાક દાર-ણને લીધે સતુ અમરનાથને ‘પિતાજી’ તું સંબોધન આપી શકતો નહિ.

“પિતાજી !” ઘણા પ્રયાસના અંતે સતુ એ પ્રમાણે સંબોધીને બોલ્યો.

અમરનાથને આનંદ થયો.

“મારા વહાલા પુત્ર—બેબ્બ-થું કહે છે ?”

“પિતાજી ! આપે વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે આજે બધું જ-તાંત કહેશે!” શૈલબાળા બોલી.

“હું તે જ વિચાર કરતો હતો. પ્રથમ તો મારે કુસુમની અને સતુની સ્થિતિ માંજની જોઈએ. મારો ગુન્હો અક્ષમ્ય છે પણ—”

“આ શબ્દો હિંદુના મુખમાં શોભતા નથી. કોઈ અંગ્રેજ આગળ એ પ્રમાણે બોલતો.” કુસુમથી નિર્દોષ રીતે તે પ્રમાણે બોલી જવાયું; પણ અમરનાથને શરૂ થઈ લાગ્યો.

“કુસુમ-કુસુમ--હજી પણ કટાક્ષ ! હજી આનાં મહેલનાં મારે છે !” અમર-નાથે આદ્ર્ધતાથી કહ્યું:-

“કોઇ હિંદુ પત્ની આવી બાબતમાં તમે ધારો છો તેવો કટાક્ષ કરે ?” હજી પણ કુસુમ સમજી નહોતી. તે બિચારી નિર્દોષ રીતે બોલતી હતી; પણ અમરનાથના અંતરમાં બાંધુ વાગતાં હતાં.

“બા, તું નિર્દોષ રીતે બોલે છે; પણ તારા બોલવાનો અર્થ બીજો થઇ શકે તને ખબર નથી કે જ્યારે તે આપણા ગામમાં એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા ત્યારે--”

“હા મને સાંભળ્યું. નહિ--નહિ--એ વિષયને ઉદ્દેશીને હું બોલતી નથી.” કુસુમે વચ્ચે જ કહી દીધું. પછી તેણે કહ્યું, “મારો કહેવાનો ભાવાર્થ બીજો જ હતો હું તો એમ કહેતી હતી કે આપણા હિંદુમાં કંપતીઓમાં સિન્નતા નથી અને તેથી આવા શિષ્ટાચારની જરૂર નથી.”

અમરનાથે પોતાનો પૂર્વનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો. ટુંકાણમાં ભાવ એવો હતો કે--તે ધનાઢય માતૃપિતાનો પુત્ર હતો. ભણવામાં હોશીઆર હતો. પોતે જરા ઉઠાત વિચારનો હતો. એ વિચારના આવેશમાં પોતાના માતૃપિતાથી છાતું વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું. તે વખતે જે નામ તેણે આપ્યું હતું તે ખરું હતું. આઈ. સી. એસ. થયા પછી કોઇ તેવા લગ્નનો વાંધો લેશે નહિ, એમ એ માનતો હતો. વિદાયતથી આવ્યા પછી તે લગ્નને ઉધાડું પાડવા માંગતો હતો. તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે કુસુમ તે જ દિવસથી તે અવસ્થામાં રહેશે. વિદાયત પહોંચ્યા પછી તેને બંગાળી નામ અમ્યું. ત્યાં જઇ તરત જ તેણે બંગાળી નામ ધારણ કર્યું. ફક્ત અમરનાથના નામથી તે ઓળખાવા માંડ્યો. ત્યાં ગીલીગન કુટુંબ સાથે સારા પરિચયમાં આવ્યો. અહીંથી જ તે કુટુંબ સાથે ઓળખાણ હતું. ત્યાર પછી તેણે તે કુટુંબ સંબંધી--શુદ્ધિના વિચાર સંબંધી અને સરલાના લગ્ન સંબંધી વૃત્તાંત કહ્યું. લગ્ન પછી મુંબાઈ તરફ અવારું અને એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકેની નીમણૂક થઇ તે જણાવ્યું.

“હિંદુ-અથવા હિંદી--અને અંગ્રેજ વચ્ચે લગ્ન સંબંધ થાય તો તે ઘણું છે કે કેમ ? તે વિષે હું મારો અભિપ્રાય જણાવીશ નહિ મારા લગ્ન સંબંધથી જે અજ્ઞાત હશે તેમને જણાવવાની જરૂર નથી; પણ જેમણે અમારો ધ્યવહાર નિહાળ્યો હશે તે પોતાની મેળે જ અભિપ્રાય બાંધી લેશે.”

“પિતાજી ! એ સરલાના ક્યાં છે ? તે કેમ દેખાતાં નથી ?” શૈલબાળાએ પુછ્યું.

“જ્યારે આપે મને પ્રથમ વાર જેલમાં મોકલ્યો ત્યારે તો તે હતી ! ત્યાર પછી આપ મુંબાઈ ગયા અને પછી મેં તેમને જોયાં નથી.” સવુએ કહ્યું.

“હું તમને બધું કહીશ. જ્યાં મને એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે મુકવામાં આવ્યો હતો ત્યાં સતુ-સતુ પણ હતા. સતુને જેલમાં મોકલવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સતુ! મારે માફી માગવી જોઈએ. તને સાત વર્ષ જ થયાં હતાં. તે વખતની એક ભયંકર ભૂલ મને સાંભરે છે. તારો કેસ ચલાવતાં પહેલાં મારે ઇન્ડિઅન-પીનલકોડની કલમ ૮૨ અને ૮૩ પ્રમાણે પ્રથમ તપાસ કરવી જોઈતી હતી. જો સાત વર્ષ પૂરાં ન થયાં હોય તો બાળક ગુન્હેગાર ગણાય જ નહિ. તેને છોડી મૂકવો જોઈએ જ. સાત ઉપર અને બાર વર્ષની અંદરનો બાળક હોય તો તે સમજણો છેક નહિ તેની તપાસ કરવી જોઈએ. ફરીઆદી પક્ષ તરફથી તારી સ્કુલમાંથી ઉમરનું સર્ટીફિકેટ લાવ્યા હતા અને તે ઉપરથી મને ખબર હતી કે સાત વર્ષ પૂરાં થએલાં હતાં. તો પણ મારે તપાસ તો કરવી જ જોઈતી હતી. તું સમજણો હતો તે ખરેખર જણાતું હતું, પણ તપાસ ફરી નહિ તે ભૂલ હતી. તે ઉમરમાં પણ તું કેટલો સમજણો હતો ? એટલું જ મારી નજર આગળ તરી આવે છે-અને આપણો સંબંધ જણાયા પછી તે દૈન્ય મારા હૃદયને ડંખ્યા કરે છે. મેં અન્યાય કર્યો હતો તે મારે ક્ષુલ્લ કરવું જોઈએ.”

“પિતાજી ! આ વિષયાંતર થાય છે.” અમરનાથને ખીજ વાત તરફ વાળવા સતુએ કહ્યું. અનાયાસે તેણે આજ પ્રથમવાર વાતમાં ‘પિતાજી’ કહીને બોલાવ્યા.

“ઠીક, એ તારી ભલમનસાધ દાખવે છે. ફારી માતાનો એ ગુણ તારામાં છે. એ કેટલી ભલી ? હિંદુ પત્ની જ આ પ્રમાણે-આ સ્થિતિમાં-ફરીથી ધર માંડે. આંગ્ર પત્ની-કાયદાના બાંધનને લીધે સાત વર્ષ ત્રાહ બુદ્ધિ અને પછી પુનર્જન કરે ! હિંદુ પત્નીના વહાલને કોઈ પહોંચી શકે ?”

“પિતાજી ! આ પણ વિષયાંતર થાય છે.” શૈલબાળાએ કહ્યું.

“તને ક્ષમા કર્યા પછી તરત જ મારે નોકરી છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સરકારે મને અન્યાય કર્યો અને તેથી મેં નોકરીનો ત્યાગ કર્યો.”

“એ ક્યા અન્યાય ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“મારાથી જુનીઅર એક ખીલે એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતો. તે અંગ્રેજ હતો. કલેક્ટરની જગ્યા આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સરકારે તેની નીમણીક કરી. મને એમ લાગ્યું કે હું હિંદી હોવાથી મારો હક હુખાવ્યો. સરકારે મને ના કહી પણ મેં સ્વમાનની ખાતર નોકરી છોડી. તે જ પ્રસંગે મારા મિત્ર અનીરૂઢલાલ અને તેની પત્ની ન્યૈત્સના એક ધાવણી પુત્રીને લઈને આવ્યાં. તે પણ આઈ. :સી. એસ. હતા. રત્ન ઉપર આવ્યા હતા. કમનસીબે એ બન્નેને કોલેરાનો રોગ લાગુ પડ્યો. અનીરૂઢલાલે તે ધાવણી પુત્રી ને અમને સોંપી અને અમારી પુત્રી માફક જીરવણ વચન લીધું. અમે ક્ષુલ્લ થયું. સરકારે સંતાન નહોતું મળી તેણે ક્ષુલ્લ થયું-નહિ, તો આંગલ લોહી તેની પીડા વહેરે?”

“ હું શોધી કઢાડું તો ? ” કુસુમે પુછ્યું.

“તે ન ચાલે. જુના જમાનાની વાત કરે છે-શૈલબાળાએ વર પસંદ કરવો. અને સત્તુ પોતાને માટે પત્ની શોધી કઢાડે. પછી આપણે ધામધુમથી તે બંનેનાં લગ્ન કરીએ. ” અમરનાથે કહ્યું.

“ વીલસન કોલેજની સામે ચોપાટી ઉપર તમે વાત કરતા હતા અને, તે વખતે જે તોફાન તમારી આંખમાં દેખાતું હતું તે અત્યારે દેખાય છે ! ”

“ સંલવિત છે. ”

“ હવે, ખરી પાત કહી દે ને ! આ બે જણને શું કરવા રીતમાવો છો ? ”

“ રીખાવવાની વાત ક્યાં છે ? ”

“ તમને બધી ખબર છે. ”

“ મને શી ખબર ? સત્તુ ! એક વાત કહેવાની રહી ગઈ. તને બચાવનાર કોણ તે ખબર છે ? ”

“ ન્યાયનો નાય ? ”

“ ન્યાયનો નાય તો આઘો રહ્યો--પણ તારા બચાવનો રસ્તો કોણે શોધ્યો ? ”

“ ના. ”

“ આ શૈલબાળાએ--પ્રથમ તેને શંકા ગઈ કે જીવીએ ખુન કર્યું હતું. તેના મૃત્યુની અમે જીવીની કબુલાત લઈ શક્યા. ”

બંનેની દ્રષ્ટિ મળી.

“ પિતાજી મરકરી પડે છે. ” શૈલબાળાએ કહ્યું.

“ પિતાજી, આપે ‘ ન્યાયનો નાય આઘો રહ્યો ’ એમ કહ્યું. તે ન્યાયનો નાય કોણ ? ”

‘ વિચાર કરવાથી તને ખબર પડશે. તને વિચાર કરતાં આગદ છે. ’

*

*

*

થોડા દિવસ પછી સત્તુનાં અને શૈલબાળાનાં લગ્ન થયાં. આખા દેશમાંથી અને પરદેશમાંથી બધાંએ પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે ધણા ઉત્સાહથી ભાગ લીધો.

*

*

*

“ સત્તુ, ન્યાયમૂર્તિ ની જગ્યાનું મેં રાજનામું મોકલી આપ્યું. ”

“ સાફ કર્યું, પિતાજી ! હવે શું કરશો ? ”

“ દેશ સેવા. ”

“ એ વિચાર રાખશો જ. ઇશ્વર કૃપાથી આપણી પાસે પૈસો છે--વાડી અને મોટરનું પણ સુખ છે. દેશના ઉદ્ધાર માટે તન--મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

“ એવો વિચાર રાખ્યો છે. ”

“ સરકારની શેઠમાં તણાશો નહિ. ”

“ મેં કોઈ દિવસ પણ સરકારની--કમનવીતિવાળી સરકારની -શેઠ રાખી નથી
અને રાખીશ નહિ. ”

“ ત્યારે આપણું ફરજિયાત મીલીટરી શિક્ષણનું ખીલ પસાર થાય તેમ કરજો. ”

“ પિતાજી, તાર છે. ” શૈલખાળા તાર લઈને આવી. લગ્ન પછી પણ શૈલ-
ખાળા અમરનાથને પિતાજી કહીને જ બોલાવતી હતી.

“ કોનો તાર છે ? ” સતુએ પૂછ્યું.

“ ના. ગવર્નરનાં બાલુનો તાર છે. ગવર્નરના મંત્રીમંડળમાં એક જગ્યા
ખાલી પડનાર છે--તે જગ્યા મને આપવાનો વિચાર હોય એમ લાગે છે. ” હું સ્વીકાર-
શી કે નહીં એમ પુછાવે છે. ” અમરનાથે કહ્યું.

“ શું કરશો ? ”

“ સ્વીકારવામાં શી હરકત ? ”

“ આવી સરકારની સાથે સહકાર કરવાનું કારણ ? ”

“ તમે જો એ જગ્યાએ હો તો દેશને મદદ કરી શકો કે નહિ ? ”

“ તમારા હાથમાં શી સ-તા ? કયી સ-તાયી મદદ કરી શકો ? આપણો
અવાજ શો ? અત્યારે દેશમાં એવા ઘણા કાખલા છે કે હિંદી સભ્યના મતનો વિરોધ
‘ નેહુકમી ’ સરકારે ધણું કર્યું છે. પિતાજી ! ગવર્નરનાં બાલુ આટલી બધી કેમ તસ્દી
લે છે ? ”

“ તે સરકારની બહેનપણી હતી. લોર્ડ ડોર્ટનની છોકરી થાય. જ્યારે તે લેડી
લ્યુસી ડોર્ટન હતી ત્યારે વિલાયતમાં મને ઘણી વાર મળેલી. મારા પ્રત્યક્ષારી મમતા
રાખે છે. તે આપણા ગવર્નરને પરણી છે. ”

“ સરલાદેવી શિવાય બધાનો મેળો થયા ! ”

“ સરલાદેવી નથી તેથી હવે મને શોક થતો નથી. આ તારનો શો જવાબ
આપવો ? ”

“ ના. ”

“ જરા વિચાર કરીને જવાબ આપીશું ? ”

“ એમાં શો વિચાર કરવાનો છે ? ”

“ સ્વમાન સચરાશી નહિં એમ લાગે છે ? ”

“ હા, આઈ. સી. એસ. નો નોકરી છોડવી પડી હતી તેમ જાનોડરી છોડવી
પડશે. રોયલ કમીશનની વાતો, ચર્ચા રહી છે. એમ સંભળાય છે કે કોઈ હિંદીને તેમાં
નીમવાના નથી. તેમ કરે તો શું કરશો ? ”

“ અસહકાર. ”

“ ત્યારે તે વખતે નોકરી છોડવી પડે તેના કારણે ત્યાં તો ન સ્વીકારીએ તો ? ”

“ ના; જો તેમ હોય તો આ જગ્યાનો સ્વીકાર કરવો અને તે વખતે સ્વમાનની ખાતર ત્યાગ કરવો. તેમ કરવાથી સરકાર ઉપર અને અને સરકારને ‘ મા—આપ ’ બંધુનારા ઉપર અસર થશે. ”

“ એ વિચાર પણ ઠીક છે. સ્વમાનની ખાતર ખુશીનો ત્યાગ કરો તો સારી અસર થાય. તમે ત્યાં જઈ અંદરથી ‘ લડાઈ લડો—હું બહારથી લડાઈ લડું—ધરવર આપણા દેશને મદદ કરશે—અને આપણે આપણું બનતું કરીશું. ’ સવ્યે કહ્યું. ”

* * * * *

થોડા દિવસ પછી કુચુમને લઈ અમરનાથ મુર્ખાઈ તરફ નવા બાંધાનો ચાલ લેવા ગયા અને સવ્ય અને શૈલબાળા અમદાવાદ રહ્યાં.

બધાંએ દેશસેવાના યજ્ઞમાં જોડાવ; પ્રત લીધું. પ્રત્યેક દિ હી એમ કરે તો ?

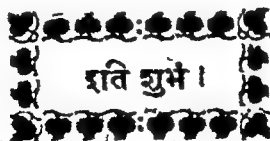
* * * * *

શૈલબાળાના ઉમળકા ભર્યા સહકારથી—શૈલબાળાના અનુભવની મદદથી—અને શૈલબાળાના પ્રોત્સાહનથી, સત્યેન્દ્રરાવ (સવ્ય) પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વધારે શક્યા. જનસેવા—સમાજસેવા—દેશસેવા અને કામદાર મંડળના એક શિવાય એમને ખીલ વિચાર આવતા જ નહોતા. એમની પાસે લક્ષ્મી તો હતી જ—પરંતુ એમના એ કાર્યથી કુબેદસ ડારી ગાડ થયા હોય એમ લાગતું હતું. લક્ષ્મીની રેલ છેલ્લે થઈ અઈ હતી. તેમ છતાં તે પતિપત્નીને ગાંઠી તકીઆ ઉપર પડી રહી, મોજશોખ મારવાનું મન થતું નહોતું. ખીલ-હુન્નર હલોગ્ર માટે અને દિ કે ગુમાવેલા મનુષ્યત્વ માટે તેને ખણી ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. જન સેવા અને દેશ સેવાના જ સ્વપ્ના આવતાં હતાં. વડી ખારાસલામાં ફરજિયાત મીલીટરી શીક્ષણ માટેનું પ્રોત્સાહન લાભ લેવા બીલ પસાર કરાવવા તે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા !

પ્રત્યેક પતિપત્ની એ પ્રમાણે વર્તે તો ?

* * * * *

વર્ષ ૧૯૧૬ શૈલબાળાને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ. બાળ પુત્ર હોવા છતાં તે પોતાના પતિને પ્રોત્સાહન આપી, તેના કાર્યક્ષેત્રમાં મદદ કરવામાં પાછી પાની કરતી નહોતી. પ્રત્યેક પત્ની એમ કરે તો ? ભારતની જય !

બાળકો, અને વિદ્યાર્થીઓનું સચિત્ર-સસ્તું-સુસ્તર
આઠ વર્ષથી પ્રકટ થતું નિયમિત માસિક

તંત્રી: રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

વાર્ષિક લગભગ: રૂ. ૩), પરદેશ રૂ. ૪). છુટક ૫ આના
વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો માટે માત્ર રૂ. ૨૫

મુંબાઈ છલાકાના સરકારી ફળવણી ખાતાએ છોકરાઓનાં શાળા પુસ્તકા-
લયો માટે મંજુર કરેલું, વડોદરા રાજ્યે શાળાઓ ને પુસ્તકાલયો માટે
મંજુર કરેલું, સચીન, ભાવનગર, જામનગર, રાઈકોટ, વગેરે દેશી રાજ્યોએ
પણ મંજુર કરેલું-બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન સાથે ગમત આપતું
અને તેમના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય એવું સુંદર સચિત્ર માસિક. દર વર્ષે
દીવાળી અંક, વાર્તા અંક, કન્યા અંક વગેરે અંકો મફત મળે છે.

દરેક શાળામાં, પુસ્તકાલયમાં અને સંસ્કારી કુટુંબમાં
એને મંગાવવું જ જોઈએ અને જ મંગાવવા લેઓ:-

બાલજીવન કાર્યાલય, બાજવાડા, વડોદરા

મુંબઈમાં-સી. જમનાદાસનીકં., બુકસેલર, પ્રી-પ્રેસર્વેડ

વીસમી સદીની નવીન શોધ

સંગ્રહણી (ગણતી માટે અમૃતમય ઉપાય

અતિશ્લિષ્ટ અને વિદ્વાન વૈદ્ય ડાક્ટરોની દ્વારા આપેલ
આઈ કંટાળેલા, સંગ્રહણી (ગણતી), મુંઝવણના
ખાડા, અતિસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા
નિઃશાબનક દર્દીને આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડેલી ત્રીસ
વરસના અનુભવની રામબાણુ દ્વારા માટે રૂબરૂ મળે
યા સવાલપત્રક મંગાવો

પત્ર વ્યવહાર નીચેના શીરનામે કરવો:-

માણુસાવાળા માર્તર કે. જી. પટેલ

એન્ડ સન્સ

સ્મુ સ્પ્રેશીઆલીસ્ટ

મેળાપ દર રવીચંદ્રે અમદાવાદમાં
કાળુપુર, ડાંડીગરાની પોળ, તંબુરાગરાની ખડકીમાં
ઘર નં. ૩૫૬

સાત વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતું અને
લોક પ્રિયત પામેલું માસિક

સ્ત્રી, પુરૂષ, અને બાળકોને નિર્દોષ
વાંચન પુરૂં પાડનાર માસિક

વિશ્વ જ્યોતિ

માહિલા ભૂષણ

શારીરિક, માનસિક અને આધ્યા-
ત્મિક ઉન્નતિના સરળ વિષયો, યોગ
માર્ગના લેખો, ટુકડી વાર્તાઓ, ચૈત-
ન્ય પ્રેરક નિબંધો વીગેરેથી ધિલુપિત
અથવા દરમાસે પ્રગટ થાય છે. પૂર્વે પ્રસિદ્ધ
થતા મહાકાલની શૈલીને તે અનુ-
સરે છે. તમે તેના એકજ વર્ષના
ગ્રાહક થાઓ અને જરૂર સંતોષ
પામશો. તમારામાં નવું બળ, નવી
પ્રગતિ અને નવચેતનતા આવશે.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦
નમુનો મફત.

વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયોમાં
લેવા પછી આ માસિક મંજુર
થયું છે.

—:ચવસ્થાપક:—

વિશ્વજ્યોતિ કાર્યાલય

અંડાજેલું-મુંરેત.

સ્ત્રીઓને નિર્દોષ વાંચન પુરૂં પાડ-
નાર સાહિત્ય ઘણા, શોધે છે તેમને
આ માહિલા ભૂષણ માસિક એક
અગત્યની જોડ પૂરી પાડશે. હવે
આ માસિક એકદેશીય રચું, નથી પણ
સર્વદેશીય થયું છે. માનવજીવન મુંઝા
રવાના, ગૃહસ્થાશ્રમને દૈવી બનાવવાના
ગૃહદેળવણીના બાળકો મુંબીના
વિચારવા યોગ્ય વિષયો તેમાં
નિબંધો અને વાર્તાઓ દ્વારા પ્રકટ
થાય છે. તેની ચાલુ વર્ષના ભેટનું
પુસ્તક માહિલાધર્મ શિક્ષક તો
દરેક ગૃહની લાયબ્રેરીમાં રાખવા
અને સમાજમાં ધનામી મેળાવડા-
ઓમાં વહેંચવા યોગ્ય થયું છે.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦

નમુનો મફત

માહિલા ભૂષણ આદીસ

સાગાતળાવ મુંરેત.

બાળકોની પ્રસિદ્ધ ગુણકારી અને અનુભવસિદ્ધ દવાઓ

બાપરીયુઃ—હિન્દુસ્તાન, આફ્રિકા અને બીજા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ થએલું આ દવા બાળકોને આપવાથી શરીરમાં હોંશીઆરી આવે છે. રતવા ઝાડા અને રોશાળ રસ્તે ઝરી જાય છે. અછબડા સહજમાં નીકળી જાય છે, તેમ દાંત આવવાની પીડા બાળકને જણાતી નથી. લીલા ઝાડા, વરાધ, વાવળી, ખાંસી, ઉઠાંટીયુ, ગળુ પડવું, મખારખી વગેરે થતું નથી. અને બાળક ચાલીતો વહેલું ચીખે છે. કીંમત પંદર દિવસની દવાનો રૂ. ૦૧

બાળરક્ષક:—આ શીશી જે બાળક કંતાઈ ગયું હોય, ઝાડો અગર ખરડો થતો હોય, મોટી ઉમ્મર થયાં છતાં ચાલી શકતું ન હોય, વખતો વખત તાવ ઉધરસ, ચક્રને આવતો હોય, દુધ પાંવા છતાં પચતું ન હોય, પેટમાં કૃમી પડતા હોય, બાળક રોચા કરતું હોય, મોટી ખાવાય સોજાં ચડી પીળું પડી ગયું હોય, તેને માટે સારામાં સારી દવા છે. લીલા મેંતી દવાથી નહિ સુધરેલાં બાળકો આ દવાથી બચી ગયાં છે. કીં. રૂ. ૧

બાપરીયુ દરરોજ અને બાળરક્ષક દર ત્રીજે દિવસે આપવાથી અદ્ભુત ગુણ કરે છે. એક માસની દવાનો રૂ. ૧૧૧ ખર્ચ થાય એવી નજીવી કીંમતમાં મળતો લાલ લેવાં આગ્રહ કરીએ છીએ. સલાહ મેળવે મળશે.

શામી આયુર્વેદિકે કાર્મસી | મનસાલ સાધકર શામી
પેટસાદ—ગુજરાત | બાળકોનાં પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય

શાળાના પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય મગનલાલ લાઠશંકર શાસ્ત્રીની યાદી પ્રમાણે
ગાંધી દેસર, કસ્તુરી, સોના-ચાંદીના વરખ અને ખીછ કીમતી ગોળવાળી,

શક્તિની ગોળીઓ

જે પણ કારણથી ગુમાવેલી શક્તિ પાછી લાવે છે. સૂખ લગાડે છે.
કિડીરીઆનો તાણ, ઓડકર, અછર્ણ, ગોળા, કાઠની કચ્છયાત, વિગેરે
પ્રશક્તિને લીધે થયેલાં દરદોને નાશ કરી શરીરમાં અપૂર્વ કૌવત આપે છે.
અર્થાં શરીરનાં અને વૃદ્ધ થયેલાં સ્ત્રી પુરુષોને આ ગોળીઓ વાપરવાથી
શરીરમાં નવું ચેતન આવે છે અને શરીર બળવાન બને છે. કીમત; તોલા
ના રૂ. ૫, અરધા તોલાથી ઓછી આપવામાં આવતી નથી.

પરીં ગોરધનદાસ લાલાજી

બ્યાસવાડો-પે ૮ લા દ

કાળાં ન થનારાં રોહડોહડ

સોનાનાં ઘરેણાં,

અમીર અટનો રૂ. ૩, સંદહાર રૂ. ૫, મગમાળા રૂ. ૩૫, હીરાકંઠી
રૂ. ૫, વીંટી રૂ. ૧, મોહનમાળા રૂ. ૫, ઘડીઆળનો છેડો રૂ. ૩૫. હાથના
ઘડીઆળનો પ્રેડો રૂ. ૪, બંગડીઓ ભેડી રૂ. ૨૫, પોંચી રૂ. ૫, એરીંગ
ભેડી રૂ. ૨, લવીંગીઆ-મોતીનાં ભેડ રૂ. ૨, બંગડીઓ મોતીની ભેડી રૂ. ૮.

વાળ કાળાં કરવાનો ખીજખી સાણુ

આ સાણુથી વાળ કાળા થઈ હમેશાં રહે છે. ત્રણ ડબ્બીના બાક્સનો રૂ. ૧-૮-૦

વજ્રકંઠારની કું

અમ્રતવાડી, ગીરગાંમ-મુંબાઈ, ૪

હિંદુસ્તાન સરકાર તથા જર્મન સરકારથી રજીસ્ટર થએલી
એક લાખ એજન્ટોદ્વારા વેચાય છે. દવાઓની સફળતા માટે
આ ઉત્તમ પ્રમાણ છે.

૩૭ વર્ષનું પરીક્ષીત સુધાસીન્ધુ

કંઠ, ખાંસી, પરખી, કમ, શ્વેત, સંગ્રહણી, અતિસાર, પેટ દુખવું, ઝાડા,
ઉલટી, ઈન્ફલ્યુએન્સા વગેરે-રોગો ઉપર અનુપાન સિવાય દવાદીઘટ દવા. કિંમત
બેક શીશીની ૮ આના. પોસ્ટ ખર્ચ ૧ થી ૨ સુધી ૬ આના.

દદુગજ કેશરી-દાદરનાં દવા

દાદુ અને ત્રાસ સીવાય દાદરને ૨૪ કલાકમાં આરામ આપનારી કક્ષત આ
એક જ દવા છે. કિંમત શીશી એકની ૪ આના. પોસ્ટ ખર્ચ ૧ થી ૨ સુધી ૬
આના. ૧૨ શીશી લેવાથી ૨૪ રૂપિયામાં ઘેર જોડા મળશે.

બાળસુધા

હુખળાં પાતલાં અને હાથેશાં રોગી રહેનારાં છોકરાંઓને જડાં અને તંદુરસ્ત
બનાવવાં હોય તો આ મીઠી દવાને મંગાવી પીવડાવો. છોકરાંઓ તે આનંદ
પામે છે. કિંમત એક શીશીના ૧૨ આના. પોસ્ટ ખર્ચ ૮ આના.
બધી માહિતી માટે મૈત્રું સુચીપત્ર મંગાવો, મફત મળશે. બધા દવા
વેચનારાઓ પાસે મળે મળશે.

ડૉ. સુખસંચારક કંપની-મથુરા

નૃક્ષાવસ્થા મટાડવાના ઉપાય-ગુજરાતી લાપામ

અમેરીકાનાં એક નામાંકિત વીદ્વાને એવી રીતે વ્યાયામ વીધી લખી છે
ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા કોઈ જાતની ઈજા વગર અગોને દલાવવા ચલાવવા
સરીર નિરોગી અને પુષ્ટ થાય છે. અંગ કેવી રીતે દલાવવું ચલાવવું જોઈએ એ
માટે ૨૪ ચિત્રો આપેલાં છે. કિંમત રૂ. ૧). ટપાલ ખર્ચ ૬ આના.

મળવાનું ડેકાથુન :-

સુખસંચારક કંપની-મથુરા

હાડ વૈદ રાંદેરવાલા

મરુદમ બીમશ્ચતા મગા ભાણેજ મરુદમ હીરણ્યભાર્ગના છોકરાઓ. ખાતરી પુર્વક હાડકાને લગતા દરેક ધક્કાજ કરવામાં આવે છે. અહારગામ બોલાવવે જઈએ છીએ. દુકાન મુરતમાં ફક્ત એકજ અને રહેવાનું છે. દુકાન ની પાછળ તથા અમદાવાદમાં દુકાન ફક્ત એકજ અને રહેવાનું છે. દુકાન માંજ છે. આ સુવાય બીજો કોઈ કેકાણે અમારી દુકાનો નથી.

દીનશાહ હીરણ્યભાર્ગ રાંદેરવાલા હાડવૈદ

સાકર અન્તર-અમદાવાદ.

એચશા હીરણ્યભાર્ગ રાંદેરવાલા હાડવૈદ

કનૈયક અન્તર-મુરત.

અરદેશર હીરણ્યભાર્ગ હાડવૈદ-રાંદેરમાં.

ઇલિઆસ કં. કી.

હિન્દુસ્થાનમેં પ્રશંસા પાई हुई उमदा चाह हमारे यहां हर किस्मकी पत्ती और गुड़ा चाह नेहायस उमदा लजीज व खूशबोदार मिलती है । जिसमें किसी किस्मकी दुर्गन्ध और मिलावट नहीं होता है ।

हर जगहे मिलती है ।

ELIAS & CO.

65, Colootola Street,

CALCUTTA.

આહુ જખાનાનો ચમત્કારીક ઇલાજ !!!-ફાયદો ન કરે તો પૈસા પાછા નપુંસકપણું મટાડી દીલી નસોમાં અપુર્વ તાકાત આપી લોહી તથા વીર્યને સુધારી વધારી કામ પ્રદિષ્ટ કરનાર સર્વોત્તમ દવા

ચંદ્રકળા ચાકુતી (ચમત્કારીક દેશી આયુષ્ય.)

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અવૌકિક અને ચમત્કારી છે, તે તો તેને પાપરનાર પાલ મહારાજ અમીર હમરાવ તથા શ્રીમંત લોકો જ જાણે છે; પણ તેની કીમત એટલી તો ભારે છે કે ગરીબ તેમજ સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમોએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર હિન્દો-તમ આયુષ્યો સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાર્યક્રમજાતીય ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેનાં અનુપાન સાથે જ મીઠાણ કરી તેનું “ચંદ્રકળા ગોળીઓ” એવું હિન્દો-તમ નામ આપ્યું છે. અને તેવાજ પ્રતાપથી આ ગોળીઓ પાસે કેસર દસ્તુરી, અંબર, શીલાજીત, સુવર્ણ તથા મૌકતીક મીશ્રીત ગોળીઓ, પાકો, મોઢકો તથા ચુર્ણાદિક કોઈ પણ દવાઓનું બીજકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સંબંધિત કરી આપ્યું છે.

આ ગોળીઓનું સેવન કરનાર મનુષ્યોના શરીરમાંથી જીવાની કદી જતી નથી. શરીર દૃઢ થાય છે અને કોઈ પણ કારણથી પ્રાપ્ત થયેલ અશક્તિ (નામરદાઈ) નો નાશ કરી શરીરના દરેક અવયવોની નસોને જાડો, લાંબી મજબુત, લોહીઆળ, તથા વીર્યના ટકાવવાળી બનાવી આજે તેના વીર્યહીન થએલા પુરુષને પણ નવી જીવાનીમાં લાવી મુકે છે.

ફક્ત એકજ ડબ્બીના સેવનથી વીર્યજ્વાન, મુખધાત, સ્વપ્નાવસ્થા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જપ્ત, શીયોલતાથી નીસારા ચતું, વીગેરે ધાતુના વીકારથી થતાં તમામ કરોડોને તાત્કાળીક નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ તથા જઠરાગ્નિને સતેજ કરી રીકકા તેમજ તવાઈ ગયેલા શરીર તથા અજેરોને પુનઃ શુભાબી તથા કાંતીવાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પેખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની ધાતુઓને, બાંધાનો નસોને, લોહીને, માંસને, હાડકોને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટી આપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નમ્રગો પડેલી છાતીમાં બેહક જુરસો આપી તદ્દન અશક્ત તથા નીર્માદ્ય થયેલાં શરીરને પણ રૂપેપુષ્ટ, મજબુત, બળવાન તથા કઠાવર બનાવે છે.

ડી. ગોળી ૨૪ ની ડબ્બી ૧ ના રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

નમુના માટે આઠ ગોળીની ખાટલીનો રૂ. ૧-૦-૦

શુભ ભાગની નસોની મજેરી દુર કરી વીજળીક સહિત આપનાર ગસા-
ધારણુ ચમત્કારી વિદ્યુત લેખ

અંદ્ર દામોદયદ્રુત વીજળીકતિલે) .

નામદર્શી કે નપુંપક્તાનો નાશ કરી વીજળીક સહિત આપનાર આ લેખ
ધણો જ ચમત્કારીક છે. ફક્ત એકજ શીશીના ઉપયોગથી દસ્તદોંપથી દુકી
પડેલી જનને દ્રીયને મુજ સ્થિતિએ લાવી તદ્દન નામરદ થએલા પુરુષોને પણ પુરા
મરદ બનાવે છે. કોઈ પણ જાતના પંદત્વનો આનાથી નાશ થાય છે, દુર્કર્મથી નબળી
પડેલી નસોનો નવો જોશ પેદા થાય છે તથા દુરેલી નસોને પણ જોડી કઈ
કમજોર નસોને મહા બળવાન બનાવી સંસારમુખ ભોગવવામાં હાથમની
મરદાઈ બહે છે.

કી. તો. ૨૧ શીશી ૧ ના ફા. ૭ નમુનાની ગા તો. શીશીનો ફા. ૧૧.
હિન્ડોચા ફાર્મસી, કાલખાદેવી રોડ, ભાંગવાડી સામે, પહેલે માળે, મુંબઈ નં. ૨

પંડત્વનાશક-સ્પેશીયલ

વાજકરણુ-“ ધી ”

પુરુષત્વ પ્રાપ્તિનો સિદ્ધ ઉપાય.)

સેંદ્ધો રૂપિયાની માત્રાઓ, રસાયનો ને શાક્રુતિ કે માનુષ્યો આપને યાદ્યા
હો, તિલ્લાઓ અને તેલો લગાવીને કંટાળ્યા હો; અને કોઈ પણ પ્રકારે નામરદાઈ
નહી મટવાથી નિરાશ થઈ બેઠા હો તો, હેવટના ખાત્રી રૂા ઉપાય તરીકે આ શાસ્ત્ર
સિદ્ધ “ વાજકરણુ ધી ” અજમાવો.

પાયસો રૂપ પહેલાંના દ્રાવીડી ભાષાના તાલપત્રપર લખેલા અત્યંત
પ્રાચીન ગ્રંથને આધારે આ દવા બનાવી સિદ્ધ કરી છે. તેની માત્ર એકજ
સળી પાનમાં લગાવા તે પાન ખાવાથી માત્ર એકજ દલાદમાં અદ્યુત દામ
બગ્ધતિ થઈ અપાર જુસ્સો આવી મનુષ્ય સંસારમુખ ભોગવવા સમર્થ થાય છે,
અને સાત દિવસના પુરા ઉપયોગથી નપુંપક્ષણુ સાવ નાબુદ થઈ પુરેપુરી મરદાઈ
આવી જાય છે, આ દવા નપું પક્ષણા માટે જ છે.

કિંમત તોલા ૧ ના રૂપિયા ૨૦

આ ધી ખાવા તથા લગાવવાના બન્ને ઉપયોગમાં આવે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—હિન્ડોચા ફાર્મસી,

કાલખાદેવી, ભાંગવાડી સામે, જોશી બીલીંગ, પહેલે માળે-મુંબઈ નં. ૨

મહાત્માના પ્રસાદીથી બહાર પાડેલી વૈનૌષધી

દ્રવ્યોનો ખરેખરો

ઉપયોગ ધર્માદાય

ચૈતન્ય બાહ્યપિત્ત-બાળકોનાં તમામ દરદો જેવાં કે--વરાધ-ખાંસી, આંકડી--વગેરે માટે અકસીર દરા. શીશીની કીંમત આઠ આના.

ચૈતન્ય ગર્ભાશ્રુત-સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના તમામ વ્યાધી માટે અકસીર ગર્ભારાથ શુદ્ધ રાખી ગર્ભ ધારણ કરવા લાયક બનાવે છે. શીશીની કીંમત રૂ. એક

સરસ્વતી મુધા--દૂધ તથા ખાંસી ઉપર અકસીર કીંમત રૂ. એક છે. દમથી કંઠાળેલાઓ માટે આશીર્વાદ રૂપ છે. શીશીની કીંમત રૂ. એક

ચૈતન્ય નેત્રાંજન--આંખમાં થતી બળતરા-છારી-કુલ વગેરે આંખનાં તમામ દરદો માટે ઘણી ઉપયોગી છે. શીશીની કીંમત આઠ આના.

કમળાની અકસીર દવા--કીંમત શીશી એકના આઠ આના.

તા. ક.-એક ડઝન સામદી લેનારને સારું કમીશન મળશે.

ગમેગમ એજન્ટો જોઈએ કે. સ્વાર્થ સાથે પુરમાર્થ થશે.

અમારા એજન્ટ

શા. જંઠાલાલ પરશોત્તમદાસ
મુ. સાવલી

ચૈતન્ય મેડીસીન ઓ.

માંડવી પાસે-વડોદરા.

મફત ! રીસ્ટવોય ! મફત !

દુરિનાશક મલમ (દાદરની દવા)

દાદર, ખુબલી, ખસ, ગુમડું વગેરે આના ચોળવાથી તરત નાબુદ થાય છે. ખસતર થતી નથી. ૨૪ દલાહમાં જ સાફ મટે છે. ફી. ૭ બી આના ૪. ૨૪ ૭બી લેવાથી રાસ્કાપ ઘડીઆળ ને ૩૬ ૭બી લેવાથી રીસ્ટવોય મફત. કનામ ન લેવાથી રૂ. ૧૧૧ ૭બન.

ફીંગ પેનખાસ-માયાના દુખાવા ઉપર આ મલમ અદ્ભુત છે. હાથે ખજો આવેલો વી તેમજ સર્દીથી થયેલ અનેક વ્યાધીને તરત મટાડે છે. ફી. ૭. આ. આના ૮. એક દલને સામટી લેનારને ખીસાનું ઘડીઆળ તદ્દન મફત.

બુલાબની ગોળીઓ-એક ગોળીથી ૧ દસ્ત સાફ આવે છે, ફી. ૭બીના આના ૧૦

ઉધરસની ગોળીઓ-મોઢામાં રાખવાથી ઉધરસ તરત ખાંધ થાય છે. ફી. આના ૮.

કામ જાંજ કારોનેશન ફું.-મુખઈ નં. ૪.

સર્વેઈંગ તથા લેવલીંગનું કામ કરનારને તથા તેની પ્રરીક્ષા આંખનારને ઉપયોગી વિગતવાર આદિતિથી ભરપુર પુસ્તક

સર્વેઈંગ અને લેવલીંગ ગાઈડ

૭૧ ઉપયોગી આદિતિઓ સહિત

[લેખક : ડી. એસ. દેશમુખ, એલ. સી. ઇ.]

:: કિન્મત માત્ર આના બાર ::

ટપાલ ખર્ચ ત્રણ આના-વી. પી. ખર્ચ બુદ્ધ

લખો:-શ્રી સયાજીવિજય છાપખાનું-વડોદરા

૩. ૨૦૫૧) ધનામવાળી એમને મહાન્તની
સર્વોપરિદવા—

(સિદ્ધ મહારદ્વજ ચંદ્રોદય ગુટિકા)

આસુધ્યનમાં રાખજો કે, પાપી કાગળ ઉપર વૈદ્યોની જેમ ધન મેળવવાની અધમ પ્રવૃત્તિ મહાન્તની નજ હોઈ શકે, એ અતિશય પુર્વક સત્ય છે. માટેજ એનુભવો સિદ્ધ મં ચંદ્રોદય ગુટિકા.

તે પાસેર ઘી પચાવી વીર્ય, પુરુષત્વ અને સ્તંભન શક્તિ વધારે છે અને અતિ વિષય કે હસ્ત દોષાદિ કારણોથી ગુમાવેલું પુરુષાતન પાછું લાવી અખુટ શક્તિ બક્ષે છે એટલુંજ નહિ પણ મગજનો કે શરીરનો એવીસે કલાક શ્રમ કર્યા છતાં કદી પણ કંટાળો કે થાક લાગતોજ નથી. વળી તેના સેવનથી ભયંકર કફ સાધ્ય પણ ક્ષય દમ ઉધરસ, લોહીવિકાર વૃદ્ધાવસ્થા, સંગ્રહણી અને ધાતુવિકાર વગેરે હઠીલાં દરદો નહિ મટ્યાનું સાબીત કરી આપનારને (૩. ૨૦૫૧) નું ધનામ આપીશું. ખાસ પરેજી નથી. ગોળી ૧૦૦ ની ડબ્બી ૩. ૨-૮-૦.

લખો:—અત્યારેજ

વૈદ્યશાસ્ત્રી મહાવીરદાસજી જે. મહાન્ત,

મુ. ઘોલકા

જીલ્લો અમદાવાદ (ગુજરાત-ધોળીઆ).

અલેવિક

દ્રાક્ષાસવ

એલેવિકનો દ્રાક્ષાસવ-શરદીનાં દરદો તથા નવી / બુની ખાંસી મટાડે છે! ચાલુ કળાઓત તોડી ફરત સાફ લાવે છે, ઉંઘ લાવે છે, તન મનનો થાક દૂર કરી તાકાત વધારી તંદુરસ્તી સાથે તાજી બહે છે. ક્ષય સ્થિતિમાં વાપરવાથી દરદનો ખાસ અટકાવ કરે છે. નાનાં બચ્ચાંઓનાં ઉંટાટીયાંમાં પણ અકસીર છે.

૧૧૧ રતલ બાટલીની કીંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

વધુ વિગત માટે ગુજરાતી કંટલોંગ મંગાવો.

ધરખાનું:— / એલેવિક કેમીકલ વર્કસ કં. લી.

અમદાવાદ કેમ્પ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ તા. ૨

ગોંડળ રસશાળા ઔષધાશ્રમ

(આયુર્વેદીક કેમીકલ સેબોરેટરી એન્ડ ફાર્મસી)

સત્તર વર્ષ થયાં સ્થપાયેલું, ઓછે નફે વેપાર કરનારું, આખા હિંદમાં આ એક જ કારખાનું છે. સુવર્ણ વસંતમાલતી રૂ. ૧૨. સુવર્ણ ભસ્મ રૂ. ૪૫, 'રોમ' ભસ્મ રૂ. ૩, લોહભસ્મ તેા પુટી રૂ. ૧૧૧૧, બંમ ભસ્મ રૂ. ૧, મંડુર ભસ્મ રૂ. ૦૧. આ ભાવ તોલા એકના છે. આ ભસ્મો સિયાળામાં સેવવા યોગ્ય છે. આ સિવાય ભસ્મ, રસ, પર્પટી, ગોળા, સુષ્ક, અવલેહ, આસવ વગેરે બનાવટનાં એક હજારબીસનાં ઔષધો તૈયાર છે. ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, ઉર્દૂ સુન્નીપત્રક મફત મોકલાય છે.

મહાલક્ષ્મી વીલાસની ગેળી

અકિત, વીર, લોહી, માંસ વધારે છે, પૌષ્ટિક છે. હૃદય, ફેફસાં, જ્ઞાનતંતુઓ, પુષ્ક થતાં પુરુષ બળવાન બને છે. ઠંડી મોસમમાં ખાસ સેવવા લાયક છે. પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો દરેક અકિત વધારવા માટે ખાદ્ય છે. શીશી ૧ તો રૂ. એક. આ કારખાતાની બધી દવાઓ, સોલએજટો (સુરત-મહીપરપુરા અને અમદાવાદ-રીંગીશાહ) પાસેથી વધુ મળશે.

રસશાળા ઔષધાશ્રમ-ગોંડળ.

(મહાઆલોક)

